

KNJIGA

1

*Svetozar  
Vukmanović  
Tempo*

**REVOLUCIJA  
KOJA TEČE**

*Memoari*

*S. Vukmanović Tempo Memoari*

KOMUNIST

KOMUNIST

BIBLIOTEKA  
ISTORIJA I POLITIKA

RECENZENT  
**Dr DUŠAN BILANDZIC**

REDAKTOR  
**ZORAN JOVANOVI**

UREDNIK  
**ZORICA MILOSAVLJEVIC**

OPREMA  
**IVAN CEHIC**

*Svetozar Vukmanovi Tempo*

REVOLUCIJA  
KOJA TE E

*Memoari*

Komunist • Beograd  
1971.

## UMJESTO PREDGOVORA

Nijesam imao namjeru, bar za sada, da pišem i objavim memoare. Služaj je, me utim, htio da se na to odluim. Prije dvije godine, u vrijeme dvadesetogodišnjice sukoba sa Staljinom, članovi redakcije lista *Komunist* zamolili su me da iznesem sjeanjanja na neke momente borbe koju smo tada vodili.

Iako bolestan i vezan za postelju, prihvatio sam se posla i napisao nešto nalik na memoare. Taj tekst je objavio *Komunist* u nekoliko nastavaka i on je, po ocjeni redakcije, bio izvanredno primljen od strane italaca.

Neki inostrani izdavači, pošto su mislili da se radi o odlomcima opširnijih memoara, tražili su da im ustupim pravo na izdavanje.

Suo en sa takvim interesovanjem, odlučio sam da pišem memoare koji bi pomogli da istina o našoj revoluciji prodre u sve krajeve svijeta.

Taj posao zahtijevao je veoma intenzivan rad: tokom 16 mjeseci radio sam bez prekida po 15 asova dnevno. U poslu su mi pomagali Zoran Jovanović i Anđelka Popović.

Plod mogarada su dvije knjige memoara. U njima nijesam mogao, zbog kratko e vremena, obuhvatiti niti potpuno osvijetliti sve momente koji su od značaja da se shvati naša revolucija. Ipak, nadam se da e moji memoari i ovakvi kakvi su biti od interesa za širi krug italaca i u našoj zemlji i na strani. Ostaje mi da, ukoliko u budućnosti budem imao vremena i mogu nosti, pokušam da proširim i upotpunim sadašnji tekst, da svestranije i dokumentovanije obradim tokove i zbivanja naše revolucije u kojima sam neposredno učestvovao.

Nijesam istoričar niti sam imao pretenzija da pišem istoriju naše revolucije. Nastojao sam da oživim izvjesne

momente naše revolucije i ja sam svjedok i u esnik bio. Pri tome sam koristio dokumente, stenograme, moje bilješke i sje anja. Otuda memoari nijesu plod nau noistraživa kog rada jednog istori ara, ve moja svjedo enja o ljudima i doga ajima naše revolucije. Razumije se, trudio sam se da moja kazivanja budu što vjerniji prikaz doga-aja u kojima sam u estvovao. Stoga ništa nijesam „lakerao“, nikoga nijesam štedio, ni sebe. Naša revolucija je tako velika da je ne može zatamniti iznošenje njenih dilema, padova i prolaznih neuspjeha.

Nadam se da e moja kazivanja pomo i da se do e do objektivne istorijske istine o našoj revoluciji. Tome bi v mnogome doprinijelo ako bi se sa svojim sje anjima javili i drugi u esnici naše revolucije, osvjetljavaju i je iz razli- itih uglova i nastoje i da doga aje prikazuju onako kako su se oni zaista odigrali.

Rasvjetljavaju i pojedine doga aje i li nosti, nijesam se obazirao na to da li e se neko osjetiti pogo en. Kona no, ocjena uloge jedne li nosti u revoluciji ne može se donositi na osnovu toga kako se ponašala u odre enim istorijskim trenucima, ve jedino polaze i od njenog ukupnog djelova- nja kroz itavu revoluciju. To na elo me je nagonilo da i moje držanje i postupke ocjenjujem kriti ki.

Kao pisac i u esnik revolucije bi u zadovoljan ako moji memoari doprinesu da se rasvijetle i bolje shvate po- jedine etape naše revolucije, koja je jedinstvena po tome što i dalje te e, što se nije zaustavila u svom razvitku. U na- šoj zemlji se i sada zbivaju revolucionarne promjene dru- štvениh odnosa usmjerene ka kona nom oslobo enju radnika od najamnih odnosa. U toku oružane borbe riješili smo os- novno pitanje svake revolucije — pitanje vlasti; po oslobo- enju zemlje izvršili smo duboke promjene u svojinskim odnosima: eksproprisali smo industrijalce, bankare, trgovce, veleposjednike i njihovu imovinu predali u ruke države; sukobili smo se sa Staljinom i otvorili perspektivu ravno- pravnih odnosa me u socijalisti kim zemljama i specifi - nih puteva u razvoju socijalizma; izvlastili smo, iako ne potpuno, razgranat aparat države u ijim je rukama kon- centrisana mo raspolaganja viškom rada. Sada se borimo da o višku rada neposredno odlu uju radnici, a ne aparat

države ili menadžerske grupe u preduze ima, bankama. Ta borba još nije dobijena ... revolucija te e!

Memoari se završavaju zbivanjima neposredno poslije etvrtog (brionskog) plenuma CK SKJ. Period od posljednjih nekoliko godina, iako od izuzetnog značaja za dalji tok naše revolucije, suviše je blizak da bi se o njemu moglo svestranije svjedočiti; za to je neophodna određena istorijska distanca. Svjestan sam da je to ozbiljan nedostatak mojih memoara, ali vjerujem da ih mogu i ispraviti u eventualnom budućem izdanju, kada za to budu sazreli uslovi.

**Beograd, jula 1970.**

*Svetozar Vukmanović Tempo*

# SADRŽAJ

## PRVI DIO PARTIJA

	Strana
Glava I Nemirno dje aštvo. . . . .	3
Glava II Bobena mladost. . . . .	25
Glava III Životno opredjeljivanje . . . . .	56
Glava IV Profesionalni revolucionar. . . . .	94

## DRUGI DIO BORBA ZA VLAST

Glava I Bura na pomolu. . . . .	155
Glava II Sudbonosna odluka. . . . .	173
Glava III Pripreme za ustanak. . . . .	190
Glava IV Neuspjeh u Zenici. . . . .	197
Glava V Ofanziva. . . . .	214
Glava VI Stagnacija. . . . .	235
Glava VII Plima i oseka. . . . .	262
Glava VIII Dugo putovanje. . . . .	273
Glava IX Pravač — Makedonija. . . . .	295
Glava X Izvi anja. . . . .	307
Glava XI Balkanska saradnja. . . . .	342
Glava XII Prekretnica. . . . .	368
Glava XIII Pobjeda. . . . .	408

# REVOLUCIJA KOJA TE E

KNJIGA PRVA



Prvi dio  
**PARTIJA**

## GLAVA I

### NEMIRNO DJE AŠTVO

*Moja porodica • Strijeljanje jednog izdajnika • Kako sam doživio „politiku“ u osloboenoj zemlji • Polazim u školu • Bosi i obuveni • Otac u zatvoru • Moja majka • Gimnazija i dolazak u grad • Svijet romana • Smrt najstarijeg brata i kako mi je on pomogao da zavolim Sovjetski Savez • Sestrina tragedija • Vje ite prepirke oca i strica • Sti em samopouzdanje • Završetak gimnazije*

PRIPADAM GENERACIJI koja je prve godine djetinjstva provela u uslovima rata i okupacije. Ro en sam 1912. godine, kada je Crna Gora bila u ratu protiv Turske. Dvije godine kasnije zaratilo se protiv Austro-Ugarske. Nijesam imao ni tri godine kada je po ela okupacija. Pojedini dogaaji iz tog vremena, o kojima su mi kasnije stariji pri ali, duboko su mi se urezali u pam enje ...

Selo Podgor, u kome sam ro en, pri vrhu je kotline što se proteže od Skadarskog jezera do podnožja planine Trojice. Budva i Sveti Stefan s druge su strane planine. Život u selu nije bio nimalo lak. Seljaci iz ravnice imali su plodnu zemlju; na njoj su gajili vinovu lozu i smokve i dobijali prvoklasno vino i rakiju; oni su tako e držali stoku u planinama koje se dižu prema moru, lovili su ribu u Skadarskom jezeru. Me utim, naše selo je bilo bez plodne zemlje. Da bi se dobio komadi zemlje, trebalo je lomiti i odstranjivati kamen, a klimatski uslovi za proizvodnju dobrog vina i rakije bili su dosta slabi. Nije bilo porodice koja bi sa

svog imanja mogla dobiti dovoljne količine pšenice i kukuruza; moglo se prehranjivati najdalje do Božića. Oni koji su gajili nešto goveda i koza, prodavali su sto ne proizvode u obližnjim gradovima i tako dobijali sredstva za kupovinu kukuruza kojimi bi se prehranjivali do nove žetve. Ali, to su mogle imati samo „najbogatije“ porodice — one koje su uspjele da iz kamenjara izvuku više zemlje, da zasade lozu i smokve i da drže stoku u planini.

U „bogatije“ porodice ubrajala se i moja, zahvaljujući zalaganju i radu oca i majke. Prije ratova otac je dva puta bio u Sjevernoj Americi i radio u rudnicima. Gladovao je, ali je skupio nešto novaca i, kada bi došao kući, radio je od jutra do mraka na unaprijed imanju. Krivo je kamenjar i sakupljao ono malo oskudne zemlje. Postigao je da mu imanje bude najbolje u selu — njegova loza i smokve služile su za ugled ostalim seljacima. Umio je da pravi dosta dobro vino i rakiju. Majka je tako i pomagala u obratku imanja, ali je vodila i domaćinstvo, odlazila je u obližnje varoši i prodavala meso, sir, vino, rakiju i druge proizvode. Tako dobijenim sredstvima kupovala je kukuruz kojim smo se prehranjivali i ostale proizvode radi zadovoljenja potreba domaćinstva. Sto se tiče nas, djece, mi smo izgonili stoku na pašu i pazili da ne nanosi štetu usjevima.

To je bila neka vrsta unutrašnje raspodjele poslova u porodici.

Okupacija je sve poremetila. Otac je otjeran u zarobljeništvo, a majka je morala preuzeti i njegove poslove oko imanja. Sestra Milica bila je još djevojčica, ali je već radila sve kućne poslove. Dva starija brata — Đuro i Luka — stajali su se da se stoka redovno izgoni na pašu. Najstariji, Đuro, pomagao je majci oko imanja. Jedino sam ja bio oslobođen posla; mogao sam da se igram po cijeli dan i uvijek mi je teško padalo kada bi me majka zvala da radim, jer sam morao prekidati igru. A rado bih žrtvovao i raditi samo da nastavim igru.

Život za vrijeme okupacije tekao je za mene dosta jednolično. Nijesam ni osjetio okupaciju jer okupatori nijesu zalazili u naše dosta zabačeno selo. Samo je ponekad dolazio žandarmerijski narednik, koji nije bio Austrijanac, već Srbin iz Like. Nije se ponašao strašno — ništa nije nasilno uzimao, nikoga nije udario...

MONOTON ŽIVOT u selu iznenada se prekinuo. Jednog jutro uo sami plotun pušaka. Majka i žene u susjedstvu su se uzburale. Muškarci su još bili u zarobljeništvu. Po elo je dovikivanje, karakteristi no kada se nešto dogodi u selu. Ovog puta niko nije znao šta se i gdje dogodilo.

Nešto kasnije ulo se da je pred školom, koja se nalazila izmje u gornjeg i donjeg sela, vi ena grupa naoružanih ljudi. Govorilo se da su komite strijeljale nekog seljaka koji je okupatora obavještavao o svemu što se doga alo u selu.

Prvi put uo sam za komite — za naše ljude koji nijesu htjeli da žive u domovima, nego su se odmetali u šume i vodili borbu protiv okupatorske vlasti. Tako e sam saznao da u našem selu ima ljudi koji služe okupatora. Nije ih bilo mnogo, i svi su ih prezirali.

Pažljivo sam slušao šta se govorilo. Bilo je razli itih komentara. Jedni su govorili da je to trebalo uraditi mnogo ranije, a ne kada je okupacija okon ana. Drugi su se bunili što komite nijesu ni puške opalili za cijelo vrijeme okupacije, ve sada dijele pravdu. Neki su, opet, isticali da u oba sela ima još špijuna, ali da oni nijesu strijeljani, miada bi prema svima trebalo isto postupiti.

Mnoge sam stvari tada prvi put saznao. Na primjer, da ima komita koji su na rije ima protiv okupatora, ak i žive po šumama, ali ne izvode nikakve akcije. Bilo je i ljudi koji su služili okupatora i narod ih je nazivao špijunima. uo sam da je i u našem bratstvu bio jedan dostavlja i špijun i da je trebalo da bude strijeljan. Ali, bratstvo je stavilo do znanja komitama da, iako se radi o špijunu, on ne smije biti strijeljan jer e ga bratstvo osvetiti. To md je pomoglo da vidim koliku ulogu ima bratstvo u društvenom životu Crne Gore.

ŽIVOT U PORODICI se normalizovao kada se otac vratio iz zarobljeništvu. Mi smo u me uvremenu prili no odrasli. Ja sam imao ve preko šest godina. Stariji su pomagali

ocu u obraivanju imanja, a majci u doma im poslovima. Ja sam uvao stoku, a sljede e godine trebalo je da po em u osnovnu školu ...

Iznenada, jednog dana pred našom ku om pojavila se grupa naoružanih ljudi. To su bili ve inom mladi i iz sela bliže ravnici i Skadarskom jezeru. U ku i je nastala uzbuna. Otac nije htio da iza e pred ku u, iako ga je majka molila da pozove ljude. Sjedio je kao skamenjen kraj ognjišta. Majka je sama izašla pred nezvane goste. Iznijela im je rakije, ali ih nije pozvala u ku u. Bojala se oca. Nikada se ranije nije dešavalo da namjernici ne u u u ku u.

Pošto ih je po astila rakijom, majka je uvela ljude u obor i rekla:

— Uzmite šta ho ete... neka vam je sa alalom.

Shvatio sam da e nam uzeti stoku i uplašio se za moje omiljeno jare. Brzo sam presko io ogradu obora i zgrabio jare, spreman na sve samo da mi ga ne uzmu. Momci su se nasmijali i uzeli jedno, i to najmiršavije jare. Ljubazno se pozdraviše sa majkom i odoše, izvinjavaju i se za ono što ine.

Majka je ušla u ku u i rekla ocu:

— Uzeli su samo jedno jare... i to najmršavije. U drugim ku ama uzimali su i po dva-tri brava, pršute, vina i rakije. Vidiš, bolje je ljude lijepo do ekati... Sve je to zbog te tvoje proklete politike.

Prvi put sam uo rije „politika“, ali nijesam znao šta ona zna i. e kao sam da ujem šta e otac odgovoriti.

— To nijesu ljudi... to su plja kaši — odbrusio je. — Idu od ku e do ku e i plja kaju sve što im padne šaka...

Nijesam shvatio ko su ljudi za koje otac kaže da su plja kaši. Ljubazno su se i prijateljski ponašali prema majci i prema meni! Po eo sam se raspitivati kod najstarijeg brata, ali on mi nije htio mnogo re i pošto je smatrao da sam suviše mali da bih mogao razumjeti takve stvari. Jedino mi je rekao da su se odmah po završetku okupacije pojavile dvije politi ke struje u Crnoj Gori. Jedna je okupljala pretežno omladinu i izjašnjavala se za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, ne postavljaju i pri tome nikakve uslove — to su „bjelaši“. Druga struja je bila protiv takvog ujedinjenja

— to su „zelenaši“\*. Naš otac se izjasnio za ove druge. Ali pobijedili su prvi; oni su obilazili sela i pririvali gozbe za svoje pristalice. Onima koji su se izjasnili za „zelenaše“ oduzimali su stoku, vino, rakiju ... Zato su došli u naše selo, pred našu kuću u ... Ali, zahvaljujući i majci, zadovoljili su se malim.

Ova bratovijska objašnjenja uvela su me u oblast politike. To je, zapravo, bio moj prvi korak na putu koji je bio preda mnom.

POSLIJE OSLOBODENJA postavilo se pitanje školovanja za sve nas muškarce: trebalo je da se upišem u osnovnu školu, dok su starija braćra bila zrela za gimnaziju. Najstariji, uro, imao je pravo da u toku tri naredne godine polaže po dva razreda, jer nije mogao pohađati gimnaziju za vrijeme okupacije, dok je Luka upravo navršio godine potrebne za upis u prvi razred gimnazije. Otac je odlučio da pošalje i Luku u gimnaziju, a da ja poslije završene osnovne škole ostanem da radim na imanju.

Otac i majka su se dogovorili kako da ostvare svoje planove. Poznat kao dobar majstor za zidanje kuća, otac se bavio i gradnjom kuća seljacima koji su se vraćali iz Amerike. Zbog toga novcem plaćao je stanovanje sinova na Cetinju. Majka se svake nedjelje nosila nedjeljni obrok hrane: veliki hljeb od kukuruznog brašna, nešto slanine, krompira, pasulja. ... Kako je Cetinje udaljeno od sela oko pet sati hoda, majka je polazila oko pola noći i da bi u grad stigla prije nego što sinovi ustanu. Najteže je bilo zimi; veliki smetovi zatrpavali su planinske puteve, tako da se hrana i namirnice namijenjene prodaji u gradu nijesu mogle prenositi na magaretu. Majka je tada težak teret nosila na svojim leđima — i to je trajalo petnaest dugih godina, budući da sam kasnije i ja pohađao gimnaziju!

Pošao sam u osnovnu školu sa bratom od strica, Brancom, mojim vršnjakom. Otac mi je radio u rudnicima

\* Nazvani su „bjelaši“ i „zelenaši“ po bijelim i zelenim listi kojima se glasalo u Velikoj narodnoj skupštini u Podgorici (danas Titograd), na kojoj je izglasano ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom.

Južne Afrike i zato je njegova porodica znatno bolje živjela od moje.

Prvog dana u itelj nas je razvrstavao po klupama: u posljednjoj klupi sjedeli su najbolji u enici, a u prvoj najslabiji. Sa acima starijih razreda nije bilo teško a: u itelj ih je razvrstavao prema uspjehu iz prethodne godine. Ali nas, prvake, razmještao je prema prvom utisku. Mene je smjestio u klupu za najslabije ake, vjerovatno mu se nijesam u inio mnogo bistar. Branko je, me utim, sjedio u klupi za najbolje!

Bio je to moj prvi izlazak u društvo i prva nepravda koju sam doživio. Nijesam sebe smatrao manje sposobnim od drugih dje aka sa kojima sam se svakodnevno igrao u selu. Posebno sam bio ljubomorani na Branka jer md je bio najbliži; stalno smo se nadmetali ko e biti bolji u dje jim igrama.

utao sam; nanesenu nepravdu zadržao sam za sebe i po eo sam uporno u iti. Poslije izvjesnog vremena zabilježio sam prve uspjehe: napustio sam prvu klupu... dok se najzad nijesam našao u posljednjoj — na mjestu za najbolje! Nijesam ga ispuštao do završetka osnovne škole.

ODMOR ILI VRIJEME prije po etka nastave provodili smo u igri. Bilo je bezazlenih, ali i opasnih igara. Jedna od najopasnijih bila je bitka dva tabora. Tukli smio se nogama, a ne pesnicama! U jednu grupu su ulazili aci koji bi tog dana došli obuveni u školu, a u drugu — bosi! To nije bila podjela na „bogatiju" i „siromašnju" djecu; u školu smo dolazili as obuveni, a as bosi... tako smo i tabore stalno mijenjali. Pa ipak, bilo je djece koja su skoro redovno dolazila bosa ili obuvena. Me u ovim drugima sam se i ja nalazio, jer sam poticao iz relativno bogatije porodice.

Igra je imala svojih zanimljivosti; u njoj su se isticali dje aci koji bi izlazili kao pobjednici u okršaju sa pojedincima iz suprotnog tabora, kao i oni koji su najviše pomagali svom taboru da pobijedi protivnike. Da bi se obezbijedila pobjeda, trebalo je biti vješt da se u sudaru sa protivnikom hitro izmakne, tako da njegova noga udari u prazno. A onda

isto tako hitro, ne daju i vremena protivniku da se pripremi za odbranu, udariti ga snažno nogom u stomak i onesposobiti ga za dalju borbu! Poslije toga se priska e u pomoć ostalim drugovima.

U itelj je strogo kažnjavao sve u esnike ove „igre“, a pogotovu „kolovo e“. Razumije se, kada bi nas uhvatio na djelu. Kako sam bio jedan od „kolovo a“, redovno sam izvlačio najteže kazne: satima smo kle ali na koljenima, i to na podu koji je esto bio posut sitnim šljunkom, što je izazivalo oštre bolove i stvaralo rane. Osim toga, u itelj nas je tukao po dlanovima tankim duga kim prutovima. Dešavalo se da je zahvatao i kožu iznad dlanova. To je izazivalo povrede i užasno boljelo. Dje aci su pokušavali da izbjegnu udarce te su izmicali dlanove. Ali u itelj je bio nemilosrdan: ponavljao je svaki promašeni udarac.

Što se mene ti e, ne samo da nijesam pokušavao da izbjegnem udarce, nego nijesam ni im pokazivao ni da me to boli. Jednostavno sami pružao ruke i podnosio udarce kao da padaju po tu oj koži! Ruke i koljena su mi stalno bili modri i mnogo me boljeli. Stoga sam ponekad pokušavao da ne u estvujem u igri — da bih izbjegao nove batine. Ali, kao za inat, gotovo se redovno dešavalo da se u itelj baš tada ne pojavi i da batine izostanu. Tada bih se zaklinjao da u idu i put u estvovati u igri. Me utim, kada bi nas opet uhvatio i premlatio, raspoloženje se mijenjalo.

KADA SU SE O EVI PLANOVI da školuje oba starija sina ve po eli ostvarivati, jedan doga aj je sve poremetio: otac je uhapšen i sproveden u zatvor, nedaleko od Virpazara.

Hapšenje je iznenadilo ne samo nas uku ane nego i itavo selo. Uživao je veliki ugled me u seljacima, imanje mu je bilo jedno od najure enijih u selu, a poslovi kojima se bavio — prije svega zidanje ku a — bili su uvijek na vrijeme i dobro obavljani. Istina, bio je nepismen, ali se u politiku, posebno u odnose izmie u Srbije i Crne Gore, tako razumijevao da se uspješno suprotstavljao i školovanim ljudima. Pratio je novosti u svijetu i uvijek je tražio da mu



O tome pri amo kada bi, veoma rijetko, stigle novine iz grada.

O evo hapšenje je izazvalo ne samo iznenađenje, nego i proteste među seljacima. Znalo se da je uhapšen zato što je pripadao „zelenašima“ i što se nikako nije htio odreći svojih nazora. „Bjelaši“ su hapšenjem htjeli da ga na to prinude, ali on je, o igledno, radije pristao da provodi vrijeme u zatvoru.

Hapšenje je, me utim, sasvim poremetilo njegove planove u pogledu školovanja sinova: više nije mogao obaviti imanje niti zidati kuću. Staviše, trebalo je i njega izdržavati, nositi mu hranu u zatvor. Umjesto da obustavi školovanje svoje djece i da ih vrati u selo kako bi zamijenili oca, majka je hrabro odlučila da djeca nastave školovanje, a itav teret poslova primila je na sebe. Radila je na imanju, nosila hranu sinovima na Cetinje i mužu u zatvor. Da bi došla do potrebnih sredstava za plaćanje stanova sinovima na Cetinju, prodavala je vino i rakiju i poela se baviti krijumčarenjem duvana. Na sve je bila spremna samo da obezbijedi školovanje svojim sinovima. Tek kada su oca poslije dvije godine pustili iz zatvora, smanjili su se poslovi koje je za itavo to vrijeme požrtvovano obavljala, jer ih je sada ponovo preuzeo otac.

MUKOTRIPAN JE ŽIVOT imala moja majka. Muža je prvi put vidjela na vjenčanju. Roditelji je nijesu pitali da li želi da pođe za njega. No, i pored toga, oni su se dobro slagali. Otac se nije miješao u vođenje doma instva, a ona je izvršavala svaki njegov zahtjev, poštovala svaku njegovu riječ. Otac je bio glava porodice i svako ga je morao poštovati.

Pri odlasku na rad redovno je išla za njim na izvjesnom odstojanju, a kada bi se vratili kući, majka bi najprije skinula oči obući, donijela kupaču\* sa vodom i prala mu noge. Tek poslije toga bi se prihvatila posla oko spremanja objeda. Ako bi otac praznikom prije ručka ili radnim danom predveče razgovarao sa seljacima pred kućom, majka ga

\* Kupača — drveno korito za kupanje.

nikada ne bi prekidala; itava porodica je morala čekati da završi razgovor i da u e u ku u! Otac je bio okružen poštovanjem koje je majka prenijela na cijelu porodicu.

Prema djeci je bila popustljiva. Izlazila je u susret nekim našim željama do te mjere da se i ocu suprotstavljala. Kada bih odbio da jedem pripremljeno jelo (nijesam volio kuvani luk, ili mora ), otac se ljutio i naredio da mi se ništa drugo ne smije dati. Smatrao je da gladno eljade jede sve što mu se ponudi. Ja sam gladan ostavljao trpezu i odlazio uvrije en. Majka je tr ala za mnom i donosila mi nešto drugo da pojedem. Ipak, znala je da bude i nepopustljiva kada nije bilo drugog izlaza: svako jutro sam morao rano da ustanem i da gonim stoku na pašu; mieni se uvijek spavalo, pa sam pokušavao na razne načine da izbegnem tu obavezu i da nastavim spavanje. Ali majka je bila nepopustljiva jer nikog drugog nije bilo da obavi taj posao.

OSNOVNU ŠKOLU sam završio me u najboljima. Oporvrgao sam u iteljevu procjenu na početku školovanja. Ponesen uspjehom, htio sam da nastavim školovanje i nikako nijesam prihvatao da ostanem u selu, da radim na imanju. Majci sam stalno govorio:

— I ja u da u im na Cetinju... ako mogu uro i Luka, zašto ne mogu i ja? Ne u da radim na imanju.

Ona me je ubjeivala da neko mora ostati jer e imanje propasti, a u njega je premnogo truda uloženo da bi se to smjelo dozvoliti. Razgovarala je sa mnom kao sa odraslim. To mi je imiponovalo. Ali me nije ubijedila. Ostao sam uporan u svom zahtjevu.

Majka se savjetovala sa ocem, a on je mrzovoljno promrsio:

— Neka ide... kada je tako navalio. On je ionako nekako tunjav pa e ga ve prve godine istjerati iz škole...

Tako je bila riješena moja sudbina. Nastavio sam školovanje, ali uvijek mi je prijetila opasnost da se vratim u selo — ako ne pokažem dobar uspjeh u školi. Zato sam zapeo iz petnih žila i uvijek postizao vrlo dobar uspjeh.

O eva odluka izazvala je nove probleme. Majka i sestra su morale da se brinu i za stoku, što je do tada bio moj posao.

Uro je završavao šesti razred gimnazije, a poslije mature trebalo je da nastavi studije na univerzitetu i da se osamostalji. Što se tiče Luke, odlučeno je da se upiše u bogosloviju jer je tamo školovanje u cjelini bilo besplatno, što je smanjivalo teret oko izdržavanja nas trojice.

Prvi susreti sa gradskom djecom ostavili su na mene veoma negativan utisak. Kako sami nosio seljačku odijelo i opanke, nijesu me primali u svoju sredinu. Čim bi me ugledali, trčali bi za mnom i rugali se. Pokušavali su i da me tuknu. Imali su male noževе i prijetili da će me zaklati. Vidjeli su da se plašim, pa su uživali u tome. Prestao sam da izlazim u grad i ostajao sam u stanu kada nijesam morao u školu. Zbog svega toga omirznuo sam grad. Da nije bilo jake volje da nastavim u enje i završim gimnaziju, sigurno bih se vratio u selo.

Varoška djeca nijesu prestajala da me progone. Postajala su sve bezobraznija, a pojedinci su počeli da me napadaju. To me je toliko dozlogrdilo da sam odlučio da im se suprotstavim. Uskoro me se pružila prilika: vraćao sam se kući i kad pred mene odjednom ispade jedan od njihovih vođa; držao je nož u ruci. Začuo se što ne bježim. Izmjahnulo je nožem, ali ja sam brzo reagovao. Jednom rukom sam ga uhvatio za šaku u kojoj je držao nož, a drugom sam mu stezao vrat; istovremeno sam ga potpleo... Slijedeći trenutak je ležao pod mnom na zemlji! Vikao sam mu da pusti nož, ali on to nikako nije htio učiniti. Oštro sječivo noža me je povrijedilo prst... me utim, ni ja nijesam htio pustiti njegovu ruku. Nalazili smo se u nekoj vrsti pat-pozicije. Najzad sam riješio da ga pustim. Tog puta nijesam pobjegao, već sam čekao da vidim šta će on učiniti. Na moje veliko iznenađenje, „hrabri“ vođa je pobjegao...

Djeca me više nijesu dirala. To me je naučilo da ne smijem pokazati strah pred protivnikom, čak i kada je ja i od mene!

U školi nije bilo ništa bolje. I tu su me gradska djeca dočekala odbojno. Nijesu me htjela primiti u društvo. Istina, bilo je u gimnaziji i druge djece sa sela, ali ona su bila

raspore ena u odjeljenja prijednevne smijene — dolazila su svako jutro iz sela, a uveče se vraćala kućama. Ja sam bio raspoređen u odjeljenje popodnevnih smjena, zajedno sa djecom koja su stanovala u gradu. Kako su to većinom bila djeca državnih činovnika, bila su materijalno obezbijeđena — imala su lijepa odijela, donosila u školu kolače, voćne, kupovala za vrijeme odmora bombone, slatkiše... Ja sam uvijek bio u iznošenim odijelima starije braće, jeo sam kukuruzni hljeb koji bi mi majka donosila iz sela. Novaca nikada nijesam imao da bih mogao kupiti bombone. Gazdarica bi mi ponekad davala 25 para jer sam joj svaki dan išao po neku uslugu — cijepao drva, odlazio u trgovinu. To bi bio veliki praznik za mene. Odlazio bih u radnju i dugo birao koji ću bombon da kupim. Jer tim parama sam mogao samo jedan kupiti!

Sve to je činilo da sam se osjećao kao biće drugog reda, kao uljez u nepristupačnoj sredini. Bar tako je bilo u početku. No, vremenom sami se oslobodimo osjećanja manje vrijednosti. Uvjerio sam se da gradska djeca prosječno manje znaju od mene. To je donekle bilo i razumljivo. Njih ništa nije gonilo da učine. Znali su da će roditelji intervenirati ako dobiju slabu ocjenu, a, u krajnjem slučaju, ponavljati razred nije bilo naročito strašno. Za mene ne samo da niko nije mogao intervenirati, već to nijesu ni htjeli. Jedva su čak i da se vratim u selo! To me je podsticalo na učivanje, na postizanje sve većih uspjeha.

OSJEĆANJA I DA ME SREDINA ne prima, povlače me sam se u sebe. Skoro da nijesam izlazio iz kuće. Braća su mi donosila knjige iz bogoslovske i gimnazijske biblioteke, koje sam prosto gutao. Vrlo rano sam počeo čitati gotovo sve važnije ruske i francuske romane, kao i djela književnosti drugih naroda.

Prema mnom se otvarao nov svijet, po mnogo čemu sličan sa svijetom u kojem sam živio. Saživljavao sam se sa glavnim junacima romana, bdio nad njihovom sudbinom, povezujući ih sa mojom. I neprekidno sam se pitao kako bih reagovao kada bih se našao u njihovom položaju.

Dok sam.' itao *Zlo in i kaznu* Dostojevskog, bio sam u dilemi — da li je za društvo korisnije ostaviti staricu lihvarku da živi i dozvoliti joj da plja ka ljude ili je ubiti i njenim novcem obezbijediti školovanje darovitog mladi a koji ina e propada u tom društvu? Nijesam nalazio odgovor i vrtio sam se kao u za aranom krugu. Nikako nijesam mogao zamisliti sebe da tako nešto inim, ali sam strasno želio da vlast ne otkrije Raskoljnikova. Bio sam strašno razo aran kada se on predao vlastima.

U stvari, nijesam umio da riješim tu naopako postavljenu dilemu. Jer, ne radi se o tome da li ubiti staricu, ve o tome da se promijeni društvo koje dopušta egzistiranje lihvara i zelenaša, dok u isto vrijeme propadaju talentovani ljudi. Bio sam suviše mlad da to shvatim!

Mu ila me je i Hamletova neodlu nost da osveti smrt svoga oca! Zašto oklijeva kada je sve jasno? Oca mu je ubio stric da bi uzeo prijesto i njegovu majku za ženu. Iz svega što sam do tada pro itao proizlazilo je da je u takvim slu ajevima osveta opravdana: nasilnici su uvijek kažnjavani, a isto se dešavalo i onima koji bi iz koristoljublja izdali svoje drugove. To sami nau io iz narodnih pjesama, koje sam nekada slušao od oca svako ve e do duboko u no . A u književnosti je sasvim druga ije! Tražio sam objašnjenje od Dura. Jednostavno mi je rekao da je prerano da itam *Hamleta* i oduzeo mi knjigu. Poslije toga sam krišom itao, iako nijesam ništa razumijeao.

Balzakov i a *Gorio* ostavio je na mene dubok utisak. Njegova ljubav prema k erima mnogo mie je podsje ala na ljubav moje majke prema meni; i ona je bila spremna na sve samo da bismo mi bih sre ni. Zaklinjao sam se da ona ne e doživjeti sudbinu i a *Gorija* i da joj mi — njeni sinovi — nikada ne emo zaboraviti što je u inila za nas.

URO JE ZAVRŠIO GIMNAZIJU sa odli nim uspjehom. Nije mogao dobiti stipendiju zbog toga što je bio ubije eni republikanac. No, njegove ambicije su bile velike, volja još ve a. Htio je da ide u Pariz i da tamo studira! Znao je da ne može ra unati na pomo od oca; tražio je samio da

mu se plati put do Pariza i obezbijedi izdržavanje za prva dva mjeseca — dok se ne sredi i ne nade zaposlenje.

Otac je prodao nešto imanja i tako je uro otišao u svijet...

U Parizu je studirao filozofiju i zaposlio se kao fizički radnik u fabrici. Tako je došao u dodir sa komunistima i uskoro je rukovodio štrajkom u fabrici gdje je radio. Postao je član Komunističke partije Francuske.

Mi, naravno, nijesmo ništa znali o tome. Mislili smo da redovno studira. S vremena na vrijeme tražio je pomoć; otac je pozajmljivao nešto novaca i slao mu u Pariz. Ali, jednog dana stiglo je od njega pismo koje nam je otkrilo istinu. Uro je odgovarao Luki na estitku povodom božićnih praznika:

„Ne trebaš mi više estitati praznike. Ja ne praznujem ni Božić ni Uskrs. Ako ve ho eš da mi estitaš, onda mi estitaj Prvi maj i Sedmi novembar. To su sada moji praznici.”

Otac je bio strašno razočaran. Ne samo zato što mu je sin postao „bezbožni komunista”, nego i zbog toga što su mu ponovo bili poremećeni svi planovi. Raunao je da će se uro vratiti sa diplomom Pariškog univerziteta, da će se zaposliti i pomoći mi u otplati Ivanju dugova i u mom školovanju. Odjednom je sve palo u vodu: ne samo što uro ne može završiti studije, već će sigurno dopasti zatvora. To je isto kao da je izgubio sina! Majka je tako e bila razočarana: sve je uinila da joj sin postane inovnik, da ne mora više raditi na selu kao što su to činili svi prije njega. Umjesto da bude gospodin, sin će dopasti tamnice...

Za razliku od oca i majke, ja sam unaprijed podržavao sve što bi uro uradio. Obožavao sam ga još od vremena kada je bio na maturi, a ja u drugom razredu gimnazije. Iako ništa nijesam znao ni o Prvom maju ni o Sedmom novembru, prihvatio sam njegove praznike kao svoje. Od tada i po inje moje interesovanje za radnički pokret i Sovjetsku Rusiju ...

Nije prošla ni godina dana kada stiže drugo pismo od uro: javljao nam je da namjerava da ode u Sovjetsku Rusiju i da se ne može vidjeti dugi niz godina. To pismo

je definitivno pokopalo sve nade oca i majke da će im se sin ipak vratiti.

Uro kao da se izgubio svaki trag! Pisma nijesu više stizala. Mislili smio da je u Sovjetskoj Rusiji, odakle nijesmo ni otkrivali pisma.

Jednog dana su neki prijatelji obavijestili strica da se Uro već mjesecima nalazi u zatvoru u Italiji! Otkud u Italiji... zbog čega je uhapšen? Ništa nijesmo znali, ali smo preduzeli korake preko prijatelja mog strica Vasa da bude pušten iz zatvora. Intervencija je uspjela jer je stric, kao istaknuti pristalica ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom, imao prijatelje koji su mogli pomoći.

Uro je došao u ljeto 1927. godine. Nije bio ni sjen onog mladića koji je samouvjeren otišao u Pariz. Mjesecima je gladovao po tamnicama u Italiji i bio mu en od strane fašista. Niko nije znao za njegovu sudbinu da bi mu pomogao. Naša intervencija je došla suviše kasno. Tragičan kraj bio je neizbježan. Otac i majka činili su nemoguće samo da bi ga spasili. Prodavali su dio po dio imanja, ponovo se zaduživali da bi obezbijedili njegovo liječenje. Ali, ljekari su digli od njega ruke... nijesu ga primili ni u bolnicu. Umro je u selu.

Na pogreb je došla i delegacija radnika komunista sa Cetinja. Nosili su veliki vijenac crvenih ruža, ukrašen crvenom trakom. Partija se, iako u ilegalnosti, opraštala od svog člana. Tako se završio jedan život koji je tek počinjao! Nestao je revolucionar u trenutku kada je stupao u akciju... Pa ipak, i za tako kratko vrijeme ostavio je za sobom dubok trag. Dok je ležao bolestan, neumorno je pričao o Sovjetskoj Rusiji i vodio oštre diskusije sa ocem i stricom o stanju u Sovjetskoj Rusiji, o socijalizmu uopšte. Brat od strica Branko, sa kojim sam bio nerazdvojan drug, i ja pažljivo smo slušali sve što je govorio i gutali svaku njegovu riječ. To je u stvari bilo naše prvo upoznavanje sa svijetom koji se razvijao...

Najviše je razgovarao sa ocem i stricom: obojica su radili u rudnicama Amerike i Afrike; životni cilj im je bio da rade što više i da zarade dovoljno sredstava kako bi obezbijedili bolji život svojoj djeci. Na tome su gradili svoje poglede na društvo koji su se bitno razlikovali od onoga što je Uro izlagao. To je bio razlog stalne prepirke me u

njima. Otac i stric su uporno ponavljali da ne mogu imati jednako oni koji ništa ne rade i oni koji rade od jutra do mraka. Uro je uporno objašnjavao da socijalizam nikako ne zna i da svi treba da imaju jednako, nego upravo obrnuto: svako dobija prema rezultatima svoga rada. Ti njegovi argumenti nijesu mnogo uticali na oca i strica. Oni su uporno tvrdili da se to ne može sprovesti: dobri radnici će htjeti da, ve im zalaganjem i ve om štednjom, što više zarade i da svojoj djeci ostave naslije e kako bi ona mogla bolje živjeti.

Uro je objašnjavao da se to, istina, ne može i izbjeći, ali da se time ne poriče u načelu na kojima poivaju socijalisti ko društvo; ono treba da se organizuje tako da se onemogu i da ljudi žive bez rada, iskorištavanjem tuđeg rada. Što se djece tiče, njima se mora omogućiti da se razvijaju prema sposobnostima.

Otac i stric su samo nepovjerljivo vrtjeli glavama... A Branko i ja smo unaprijed prihvatili sve što je Uro govorio; slijepo smo mu vjerovali. Posebno smo vjerovali da se u Sovjetskoj Rusiji izgrađuje društvo pravednije od našeg, koje nijesmo prihvatili jer smo se u školi osjećali kao građani drugog reda, primorani da se bore s ogromnim teškoćama ako žele da uspiju u životu.

U razgovorima sa Urom dobijao sam prve predstave o socijalisti kom društvu koje se izgrađuje u Sovjetskoj Rusiji. Zavolio sam tu zemlju snagom dječaka koji se teško probija iako se osjećaju mnogo sposobniji od onih koji dobro prolaze zahvaljujući imovnom stanju ili vezama svojih roditelja. Najzad sam saznao da postoji društvo u kome nema takvih nepravednosti, gdje se uvažava u prvom redu sposobnost, a ne okolnost da li je neko siromah sa sela ili dijete inovnika i bogataša iz grada...

Sve to je presudno uticalo da se veoma rano, u petom razredu gimnazije, opredijelim za socijalisti ko društvo i Sovjetsku Rusiju.

SESTRA MILICA živjela je pored majke i pomagala joj u kućnim poslovima. Nije ni polazila u školu jer je takav bio običaj. Kad joj je bilo 19 godina, zavoljela je momka



iz našeg bratstva. Bio je znatno stariji od nje, a radio je u obližnjoj varoši. Sa njim je zaniijela; krila je od majke da je u drugom stanju. A kada to više nije bilo mogu e, krišom je pobjegla i otišla momku. Ali, on je nije primio! Ostala je na ulici, uo i samog poro aja. Nije je primio ovjek koga je zavoljela, a roditeljima nije smjela!

U našoj porodici se smatralo da nas ve a sramota nije mogla zadesiti. Otac danima nije izlazio iz ku e, nije htio ni da uje da se Milica vrati ku i. Njeno ime nije smjelo ni da se pomene pred njim! Majka je bila meka srca: nije htjela da Milicu ostavi bez pomo i; nagovorila je jednu porodicu u selu da je primi dok se ne porodi.

Poslije poro aja, shodno obiaju, dijete se ostavlja na pragu ku e u kojoj stanuje porodica nezakonitog oca; djevojka-majka bi pozivala glavu porodice i saopštavala da ostavlja dijete jer je ono njihovo ...

Otac je od majke saznao kada e se Milica poroditi ... Kada je došao taj dan, uzeo je pušku i izašao iznad ku e i Mili inog momka. e kao je šta e se desiti: ako se dogodi da mu neko od uku ana udari k er, on e pucati... Takav je bio obi aj! No, pošto se tako nešto nije dogodilo, otac se vratio ku i.

Dijete je ubrzo umirio, a nešto kasnije ugasio se i Mili in život... Nije mogla preživjeti smrt djeteta ni sramotu koju je doživjela. Odba ena od porodice i društva, umrla je tiho, onako kako je i živjela. .. Jedino je majka bila uz nju ... i na samrti...

**OTAC JE VEOMA LIJEPO ZIVIO** sa ro enim bratom, Vašom. Nikada se nijesu posva ali, ali su politi ki bili na suprotnim pozicijama. Otac je pripadao crnogorskim federalistima koji su proizašli iz pokreta „zelenasha“. Partija za koju se otac opredijelio i iji je poslani ki kandidat bio postizala je najve e uspjehe na parlamentarnim izborima u Crnoj Gori. Stric se, naprotiv, izjasnio za radikale koji su, po njegovom mišljenju, najviše doprinijeli da se ostvari ujedinjenje oba srpska naroda.

Kao zagriženi politički protivnici redovno bi se prepirali, upotrebljavaju i uvijek iste argumente. Znao sam ih napamet... Stric bi po injao:

— Kako možeš biti za razdvajanje srpskog i crnogorskog naroda? Zar sve to nije jedan narod... zar Crnogorci nijesu Srbi?

— Jesmo Srbi, ali nijesmo Srbijanci — odgovarao je otac.

— Kako možeš da budeš zajedno sa ljudima koji su bili na dvoru kralja Nikole i uživali privilegije — nastavljao je stric. — Ti su ljudi zajedno sa kraljem vršili nasilje nad omladinom i nad svima koji su zahtijevali slobodniji život! Sta eš dobiti ako se vrati kralj Nikola i itava njegova svita?

Otac nije ostajao dužan odgovora:

— Nijesam za vraćanje kralja Nikole, a najmanje onih koji su se oko njega nalazili. Ali, ne možeš opovrgnuti ogromne zasluge kralja za crnogorstvo i za srpstvo. Više od 60 godina upravljao je Crnom Gorom i vodio Crnogorce u bojeve za slobodu...

Osjećaju i da time dira u najtananija osjećanja, otac bi prelazio u protivnapad.

— A kako ti možeš da budeš sa radikalima i Pašićima? Zar Pašić nije glavni krivac što crnogorska vojska nije zajedno sa srpskom bila na Solunskom frontu?

Stric nije odstupao:

— Pa i bolje je što crnogorska vojska i kralj Nikola nijesu bili tamo... imali bismo dvije srpske vojske i dva kralja. Od ujedinjenja ne bi ništa bilo! Uostalom, kralj i vojska su „ženski“ napustili Lovćen — zajedljivo je dodavao stric.

— Ali su vodili odlučnu bitku na Mojkovcu i omogućili srpskoj vojsci da se na vrijeme povuče preko Albanije... i da se kasnije pojavi na Solunskom frontu — žilavo bi se branio otac.

Danima su vodih rasprave ne odstupaju i od svojih stavova. Pažljivo sam ih slušao i ulazio u jedno novo područje politike. Stao sam na oboje strane. Bliži su mi bili njegovi argumenti. Istina, mnogo kasnije, kada je otac bio

ve davno mrtav, a ja se nalazio u zatvoru, stric mi je poručio sa smrtni ke postelje:

— Kažite Zaru\* da treba da se bori za ravnopravnost Crne Gore... više se ne može sa ovim pašićima i pašićevskom politikom.

Poruka je bila izraz njegovog razočaranja. Došao je iz Afrike pun oduševljenja što je ostvaren vjekovni san o ujedinjenju srpstva. Za nepunih deset godina od njegovog oduševljenja nije ostalo ništa...

VEC NA PRVIM KORACIMA U višim razredima mogao sam osjetiti da je nekadašnje moje povlačenje u sebe bilo korisno. Istina, ostali su tragovi u mom karakteru, ah zato sam pročitao mnogo knjiga iz naše i svjetske književnosti. Nivo ste enog znanja obezbijedio mi je izvjestan ugled među učenicima i nastavnicima. Učenici su me često molili da im pomognem, a nastavnici su vjerovali da nema stvari iz nastavnog programa koju ne bih znao. Sve je to doprinijelo da se po njima mijenjati; stekao sam više samopouzdanja i smjelosti u odnosu sa nastavnicima. Ponekad sam bio bezobrazan, posebno prema novim nastavnicima...

Po etkom drugog tromjesečja — bio sam u šestom razredu gimnazije — dobili smo novu nastavnicu srpskog jezika, gospođu Kon. Kako sam sjedio u prvoj klupi, ona mi se obratila:

— Sta imate danas za zadatak iz istorije jugoslovenske književnosti?

Nijesam znao... nikada nijesam učio iz udžbenika, već sam izvorno pročitao sva djela naše književnosti i kritike naših najboljih kritičara. Znao sam više nego što je pisano u udžbenicima. Zato sam na časovima samo obilježavao prethodne lekcije i poslije toga nijesam ni otvarao udžbenik.

— Sa ekajete da vidim u knjizi — mirno sam rekao. — Zabilježio sam.

Po eto sam<sup>1</sup> da prehistavam knjigu, ali nastavnica me je prekinula:

\* Sveto(zaru).

— Kako... ne znaš šta ste imali za zadatak dok ne vidiš u knjizi! To zna i da knjigu nijesi ni pogledao...

Rekla mi je da sjednem. Postavila je isto pitanje ostalim acima. Dobila je zadovoljavaju i odgovor i postavila mi novo pitanje:

— A šta imate iz gramatike?

— Gospo o, ovo je šesti razred gimnazije! — pravio sam se važan ...

Iznenadio ju je takav odgovor. Pobljedjela je i oštro rekla:

— Ne pitam te koji je razred, nego šta imate za zadatak iz gramatike?

Nijesam se dao zbuniti i jednostavno sam rekao:

— Pa ja i odgovaram na postavljeno pitanje... Gramatika se ne predaje u šestom razredu gimnazije!

Naredila mi je da sjednem i nije me prozivala sve do kraja godine. Radio sam samo pismene zadatke, ali, umjesto ranijih odli njih, dobijao sam jedva prolazne ocjene. Vjerovatno bih osjetio posljedice moje drskosti da se upravo pri kraju godine nije dogodilo nešto što je izmijenilo mišljenje gospo e Kon o meni i mom znanju. U našu školu je došao inspektor iz Ministarstva. Trebalo je da provjerava znanje u enika i da premia tome ocjenjuje uspjeh nastavnika. Došao je red i na naš razred. Gospo a Kon je po ela da postavlja pitanja iz dubrova ke književnosti, ali razred je utao kao zaliven. Njoj je to, o igledno, bilo neprijatno. Uхватила ju je nervoza i nesigurnim glasom je upitala:

— Da li neko u razredu zna koja je djela napisao Marin Drži ?

Pošto sam vidio da se niko ne javlja, digao sam ruku. Iznenadila se i sumnji avo me pogledala. Ipak mi je dozvolila da odgovaram. A ja sam govorio sa velikim poznavanjem ne samo Drži a, nego i cijele dubrova ke književnosti. Ostavio sam dobar utisak na inspektora i na gospo u Kon. To sam vidio po njihovim licima...

Sljede eg dana gospo a Kon je kritikovala cio razred. Govorila je da su je svi obrukali jer ništa nijesu znah; mene je izuzela i rekla da sam pokazao dosta solidno znanje. Na kraju me je zapitala:

— Kakvu ocjenu imaš iz srpskog jezika?

Odgovorio sairu, ne bez izvjesnog prizvuka ironije:

— Ranije sam na pismenim zadacima uvijek dobijao odlične ocjene, a kod vas jedva dovoljne... usmeno nijesam uopšte odgovarao do sada.

Shvatila je da je optužujem. Odmah je reagovala:

— Govorio si dosta kada sam prvi put došla... Bio si prilično bezobrazan.

Nekoliko dana kasnije školska godina se završila, a ja sam iz srpskog dobio vrlo dobru ocjenu. Ipak, gospođo Konjević nije bila zlopamtilo; imala je snage da ispravi grešku koju je napravila mojom krivicom. A takvi nastavnici se rijetko sreću u...

U VISIM RAZREDIMA GIMNAZIJE u enici su razvijali veliku aktivnost u srednjoškolskim udruženjima; svaka gimnazija je imala literarnu družinu. Udruženja su bila povezana u jugoslovenskim razmjerama; održavani su i kongresi jugoslovenskih srednjoškolaca u Beogradu.

Na sastancima literarne družine, koje smo održavali nedjeljom, u enici su čitali svoje pjesme, pripovijetke i druge književne radove ili su davali osvrte na djela iz svjetske i domaće književnosti. Potom se razvijala veoma živa diskusija, koja je omogućavala da se afirmišu sposobni i vrijedni u enici.

U okviru literarne družine postojali su biblioteka, pjevački horovi, muzičke sekcije, pozorišne družine, što je u enicima omogućavalo da razvijaju svoje sposobnosti i ujedno da nalaze zabavu i razonodu: organizovane su priredbe za građanstvo i putovanja u druge gradove, gdje su takođe održavane priredbe za građanstvo. Na taj način se aktivnost u njihovim udruženjima nije zatvarala meću zidove škole.

Organizacija udruženja bila je demokratska: svi u enici viših razreda gimnazije mogli su biti članovi udruženja. Na kraju svake godine održavane su skupštine građanstva radi davanja razrješenice staroj upravi i biranja nove. Pojedinačno su birani predsjednik i potpredsjednik udruženja, kao i delegat za Kongres jugoslovenskih srednjoškolaca. Izbori su po pravilu bili tajni, ali običaj je nalagao da predsjednik

bude iz osmog, a potpredsjednik iz sedmog razreda gimnazije. Izbor je morao biti potvrđen od direktora.

Rad u našem udruženju me je privukao: vidio sam mogućnost da razvijem svoje sposobnosti, a i da se istaknem. To mi je bila želja još od vremena kada sam došao u gimnaziju: učuro je tada bio izabran za predsjednika literarne družine i svi su ga poštovali. Strašno sam želio da i ja to postignem kada dođem do osmog razreda.

Im sam postao član družine, po čemu sam istupati na sastancima. Najprije sam kritikovao radove drugih, a nešto kasnije po čemu sam da pišem, ali ne pjesme ili pripovijetke, nego osvrte na pojedina djela naše ili svjetske književnosti. U tim osvrtima rasvijetljavao sam pojedine scene ili glavne junake. Najviše sam volio da obrađujem djela iz ruske književnosti, posebno djela Dostojevskog. Zbog toga sam ih čitao po nekoliko puta. Ali, što sam ih više čitao, neki su mi stavovi Dostojevskog postajali neprihvatljiviji. Istina, niko kao on nije znao da tako rasvijetli socijalne nepravde i ljudsku bijedu; niko nije uspio da tako duboko ponire u ljudsku dušu, u ono najskrivenije u čovjeku. Međutim, izlaz iz tih nepravdi koji je Dostojevski nudio u svojim romanima nije bio za mene prihvatljiv. On je izlaz nalazio u milosrđju, u pomaganju onih koji su u bijedi. Ja to nijesam prihvatao. Jer, onaj koji pomaže otkuže od drugih zavisen je od tuđe volje; stoga za mene izlaz nije bio u milosrđju, nego u uklanjanju nepravdi, u izgrađivanju društva lišenog nepravde i bijede.

Nekako pri kraju mog gimnazijskog školovanja izdavač kuća „Nolit“ počela je izdavati djela Eptona Sinklera i Sinklera Luisa, Travena i drugih pisaca koji su obrađivali socijalnu problematiku društva. Ti romani, kao i djela Maksima Gorkog, počeli su me privlačiti više od djela klasika. Istina, u njima nije bilo one psihološke analize karakteristične za djela Dostojevskog, Tolstoja... umjesto toga, nalazio sam drugačije izlaze iz svijeta socijalne nepravde i bijede. Milosrđje je ustupalo mjesto borbi da se prevazi u socijalne nepravde. To je potpuno odgovaralo mojim shvatanjima i zato su me takva djela privlačila, posebno roman *Martin Idn*, u kome sam nalazio sebe.

U šestom razredu izabran sam za predsjednika trezvenjaka u udruženju u gimnaziji, a onda i za predsjednika

asocijacije trezvenja kih udruženja iz svih srednjih škola na Cetinju (gimnazija, u iteljska škola, bogoslovija, srednja zanatska škola). Me utim, propao sam na izborima za potpredsjednika literarne družine u gimnaziji. To me nije obeshrabrilo i sljede e godine ponovo sam se kandidovao za predsjednika udruženja. Dobio sam isti broj glasova kao i protivkandidat. Obavljena su još tri glasanja, ali uvijek sa istim rezultatom! Tek na petom glasanju, a sva su bila tajna, izabran sam sa neznatnom ve inom zahvaljuju i tome što se grupa u enika koja se nalazila na izletu vratila u školu i listom glasala za mene. Istovremeno sam bio izabran za delegata za Kongres jugoslovenskih srednjoškolaca u Beogradu.

Izbori su pokazali da su snage podijeljene, da je došlo do izvjesne polarizacije me u u enicima. Istina, to nije bilo na ideološkoj bazi, ali je injenica da su se me u onima koji su za mene glasah nalazili u enici u ijim je radovima i istupanjima bila naglašena socijalna nota. Mnogi od njih su kasnije postali dobri komunisti (Branko Draškovi , uro Strugar, Branko Vukmanovi ...).

U estvovao sam na Kongresu jugoslovenskih srednjoškolaca u Beogradu. I tu sam zapazio sli nu polarizaciju, ah nijesam umio da ocijenim koja je struja progresivna. Tako se desilo da sam glasao za onu koja nije bila progresivna! To je bila posljedica nepovezanosti progresivnih snaga koje su djelovale me u srednjoškolskom omladinom.

U srednjoškolskim udruženjima djelovao sam kao komunista i kao takav sam se osje ao, mada o komunizmu nijesam ništa znao osim onoga što mi je uro pri ao. Nijesam bio povezan sa Partijom, ne zbog toga što ja to nijesam htio, ve zato što je Partija u to vrijeme bila slaba i neaktivna.

Maturu sam završio s vrlo dobrim uspjehom. Ljeto sam proveo u selu, a po etkom jeseni pošao sam u Beograd — da se upišem na Pravni fakultet.

Bila je to jesen 1931. godine.

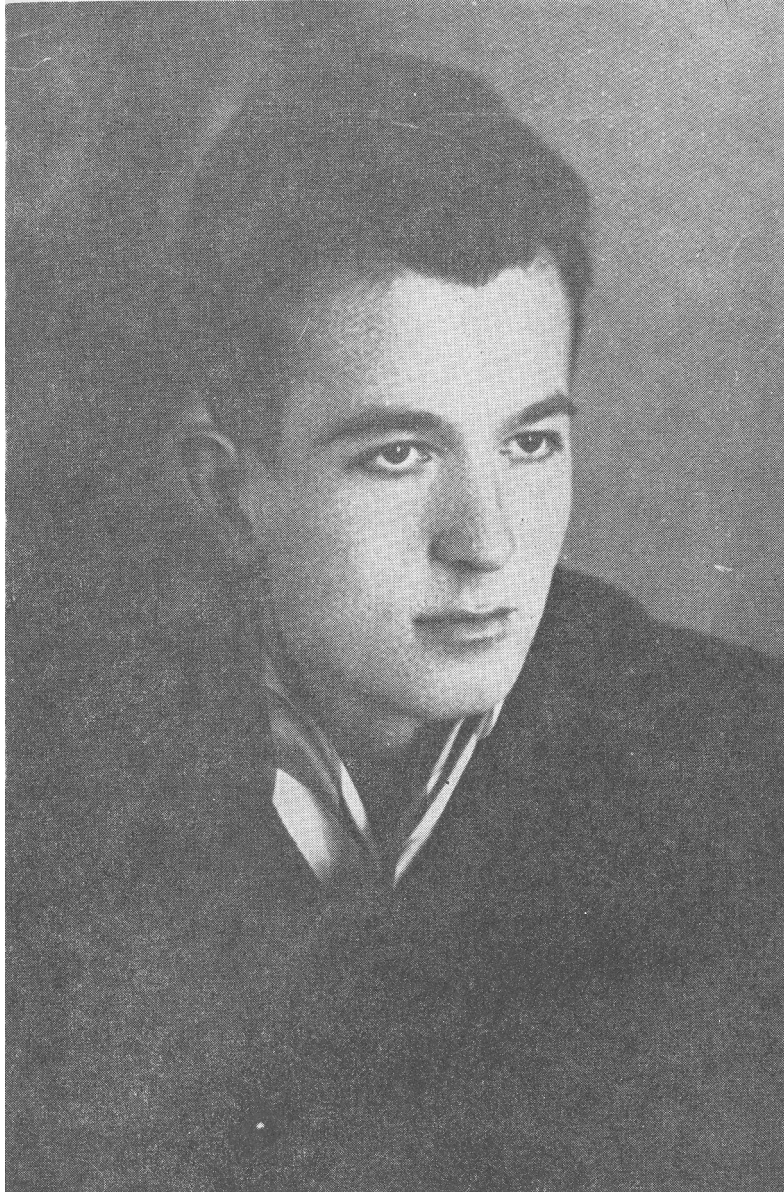


*Nikola Savić Vukmanović, otac Svetozarova*





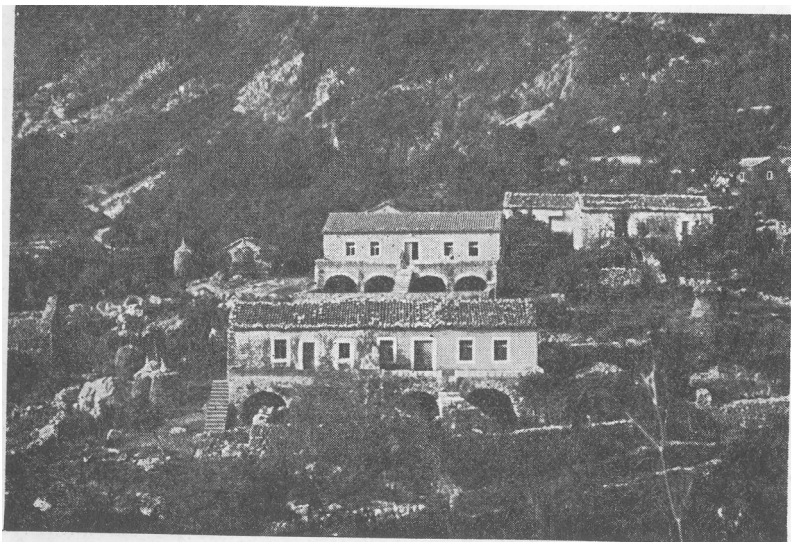
*Marija Pejovi Vukmanovi , majka Svetozarova*



*Svetozar Vukmanovi , po završetku studija kao profesionalni revolucionar, 1938.*



*uro Vukmanović ,  
brat Svetozarov*



*Podgor — rodno selo i kuća (u drugom planu) Svetozara Vukmanovića*

## GLAVA II

### BORBENA MLADOST

*Dolazim u Beograd • Moje političko krštenje i velike studentske demonstracije • Napuštam Studentski dom • Postajem član komunističke organizacije • Borba za strukturu studentskih udruženja • Program emancipacije siromašnih studenata • Prerana smrt mog brata od strica • Prvi put u zatvoru • Sukob sa profesorom i em Mirkovićem • Propuštena šansa za obračun sa „nacionalistima“ • Kako sam dopao u „Glavnju u“ • Koncentracijski logor u Višegradu*

STIGAO SAM U VELIKI GRAD, u novu sredinu. Opet sam; imao osjećaje manje vrijednosti koje sam osjetio kada sam došao sa sela na Cetinje.

Primljen sam u Studentski dom. Uslovi za prijem bili su oštri: samo siromašni i dobri učenici mogli su ući u Dom, koji se nalazio u velikoj, novoj zgradi\*. Dom je uživao autonomiju kao i Univerzitet; Rektorat je postavljao upravnika i određivao uslove za prijem studenata. U upravi Doma nalazili su se studenti i učestvovali u utvrđivanju kućnog reda.

Uslovi smještaja bili su za mene iznad svakog očekivanja. Sobe su bile za po dva studenta; svaki student je imao svoj krevet, orman, radni sto. A ja sam cijelo vrijeme školovanja u gimnaziji živio u kuhinji, gdje su bila smještena dva kreveta: na jednom su spavali gazda i gazdarica, a na drugom ja i još jedan učenik. U kuhinji nije bilo električnog osvjetljenja te smo morali računati pri svjetlosti petrolejke. I hrana u Domu bila je izvanredna: svaki dan smo jeli mesa i bijelog hljeba, kolača, kompot. A ranije, na selu i u gimnaziji, jeo sam samo kukuruzni hljeb; pšenični hljeb sam jeo samo o Božiću i Uskrsu. Komad bijelog hljeba bio je za

\* Današnji studentski dom „Ivo Lola Ribar“ (prim. red.).

mene kao pravi kola ! Kola e gotovo nikad nijesam ni okusio, a svježe meso sam jeo samo o Uskrsu i urdevdanu, kada je bila ku na slava.

Cijena za cio pansion u Domu iznosila je 450 dinara mjese no. To nije bilo mnogo za mene, jer mi je Luka slao po 500 dinara svakog mjeseca. Nije bilo mnogo ni za studente koji su dobijali stipendiju. Ali, takva cijena bila je previsoka za ve inu siromašnih studenata koji su dolazili u Beograd a da prethodno nijesu obezbijedili izdržavanje za vrijeme školovanja. Ra unah su da e na i neki posao i da e raditi i u iti. Za njih je Dom bio nepristupa an, mada su bih najsiromašniji i uz to ve inom dobri u enici.

Po eo sam da posje ujem nastavu na Pravnom fakultetu. Ah, svuda sam nailazio na nepoznate studente. A kako nijesam bio mnogo komunikativan, osje ao sam se prili no izolovan. Ono malo studenata koji su došli iz cetinjske gimnazije bili su mi jedino društvo.

Otkrio sam nove mogu nosti da saznam nešto više o socijalizmu. Dobijao sam na itanje u Narodnoj i Univerzitet-skoj biblioteci djela klasika marksizma. Tako sam prvi put pro itao *Komunisti ki manifest* i nešto kasnije Engelsov *Anti-Diring*. Moram priznati da me ta literatura nije mnogo privla ila. Mnogo više sam se oduševljavao romanom *Mati Maksima Gorkog*. U njemu sam našao odgovor na pitanje kako ostvariti novo društvo u kojem ne e biti socijalne nepravednosti. itaju i roman, strasno sami želio da moja majka bude kao heroina tog djela. No, to nije bilo mogu e; ona je ostala ono što je bila — moja majka.

STUDENTSKE DEMONSTRACIJE su po ele time što je jedna grupa studenata prisustvovala predizbornom zboru u blizini Doma i izazvala gužvu upadicama upu enim jednom od govornika koji je bio ministar u vladi. Policija je odmah intervenisala i pokušala da neke studente uhapsi. Ah, oni su pobjegli u Dom i po eli da zvone u zvono kojim su studenti obi no pozivani na ru ak ili ve eru. Kada su se studenti okupili, po eo je zbor. Bio je to pravi opozicioni zbor na kojem su studenti otvoreno govorili protiv šestojanuarske diktature, protiv pokušaja da se diktatura zamaskira spro-

vo enjem dirigovanih parlamentarnih izbora. Prvi put sam prisustvovao političkom zboru. To je, faktički, bilo moje političko krštenje.

Tako je pokrenut talas velikih studentskih demonstracija 1931. godine, koje su označile po etak otvorene politike borbe protiv diktature. Poziv na borbu odmah je prihvatila veina studenata, kako onih iz Doma tako i onih van njega. To nije bilo nimalo slučajno: opšta kriza, koja je tih godina zahvatila Evropu i Ameriku, nije mimoišla ni našu zemlju. Ekonomski položaj stanovništva se rapidno pogoršavao, a posebno položaj seljaštva, iz kojih redova se regrutovala osnovna masa studenata. Režim nije imao program koji bi pomagao da se izađe iz krize. Takav program nijesu imale ni opozicione političke partije. Komunistička partija je zbog unutrašnjih trvenja i progona od strane policije bila onesposobljena za akciju.

Međutim, uslovi za akcije bili su povoljni. I njih su započeli studenti...

Dom je bio štab koji je planirao i rukovodio akcijama protiv režima. To je bilo moguće zahvaljujući tome što je u Domu bilo koncentrisano nekoliko stotina studenata i što je uživao autonomiju, odnosno što policija nije smjela da uđe u njegove prostorije.

Prve demonstracije su izvedene u samom Domu, koji je gledao na tri ulice, dok mu je četvrta strana bila okrenuta ka parku; na prozorima su bile izvješene parole i karikature uperene protiv režima. Osim toga, studenti su izvikivali parole koje su prolaznici mogli čuti. Istina, policija je sprečavala okupljanje građana, ali ljudi su dolazili iz raznih krajeva grada da vide „šta ti studenti rade“. S vremena na vrijeme studenti bi se povukli u trpezariju, jedinu salu u Domu, i tu držali govore.

Učestvovao sam u demonstracijama i prisustvovao zborovima u trpezariji. Studenti su držali vatrene govore izazivajući i oduševljenje kod prisutnih. Dugo vremena se nije smjelo otvoreno govoriti, pa je razumljivo što su svi željeli da iskoriste tu priliku. Gotovo svi govornici su ponavljali parole o slobodi zboru i dogovora, o slobodnim demokratskim izborima... iako su pripadali ovoj ili onoj partiji, njihova rukovodstva bila u opoziciji.

Bio sam oduševljen, ali sam i zavidio govornicima. Želio sam i ja da govorim. Osjećao sam da bih mogao i dobro govoriti. Ah nijesam imao smjelosti, nikako nijesam uspijevaao da se oslobodim malodušnosti koja me obuzima kada se na em u novoj sredini!

Poshje demonstracija u Domu nastalo je kratkotrajno zatišje. Nove demonstracije su izbile na dan sazivanja novoizabrane Narodne skupštine. Po ele su na Pravnom fakultetu\*, a zatim je pokušano da se prenesu na ulicu i da se do e pred zgradu današnjeg Jugoslovenskog dramskog pozorišta, gdje je zasjedala Skupština. Studenti su bili prodrh do današnjeg Trga Republike, ali tu su bili razbijeni i odba eni. Tada su se zabarikadirali na Pravnom fakultetu. Na prozore su postavili školske table sa parolama i karikaturama i izvikivah politike parole.

Nijesam u estvovao u tim demonstracijama jer nijesam bio o njima obaviješten. Kada sam saznao da su izbile nove demonstracije na Pravnom fakultetu, odmah sam sa drugovima krenuo tamo. Ali, do fakulteta se nijesam mogao probiti jer je žandarmerija bila blokirala sve prilaze. Tek pred ve e su završene te demonstracije pošto je Rektorat garantovao da niko ne e biti uhapšen.

Vlada nije oklijevala da preduzme prve korake. Dom je izuzet ispod uprave Univerziteta i stavljen pod direktnu upravu Ministarstva prosvjete. Upravni odbor Doma je smijenjen, a odmah zatim i dotadašnji upravnik. Na njegovo mjesto je postavljen ovjek koji je uživao povjerenje vladaju ih krugova. Kada je novi upravnik došao da preuzme dužnost, mi smo ga jednostavno izbacili. Time smo, u stvari, odbili da prihvatimo odluku o stavljanju Doma pod upravu Ministarstva prosvjete.

Vlada je uskoro reagovala!

Jedne ve eri žandarmi su potpuno blokirali Dom. Isklju ili su struju i vodu. Sve su preduzeli da nas prinude da napustimo Dom. Istovremeno su objavili da se na neodređeno vrijeme zatvara Univerzitet. Mi smo iste no i održali sastanak svih studenata i odlučili ili da svako može slobodno da napusti Dom, ali da oni koji ostanu treba da se pripreme

\* Pravni fakultet se u to vrijeme nalazio u sadašnjoj zgradi Filološkog fakulteta na Studentskom trgu (prim. red.).

da ga brane dok to bude mogu e. Gotovo niko nije napustio Dom!

Mi smo odmah pristupili neophodnim pripremama: izabrali smo upravu Doma, sastavljenu od studenata; po eli smo da sakupljamo kišnicu i, zahvaljuju i estim pljuskovima, obezbijedili smo vodu za kuvanje i za pi e. Kupanje i umivanje je uglavnom bilo obustavljeno. Uzeli smo sve zalihe namirnica iz magacina i pripremili se da što duže izdržimo blokadu.

Šest dana smo neprekidno bili na prozorima Doma, gdje smo postavili transparente sa parolama i karikaturama protiv režima i falsifikovanja skupštinskih izbora. Izbacivali smo parole da bi ih uli gra ani koji su tuda prolazili. Poslije dva dana policija je dozvolila prolaz samo onima koji su stanovali u okolnim zgradama. Tako je Dom ostao kao usamljena tvr ava koja se uporno držala.

Šestog dana nave e napustili smo Dom. Prethodno smo se dogovorili da našu borbu prenesemo u narod i da zato svi otputujemo ku ama.

U moje selo stigao sam koncem januara 1932. godine. Odmah sam po eo da ostvarujem ono o emu smo se dogovorili. To je bio moj prvi politi ki zadatak: do tada sam pretežno itao knjige, diskutovao sa drugovima... Pomalo sam se plašio. Pokazalo se, me utim, da zadatak nije bilo teško ostvariti. Ekonomski položaj seljaka bio je neizdržljiv; sve teže su prodavali proizvode, nijesu mogli na i zaposlenje kako bi nešto zaradili za prehranu porodice. Zaduživanje imanja je išlo brzim tempom. U takvim uslovima nije bilo teško politi ki aktivirati seljake, posebno omladinu. Omladinci su bili spremni na sve akcije, ak i na one zbog kojih se išlo u zatvor. Vrlo rado su prihvatili razgovore koje sam pokretao o komunizmu, o životu u Sovjetskom Savezu. Sve ih je interesovalo, a ja nijesam štedio truda da im ispriam sve što sam znao, svjestan da moje znanje nije veliko.

VRATIO SAM SE U DOM sljede e godine. Primijetio sam da je pooštrena kontrola nad onima koji u njega ulaze. Promijenili su se i stanovnici Doma: nema studenata koje sam ranije vi ao. Mene su rasporedili u sobu sa sinom jed-



nog aktivnog generala. Iz toga sam zaključio da se u Dom više ne primaju siromašni i dobri studenti, nego oni koji potječu iz „dobrih“ porodica i koji ne e biti u opoziciji ili se bar ne e baviti politikom. O igledno, mene su primili jer nijesu imali podataka o mojem u eš u u prošlogodišnjim demonstracijama — jednostavno, nijesam se naro ito isticao!

Na drugoj strani se sve više zaoštavao problem egzistencije studenata iz pasivnih krajeva. Oni su raznosili mlijeko po ku ama, cijepali drva, davali asove djeci bogatijih roditelja. No, jedva su uspijevali da obezbijede pla anje stana, dok su ishranu organizovali u jednom podrumu u Brankovoj ulici. To je bila prva studentska menza kojom su studenti sami upravljali. Hrana je, na žalost, bila bijedna i studenti su gladovali. Tuberkuloza je kosila mlade ljude koji su u novoj sredini bili izloženi hroni nom gladovanju i bijednom smještaju.

Iz Doma su svakog dana iznošeni i bacani znatni viškovi hrane. Oštro sam kritikovao tu pojavu pred jednom grupom studenata iz Doma.

Nekoliko dana kasnije pozvao me je upravnik. Onaj isti koga smo izbacili prethodne godine!

Ušao sam u kancelariju i predstavio se. Upravnik se trgao i neko vrijeme me ispitiva ki posmatrao.

— Vama se, izgleda, ne svi a u Domu? — najzad me je zapitao.

Nijesam znao šta time ho e, pa sam odgovorio sasvim ležerno:

— Kada mi se ne bi svi alo, ja ne bih bio u Domu.

Odlu nost mog odgovora o igledno mu se nije svidjela.

— Vama se, izgleda, ne svi a što viškove hrane ne da-jemo menzi u Brankovoj ulici? — prešao je upravnik u napad.

Shvatio sam da je znao šta sam nedavno rekao pred studentima. Nijesam htio da se povla im.

— Da, ne svi a mi se... to su naši drugovi. Nije pravedno da oni gladuju, a da mi ovdje imamo viškove — odgovorio sam.

Za asak je zastao. Kao da je razmišljao šta da odgovori.

— Pa, mi smo spremni da im svakog dana isporu imo na kapiji sve što preostane od ru ka i ve ere — nastavio je upravnik.

— To su studenti, a ne prosjaci — brzo sam reagovao.  
— Uvjeren sam da bi oni odbili takvu ponudu ...

Upravnik mi nije dao da završim. Cini no je rekao:

— U roku od dva asa treba da napustite Dom ... Ne možete biti u njemu sa takvim shvatanjima.

O ekivao sam takav rasplet, ali nijesam htio da mu ostanem dužan. Sasvim mirno sam odgovorio:

— Meni, zaista, nije mjesto ovdje... ovo nije studentski dom, nego režimska ustanova. A pošto su režimi prolazni, ne e vje ito trajati ni ovakav režim u ovoj ustanovi...

Izašao sam bez pozdrava. Brzo sam spakovao ono malo stvari koje sam imao.

Tokom narednih desetak dana bili su izba eni iz Doma svi studenti u ijem sam se krugu kretao .. . Izba en je Branko Draškovi ; sa njim sam se zbližio još u gimnaziji; on je dolazio u našu ku u u selu kod mojeg brata od strica, Branka... U Domu smo nastavili da se družimo; svakog dana sam dolazio kod njega u sobu; tamo sam sretao Voju Raki a i još neke drugove... Kada sam saznao da su i oni izba eni iz Doma, mislio sam da je to zbog toga što je uprava Doma saznala da se u Brankovoj sobi sastaje jedna grupa studenata koja kritikuje postoje i režim u Domu... U stvari, razlog našeg 'istjerivanja iz Doma — to sam kasnije saznao — bio je taj što je Branko rasturio jedan letak po svim sobama ... Rasturanje letka nije ostalo tajna i uprava Doma se odlučila na iš enje svih studenata koji su mogli izgledati sumnjivi...

PO ETKOM 1933. GODINE, pošto sam istjeran iz Doma, moj brat od strica, Branko, ispriao mi je da je postao član Komunističke omladine na Univerzitetu. Primili su ga sa još nekim razrednim drugovima iz cetinjske gimnazije (uro Strugar i drugi); Draškovi je bio ranije primljen... Prekorio sam ga što su mene izostavili. Rekao mi je da su u eliju ušli studenti njegove generacije — godinu dana mlađi od mene; obećao je, me utim, da e vidjeti i za mene. I zaista, uskoro su mi se obratili i stavili mi u zadatak da iz svoje sredine odaberem nekoliko drugova koji bi htjeli da u u u organizaciju Komunističke omladine. Trebalo je

da ja budem sekretar elije. Obratio sam se trojici mojih drugova iz gimnazije: Novici Uli evi u, Dimitriju Zivanovi u i Ratomiru Popovi u i oni su prihvatili. Kasnije nam se pridružio Branko Mašanovi ... Tako je po ela djelovati prva elija sastavljena od studenata moje generacije.

To što sam postao član revolucionarne organizacije koja treba da se bori za novi društveni poredak uzbuivalo je moju maštu. Saznanje da će u novom društvu položaj uvijek zavisi od njegovih sposobnosti, a ne od materijalnog stanja njegovih roditelja, podsticalo me je na ve u aktivnost; stekao sam više samopouzdanja. Kada slušam studente kako govore, ne divim se više njihovoj odvažnosti, već obratim pažnju prije svega na to šta govore — pa po tome ocjenjujem da li su u organizaciji koja prima samo najbolje!

U prvo vrijeme itav rad se u osnovi svodio na itanje i diskusije o pojedinim djelima marksisti ke literature. Nikakvih revolucionarnih akcija nije bilo, ni ega što bi moglo uzbuivati moju maštu! Kona no, sve sam to mogao raditi i da nijesam bio član organizacije ...

Prvi „stvarni“ zadatak dobili smo tek poslije nekoliko mjeseci. Trebalo je da rasturimo proglas Centralnog komiteta KPJ. Zadatak je bio da ga ubacujemo kroz otvorene prozore ili u poštanske sandu i e u ve im zgradama. Bio sam zadovoljan... to je ve zadatak kojim treba da se bavi revolucionarna organizacija! No, naša elija se tada gotovo raspala... Uli evi se razbolio i otišao ku i, Popovi je odbio da se bavi ilegalnim radom jer bi ga on mogao odvesti u zatvor. Morali smo ga isklju iti. Tako se naša elija svela na dva člana — Mašanovi a i mene. Proglas smo ipak rasturili!

Ta prva ilegalna akcija izazivala je u meni udna, protivrje na osje anja: bio sam ponosan što u estvujem u takvoj akciji, ali bilo me je strah da me ne uhvati policija.

inilo mi se da je sav onaj svijet koji je prolazio ulicama znao da nosim proglase Centralnog komiteta.

Uskoro poslije te akcije Mašanovi i ja smo se pripojili novoj eliji, iji je sekretar bio Milovan Vukoti , a član Filip Bajkovi . Jedno vrijeme nastavili smo prou avanje marksisti kih djela, a onda je došao nov proglas. Vukoti je saopštio da emo u akciji u estvovati samo Filip i ja. Donio nam je proglase i napomenuo da po izvršenom zadatku —

ta no u deset sati uveče — treba da se nađemo pred Narodnim pozorištem.

Kada sam došao na ugovoreno mjesto, našao sam samo Vukotića. Filipa nije bilo! Čekali smo ga deset minuta i onda smo se udaljili. To su nalogala pravila konspirativnog rada. Primijetio sam da je Vukotić prekomjerno uznemiren. Uхватила ga je panika. Stalno je ponavljao da je Filip uhapšen i da on sam zbog toga treba da bježi u inostranstvo.. Meni je sve to bilo smiješno... Prvo, nije sigurno da je Filip uhapšen, a ako je i uhapšen, zašto unaprijed vjerovati da neće izdržati mučenja i da će nas izdati? Pa čak da se to i dogodi, nema opravdanja da se bježi u inostranstvo. Ako budem otkriven — rezonovao sam — treba da idem u zatvor, da podnesem sva mučenja. Na to sam morao biti spreman... a ne da bježim u inostranstvo i tamo „zagusti“ ...

Nije mi se svidjelo Vukotićovo držanje. Odlučio sam da se rastanemo. Rekao sam mu da odlazim u stan na spavanje. Gledao me je razroga enim oči, punim straha.

— A znaš li da je Filip možda pao u ruke policiji — jedva je progovorio. — On će pod batinama priznati da si zajedno s njim rasturao proglašene. Onda će policija doći i u tvoj stan ... naći će te u krevetu.

Slušao sam ga i razmišljao o tome koliko strah može da uništi čovjeka, da onemogu i njegovo zdravo rasuđivanje. Ipak sam mu odgovorio:

— Sve gradiš na pretpostavkama... tebe je uхватила panika...

Pošao sam kući, ali on me je pratio u stopu. Panika ga je toliko uхватила da se bojao da ostane sam.

Srećom, uskoro je stigao Filip... zakasnio je na zakazani sastanak i svratio je do mene da bi me obavijestio da je sve u redu. Tek tada se Vukotić smirio.

Kada sam ostao sam, dugo sam razmišljao o ponašanju sekretara naše škole. Bio je jedan od rukovodilaca drugih na našem fakultetu, uvijek u koga ima povjerenja organizacija komunista. A u stvari se radi o paničaru! Ako bi ga slučajno uhapsili, sve bi ispričao policiji i bez batina...

U tom razmišljanju prekinuo me je učitelj Strugar; sa njim sam stanovao, obojica smo bili komunisti, ali nijesmo pripadali istoj organizaciji. S vremena na vrijeme smo razmjenjivali mišljenja o ljudima sa kojima smo se sretali u

organizaciji i na fakultetu. Ispričao sam mu šta se dogodilo i izrazio bojazan što se takvi ljudi nalaze u rukovodstvu organizacije.

Uro je bio još oštiji; kritikovao je politiku odabiranja kadrova za rukovodstva organizacije:

— Ne odabiraju se kadrovi prema učestvovanju u borbi i prema uticaju koji imaju na studente, nego prema tome koliko znaju napamet citata iz klasika marksizma... A sa takvim rukovodima im kadrovima ne može se stvarati revolucionarna organizacija...

Slagao sam se potpuno sa Urom, ali nijesam znao kako da se otarasimo takvog rukovodstva... Valjalo je čekati da predstojimo u borbi sa istima ko je stvarni revolucionar, a ko je „salonski“ komunist koji je iz mode prišao komunističkom pokretu. Srećom, na to se nije moralo dugo čekati. Neki rukovodi i komunisti su se slabo držali na policiji (Skerovi i drugi), a neki su se pasivizirali (Kurtovi i drugi). Na rukovode a mjesta su dolazili ljudi iz borbe...

NASA AKTIVNOST poslije velikih studentskih demonstracija nije smjela da se svede samo na demonstracije protiv diktature jer bi to stvorilo opasnost da se cio pokret isto tako naglo ugasi kao što je naglo i nastao. Da se to ne bi dogodilo, razradili smo program akcija neposredno povezanih sa problemima studenata i njihovim životom na Univerzitetu.

Najprije smo postavili zahtjev za obnovu Stručnog udruženja studenata Pravnog fakulteta. Prednosti tog poduhvata bile su očigledne: on bi nam omogućio najširu okupljanje studenata. Umjesto da na sastancima diskutujemo o literarnim radovima kao što smo radili u srednjoj školi, u okviru Udruženja mogle su se organizovati diskusije o problemima iz oblasti sociologije, ekonomije, državnog prava. To bi bili povoljni uslovi za djelovanje komunističkih organizacija; oni bi se u diskusijama mogli boriti za prevladavanje marksističkih stavova. To bi bila neka vrsta otvorene tribine na kojoj bi istupali studenti raznih idejnih i političkih opredjeljenja.

No, vladaju i kruigovi su uo ili opasnost da komunisti dobijaju upravu Udruženja u svoje ruke. Od tada su svim mogu im sredstvima nastojali da sprije e obnovu rada Udruženja. U tome nijesu uspjeli jer su se za obnovu rada Udruženja izjasnili studenti i Rektorat.

Riješili smo da iza emo sa sopstvenom listom. Pošto nijesmo smjeli da je otvoreno nazovemo komunisti kom, nazvali smo je listom siromašnih i naprednih studenata. Htjeli smo time da podvu emo da se radi o onoj ogromnoj masi siromašnih studenata koja je ostavljena da se brine sama o sebi, bez ikakve pomo i društva. A dodali smo naziv „napredni“ jer smo htjeli da istaknemo da se radi o onim siromašnim studentima koji se bore za društvo u kojem ne e biti socijalnih nepravednosti.

Osim naše, pojavile su se još tri liste — radikalno-demokratska, zemljoradni ka i neutralna. Posljednja grupa je istupala sa shvatanjem da studenti ne treba da se bave politikom, nego samo u enjem. Bilo je jasno da su tu umiješani prsti režima.

U izbornoj borbi, koja se snažno razvila, uspjeli smo da nametnemo diskusiju kako o našim studentskim problemima tako i o novom društvu za koje treba da se borimo. Svaka politička grupacija izlazila je sa svojim pogledima na sve te probleme. A diskusije su se vodile svuda — u auli Univerziteta, po hodnicima, u slušaonicama. Oko diskutata nati bi se odmah okupili studenti; mi bismo pažljivo i mirno pratili kako se diskusija razvija.

Dok su radikali i demokrati govorili najviše o diktaturi i demokratiji, dotle su pristalice Zemljoradni ke partije govorile uglavnom o zadrugarstvu. S „neutralnom“ strujom nijesmo uopšte htjeli diskutovati, njih smo prezirali.

Sa svoje strane, stalno smo zapo injali diskusije o Sovjetskom Savezu; govorili smo kako je tamo dostignut najviši stepen demokratije jer je ukinut svaki oblik eksploatacije — materijalni i društveni položaj ovjeka zavisi od rezultata njegova rada, a uslovi za razvoj sposobnosti jednaki su za svakog mladog ovjeka. Isticali smo preimu stva planske privrede u socijalizmu, ogromne uspjehe na planu elektrifikacije i industrijalizacije postignute u okviru petoljetki. Naro ito smo se zadržavali na problemima kolekti-

vizacije poljoprivrede. Sve što smo zmlali o zemlji koja je bila ideal naše mladosti prenosili smo na ostale studente.

Uspjesi na izborima nijesu izostali. Naša lista dobila je više glasova nego sve tri ostale liste zajedno. Uprava Udruženja je trebalo da bude potpuno u našim rukama. Ali to je bilo sprije eno. Rektorat je dobio nare enje Ministarstva prosvjete da poništi izbore i onemogu i obnavljanje Udruženja. Izgovor je na en u tome da, navodno, izbori nijesu bili pravilno obavljani. Me utim, nije bio naveden ni jedan primjer navodnih nepravilnosti. Uostalom, najbolji dokaz da se nije radilo o nepravilnostima bila je injenica da izbori nijesu ponovljeni ...

**PREUZIMANJE DOMA** od strane Ministarstva prosvjete smanjilo je mogu nosti da se izborimo za materijalnu pomo najsiromašnijim i najsposobnijim studentima. Bilo je jasno da režim ho e da u Domu stvori bazu za pokret studenata koji bi pod parolom da „studenti ne treba da se bave politikom“, u stvari, pomagao njemu. Takve namjere trebalo je na svaki na in onemogu iti i raskrinkati ih me u studentima. U tome smo bili svi saglasni, ali razmimoilaženja su nastala kada je trebalo pre i na konkretne akcije. Jedni su smatrali da treba bojkotovati Dom i proglasiti agentima režima sve studente koji budu primljeni u Dom. Drugi su, opet, mislili da treba „ubaciti“ što više naših studenata u Dom i otpo eti borbu za nov položaj Doma. Na kraju je, ipak, preovladalo drugo shvatanje.

Da bismo mogli krenuti u akciju, morali smo izgraditi stavove o svim pitanjima koja se ti u uslova školovanja studenata. U diskusijama sa studentima komunisti su ukazivali da e se studentski problemi korjenito riješiti tek u socijalisti kom društvu koje ne e priznavati razlike izme u siromašnih i bogatih studenata. Svako e mo i da se školuje i razvija svoje sposobnosti. Ako univerzitet ne bi mogao da primi sve studente koji bi htjeli da nastave studije, te protivrjeonosti e se rješavati diferencijacijom me u studentima prema sposobnostima.

Bili smo svjesni da tu borbu za budu e društvo treba povezivati sa borbom da se u postoje em društvu promijeni

položaj studenata. Zato smo se orijentisali na borbu protiv politike vladaju ih krugova usmerene na to da se onemogu i siromašnim studentima da do u na Univerzitet. Tako smo po eli raskrinkavati praksu da se primaju u Dom ili stipendiraju samo oni studenti koji podržavaju postoje i režim ili koji se, u najmanju ruiku, „ne bave politikom“. Napadali smo i politiku uvo enja školarine i ograni avanja upisa studenata na Univerzitet. Vladaju i krugovi su htjeli da svim sredstvima postignu „depolitizaciju“ Univerziteta, a mi smo nastojali da to onemogu imo.

Me utim, nijesmo smjeh ostati samo na politi koj borbi, na raskrinkavanju režima, jer bi siromašni studenti došli u položaj ili da se odreknu studija ili da prihvate uslove režima — „da se ne bave politikom“. Da bismo to sprije ili, morali smo se tako organizovati da možemo sami pomo i najsiromašnijim studentima. Tako je došlo do organizovanja Opšte studentske menze i studentskih menzi po fakultetima. Time smo postigli dvije stvari: siromašni studenti su imali ishranu po veoma pristupa nim cijenama, a najsiromašniji me u njima mogli su da se zaposle kao pomo no osoblje u menzi i da kao naknadu dobijaju hranu. Osim toga, menza je bila i mjesto gdje smo se okupljali i gdje smo organizovah razne akcije. Time smo dobili ono što smo izgubili prelaskom Dama u ruke Ministarstva prosvjete.

Pronašli smo i druge forme organizovanja studenata: osnovali smo zadrugu posredstvom koje su studenti obavljali razne poslove — cijepanje drva, raznošenje mlijeka, novina ... Time smo postigli visok stepen ekonomske emancipacije siromašnih studenata.

SA BRANKOM, mojim bratom od strica, bio sam ne-razdvojan od djetinjstva.

Prve pojmove o socijalizmu saznavali smo od Dura. Zajedno smo itali socijalnu literaturu u gimnaziji, a docnije u ili marksizam iz knjiga koje smo pozajmljivah iz Narodne biblioteke u Beogradu. Sazrijevali smo kao revolucionari u studentskom pokretu Beogradskog univerziteta. Doduše, znatno smo se razlikovah: on je mogao danima studiozno itati djela iz oblasti filozofije, ekonomije, sociologije, a za-



tim beskrajno diskutovati sa Lukom o ,onome što je pro itao. Ja sam više volio prakti ne stvari, konkretne akcije. Za razliku od njih dvojice, u diskusiji nijesam bio tolerantan ni staložen. Bio sam „nerv iik“, kao uro...

Naš intenzivan mladala ki život iznenada se izmijenio. Jednog dana su me pozvali u Brankov stan i rekli mi da je cijelu prethodnu no bacao krv. Zatekao sam ga u krevetu; bio je blijed, ali miran. Rekoše mi da je njegova bolest ozbiljna... Kada sam ga vidio kako onako blijed leži u krevetu, podsjetio me je na ura... Odjednom mi je postalo jasno — Branko e umrijeti! Kao i uro, u cvijetu mladosti... Osta u sam u porodici da se borim za ideale socijalizma... Osjetio sam se nekako usamljen i bespomo-an. Suze po eše da mi teku niz obraze... Pobjegao sam iz njegove sobe i odmah javio ku i da je smrtno bolestan.

Kada su strina Joša i Brankov brat Milo stigli u Beograd, on je ve bio preba en u bolnicu. Sastali smo se kraj njegove postelje: zagrlili smo se bez rije i. Strina je shvatila da Branko ne e dugo živjeti. To sam vidio po njenim o ima U njima nije bilo suza, ve dubokog, neiskazanog bola. Nijesam mogao da se uzdržim. Zaplakao sam kao dijete. A dijete sam i bio!

Branko je umro nekoliko dana kasnije; prije nego što e umrijeti pozvali su me u njegovu sobu. Prvi put sam vidio kako umire ovjek. Gušio se od unutrašnjeg izliva krvi. Posljednjim snagama hvatao se za život. Bio je to ropac. Nijesam mogao izdržati ... izletio sam iz bolni ke sobe ...

U JESEN 1933. GODINE, kada sam zapo eo tre u godinu studija, pokušavali smo da obnovimo izbore za upravu Stru nog udruženja. Univerzitetske vlasti su odobrile naš zahtjev. Pou eni ranijim iskustvom, ovog puta bili smo opreznii: formirali smo Akcioni odbor za pripremanje i sprovo enje izbora. U odbor su ušli predstavnici svih politi kih struja. Mi komunisti nazvali smo se „narodni“ studenti, a ne kao ranije „siromašni i napredni“ studenti. Pojavili su se radikali, demokrati, lijevi i desni zemljoradnici. A bivši „neutralni“ sada su se pojavili kao „nacionalisti“. Svaka

struja je delegirala po dva predstavnika u Akcioni odbor i izašla sa svojom listom. Mi smo ponovo imali zajedni ku listu sa lijevim zemljoradnicima.

Vladaju i krugovi i policija nijesu sjedeli skrštenih ruku! Pretpostavljaju i da e komunisti ponovo odnijeti pobjedu, preduzeli su mjere da sprije e izbore: dali su zadatak „nacionalistima" da izazovu neredu u toku izborne kampanje. Kada su oni to poslušno izvršili, došlo je do zabrane izbora, tobože u interesu reda na Univerzitetu.

Na vijest o zabrani izbora studenti su burno reagovali. Za kratko vrijeme bili su zakr eni svi ulazi u zgradu Univerziteta. Nikle su, barikade na svim stepenicama koje vode na gornje spratove. Preduzete su sve mjere da se sprije i prodor policije na Univerzitet.

Tako su po ele aprilske studentske demonstracije 1934. godine. Za razliku od prethodnih, ove demonstracije su odražavale viši nivo idejne i politike organizovanosti studentskog pokreta; više nijesu dominirale jedino opšte politike parole protiv diktature, a za demokratizaciju politickog života u zemlji. Istaknuti su isto studentski zahtjevi: zaštita autonomije Univerziteta, pomaganje siromašnih studenata ...

Policija je odmah reagovala. Uspjela je da se probije u aulu Univerziteta, ah mi smo otvorili „vatru" sa barikada: bacali smo icigle i dijelove klupa. Pojavili smo se i na prozorima ... postavili smo školske table sa parolama ... izvikivali smo parole da "bi ih uli ljudi koji su prolazili ispred zgrade. Razumije se, policija je nešto kasnije zabranila svaki prolaz kraj Univerziteta. Tako je zgrada Univerziteta bila potpuno izolovana dva dana — za vrijeme trajanja demonstracija.

Prvu no smo proveli u zgradi Univerziteta. Smjenjivali smo se na barikadama: dok su jedni bili na straži, drugi su spavali.

Drugog dana uve e obustavili smo demonstracije i napustili barikade. Tada je upala policija i po ela hapsiti svakog koji je izgledao sumnjiv ili za koga se znalo da je aktivno u estvovao u demonstracijama. Mene su tako e uhapsili i odveli u zloglasnu „glavnja u"; tu sam ostao osam dana. To je bio moj prvi boravak u zatvoru!

Demonstracijama nijesam bio zadovoljan. Niko iz rukovodstva organizacije ni tada nije istupio javno. čak ni studenti koji su bili na listi naše liste.

STUDENTSKI POKRET, nastao iz velikih demonstracija protiv diktature, bio je dosta heterogen. Da bi on odigrao svoju ulogu u društvenom i političkom životu zemlje, nužno je bilo ostvariti njegovu idejnu i političku homogenost. Istina, taj zadatak nije bio lak. Prije svega, komunisti su morali ovladati marksističkim pogledom na svijet, izgraditi predstavu o socijalističkom društvu, koji je ideal za nas bio Sovjetski Savez. To je bio uslov naših akcija na idejnom planu. Osim toga, trebalo je u taj rad uložiti i što više i broj studenata.

Pravni fakultet pružao je izvjesne pogodnosti za akcije kojima smo pristupali: proučavanje odnosa u društvu davalo je komunistima mogućnost da na seminarima i u okviru seminara iznose marksistička gledišta, da uporedo sa analizom odnosa u građanskom društvu govore o odnosima u socijalističkom društvu, da se u otvorenoj konfrontaciji mišljenja izbere za svoje stavove.

Odlučili smo da se svaki komunist mora aktivirati (u prvom redu na seminarima), i to tako što će svaki ne samo obraditi najmanje jednu temu nego će se i pripremiti za diskusiju o temi koju obradi student suprotnih shvatanja. Cilj je bio da se pobijedi u otvorenoj diskusiji. . .

Uzeo sam da obradim agrarnu reformu u Jugoslaviji poslije prvog svjetskog rata. Istovremeno sam se pripremio za diskusiju o akcionarskim društvima, budući da je tu temu obrađivao jedan student sa suprotnih idejnih i političkih pozicija.

U okviru seminarskog rada o agrarnoj reformi izložio sam stavove građanskih partija i Komunističke partije Jugoslavije. Pokazao sam kako su veleposjednički krugovi, koji su dominirali u pojedinim partijama (Jugoslovenska muslimanska organizacija u Bosni i druge), uspjeli da obezbijede da agrarna reforma ne pogodi njihove interese. Time sam objašnjavao činjenicu da agrarna reforma u osnovi nije pogodila njihova imanja, nego imanja — ne uvijek i vele-

posjede — pripadnika nacionalnih manjina, u prvom redu albanske i makedonske. Tvrdio sam da se agrarnom reformom ne rješavaju socijalni, već nacionalni interesi, to jest nastoji se da se poboljša „nacionalni“ sastav u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji. Kritikovao sam princip naknade za eksproprijisanu imovinu veleposjednika, ime je, u stvari, plaćena njihova imovina koja je zatim dijeljena seljacima povlašćenih nacionalnosti. Tako sam napadao na one koji je dodjeljivana zemlja; agrarni interesenti su dobijali samo zemlju (bez ikakvog inventara) i morali su se zadržati kod banaka da bi mogli kupiti potreban inventar (stoku, zgrade za stanovanje i drugo). Na kraju, istakao sam da je, nasuprot takvim stavovima svih građanskih partija, jedino komunistička partija pokazala dosljednost u pogledu agrarne reforme; ona je tražila da se zemlja eksproprijše od veleposjednika bez naknade, da se dodjeljuje seljacima besplatno i sa potrebnim inventarom.

Kada sam izložio ove teze pred širokim skupom studenata i nastavnika, svi su hvalili moje izlaganje. To je učinio i stari profesor Zivojin Peri, iako je veoma rijetko govorio na seminarima. Profesor Bartoš je išao dalje u pohvalama; on je rekao da sam dao „veoma ozbiljan prilog naučnoj misli“ i da se u meni krije „novi talenat na naučnom planu“.

Na seminaru o akcionarskim društvima jedan student iz protivničkih redova zastupao je tezu da pojava akcionarskih društava u kapitalističkom sistemu privređivanja predstavlja izvjesnu demokratizaciju kapitala, omogućuju i radnicima da učestvuju u raspodjeli profita. Kritikuju i takve stavove, ukazao sam, oslanjajući se na Lenjinove radove, da akcionarska društva nijesu ništa drugo nego novi vid koncentracije i dominacije krupnog kapitala.

Moje izlaganje izazvalo je reakciju, ne od studenata, nego od profesora Mirkovića, koji je rukovodio seminarom. On je smatrao za potrebno da ustane u odbranu teza koje je zastupao referent. Ah, i ja sam reagovao. Uzeo sam riječ odmah poslije profesora i dokumentovano opovrgao sve što je on iznio.

— Dokle ćemo dozvoljavati da nam se sa ove katedre predaje lažna nauka? — uzviknuo sam na kraju.

Umjesto odgovora, odjeknuo je snažan aplauz, koji je riječito govorio o raspoloženju prisutnih studenata i o uspje-

sima koje smo postigli na planu idejnog jedinstva studentskog pokreta.

Profesor se nije usudio da ponovo uzane rije . Ali mi to nije zaboravio. Na završnim ispitima, krajem godine, pokušao je da me obori. Dok je ostalim studentima postavljao obi no po dva pitanja, meni je postavio ništa manje nego osam pitanja. Ali, pošto sam na svako pitanje odgovorio, nije mi mogao dati slabu ocjenu. Na iznena enje svih prisutnih studenata, ipak mi je dao jedva prelaznu ocjenu.

ISKORISTILI SMO PO ETAK nove školske godine (1934/1935) da pokrenemo pitanje izbora na Pravnom fakultetu. Opet smo dobili odobrenje univerzitetskih vlasti. U novi Akcioni odbor, sastavljen od predstavnika svih političkih struja na Univerzitetu, ušao sam kao predstavnik komunista. Mirko Tomić \* je bio predstavnik lijevih zemljoradnika. U odboru se nalazio Omiljen Milić, predstavnik „nacionalista“, za koga smo svi znali da je u službi policije.

Odbor je odmah po eo da priprema izbore. Valja re i da je naglo zaoštrena situacija u svijetu imala odraza i na našu zemlju, posebno na Univerzitet: fašizam je bio u ofanzivi, a radnički pokret u defanzivi. Pokušaj bečkih radnika da oružanim ustankom sprije e takav razvoj bio je ugušen u krvi. U zemlji je radnički pokret bio izložen progonima. Pod uticajem tih događaja zaoštrila se situacija i na Univerzitetu. Malobrojna grupa „nacionalista“ pokušavala je da razbije studentski pokret koji se snažno razvijao; naoružani revolverima i noževima, pošli su pod zaštitom policije napadati naše aktiviste. Postojala je realna opasnost da jednog dana upadnu na Univerzitet, izbace naše aktiviste i ovladaju zgradom Univerziteta. Vlasti bi sve to sankcionisale i odstranile sve „anacionalne“ elemente (komuniste) pod izgovorom da to zahtijevaju studenti. Poslije toga bi uslijedilo iš enje nastavnog kadra od svih demokratskih i progresivnih elemenata. Tako bi bila do kraja dovedena fašizacija Univerziteta. To su bili planovi vladajućih krugova diktature.

\* Poginuo 1943. godine u Beogradu kao član PK KPJ za Srbiju.

Na tu opasnost odgovorili smo organizovanjem udarnih grupa koje su bile naoružane kratkim gvozdanim šipkama. Grupe su bile sastavljene od po pet studenata i imale su svog rukovodioca. Grupe smo nazivali studentskim ščubundom, po ugledu na ščubund belih radnika. Na svaku grupu bili smo Vukman Krišić, Đuro Strugar, Paternoster, ja i drugi. Kretali smo se uvijek u grupi kako ne bismo bili iznenađeni. Vodili smo računa da nas uvijek bude dovoljno na Univerzitetu kako bismo na vrijeme onemogućili namjere policije i „nacionalista“. Morali smo strogo paziti da nas ne isprovociraju. Odlučili smo da djelujemo jedino u slučaju samoodbrane, odnosno da osujetimo namjeru „nacionalista“ da provokacijama postignu ponovno odlaganje izbora za upravu Strunog udruženja. Situacija je, dakle, bila dosta komplikovana.

Do raspleta je ubrzo došlo: u prvoj polovini januara 1935. godine saznao sam da se „nacionalisti.“ pripremaju da nas fizički izbace iz zgrade Pravnog fakulteta. Ako bi im to uspješno došlo na red i ostali fakulteti. Morali smo odlučno reagovati. Odmah smo naredili mobilizaciju svih naših snaga i njihovu koncentraciju na Pravnom fakultetu. Udarne grupe su dobile zadatak da napadnu grupu „nacionalista“ kada bude došla u zgradu i da je izbace. Umjesto njih, trebalo je da mi ovladamo zgradom Pravnog fakulteta.

Pokazalo se da je obavještenje koje smo dobili bilo tačno. „Nacionalisti“ su došli u grupi od 20—30 ljudi, a na našoj strani bilo je nekoliko stotina studenata mobilisanih u toku jedne noći. Odnos snaga bio je u tolikoj mjeri na našoj strani da smo ih mogli izbaciti iz zgrade kad god smo htjeli, bez obzira na to što su nosili vatreno oružje, i što bi im policija pomogla. Oni su brzo uvidjeli da im prijete opasnost da budu izbačeni iz zgrade. Koncentrisali su se prema izlazu da bi se mogli brzo staviti pod zaštitu policije koja je blokirala sve prilaze fakultetu. Mi smo, pak, zauzeli gornje spratove i stepeništa. Napravili smo u auli polukrug prema njima. Bili smo spremni da napadnemo im bude dat znak od strane rukovodstva.

Ali, znak nikako da se da! Tako smo zapali u veoma glupu situaciju: imamo ogromne prednosti, možemo ih izbaciti, a stojimo bespomoćno! Studenti su osjetili da je rukovodstvo neodlučno i raspitivali su se ko je u njemu i gdje

se ono nalazi. Pojedinci su mi se obratili; ra unali su da sam u rukovodstvu pošto sam bio predstavnik komunista u Akcionom odboru. Odgovorio sam da nijesam u rukovodstvu i da ne znam ko je u njemu.

U jednom trenutku u zgradu je ušao rektor Ivan aja. On je pokušao da izmiri „zava ene tabore“. „Nacionalisti“ su nas optužili da izazivamo nered i da nas zbog toga treba izbaciti sa Univerziteta. Bilo je jasno da su promijenili taktiku: došli su s namjerom da sami izazovu nered i da nas izbace sa fakulteta, a sada nas optužuju da mi izazivamo nered! Rektor ne shvata u emu je stvar; u njegovim o ima mi smo izaziva i nereda. Zar nema nikoga me u nama koji bi odgovorio i upoznao rektora sa pravim stanjem. To bi trebalo da uradi naše rukovodstvo. A ono ne smije da se pojavi pred masama jer, navodno, treba da ostane u ilegalnosti. U toj situaciji, koja je svakog trenutka postajala sve gluplja, prišao mi je Vojo Raki . Rekao je da govori u ime rukovodstva; tražio je da iznesem naše stavove. Prihvatio sam jer je zahtjev dolazio od rukovodstva, a, osim toga, ja sam i u Akcionom odboru. Ali, bilo je nešto što nijesam shvatao: negdje u pozadini stoji rukovodstvo koje ne u estvuje otvoreno u borbi, ogrnulo se oreolom anonimnosti, a ipak odlu uje o svemu. Sve me je to navodilo da postavljam sebi razna pitanja: ko je u rukovodstvu organizacije, kako se postaje lan rukovodstva — da li prema tome ko zna više citata iz Marksa i Lenjina ili ko se više istakao u borbi i ko uživa ve e povjerenje studenata? Ni na jedno pitanje nijesam znao da odgovorim. Pretpostavljao sam samo da u rukovodstvu sjede oni koje sam nazivao „salonskim“ komunistima. No, nijesam imao vremena da razmišljam o tim problemima. Morao sam da istupim pred studentima i rektorom koji je još bio u auli.

Govorio sam sa stepenica. Najprije sam naglasio da su narodni studenti za konstruktivan život i rad na Univerzitetu. To isto važi i za studente koji pripadaju ostalim demokratskim partijama. Mi se itavo vrijeme zalažemo za obnovu rada stru nih udruženja. Najaktivniji smo na asovima i na seminarima. Organizovali smo menze i staramo se o materijalnom obezbje enju siromašnih studenata...

„Nacionalisti“ su me prekinuli pjevanjem državne himne. Studenti su im odmah odgovorili „Internacionalom“.

Aulom i ostalim dvoranama snažno su odjekivale rije i „Internacionale“, a državna himna se uopšte nije ula. Sa ekao sam da se atmosfera stiša i nastavio:

— Koje snage izazivaju nereda na Univerzitetu? Ne treba mnogo truda da se prepoznaju. To su oni isti koji su prošlih godina izazivali nereda da bi pružili izgovor vlastima da onemogu e obnavljanje rada Stru nog udruženja. Oni su i danas došli sa istim zadatkom... osim ako se ne radi o dalekosežnijim planovima — o fašizaciji Univerziteta. No, to im ne e uspjeti...

„Nacionalisti“ su me opet prekinuli burnim protestima. Na njihove proteste studenti su odgovorih takvim odobravanjem i aplauzom koji se rijetko mogao uti. Bio sam zadovoljan. To je bilo prvo moje javno istupanje, a aplauz nije bio samo odgovor „nacionalistima“ nego i priznanje meni.

Poslije moga govora rektor je napustio aulu, a mi smo l dalje bili u glupoj situaciji: nijesmo znah treba li da napadnemo „nacionaliste“ i da ih izbacimo ili da ekamo da vidimo šta e oni uraditi. Ta pitanja su mi postavljah studenti; pošto sam javno istupio i obrazložio naše stavove, smatrah su da moram znati kako treba dalje postupati. A ja upravo to nijesam znao! Istina, bio sam za to da odmah napadnemo i izbacimo iz zgrade grupu provokatora koja, iako bezna ajna po broju, prkosi masi studenata. Pri tome me nije zbunjivalo što bismo mi ispali izaziva i nereda. To je postalo sporedno jer oni su, o igledno, odlu ili da sprije e predstoje e izbore. Mi ih u tome ne možemo sprije iti. Ali, da h je to i stav rukovodstva?

Odlu ili smo da potražim Raki a i da raš istimo šta treba da preduzmemo. Ali njega nigdje nije bilo. Pretražio sam sve sale i stepeništa. Najzad sam ga našao u jednoj malojoj sobi na gornjem spratu. Ležao je na jednoj klupi. Bio je sam. To me je razbjesnulo. lan je rukovodstva — bar tako sam mislio — a nema ga u masi! Leži u sobici kada treba donositi dalekosežne politike odluke.

— Pa dobro, Raki u — po eo sam nervozno — zašto te nema me u studentima? Treba odlu iti da li da napadnemo „nacionaliste“. Ljudi ho e da znaju stav rukovodstva ... a nema ni rukovodstva ni stava ...

Nije mi odgovorio. Samo me je gledao, a onda je rekao:

— Ja ne znam. Neka rade šta ho e...



Odjednom mi je sve bilo jasno: dio rukovodstva koji je trebalo da rukovodi tom -akcijom pokazao se nedorastao za nastalu situaciju. Nijesam htio dalje da razgovaram sa Rakićem i otišao sam me u studente, vrsto riješen da ih pozovem na akciju. Međutim, „nacionalisti“ su već bili izašli na ulicu i uz zaštitu policije napali studente koji su se uputili prema studentskoj menzi u zgradi Akademije nauka.

Dogodilo se ono što sam predviđao: nijesmo iskoristili šansu; zato oni koriste svoju šansu i tuku nas uz pomoć policije! Naši su primili borbu i povlačili se prema menzi. Policija je mirno gledala sve dok je grupa „nacionalista“ bila u preimu stvari. Tada su se studenti prikupili i pokušali da potisnu „nacionaliste“, odmah je stupila u akciju i pokušala da hapsi studente. Upala je i u Opštu studentsku menzu, ali je ubrzo napustila prostorije jer su se studenti prijetili i držali.

UBRZO NAM JE POSTALO JASNO šta se htjelo postići i akcijama „nacionalista“: u toku noći i policija je pohapsila studente koji su se okupili u studentskom pokretu i sprovela ih u Višegrad, gdje je stvoren prvi koncentracioni logor. Da je „nacionalistima“ uspjelo da nas izbace sa Univerziteta, na ulici bi nas sačekala policija, pohapsila sve „vođe“ i sprovela nas u koncentracioni logor. Pošto im se to izjavilo, izabrali su već oprobano na in — pohvatili su nas noću.

Hapšenje je trebalo da unese strah među studente, da obezglavi naš pokret. To je bio plan policije. Ali za nas je borba tek počinjala! Trebalo je onemogućiti stvaranje koncentracionih logora u zemlji, izdejstvovati puštanje uhapšenih i interniranih studenata. Tom borbom trebalo je da rukovodi Akcioni odbor, naravno, bez predstavnika „nacionalista“.

Sve političke struje prihvatile su da se organizuju studentske demonstracije na Pravnom fakultetu u znak protesta protiv prvog koncentracionog logora u zemlji. Htjeli smo da zainteresujemo širu demokratsku javnost.

Zakazali smo demonstracije iako je momenat bio veoma nepovoljan: tokom zimskog raspusta većina studenata je van Beograda, pa se ih malo došlo i na demonstracije. Ah

morali smo odmah djelovati. Otišli smo rektoru. Otvoreno sam mu rekao:

— Ako ne podnesete ostavku, na Univerzitetu će doći do demonstracija kakve se ne pamte od njegovog postojanja.

Rektor je oklijevao. Nije se usuđivao da podnese ostavku. Nagovijestio je samo da će, najvjerojatnije, htjeti otići u Višegrad da vidi da li se zaista radi o koncentracionom logoru. Mi smo, naravno, to prihvatili.

Nijesmo imali uspjeha u organizovanju demonstracija. Odmnog dana došlo je svega pedesetak studenata. A sa tolikim brojem nijesmo smjeli da počinjemo demonstracije jer bismo se kompromitovali. Odlučili smo da na tom skupu zakažemo sljedeće demonstracije; svi prisutni su se obavezali da dovedu što više studenata.

Ni drugi pokušaj nije nam uspio. Došlo je oko 200 studenata. Odlučili smo da pokušamo i treći put: izabrali smo 1. februar. Tog dana su počinjali ispiti, pa smo računali da će se okupiti veći broj studenata. Obavijestili smo studente da će rektor otići u Višegrad i da ćemo ga, pošto će se vratiti do 1. februara, pozvati da na zboru studenata iznese svoje utiske.

Bili smo zadovoljni obavljenim poslom. Izgledalo je da ćemo tog puta uspjeti. Međutim, kasno noćno 1. februara posjetio me je Boško Petrović; predstavio se da dolazi u ime rukovodstva i saopštio mi je da je odlučeno da se demonstracije ne izvode u zgradi fakulteta, već na ulici. Jedva sam se uzdržao da ga ne zapitam gdje su bili i šta su radili dok smo se mi mučili da sakupimo studente i održimo masovne demonstracije. Sada se javljaju i hoće da promijene sve naše planove! Ipak, smirio sam se i pokušao da obrazložim da se njihov plan ne može sprovesti.

— Naš plan je prihvaćen od Akcionog odbora — po sebi sam da ga ubjeđujem. — Više nema mogućnosti da se ponovo sastajemo... a nijesam siguran da bih ih ubijedio u preimstvo vašeg plana...

No, on se nije (pokolebao).

— Možete se sastati rano ujutro — odgovorio je. — Uinite to prije početka demonstracija, a onda obavijestite studente na samom zboru...

— Ne slažem se sa vašim stavom — riješio sam da „otvorim karte“. — Na ulicu neće izaći ni dvije stotine stu-

denata. Vi zaboravljate ili ne znate da ve dva puta odlazemo demonstracije zbog nedovoljnog broja studenata.

Nije htio diskutovati. Saimo me je upozorio:

— Ovo je stav rukovodstva. Ti si obavezan da ga sprovediš!

Nijesam imao kud. Morao sam se pokoriti. Kazao sam da u pokušati da uspostavim kontakt sa članovima Akcionog odbora. Uuri i je napomenuo da e ii on do i rano na fakultet i da treba da ga obavjestim o u njenom.

Pred početak demonstracija sastao sam se sa Mirkom Tomićem. Obavijestio sam ga o novoj odluci rukovodstva moje organizacije i zatražio od njega da me podrži u Akcionom odboru.

— To su opet nešto smislili oni salonski komunisti iz rukovodstva — oštro je reagovao. — Ne samo što ne prihvatam da podržim njihov stav, nego u upotrebiti sav autoritet kod studenata da ostanu u zgradi i da ne izađu na ulicu.

Poslije tog razgovora ocijenio sam da ne vrijedi sazivati Akcioni odbor. Jer, ako nijesam uspio ubijediti Mirka Tomića, pogotovo ne u uspijeti ubijediti ostale. Obavijestio sam Uuri i a o novonastaloj situaciji. On se složio da ne vrijedi sazivati Akcioni odbor, ali nije odustao od svog plana. Dao mi je slijede u direktivu:

— Ti predsjedavaš zboru. U završnoj riječi kaži da su demonstracije u zgradi preživjele i da treba pronaći pogodnije forme. Tada ćemo mi iz mase izbaciti parolu da izađemo na ulicu. Ti onda prihvati naš prijedlog i pozovi studente da izađu na ulicu.

Rekao sam da je to šema i da ne e uspjati jer su studenti pripremljeni za demonstracije u zgradi. Na kraju sam ipak morao prihvatiti njegov stav budući da je nastupao u ime rukovodstva.

Otvorio sam zbor i govorio o novim pojavama na Univerzitetu. Ukazao sam da smo suojeni sa krajnje reakcionarnom terorističkom organizacijom čiji je zadatak da spriječi razvoj studentskog pokreta i obezglavi progresivne snage na Univerzitetu. Istovremeno režim uspostavlja koncentracione logore za sve one koji se bore za jedinstvo studentskog pokreta, za autonomiju Univerziteta. Ako im

to uspije, otvoren je put fašizaciji Univerziteta. Svoje izlaganje sam završio ovim rije ima:

— Sve te snage djeluju koordinirano... u okviru Univerziteta i u itavoj zemlji. Njihova mo proizlazi iz tijesne povezanosti sa državnim aparatom. Upravo zbog toga naš otpor mora biti snažan, neodložan... Jer, ako dopustimo da se konsoliduju, teško emo ih poslije razbiti.

Govorio sam mirno, staloženo. Moj govor je bio odli no pripremljen. Namjerno nijesam govorio o tome da li treba demonstrirati na Univerzitetu ili na ulici. Trebalo je, po direktivi, da to pokrenem u završnom dijelu govora.

Pošto sam završio, prvo sam dao rije Mirku Tomi u. On je odmah pozvao studente na barikade i izazvao buru oduševljenja. Mirko je bio dobar govornik, uvijek u kontaktu sa studentima... znao je šta oni osje aju i kako ih treba pokrenuti. Dok je „raspaljivao" okupljene studente, po eo sam da ga upore ujem sa rukovodstvom moje organizacije: on je uvijek s masama, a naše rukovodstvo svoju izolovanost pokriva plaštom konspirativnosti i potrebom da se sa uva ilegalna organizacija! Kao da je organizacija sama sebi cilj, kao da ona ne postoji radi toga da se mase pokrenu u borbu! U stvari, takva orijentacija je pogrešna. Ilegalna organizacija se može sa uvati samo ako u borbi sraste s masama, ako stane na elo borbe, ali ne kao apstraktna organizacija, nego kao konkretni ljudi koji su lanovi te organizacije...

Poslije Mirka Tomi a govorili su predstavnici ostalih politiki h demokratskih struja na Univerzitetu. Svi su pozvali studente na barikade u zgradi Univerziteta i bih su burno pozdravljeni. Bio je to potpun trijumf jedinstva demokratskih snaga.

Došao je trenutak da dam završnu rije . Znao sam da u pretrpjeti „fijasko" jer je raspoloženje masa bilo suprotno od onoga što treba da predložim. Ipak, postupio sam po direktivi rukovodstva.

— Potrebno je dobro promisliti da **ti** demonstracije na Univerzitetu predstavljaju najpogodniju formu borbe u sadašnjem momentu... možda bi se mogla na i neka druga forma — zastao sam i ekao da neko od studenata predloži da iza emo na ulicu. Ali, niko se nije javljao!

Nastala je neprijatna tišina. Studenti su bili u nedoumici, ispalo je kao da predsjedavaju i nije za borbu. Onda se u toj tišini uo glas iz prvih redova, o igledno upu en meni:

— Ako mijesi za borbu, zašto si dolazio?

Osjetio sam kao da me udario posred lica. I odmah sam oštro reagovao:

— Da nijesam za borbu, ne bih ni bio ovdje! A izjasnio sam se protiv demonstracija u zgradi Univerziteta zato što sam mislio da bi imalo više efekta ako bismo demonstracije prenijeli na ulicu... No, pošto ste se svi izjasnili da se demonstracije ograni e na zgradu Univerziteta, nemam ništa protiv toga... bi u s vama.

Zaklju io sam zbor; ibio sam bijesan na rukovodstvo koje me je ostavilo na cjedilu, bijesan i na sebe što sam se kompromitovao pred studentima — ne zbog svojih, nego zbog tu ih stavova!

Studenti su odmah „zaposjeli" zgradu i postavili straže na svim ulazima. Napravih Smo barikade od školskih klupa i namještaja na svim stepeništima koja vode na gornje spratove. Izvadili smo opeke iz unutrašnjih zidova kako bismo se mogli braniti od napada policije. Na prozore smo stavili školske table sa parolama protiv koncentracionih logora, za odbranu autonomije Univerziteta. Studenti su sa prozora izvikivah parole.

Policija je brzo stupila u dejstvo: prvo je zabranjeno gra anstvu da prolazi pored zgrade Univerziteta, a zatim je pokušano da se silom zauzme zgrada. Na vratima nije bilo barikada, pa su se Studentske straže brzo povukle na spratove. Policija je ušla u aulu, ali barikade nije uspjela da zauzme iako je upotrebljen suzavac i lako oružje. Studenti se nijesu predavali. Negdje poslije podne poginuo je Mirko Srzenti na jednoj barikadi. Na to su studenti odgovorili poja anim napadima na policiju, koja je i dalje navaljivala Ina barikade.

Rukovodstvo je opet promijenilo mišljenje. uri i me je našao i prenio poruku da pozovem studente da obustave demonstracije, budu i da je postignut željeni cilj i da su nove žrtve besciljne. Nijesam se složio sa argumentacijom; istakao sam da se demonstracije tek „razgorevaju"; što se žrtava ti e, tim se mora ra unati u svakoj borbi. Na kraju

sam dodao da ni studenti ne e prihvatiti moj prijedlog. Me-  
utim, uzalud sam se opirao; odluka rukovodstva se morala  
izvršiti i to je povjereno meni jer studenti gledaju u meni  
rukovodioca demonstracija.

Sazvao sam studente i predložio da se demonstracije  
obustave. Ali studenti nijesu htjeli ni da uju, umalo me  
nijesu izviždali! Ponovo sam bio bijesan i na sebe i na ru-  
kovodstvo. Odlu io sam da ubudu e ne izvršavam takve  
odluke. Uskoro sam to i u inio. .. uri i je predve e za-  
tražio da ponovo pozovem studente na obustavu demonstra-  
cija. Tada sam mu otvoreno rekao:

— Meni je svega dosta! Odbijam da izvršavam vaše  
direktive... smatram ih politički nepravilnim, a, osim toga,  
one me kompromituju pred studentima.

Iznenadio se. Bio je naviknut na bezrezervnu posluš-  
nost. Doduše, nije htio dalje diskutovati, ve je potražio ne-  
koga ko bi izvršio direktivu. Na zboru koji je uskoro usli-  
jedio prijedlog da se obustave demonstracije je propao.

Nešto oko pono i Rektorat je garan'tovao za živote stu-  
denata ukoliko se predaju policiji. Obećano je da e se  
sastaviti spisak studenata koji su u toku dana bili na  
Univerzitetu, na osnovu ega se može kontrolisati da h je  
garancija zaista poštovana. Tada smo riješili da obustavimo  
demonstracije. Uklonili smo barikade sa glavnog stepeništa  
i po eli silaziti u aulu. No, kretanje je bilo znatno usporeno  
jer su na dnu stepeništa stavili dva stola za kojima se vršio  
popis studenata. Za jednim stolom su bili službenici Rekto-  
rata, a za drugim službenici Uprave grada. Agenti Uprave  
grada hapsili bi studente za koje su sumnjali da su bili aktiv-  
ni u demonstracijama ih u studentskom pokretu.

Nasred stepenica stajao je Kosmajac, zloglasni agent  
Uprave grada. Nijesam ga poznavao, ah sam slušao da je  
krvnik i da je malo onih koji poshje njegovog na ina mu-  
enja ništa ne priznaju. Posmatrao sam ga pažljivo i pratio  
šta radi. On bi osmotrio svakog studenta i, ako bi mu bio  
poznat kao komunista, odmah davao znak agentima kraj  
stolova da ga uhapse. Ukoliko bi mu neki student izgledao  
samo sumnjiv, obi no bi mu postavio pitanje:

— Odakle si?

Ako student odgovori da je iz Srbije ili iz nekog kraja gdje žive Srbi, ne bi davao znak da ga uhapsu, već bi s vremena na vrijeme promrmljao:

— Sram te bilo! Zašto nas brukaš?

Ali, ako bi student rekao da je iz Crne Gore, sigurno bi bio uhapšen! Znaju i za to, na njegovo pitanje odgovorih da sam iz Primorja... Prošao sam mirno i nastavio da silazim niz stepenice. Ugledao sam rektora kraj stolova. Vidio je i on mene. Po eo je vrtjeti glavom kao da me prekorijeva zbog svega što sam u inio. Razumio sam šta ho e da kaže, ah sam samo slegao ramenima. Kao da sam htio da mu kažem da sam ga na ovo upozoravao. Odjednom on mi dade znak da mu pridem. Uzeo me je pod ruku i prišao policijskom komesaru:

— Za ovog studenta garantujem da nije u estvovao u demonstracijama... došao je po zadatku koji sam mu li - no dao...

Mene je ta rektorova intervencija iznenadila. Htio sam da mu se zahvalim, ali komesar je već bio uzeo moju legitimaciju i ljubazno odgovorio rektoru:

— Dobro, gospodine rektore. Mi ćemo samo upisati njegovo ime. A onda može da ide ku i...

Pogledao je u moju legitimaciju i naglo se okrenuo. Prvo me je pažljivo osmotrio. Po njegovom pogledu već sam ocijenio da zna sve o meni. Izdržao sam njegov pogled, a on je ironično rekao:

— O, dobro već e, gospodine Vukmanovi u! Pa gde ste vi celo ovo vreme? Mi vas čekamo u vašem stanu itavih petnaest dana ... a vas nigde nema!

— Vidite da se nalazim na svom mjestu — odgovorio sam drsko.

— Zalim, gospodine rektore — re e komesar. — Ah, mi ovoga studenta uzaludno tražimo. Radi se o predsjedniku Akcionog odbora ... Njega moramo uhapsiti.

Rektor nije bio iznena en... pokušao je da me spase, a kada je vidio da nije uspio, okrenuo se i otišao bez riječi.

Odmah su me odveli u „Glavnja u“.

U „GLAVNJA I“ sam ostao dva dana. Stalno sam razmišljao o rezultatima koje smo postigli ovim akcijama. Došao sam do zaključka da nijesmo uspjeli da osujetimo planove režima. Oni će i dalje nastojati da preko terorističke grupe razbiju studentski pokret; koncentracioni logor neće biti raspušten, već će i nas tamo poslati. Ipak, uspjeli smo bar da poremetimo njihove planove, da unesemo sumnju u mogućnost njihova ostvarenja. Potpun uspjeh će zavisi u prvom redu od toga da li će se nastaviti borba na samom Univerzitetu, da ćemo uspjeti da je povežemo sa borbom koju treba da organizujemo u koncentracionom logoru i da za tu borbu zainteresujemo širu demokratsku javnost u zemlji i inostranstvu.

Određen sam u grupu za koncentracioni logor. To me nije iznenadilo jer su me tražili još u vrijeme kada su hapсили prvu grupu.

U mojoj grupi bilo je oko trideset studenata, sve samih dobrih aktivista; to je samo mali dio aktivista koji su izrasli u borbi na Univerzitetu. Mnogo više ih je ostalo. Oni će nastaviti borbu. U to nijesam uopšte sumnjao.

Transportovani smo željeznicom preko Užica, praćeni jakim stražom sastavljenom od žandarma. U Višegradu smo smješteni u kasarnu gdje je već bila prethodna grupa studenata. To je bila stara austrijska kasarna; ona je na brzinu preuređena za logor. Zidovi su bili vlažni, prozorska stakla razbijena. Spavali smo na gvođenim krevetima. Dali su nam samo po jedno jelo, a mi smo bili bez zimskog rublja i zimskih odjevnih predmeta, tako da smo se noću smrznuli.

Logorom je upravljao žandarmerijski kapetan, a njegov pomoćnik je bio žandarmerijski poručnik, koji je napredovao do tog čina iako je imao samo podoficirsku školu. Stražu su sačinjavali pitomci iz žandarmerijske podoficirske škole. Bili su posebno odabrani za ovaj posao. Prema nama su bili neprijateljski raspoloženi i zbog toga što su zbog nas morali obavljati poslove koje, inače, obavljaju obični žandarmi.

U logoru je vladao vojnički režim. Nije se dopuštalo da raspoložemo ni jednim minutom slobodnog vremena. Morali smo rano ustajati i prije doručka urediti sobe i krug



kasarne. A onda smo imali vojni ke i gimnasti ke vježbe. Poslije doru ka morali smo i i na rad, koji je trajao sve do ru ka. Prenosili smo snijeg sa puta i bacali ga u Drinu. Nešto kasnije prenosili smo kamen iz korita Drine na put i od njega pravili šoder. Poslije ru ka smo ponovo morali i i na rad. A uve e je bio predvi en as „prevaspitavanja”. itana su i tuma ena vojni ka pravila službe. Tek poslije toga mogli smo — i morali — i i na spavanje.

Hrana je bila vrlo slaba. Ujutru su nam davali samo je menu kafu sa kriškom hljeba. A u podne i uve e smo dobijali neki orbuljak sa malo hljeba. To- je bilo sve. Primanje paketa sa hranom bilo je zabranjeno. Sve što nam je slato iz raznih krajeva zemlje pošta u Višegradu vra ala je natrag!

Odlu ili smo da pružimo otpor nametnutom režimu. Odmah smo se sastali da se dogovorimo o akcijama koje treba da vodimo. Složili smo se da u prvo vrijeme ne treba da zahtijevamo raspuštanje logora. Takve zahtjeve treba da postave snage sa Univerziteta i iz cijele zemlje. Mi u logoru treba da vodimo akcije za ublažavanje nametnutog režima . . . sve do njegovog potpunog ukidanja.

Postavili smo zahtjeve da nam se dozvoli primanje paketa sa hranom, da se prekine izvo enje vojni kih i gimnasti kih vježbi, da se obustave asovi „prevaspitavanja”, da se Skrati vrijeme trajanja rada, da se rad u ini lakšim... Uprava logora odbila je naše zahtjeve. Nijesu htjeli ni da razgovaraju s nama. Nama nije preostalo ništa drugo nego da po nemo sabotirati sve njihove mjere. Prvo smo po eli sabotirati na radu: stavljali smo po kami ak na velika kolica kojima se prevozio kamen ili na nosila („tralje”) koja su nosila po dvojica. U kasarni smo ismijavah predavanja na asovima „prevaspitavanja”.

Na takve naše akcije odmah je odgovoreno represalijama. Zandarmi su neke studente odvukli u podrum i žestoko ih premlatili. Sljede eg dana su druge zatvorili u samice i premlatili ih. Tada smo odbili da idemo na rad i stupili u štrajk gla u.

Zandarmi su brutalno reagovali: povezali su nas lancima i istjerali na snijeg u krug kasarne. Morah smo šetati uikrug cio dan. U toku no i su nas vratili u sobe, ah nam lance nijesu skidah. Ležah smo po dvojica u krevetu. Slije-

de eg dana ponovo su nas istjerali u krug kasarne. A uve e su nas uveli u konjusnicu i premla ivali kundacima pušaka. Pri tome su vikom htjeli da stvore utisak kao da e nas sve pobiti. Nešto kasnije ponovo su nas, vezane, vratili u sobe.

Namjera uprave logora je bila jasna: htjeli su nas primorati da se pokorimo režimu, stvaraju i utisak da e nas u suprotnom sve pobiti. Odlu ili smo da izdržimo do kraja. Istovremeno smo o svemu obavjestili naše drugove na Univerzitetu, traže i da se povede borba za naše puštanje na slobodu.

etvrtog dana štrajka došao je inspektor iz Ministarstva i saopštio nam da su svi naši zahtjevi ispunjeni. To je bila naša potpuna pobjeda. Ukinuta je gimnastika i nastava „prevaspitanja“. Fizi ki rad je sveden na šetnju i sjedene nje pored Drine. Dozvoljeno je primanje paketa sa hranom, pošte, -knjiga. Promijenila se i ekipa žandarima. Došli su zandarmi sa terena. Logor je potpuno izmijenio izgled. Bilo je jasno da e logor uskoro biti potpuno ukinut.

Ipak, u injen je još jedan pokušaj da nas primoraju na kapitulaciju. U Višegrad su došla dva profesora Univerziteta koji su htjeli da razgovaraju s nama. Oni su izjavili da e logor biti ukinut samo ako budemo obe ali da ne emo više izazivati nereda na Univerzitetu. Mi smo im odgovorili da to nijesmo ni do tada inili, nego da izaziva e nereda treba da traže na drugoj strani — na onoj istoj koja je nas dovela u logor. Profesori su se vratili neobavljena posla.

Logor je, ipak, bio raspušten. Borba studenata i pritisak demokratske javnosti u zemlji bili su takvi da se on nije mogao održati. Njegovim raspuštanjem poražena je i politika fašizacije Univerziteta.

Vratili smo se u Beograd. Iz organizacije komunista mi je re eno da više ne u raditi na Univerzitetu, ve da sam predvi en za rad u unutrašnjosti. Dok sam ekao na raspored, polagao sam završne ispite na Pravnom fakultetu.

Diplomirao sam koncem juna 1935. godine.

### GLAVA III

## ŽIVOTNO OPREDJELJIVANJE

*Na raskršću u životnih puteva • Razgovor sa nepoznatim drugom iz „višeg rukovodstva“ \* Sukob oko organizovanja političkih zborova u Crnoj Gori • Optužen za pobunu protiv državnog uređenja • Izdržavam mučenja policijskih agenata • Štrajk gla u i boravak u zatvoru Suda za zaštitu države • Šta sam sve doživio tokom odsluženja vojnog roka • Borba protiv zatvorskog režima u Sarajevu • Boravak u Crnoj Gori • Postajem advokatski pripravnik i četvrti put izlazim pred Sud za zaštitu države*

PO ZAVRŠETKU STUDIJA preda mnom su se otvarali razni putevi. Mogao sam biti sudski ili advokatski pripravnik da bih kasnije postao sudija ili advokat, dakle ugledni građanin, porodičanovjek. Vjerovatno bih nastavio da radim u revolucionarnoj organizaciji, ako ni zbog nekog drugog a ono zato da umirim savjest studenta — nekadašnjeg revolucionara. Perspektiva udobnog građanskog života odvela bi me u mirne vode i nalazio bih stotinu razloga da pred sobom opravdam povlačenje iz revolucionarne borbe. Neminovno bih završio kao ovjek koji je u mladosti bio revolucionar, ali ga je životno iskustvo najzad „opametilo“.

Drugi put je bio da se potpuno posvetim revolucionarnoj borbi i organizaciji kojoj pripadam. Drugim riječima, da se odrekнем perspektive udobnog, porodičnog života i da postanem profesionalni revolucionar. Za takav životni put sam se opredijelio! Ne zbog toga što nijesam mogao riješiti svoj materijalni položaj, nego zato što se nijesam mirio sa društvom zasnovanim na socijalnim nepravdnostima i uz to nesposobnim da se razvija.

Nekako u to vrijeme došlo je do sljedećeg razgovora između Luke i mene:

— Pomagao sam te itavo vrijeme studija — rekao mi je Luka tom prilikom. — Htio sam da postaneš svoj odvjetnik. Sada možeš biti sudija ili advokat. Međutim, ti si to odbacio.

Shvatio sam da želi da me savjetuje da ne idem putem kojim sam krenuo. Zaustio sam da mu kažem kako je to uzalud, ali on je nastavio:

— Mi smo se politički razilili... ti si komunist, a ja tu ideologiju ne prihvatam. Vašu socijalnu doktrinu još bih mogao i prihvatiti, ali ne i materijalističku filozofiju...

Zastao je za trenutak. Kao da se nešto kolebao. A onda je odlučno nastavio:

— Ako bih te i dalje pomagao, to bi značilo da radim protiv sebe, protiv mojih obitelji...

— To ne tražim od tebe — prekinuo sam ga u pola riječi. — Od sada ću se sam brinuti o sebi.

Vidio sam da je zadovoljan mojim odgovorom. Ne zbog toga što mu je teško padalo da mi tolike godine šalje svakog mjeseca gotovo polovinu ionako male plate, već zato što više nije morao da radi protiv svojih obitelji.

POSLIJE IZLASKA iz koncentracijskog logora javljeno mi je, preko organizacije na Univerzitetu, da jedan drug iz „višeg rukovodstva“ želi da razgovara sa mnom. Kada mi je to saopšteno, bio sam uzbuđen. Prvi put neko iz „višeg rukovodstva“ hoće da razgovara sa mnom. Znao sam i da me oni znaju i cijene moj dotadašnji revolucionarni rad. Mada je to pojačalo moje samopouzdanje, ipak sam se plašio kako ću se pokazati pred drugom iz „višeg rukovodstva“ — kako će on ocijeniti moje sposobnosti kao revolucionara. Sa takvim dvostrukim osjećanjem otišao sam na sastanak.

Osjećao sam izvjesnu tremu, ali, kada je po završio razgovor, svega toga je nestalo. Razgovarali smo kao da smo drugovi sa Univerziteta mada nijesam znao ni njegovo prezime ni ime, niti iz kojeg je rukovodstva, čak ni sada ne znam ko je to bio! Nikada se više nijesmo sreli. Iz toga zaključujem

da se radilo o nekom drugu koji je došao iz inostranstva. Tražio je da ocijenim stanje na Beogradskom univerzitetu i u studentskom pokretu. Otvoreno sam govorio šta mišlim o pokretu i rukovodstvu. Ništa nijesam zatajio! Moje ocjene mu se nijesu svidjele. To sam vidio po pitanjima koja je postavljao; o igledno me je ocjenjivao kao nekog „nezadovoljnika“. Posebno je bio nezadovoljan kada sam govorio o navodnoj trockisti koj grupi na Univerzitetu. Naime, iznio sam da ti studenti nijesu ništa ni pro itali od Trockog, ve su samo izrazili sumnju u tvrdnju da su Trocki i ostali agenti imperijalizma.

Neznanac me je prekinuo zahtijevaju i da mu kažem šta mislim o moskovskim procesima. Nijesam se zbunio i odlučno sam odgovorio da nije riječ o meni, nego o studentima koje treba ubjedivati u ispravnost moskovskih procesa, a ne nazivati ih odmah trockistima.

Rastali smo se — obostrano nezadovoljni. Ja o njemu nijesam ponio lijep utisak, a vjerovatno ni on o meni...

Neko vrijeme poslije tog susreta niko mi se nije obraćao: organizacija na Univerzitetu me više nije primala, a organizacija izvan Univerziteta nije me prihvatila. Pomislio sam u jednom trenutku da se nijesam mnogo svidio drugu iz „višeg rukovodstva“ i da su me „zaobišli“. Nijesu me isklju ili, ali me i ne primaju u organizaciju.

Stvarni razlog, me utim, bio je taj što je u me uvremenu izvršena provala u organizaciji; neki komunisti (Vaso Prlja i drugi) nijesu izdržali mu enja i odali su drugove sa kojima su radili, te je policija uspjela da otkrije cijelu organizaciju. U toj i drugim provalama loše su se držali mnogi koje smo nazivali salonskim komunistima. Moje sumnje u te ljude bile su, dakle, opravdane.

TEK PRI KRAJU ŠKOLSKE GODINE, koncem juna 1935, stavljeno mi je u zadatak da se povežem sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru.

Po dolasku na Cetinje sastao sam se sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Nikolom Lekićem. On mi je naložio da formiram organizacije KPJ po selima Paštrovićima — od Bud-

ve do Petrovca. Zadatak nije bio nov za mene jer sam dvije godine prije toga osnovao organizaciju u mom selu. U lano sam tada desetak omladinaca mada bi svi omladinci prihvatili da u u u Partiju samo da sam im to ponudio! Me utim, odabirao sam najbolje.

Kada sam stigao na teren, pokazalo se da je moja procjena bila ta na: za nepun mjesec dana uspio sam formirati organizacije u Budvi, Svetom Štefanu, Petrovcu, Reševi ima i drugim selima Paštrovi a.

Leki mi je, zatim, povjerio sljede i zadatak. Trebalo je da sa Nikolom onovi em, poslani kim kandidatom na listi Udružene opozicije za barski srez, organizujem narodne zborove u svim ve im mjestima. onovi je prihvatio saradnju sa komunistima jer je bio svjestan injenice da jedino oni imaju uticaja na opoziciono nastrojen dio naroda, bez ijeg se u eš a zborovi ne mogu održati. Nama je, opet, odgovarala takva saradnja jer nam je omogu avala da naši predstavnici legalno istupaju na zborovima — ne u ime KPJ, nego u ime radnika. Uvjereni smo bili da e narod razumjeti da govore predstavnici KPJ. Osim toga, vrhovi Udružene opozicije odbijali su bilo kakve veze sa komunistima, a mi bismo, ostvaruju i saradnju na lokalnom nivou, vršili pritisak da se saradnja ostvaruje i u vrhovima.

Zadatak se, dakle, sastojao u tome da sa Nikolom onovi em organizujem zborove u Baru, Ulcinju, Petrovcu i Virpazaru. Bio sam ovlaš en da preko partijskih organizacija obezbijedim da na zborove do e što više ljudi i da se dogovorim ko e govoriti u ime radnika.

U Baru smo doživjeli izvjestan neuspjeh: drugovi iz barske organizacije nijesu na vrijeme prijavili našeg govornika, tako da je onovi bio jedini govornik. Vlasti su bile zadovoljne jer se na zboru ne e pojaviti „subverzivni" element kao govornik. Pokušali smo da naknadno prijavimo našeg govornika, ali vlasti su to odbile. Ispalo je da smo doveli naše ljude da slušaju onovi a! Situacija je bila veoma neprijatna i valjalo je na i izlaz; postojale su tri mogu nosti: da pozovemo narod da napusti zbor, u kom slu aju se zbor ne bi ni održao, što bi koristilo diktatorskom režimu; druga mogu nost je bila da naš predstavnik govori na zboru bez obzira na to što nije prijavljen, ali tada bi se ina e legalan zbor pretvorio u ilegalan, protivzakonit. To bi dalo povoda

vlastima da zabrane ostale zborove, što nije bilo u našem interesu. Najzad, mogao je onovi da bude jedini govornik, s tim što bi naš predstavnik obavijestio zbor da u ime radnika niko ne može govoriti zato što greškom nije na vrijeme podnijeta prijava. Tako bi se zbor ipak održao, a ljudi bi saznali zbog čega nije istupio naš predstavnik.

Pošto sam podrobno razmotrio sve tri mogućnosti, opredijelio sam se za treću.

Zbor je održan i, po mom mišljenju, bio je uspješan.

Međutim, kada sam došao u Virpazar, prišao mi je jedan seljak i rekao da Risto Lekić želi da se vidi sa mnom. Znao sam da je Risto član Pokrajinskog komiteta, ali sam mislio da se nalazi na odsluženju vojnog roka. Za čudio sam se otkud on u tom kraju. Seljak mi je objasnio da se Risto nalazi na odsustvu i da me čeka u obližnjem selu... Pohitao sam da se nađem sa Lekićem.

Dočeka me je nekako osorno i odmah počeo govoriti povišenim glasom:

— Pozvao sam te da mi položiš račune o tvojoj izdaji u Baru ...

Bio sam zaista iznenađen: nikada se ranije nijesam sretao sa Ristom niti sam o njemu mnogo slušao. Ipak, nijesam se zbulio. Odgovorio sam kao da nije član Pokrajinskog komiteta:

— Takav ton ne podnosim! A još manje davanje takvih ocjena mojih postupaka ... osim toga, tebi nemam šta da odgovaram ...

No, on je bio uporan:

— Ti odgovaraš preda mnom jer ja sam član Pokrajinskog komiteta.

— Odgovaram pred<sup>1</sup> rukovodstvom, a ne pred tobom — nijesam popuštao. — Ti ne predstavljaš rukovodstvo ...

Spustio je malo ton, ali je i dalje tvrdio da treba pred njim da odgovaram. Ja sam se digao i krenuo prema vratima. Zastao sam na pragu i rekao:

— Ako hoćeš da ravnopravno razgovaramo o tome šta smo uradili u Baru i šta ćemo kroz dva dana uiniti u Virpazaru, onda u ostati... ako ne hoćeš, ja odlazim ...

Najzad je popustio! Ali je i dalje ostao u uvjerenju da sam u Baru izvršio „izdaju radničke klase“. Vidio sam da

nema smisla natezati se s njim, pa sam otišao izgovaraju i se da moram pripremiti govor za zbor u Virpazaru.

Prilikom narednog susreta sa sekretarom Pokrajinskog komiteta Nikolom Lekićem obavijestio sam ga šta se desilo u Baru. On je bio potpuno saglasan sa našim postupcima. A kada sam ga upoznao sa razgovorom koji sam vodio sa Bistrom, samo se nasmijao i rekao:

— Risto je junak. Uvijek je spreman da žrtvuje život za Partiju, ali nije političar.

Na to sam odmah ubacio:

— Junaštvo nije dovoljno da komunističan postane član rukovodstva. To je samo uslov.

Nikola nije htio dalje da komentariše. To nije bilo ni potrebno. Mi smo se razumjeli!

ZBORU U VIRPAZARU prisustvovalo je preko dvije hiljade ljudi; došlo je sve odraslo muško stanovništvo iz sela koja gravitiraju prema tom gradu.

Prvi je govorio onovani, dosta skromno pozdravljen. Bilo je očigledno da su ljudi došli ne zbog simpatija prema Udruženoj opoziciji, nego prema Komunističkoj partiji. To se potvrdilo kada sam izašao na govornicu i rekao da istupam u ime radnika. Nastalo je takvo odobravanje kakvo se nije pamtilo u tom gradu.

Bio je to moj prvi govor izvan zgrade Univerziteta. Govorio sam o besperspektivnosti života na tom kamenjaru; možemo se prehranjivati samo do Božića; posla nema; jedino nam ostaje da se bavimo švercom duvana iz Albanije. Govorio sam o hroničnom gladovanju, o tome da se uslovi života stanovništva nijesu promijenili u novoj državnoj zajednici mada je od ujedinjenja prošlo više od petnaest godina. Pomenuo sam da se mnogo priča o isušavanju Skadarskog jezera, o tome kako će se stvoriti žitnica za stanovništvo Crne Gore. Mnogo se priča i o pruži Beograd — Bar, koja treba da preporodi Crnu Goru. Međutim, od svega toga ništa nema! Govor sam završio sljedećim riječima:

— Ako je ovo tačno, onda sa pravom možemo pitati zašto nam je trebalo ujedinjenje. Zbog čega je trebalo da se



odri emo slavne prošlosti crnogorskog naroda? Zašto da pokrijemo velom zaborava istinu da je crnogorska vojska omoguila povla enje jednog dijela srpske vojske i time onemoguila svoje povla enje? Da se crnogorska vojska pojavila na Solunskom frontu istovremeno sa srpskom, druga ije bi bilo ujedinjenje ... Do njega bi svakako došlo, ali pod drugim uslovima...

Svi prisutni su snažno odobrivali moje izlaganje. I ja sam prvi put shvatio koliko je duboko nacionalno osje anje naroda za koji se ne može re i da nije imao svoju istoriju i svoju državu.

Zbor i posebno moj govor imali su tako snažnog odjeka u masama da je vlast ocijenila da treba zabraniti dalje održavanje zborova. Tako su otpali predvi eni zborovi u Ulcinju i Petrovcu. Istovremeno protiv mene je pokrenut sudski postupak. Optužili su me da sam u govoru podstrekavao na pobunu protiv države i državnog ure enja. Morao sam odgovarati pred Sudom za zaštitu države. Tako sam dospio u zatvor koji se nalazio u Bogdanovom kraju na Cetinju. Ostao sam u zatvoru, zajedno sa nekim kriminalcima, nešto više od deset dana. Me utim, nijesu me izveli pred sud. Ipak su ocijenili da je bolje da prekinu istražni postupak. Tako sam se ponovo našao na slobodi!

U JESEN 1935. GODINE trebalo je da idem u vojsku — u školu za rezervne oficire. Na to sam imao zakonsko pravo jer sam završio Pravni fakultet. Ali, pošto sam bio „kompromitovan" kao komunista, morao sam i i u „trupu" kao obi an vojnik. Regruti su se primali u vojsku na prolje e, te sam morao ekati. A da ne bih sjedio na selu, riješio sam da odem u Beograd.

Nijesam dugo ekao da budem uklju en u organizaciju. Postao sam lan Mjesnog komiteta SKOJ-a za Beograd. Bilo nas je etvorica: dva radnika i dva intelektualca (Uglješa Danilovi i ja). Bio sam zadovoljan što sam ušao u rukovodstvo, ali istovremeno i razoran malobrojnoš u organizacije, naro ito me u radništvom. Postojalo je svega nekoliko osnovnih organizacija — elija. To je bila potpuno suprotna

slika od one na Univerzitetu. Stoga je valjalo itav rad usmjeriti na aktivizaciju radni ke omladine, na njeno povezivanje sa studentskom organizacijom. Da bismo to ostvarili, raspodijelili smo poslove: moj zadatak je bio da radim na stvaranju masovnog pokreta omladine za mir koji bi obuhvatio i povezoao radni ku i intelektualnu omladinu.

Da bih se potpuno posvetio tom zadatku, morao sam obezbijediti sredstva za život. Luka je prestao da mi šalje novac, a Partija nije imala sredstava da mi obezbijedi egzistenciju. Ipak, uskoro sam riješio taj problem: pomagao mi je Niko Vu kovi , moj nerazdvojni drug iz gimnazije. Niko je dobijao novac od brata iz Amerike i bio je pretpla en na ru ak i ve eru u Opštoj studentskoj menzi, a stanovao je privatno u gradu. Rado je prihvatio da zajedno spavamo u krevetu; samo sam morao kasnije dolaziti i rano ustajati da me ne bi primijetila njegova gazdarica. Dijelili smo ru ak i ve eru u menzi. Hljeba smo imali dovoljno jer su studenti koji su bili pretpla eni na hranu mogli uzimati hljeba koliko ho e.

Upravo smo po eli razvijati aktivnost kada je došlo do „provale“ u partijskoj organizaciji Srbije i Beograda. Sve je po elo hapšenjem or a Mitrovi a, tadašnjeg sekretara Zemaljskog biroa, koji je imao veze sa svim pokrajinskim komitetima. Podvrgnut mu enju, on nije izdržao i otkrio je policiji sve pokrajinske komitete, pa i Pokrajinski komitet za Srbiju. Policija je sistematski mu ila sve uhapšene, pa su oni otkrili organizacije po Srbiji i u Beogradu. Provala u beogradskoj organizaciji trajala je nekoliko mjeseci. Uhapšen je i sekretar našeg komiteta Stefani , ali za njega su znali samo da je lan partijskog, a ne i sekretar komiteta SKOJ-a. Zahvaljuju i tome, ni jedna organizacija SKOJ-a u gradu i na Univerzitetu nije bila otkrivena.

U takvoj situaciji naš komitet se rasturio. Uglješa je izjavio da mora i i ku i, u Bosnu, a etvrti lan komiteta se uplašio hapšenja i odlu io je da se pasivizira. Kada sam od njega tražio da me bar poveže sa organizacijama radnika — omladinaca, pokazalo se da ih nema ili da on ne smije to da uradi zbog straha od hapšenja.

Tako sam jedino ja ostao. Ostala je nedirnuta i univerzitetska organizacija. Iz te organizacije me je tih dana našao

jedan drug i saopštio mi da je došao kurir iz inostranstva i donio kofer materijala sa Sedmog kongresa Kominterne. Kurir se našao u nezgodnoj situaciji jer su pohapšena sva lica kojima je trebalo predati materijal. Osim toga, nema ni novaca da se vrati u inostranstvo.

Odmah sam odlučio da prihvatim kurira i uzmem materijal. Žao mi je bilo da propadne materijal sa tek održanog kongresa Kominterne, a nijesam mogao ni kurira ostaviti na cjedilu.

Otišao sam u hotel gdje se nalazio kurir, uzeo kofer sa materijalom i predao ga na rukovanje Milici Sari. Dva dana kasnije materijal je preuzeo Filip Bajković, koji je na Karaburmi, u radni kom kraju, radio kao instruktor u partijskoj organizaciji. Bila je to jedina neotkrivena partijska organizacija u gradu.

Međutim, desetak dana kasnije saznao sam da je Bajković uhapšen. Postojala je opasnost da bude pronađen kofer sa materijalom i da Bajković prizna ko mu ga je dao. Kako je on znao gdje stanujem, odlučio sam da radi predostrožnosti napustim stan. Spavao sam kod drugova — svako veče na drugom mjestu. Naravno, i dalje sam odlazio u menzu da dijelim s Nikom ručak i večeru.

Krio sam se nekoliko dana. Jedno veče i Niko dođe kod druga u moj stan sam htio da spavam. Upravo sam se spremao da legnem, ali sam skinuo i cipelu. Niko pođe da se šalje na ručak i moje „ilegalnosti“.

— Vidi „velikog revolucionara“ koji uobražava da ga traži policija! Bježiš iz stana, a ovamo niko te ne traži...

Branio sam se koliko sam mogao, ali sam osjećao da sam neuvjerljiv. Ipak sam uporno ponavljao da ću se i dalje sakrivati. Ako postoji i najmanja vjerovatnoća da budem otkriven, zašto da riskiram. Tada je Niko izašao sa posljednjim argumentom:

— Slušaj, dobio sam novaca! Hajde kod mene. Ujutro ćemo kupiti mlijeka i hljeba, pa ćemo se dobro najesti. Kupi ćemo i novine, pa ćemo čitati do podne.

Tom prijedlogu nijesam mogao da se oduprem. Bio sam hronično gladan i premoren. Obuo sam cipelu i pošao sa Nikom.

Negdje oko pola noći u sobu su upali policajci. Toliko sam tvrdo spavao da nijesam ništa čuo. Probudio sam se tek kada su me uhvatili za ruke i pritisnuli na krevet. Otvorio sam oči, ali u prvom momentu nijesam ništa vidio. Zasljepila me je svjetlost džepne lampe koja je bila uperena u moje oči iz neposredne blizine... Kada sam malo došao k sebi, ugledao sam cijev revolvera uperen u moju glavu. Za uho pitanje, o igledno meni upućeno:

— Jesi li ti Vukmanović ?

Odgovorio sam potvrdno skoro mehanički. Oni su mi sam to izgovorio, grubo su mi izokrenuli ruke na leđa i vezali ih lancima. Nijesu dozvolili ni da se obu em. Zatim su pretresli cijelu sobu, ali nijesu našli ništa što bi potvrdilo da se bavim „subverzivnom“ aktivnošću. Onda su mi dozvolili da se obu em i povelu me u Upravu grada.

Dan još nije bio svanuo kada su me uveli u potkrovlje Uprave grada. Znao sam da tu komuniste podvrgavaju mučenjima kako bi ih natjerali da otkriju drugove sa kojima su sarajivali u organizaciji. Policija je hapšenjem jednog komunista kod koga bi našla ilegalni letak ili knjigu gotovo uvijek uspijevala da otkrije cijelu organizaciju. U to vrijeme bila je rijetkost da komunista ne otkrije drugove sa kojima je sarajivao. Smatralo se da se dobro drže oni komunisti koji priznaju samo ono za šta ih terete ostali, a sami ne otkrivaju nikoga. To je doprinijelo da stvorim predstavu da se teško mogu izdržati mučenja kojima se komunisti podvrgavaju u zatvorima.

Oni su mi naredili da izujem cipele i skinem kaput. Onda su me oborili na pod — nijesam htio da legnem iako su mi to naredili. Ležao sam potrbuške; veoma spretno su mi vezali noge za ruke tako da su mi tabani bili okrenuti prema gore. Jedan od agenata sjeo mi je na leđa i zapašio mi usta prljavom krpom. Tada je drugi agent osušenom volujskom žilom pokušao da me tuče po tabanima. Odmah sam se sjetio kako me je tukao u Italiji. On me je tukao šibom po rukama, a ovi udaraju volujskom žilom po tabanima. Razlika je velika... bolovi su mnogo jači, skoro neizdržljivi. Osjećam kao da me udaraju po mozgu! Ali po našao sam se kao kada me je u Italiji tukao... nijesam dozvolio da osjete da me bole njihovi udarci. Pravio sam se kao da udaraju po tučemo tijelu...

Tukli su me nemilosrdno! Stalno su tražili da priznam da radim u jednoj od organizacija Partije. Navodno, to su otkrili komunisti sa kojima sam radio. Zato su zahtijevali da i ja to priznam. Ja sam, opet, znao da, ako to priznam, neminovno slijedi zahtjev da kažem sa kojim drugovima sam sarađivao. A kad se popusti na jednom pitanju, mora se to uiniti i na drugom ... Izdaja postaje potpuna! Zato nijesam htio da odgovaram dok mi ne kažu ko me i zašto tereti. Tek tada u moju glavu i da smislim najpogodniji odgovor.

Oni su me i dalje tukli da bi me primorali da progovorim. A ja sam trpio bolove i bio odlučan da ne priznam ništa. Htio sam da saznam zašto me optužuju. Ne smijem priznati da pripadam organizaciji jer bi me tukli sve dok ne otkrijem ostale članove organizacije.

U jednom momentu bolovi su me toliko savladali da sam zastenjao i poeo da mi em rukama i nogama. Agenti pomisliše da popuštati. Zato su nastavili još žestocije da me tuku. No, to je kod mene izazvalo obrnut efekt: odlučio sam da im ne pokažem da bolovi postaju neizdržljivi. Neka me tuku koliko hoće!

Negdje oko podne doveli su Bajkovića. Ležao sam na podu. Njega su pitali da li je ta noć da sam mu preko Danice Marinović predao kofer sa materijalom koji je na enu stajao jednog radnika. Kada je Filip odgovorio potvrdno, odmah je odveden.

— A šta kažeš na ovo? — zapitali su me agenti.

Odranije sam skrojio plan kako da se branim u slučaju da budem otkriven da sam poslao kofer sa materijalom.

— Ako je u pitanju kofer koji sam predao prije dvadesetak dana, onda je to ta noć — spremno sam odgovorio. — Samo, to nije bio kofer sa ilegalnim materijalom, nego sa knjižicama socijalne sadržine koje se mogu kupiti u svakoj knjižari.

Agenti su se nasmiješili na takvu moju „odbranu" i ironično me zapitali:

— I ti misliš da ćemo mi poverovati u tu tvoju budalaštinu. Ako su to bile legalne knjižice, zašto si ih morao sakrivati?

Nijesam se zbunio, već sam odmah odgovorio:

— Pa, takve knjižice prodaju siromašni studenti na Univerzitetu ... dogovorilo se da ih policija zaplijeni ako ih

na e kod studenata. To je bio razlog što me je jedan student zamolio da mu pri uvam kofer pun takvih knjižica. Tako mi je bar rekao . . .

Me usobno su se pogledali, a onda su mi postavili prvo pitanje:

— A ko je taj student?

Bilo mi je jasno zašto me to pitaju. Misle da e tim putem provaliti u organizaciju na Univerzitetu.

— Ne znam mu ime — odgovorih odre no.

Opet onaj ironi ni osmijeh!

— I ti misliš da e neko poverovati u tvoju izmišljotinu! Kako to da primiš kofer sa materijalom od oveka kojeg ne poznaješ i koji, verovatno, tebe ne poznaje?

Ali ja sam i za to imao spreman odgovor:

— Ja ga poznajem. Vi ali smo se esto na Univerzitetu . . . bili smo u društvu . . . ali ne znam njegovo ime . . .

— Ako si se vi ao s njim, onda moraš znati ime bar nekoga iz tog društva! — uporno su navaljivali agenti.

Tu su me uhvatili! Ako kažem da ne znam nikoga iz društva u kome sam vi ao izmišljenog studenta, ispala bi nevjerovatna itava moja „odbrana“. A ako kažem ime nekog studenta, njega mogu uhapsiti! Onda sam se sjetio da bih mogao re i ime Štefana Mitrovi a, koga poznajem još iz Crne Gore jer smo iz susjednih sela. Stefan se nalazio u bjekstvu i nijesu ga mogli uhapsiti. To sam znao ja, ali znali su i oni. . . Nijesu htjeli više da se natežu sa mnom i nastavili su da me tuku. Poslije serije udaraca stavljali bi mi noge u vodu. A onda opet novi udarci! Tukli su me do kasno u no . Najzad su me prenijeli u eliju gdje se nalazilo nekoliko drugova; od njih sam poznavao samo Bosaka, sekretara Mjesnog komiteta KPJ. On je ranije dolazio na sastanke našeg komiteta i mnogo mi se svi ao — i po držanju i po tome šta je govorio. Mislio sam da takav treba da bude komunista. Obradovao sam se kada sam se našao s njim. Ali, strašno sam se razo arao kada mi ie rekao da se slabo držao i da je provalio mnoge drugove. Pitao me je da li u mo i da izdržim mu enja a da nikoga ne provalim. Upozorio me je da e me oni još mu iti.

— Poslije današnjeg iskustva uvjeren sam da sam pogriješio kada sam izmišljao nekakvu „logi nu“ odbranu. Samo sam dobio više batina! Da sam ostao pri tome da ne-

giram sve, vjerujem da ne bih dobio toliko batina. Jer, primijetio sam, oni su navalili onda kada sam prešao na moju „logi nu“ odbranu... kada sam po eo stenjati i pokazivati da bolovi postaju neizdržljivi. Ina e, bolovi nijesu neizdržljivi. Batine se mogu podnijeti. Ne znam kakve e biti druge forme mu enja, ali ovo u izdržati pa makar koliko se puta ponovilo...

Bosak je bio zadovoljan mojim odgovorom. Dao mi je savjet koji mi je bio kasnije od koristi:

— Nemoj nikome u eliji da pri aš o tome u kojoj si organizaciji i šta radiš. Komunisti se toliko slabo drže i pri-aju agentima sve što se govori u ehji samo da bi im se do-dvorili ...

SLJEDE EG DANA su me prebacili u drugu eliju. U njoj je bilo još pet drugova. Odmah su se okupili oko mene, željni da saznaju zašto su me uhapsili... ko me je i zašto teretio . . . kakvu funkciju vršim u Partiji. Ja sam se sjetio Bosakovih savjeta i bio sam oprezan. Reкао sam im da uopšte nijesam u Partiji, nego da su me iskoristili neki studenti ... predah mi na uvanje kofer i rekli da se u njemu nalaze polulegalne knjižice, a ispostavilo se da je to ilegalni materijal. Tuku me zato što ne znam imena tih studenata. A ja imena stvarno ne znam, mada te ljude znam iz vi enja.

Vidio sam da su razo arani, po eli su me gledati sa omalovažavanjem — kao ovjeka koji je zalutao u njihove redove. To me je pogodilo i nešto me podsticalo da se pohvalim ... da im kažem da sam lan Mjesnog komiteta SKOJ-a i da sam gotovo etiri godine lan Partije, da ništa nijesam priznao iako su me tukli cio dan, da ne u ništa priznati makar koliko me još tukli. Ali ipak sam se uzdržao. Bolje je podnositi omalovažavanje nego izložiti se opasnosti da oni sve to ispri aju agentima!

Kada sam ja po eo da postavljam sli na pitanja, spremno su na sve odgovarah, nijesu ništa krili. ak su sa izvjesnim ponosom govorili o svojim funkcijama u Partiji. Nijesu se stidjeli da kažu kako su sve to ispri ah i istražnim organima u sobi za mu enje.

Bio sam strašno iznenađen i razočaran. Jer to nijesu bili obični članovi Partije, nego rukovodeći kadrovi! Među uhapšenima se nalazio Bumbulović, instruktor Centralnog komiteta koji je pet godina proveo u Sovjetskom Savezu. Gajio sam veoma veliko poštovanje prema drugovima koji su bili „gore“, u prvoj zemlji socijalizma. A upravo jedan od takvih se najslabije držao u sobi za mučenike!

Razgovor je ubrzo okončan: nijesam im bio interesantan, a moja radoznalost bila je zadovoljena. Nešto kasnije obratio mi se Bumbulović i saopštio nezainteresovanim glasom da će u podne svi zatvorenici odbiti hranu i stupiti u štrajk glađu. Željeli su da time izdejtvuju da odmah budu predati sudu jer policijska istraga i mučenja traju više od tri mjeseca.

— Da li ćeš i ti pristupiti štrajku? — pitao je Bumbulović. — Ti si tek došao u zatvor... nemaš razloga da štrajkuješ.

Kao da ne želi da se priključi im štrajku! Odbacio sam tu pomisao kao bezrazložnu, pa sam mu odgovorio:

— Priključi mi se iz solidarnosti. Kad se već nalazim sa vama, neću se ni u čemu izdvajati.

Gledao me za u čeno i ispitivački. Ali nije ništa rekao.

U podne smo svi, solidarno, odbili da primimo jelo. U eliju je upao zloglasni Kosmajac sa korbom u ruci. Njegova pojava je izazvala strah kod zatvorenika. On je to i htio da postigne.

Bio je to moj drugi susret sa Kosmajcem; prvi put sam ga vidio za vrijeme februarskih demonstracija na Univerzitetu. Prethodnog dana nije ga bilo u sobi za mučenike. Stoga sam i ja osjetio izvjestan strah: mnogo sam slušao o njemu kao o krvniku koji sadistički muči i zatvorenike.

Vidjevši da je napravio željeni utisak, Kosmajac je prijetio i zapitao:

— Ko od vas neće da jede?

Svi su utali. Ni ja se nijesam javio... zašto da istravam kada sam tek drugi dan u zatvoru! A i plašio sam se da ću biti odveden u sobu za mučenike.

Kosmajac se zatim obratio svakom pojedinačno zahtijevajući i da se odmah lati jela. Mene je izostavio. Svi su ga poslušali; čak mu se jedan od zatvorenika obratio s molbom:



— Gospodine Kosmajac, možemo li dobiti od onog boljeg jela koje u drugim elijama ne e da uzmu zatvorenici koji nastave da štrajkuju?

Kosmajac se napravio velikodušan i naredio da se iz drugih elija donese bolja hrana. Primijetivši da jedino ja ne jedem, Kosmajac mi sa praga elije dobaci:

— As tobom u ja još imati posla! Ti nisi rekao šta si radio i šta znaš ...

I poslije njegovog odlaska zatvorenici u mojoj eliji su nastavili da jedu! Po eli su mi se rugati kako ho u jedini da štrajkujem. Odgovorio sam da štrajkuju zatvorenici po drugim elijama i da nijesam jedini koji štrajkuje.

Bumbulovi me je cijelo vrijeme pažljivo posmatrao. Iskoristio je trenutak i rekao mi da je pri izlasku u hodnik vidio da i ostale elije primaju hranu. Štrajk je, prema tome, propao i po njegovom mišljenju treba i ja da jedem. Poslušao sam ga, ali, tek što sam uzeo kašiku, iz susjedne elije su javili da se štrajk nastavlja. Nijesam mogao izdržati... bacio sam kašiku i nogom odgurnuo porciju sa jelom. Rekao sam da su izdali drugove koji nastavljaju sa štrajkom i da tako ne postupaju komunisti. Zaboravio sam na moju pri u o tome kako nijesam komunist, kako su me iskoristili neki studenti... Oni su me za u eno posmatrali... Bez rije i su prestali da jedu.

Sljede eg dana se ponovila ista scena: Kosmajac je došao u našu eliju sa korba em u ruci i naredio svakom zatvoreniku da jede. Mene je opet mimoišao. Ali, dok su se zatvorenici prihvatili porcija, mene su izveli u hodnik gdje se nalazio Kosmajac sa još nekoliko agenata. Ispred njih su stajale neke stvari; rekoše da su mi iz grada poslali jelo, jastuk i ebe i da sve to treba da uzmem. Uzeo sam samo jastuk i ebe, a jelo sam odbio. Tada su krvni ki po eli da me udaraju nogama i rukama. Udarali su gdje su stigli. No, ja sam izdržao. Nijesam htio da uzmem jelo.

Štrajk se, ipak, nastavljao. Ostale elije nijesu popustile. A kako ni Kosmajac više nije dolazio, naša elija je tako e štrajkovala. Sve je, ipak, izgledalo dobro. Ali, u meni se nešto promijenilo: kao omladinac na Univerzitetu mnogo sam idealizovao viša partijska rukovodstva; smatrao sam da se u njima nalaze revolucionari koje neprijatelj može da pe e na vatri a da oni rije ne progovore. Me utim, u za-

tvoru sam sreo ljude koji se ne mogu uporediti ni sa skojevcima koje poznajem iz rada na Univerzitetu.

U takvom raspoloženju oštro sam reagovao na poruku iz susjedne elije; sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a javljao je da nije otkrio članove komiteta i da ni ja ne treba ništa da priznam ... Jednostavno sam ga opsovao!

Više mi se nije javljao, ali je Bumbulovi poeo da mi se približuje; hvalio je moje držanje isti u i da je ono boljševi ko. Htio je da pobliže sazna koje funkcije imam u Partiji. Ali i njega sam opsovao i on se uvrije en udaljio.

Petog dana štrajka pozvali su me da potpišem zapisnik o saslušanju. To je zna ilo da me više ne e tu i. Istove e su me prebacili u stari zatvor — „Glavnja u“. Prestali smo sa štrajkom o ekuju i da emo odmah biti predati sudu. Me utim, dani su prolazili, a mi smo i dalje bili u „Glavnja i“. Po eli su kružiti glasovi da e nas vratiti u Upravu grada radi novog saslušavanja. To nas je navelo da ponovo stupimo u štrajk gla u. Samo, ovog puta nijesam bio u društvu „rukovode ih“, nego obi nih članova Partije — dva mlada radnika. Držali su se izvanredno! Odbili smo svaki pritisak uprave zatvora i izdržali jedanaest dana. uvari su svaki dan unosili hranu u našu eliju. Iako nas je izazivala mirisom, niko od nas trojice nije hranu ni dirnuo.

Kada sam jedanaestog dana poeo da krvarim, drugovi su insistirali da uzmem bar malo hrane. Naravno, odbio sam. Sljede eg dana prebacili su nas, kona no, u sudski zatvor. Štrajk je potpuno uspio!

Zatvor Suda za zaštitu države bio je na Adi Ciganliji. Bila je to zgrada na sprat, ogradena visokim zidom. U malenim sobama nalazila su se po etiri ležaja — po dva jedan iznad drugog.

Smjestili su me u sobu na spratu, sa pogledom prema ukarici i Beogradu. To je bila najljepša soba u zatvoru. Tu sam zatekao dva druga: jedan je bio rodom sa Sušaka i zvao se Hinko Raspor. On je ve bio na robiji i bio je iskusan u borbama za razbijanje režima u zatvoru. To mu je i ovdje pošlo za rukom: zatvorenici u njegovoj sobi su slobodno gledali kroz prozor i pievali revolucionarne pjesme. Jedino su morali da poštuju zatvorski režim prilikom šetnje u krugu zatvora. Za vrijeme šetnje nije se smjelo razgova-

rati; zatvorenici su išli jedan za drugim... oni koji bi prekršili to naređenje bili bi vraćeni u sobe.

Naš dolazak podudario se sa odlukom zatvorenika da se slomije takav režim; trebalo je da akcija po ne tako što ćemo za vrijeme šetnje po etim da razgovaramo i da idemo jedan pored drugoga. Postojao je i dogovor da se stupi u štrajk gla u ako uprava zatvora po ne represalije.

Sve mi je to ispriao Raspor kada sam došao u eliju. Bio sam šokiran: još nijesam ni po eo da jedem poslije jedanaest dana štrajka, a možda u morati ponovo da štrajkujem! Ako štrajk potraje, to može biti katastrofalno za mene — organizam ne e izdržati! Kada sam iznio Rasporu moja razmišljanja, on nije ništa rekao, samo me je prodorno gledao. Postidio sam se što sam uopšte govorio. Zar se nijesam, stupaju i u organizaciju, obavezao da žrtvujem i život u borbi koja predstoji? Zato sam rekao Rasporu da ne brine — u predstoje oji akciji u izdržati do kraja ...

Kada smo izašli u šetnju, stvari su se druga ije razvijale. Kao po komandi, zatvorenici su po eli da šetaju po dvojica i da razgovaraju. Stražari su po eli da tr e na sve strane; puške su punjene i ule su se komande stražarima da pucaju. Stvorena je atmosfera da se zatvorenici što više zaplaše. A onda je izašao upravnik i naredio da idemo jedan za drugim, ina e e stražari pucati. A oni su stajali oko nas sa puškama „na gotovs"! Zatvorenici nijesu izdržali. Po eli su se svrstavati i šetati jedan za drugim. Ostali smo samo Raspor i ja. Najzad smo i mi kapitulirali. Pošteno da kažem, nijesam bio mnogo ožaloš en takvim ishodom. Mogao sam po eti da jedem.

Vrijeme u zatvoru je prolazilo dosta monotono. Da ne bih sjedio besposlen, riješio sam da prevedem Torezove knjige *Moj život* i *Borba protiv fašizma*. Tako sam istovremeno u io francuski.

Raspor je izveden na sud i oslobo en. Istog dana su poele represalije; uprava zatvora je htjela da ponovo nametne zatvorski režim u sobi. im smo se popeli na stolice da gledamo kroz prozor, u sobu su upali stražari. Tražili su da si emo, ina e e nas premjestiti u prizemne elije iz kojih se vidi samo zatvorski zid. Odbili smo da se pokorimo. Onda je upravnik pozvao mene i Lovra Šperca, inženjera iz Omi-

ša. Prvo je prijetio da e nas premjestiti u prizemlje ako nastavimo da kršimo zatvorski režim po sobama. Mi smo mu stavili do znanja da emo u tom slu aju stupiti u štrajk gla u. Spustio je ton i predložio da poštujemo zatvorski režim, a da e nam kao intelektualcima omogu iti da svaki dan izlazimo u šetnju po ostrvu, izvan zatvorskog kruga. Naravno da smo i to odbili, naglašavaju i da smo komunisti i da se ne damo potkupljivati.

Dok nam još nije bilo jasno šta e preduzeti uprava zatvora protiv naše sobe, došao je jednog dana stražar i naredio da uzmem svoje stvari i da iza em. Pomislio sam da e me ipak premjestiti u prizemlje, pa sam odlu no odbio da se pokorim. Nastala je mu na situacija. Stražar je insistirao da krenem, a ja sam odbijao. Tada mi je Šperac savjetovao da idem kod upravnika i da se sa njim objasnim, ali da ne nosim stvari sa sobom. Poslušao sam ga i krenuo prema vratima. No, stražar me je zaustavio.

— Uzmi svoje stvari jer se ne eš vratiti u sobu.

— Ne u uzeti stvari — žustro sam odgovorio. — Vрати u se pa makar se ti na glavu postavio!

— Uzmi svoje stvari — šeretski se nasmijao stražar. — Izlaziš napolje... pušten si na slobodu.

U prvi mah nijesam shvatio šta je rekao. Nekako sam navikao da živim u zatvoru ... Ali, im sam shvatio da sam slobodan, pokupio sam stvari, oprostio se od drugova i krenuo prema izlazu.

Bio sam na slobodi.

BLIŽILO SE VRIJEME kada sam se morao javiti u vojsku. Ostao sam nekoliko dana u Beogradu, a onda otputovao za Crnu Goru, gdje je trebalo da se javim vojnoj komandi i da budem raspore en u vojnu jedinicu. Saopšteno mi je da u vojsku služiti u Subotici.

Prije nego što sam pošao na put svratio sam se u selo da se oprostim s majkom i Lukinom porodicom. Kad sam se poslije dvodnevnog boravka u ku i po eo opraštati, za uh snahu (Dragu) kako govori Luki:

— Kako ga možeš pustiti bez dinara u vojsku? On je tvoj brat, a ne moj.

— Ako bih ga i dalje pomagao, išao bih protiv svojih ubje enja — govorio je Luka, principijelan do kraja. — A to ne mogu.

Nije mi ništa ponudio, ali zato su mi snaha i majka spustile nešto novaca u džep. Tek toliko da mi se na e na putu. U Subotici sam bio bez para. Me utim, dvije sestre, Sofija i Paula, koje sam upoznao u Petrovcu kada sam stvarao partijske organizacije nijesu me zaboravile: svake nedjelje slale su mi pakete. (Paula je bila dva puta u zatvoru kao komunista.)

U kasarni sam se osje ao kao u zatvoru. A i bilo je tako! Jedina razlika bila je u tome što sam vrijeme provodio u krugu kasarne i što sam svake nedjelje poslije podne mogao da izlazim u varoš. Me utim, u zatvoru sam cijelo vrijeme bio slobodan da itam i radim što mi je volja, dok sam u vojsci morao da idem na „egzercir“, da istim krug kasarne, da istim i podmazujem oružje.

Na odsluženje vojnog roka došao sam sa još jednim „ akom“. To je izazvalo pravu zabunu u komandi bataljona: prvi put „ aci“ dolaze direktno u trupu! Jednostavno nijesu znali šta da rade s nama.

Jednog dana nas je pozvao komandant bataljona i zapitao:

— Zašto su vas poslali ovamo?

— Mi to ne znamo — odgovorio sam. — Onaj koji nas je poslao vjerovatno zna zašto je to uradio.

Kao da nije uo šta sam rekao. Nastavio je da govori o onome što ga je najviše tištalo:

— Ali, zašto su vas poslali baš u Suboticu ... na nekoliko kilometara od granice prema Ma arskoj ... vi možete svakog asa da pobegnete preko granice.

Bilo je smiješno da komandant bataljona tako razgovara s nama.

— Nema razloga da bježimo iz naše zemlje — uvjeravao sam ga. — Mi smo ovdje ro eni i tu emo ostati.

Vidio sam po izrazu njegovog lica da me nije shvatio. Mislio je da su komunisti anacionalni, da ne vole svoju

otadžbinu. Zato je vjerovao da ćemo iskoristiti prvu priliku i pobjeći preko granice.

Nekoliko dana kasnije komandant je sazvao zbor komandnog i vojničkog sastava bataljona. Ljudstvo je postrojilo u krug, a nas dvojicu „aka“ izveo je u sredinu. Zatim je održao govor koji je završio ovim riječima:

— Vi treba da znate da naša zemlja ima spoljne i unutrašnje neprijatelje. Naši spoljni neprijatelji su Mađari, Bugari, Italijani... Svako hoće da otcepi delove naše nacionalne teritorije... A naši unutrašnji neprijatelji su komunisti. Oni ne vole našu državu i nastoje da je razbiju... U naš bataljon su došla dva „aka“. To su komunisti. Dakle, unutrašnji neprijatelji. Oni, evo, stoje u sredini kruga. Treba da ih dobro upamtite i da pazite na sve što oni budu radili ili govorili... da o svemu obavestavate svoje starešine.

Jedino što je postigao tim govorom bilo je to da su nam se vojnici već i srda nije javljali kada bi nas sreli u krugu kasarne.

Svega nekoliko dana kasnije izvjesnog vremena u našu četinu došla dva „aka“-narednika na dvomjesečnu vježbu. Došli su iz škole za rezervne oficire.

Jednog dana odveli su četinu u polje na „egzercir“. Po završenoj vježbi sjeli smo u krug i oni su nam držali predavanje o spoljnim i unutrašnjim neprijateljima. Na kraju su poželjeli ispitivati vojnike da provjere znanja koja su stekli.

— Ko su naši unutrašnji neprijatelji? — glasilo je pitanje upućeno jednom vojniku.

Vojnik se vrpeljio i tražio nas pogledom. A kad nas je ugledao, pokazao je rukom na nas i odmah rekao:

— Evo, ova dvojica su naši unutrašnji neprijatelji.

Svi su se vojnici nasmijali, a „aci“-narednici su bili zbunjeni. Očigledno, ništa nijesu razumjeli. Pošto su se vojnici i dalje smijali, oni nas zapitaše:

— A ko ste vi?

— I mi smo „aci“ — odgovorio sam. — Ali, zato što smo komunisti nijesu nam dozvolili da idemo u školu za rezervne oficire. Poslali su nas u trupicu.

U prvom mahu nijesu znali šta da kažu. Da bi prekinuli mukli tajac, promrmljali su:

— A zašto ne nosite oznake da ste aci?  
— Ne dozvoljavaju nam — odgovorio sam rezignirano.  
— Iako imamo pravo na to.

Time se razgovor o nama završio. aci-narednici su nastojali da se više ne sretnu s nama. Ali, za razliku od njih, vojnici su nam prilazili i raspitivah se o tome šta su to komunisti, za šta se bore. Mi smo nekima odgovarali, a nekima koji bi nam se u inili sumnjivi nijesmo htjeli ništa reći. Ali jedno smo svima govorili: da se treba suprotstaviti kaplarima, jer ono što oni rade i kako postupaju sa vojnicima nije dozvoljeno po postojeće im zakone.

Kaplari su uskoro saznali za naše razgovore sa vojnicima; ali su vojnike kako prijavili da komunisti ne mogu dovoliti da ih kaplari maltretiraju i tukli. Zato su stupili u akciju: pošli su i eš i naredili da istimo krug kasarne, prijetili su pred strojem da će udariti svakog vojnika koji bude nešto pogriješio, bez obzira na to da li je čak ili običan redov. Međutim, nijesu se usudili da nas maltretiraju. No, to nije značilo da ne pokušati ako ostanemo neaktivni. Ukoliko nas udare, moramo im uzvratiti, što može biti povod za optužbu da organizujemo pobunu, da otkazujemo poslušnost. Da bismo to izbjegli, javili smo se na raport komandiru i slično. Saopćili smo da kaplari tukli vojnike i da prijete kako će i nas tukli; pošto je to protivzakonito, riješili smo da se branimo ako nas pokušaju maltretirati; došli smo da upozorimo komandu na posljedice koje iz toga mogu proizaći. Komandir je bio potpuno iznenađen; nije znao šta da odgovori. Kada se približio, rekao nam je da ne brinemo, da se ništa neće dogoditi.

Poslije naše intervencije kaplari su prestali da nam prijete, ali su nastavili da tukli vojnike.

Iznenađen sam prekomandovan u Prištinu. Vjerovatno je preovladalo mišljenje da je opasno držati nas svega nekoliko kilometara od državne granice.

Život u novom garnizonu bio je dosta jednoličan. Kao jedini čak, neko vrijeme nijesam morao da idem na „egzercir“; naime, na stopalu mi je izašla gnojna fistula. Komandir sam rekao da je to posljedica mučnjenja u policiji. Više od dva mjeseca bio sam pošteđen svakog rada. S te strane bilo mi je dobro jer sam mrzio vježbe koje su izvođene u

po etnom stadiju vojne obuke, ali me je istovremeno ubijala dosada: po cio dan sam se vrtio u krugu kasarne, a nijesam imao s kim rije progovoriti niti sam imao knjiga za itanje. Jedva sam do ekao po etak ratne obuke; javio sam da je fistula prestala da se gnoji i da mogu u estvovati u vježbama.

Jednog dana vodni oficir naše ete se razbolio. Da ne bismo izostali sa obuke, zamijenio ga je vodni oficir druge ete. Odmah se po eo praviti važan; najprije nas je tjerao da izvodimo prestrojavanje u krugu kasarne, a zatim smo prošli paradnim maršem kroz grad i tako nastavili kroz polja. Bili smo toliko umorni da smo išli obi nim korakom. Oficir je stalno vikao i nare ivao, ali ga niko nije slušao. Odjednom je naredio da stanemo.

— Vojnik koji stoji u drugom redu od ela kolone, neka do e ovamo — ula se komanda nadmenog oficira.

Nare enje je bilo upu eno meni; odmah sam krenuo, stao mirno pred oficirom i pozdravio s rukom na kundaku. Mislio sam da e mi dati neki zadatak. Ali, on je iznenadno zamahnuo sabljom s o evidentom namjerom da me udari po glavi.

— Jesam li ja tebi rekao ...

Nije uspio da završi re enicu ... munjevito sam lijevom rukom uhvatio sablju, a desnom podigao kundak spreman da mu uzvratim udarac.

— Sebi ruke — prosiktao sam.

Oficir je pobljedio. Za trenutak smo se gledali o i u o i, a onda je istrkao sablju i po eo da vi e:

— Komuniste, komuniste! Hvatajte ga! Razoručajte ga!

Vojnici su stajali kao ukopani. Tek na ponovljene komande da me razoručaju prišla su mi dva podnarednika i uzeli pušku. Jednom podnaredniku nare eno je da me sprovede komandiru ete.

Pošto me je ostavio da ekam u hodniku, podnarednik je ušao kod komandira, kapetana Kneževića. Poslije kra eg vremena komandir me je pozvao.

— Sta se dogodilo? — pitao je strogim tonom.

— Vodni oficir je htio da me udari — odgovorio sam mirno.

Prekinuo me je.



— A šta ste vi uradili? — kao i uvijek me je oslovio sa „vi“.

— Spremio sam se za odbranu — nastavio sam mirnim glasom.

— Pa zar bi bilo tako strašno i da vas je udario? — pokušao je da ublaži moj revolt.

— Gospodine kapetane, ako nijesam dobro marširao ili ako se nijesam propisno ponašao u stroju, neka me kazni zatvorom ili drugom kaznom predvi enom zakonom i pravilima vojne službe. Ali ne dozvoljavam da me tu e! Ta kazna nije predvi ena ni zakonom ni pravilima.

Komandir je neko vrijeme utao, a onda mi re e da e kasnije razmotriti cijelu stvar.

Prošlo je više od mjesec dana, a ništa se nije desilo. Vojnici su govorili kako su komunisti hrabri ljudi, a neki su širili glasove da u odgovarati pred vojnim sudom. I upravo kada se „afera“ po ela zaboravljati, došlo je do drugog incidenta: cijela eta sa komandrom na elu izvodila je ratnu vježbu. Komandir je izjahao daleko naprijed. Marširali smo nekoliko sati bez odmora. Zbog toga sam bio mrzovoljan i bijesan na sve. Za vrijeme zastanka, dok smo još stajali u stavu mirno, zasvrbjelo me je na zadnjem dijelu tijela i ja sam se po ešao. Nijesam ni vidio da iza mene stoji naš vodni oficir, potporu nik Markovi . Samo sam osjetio da me je lako udario sabljom po zadnjem dijelu tijela.

— U stavu mirno se ne sme ešati — rekao je dosta mirnim glasom.

Kako sam bio mrzovoljan, ja sam viknuo:

— Sablju sebi... nemojte me slu ajno udariti!

Oficir se iznenadio, ali se brzo snašao i uzvratio mi:

— A ti nemoj da se ešeš!

— eša u se ako me zasvrbi — povicio sam glas. — A vi me zbog toga ne smijete udariti.

Cijela eta je slušala naš razgovor. Oficir nije imao kud, pa je naredio:

— Odmah se javi komandiru!

Da bi podvukao da ne e pustiti da olako pro e ta stvar, dodao je:

— I zapamti, Vukmanovi u, da ja ne u biti potporu - nik Novakovi da me hvataš za sablju!

No, ni ja nijesam ostao dužan odgovora:

— Zapamtite i vi da ne u dozvoliti ni vama, a ni potporu niku Novakovi u da me udarate sabljom.

Pošao sam prema komandiru, ali oficir me je zaustavio i naredio da se vratim. Zatim je komandovao:

— Trk do komandira!

Osjetio sam da ho e da me ponizi pred vojnicima. Nijesam htio tr ati, ve sam pošao bržim koracima.

Kada sam se javio komandiru, odmah je pretpostavio da se nešto dogodilo.

— Sta? Opet vi? Sta se dogodilo?

— Da, opet ja — odgovorio sam ne bez uzbu enja. — Vodni oficir me je udario sabljom, a ja to ne dozvoljavam.

Nije pitao ime sam izazvao vodnog oficira; pokušao je da me umiri:

— Zašto tako tragi no shvatate... nije ništa strašno ako vas neko udari...

— Gospodine kapetane, mene su tukli u policiji — presjekao sam komandira. — Ali su me prethodno morali vezati... ina e bih se branio. Ako ovdje neko ho e da me tu e, mora e tako e da me veže.

— Dobro, sada idi, pa emo videti kasnije.

Ni tada ništa nije preduzeto. Nešto kasnije saznao sam za razgovor izme u vodnog oficira i komandira povodom mog ponašanja. To mi je ispri ao vojnik koji je uvao komandirovog konja i uo vodnog oficira kako govori komandiru: „Gospodine kapetane, vi ste mnogo razmazili onoga aka Vukmanovi a. On svojim ponašanjem buni vojnike, a vi mu gledate kroz prste.”

Komandir ga je prekinuo i rekao: „Vi ne pokušavajte da ga udarite. Znae da je to zabranjeno. Vukmanovi ima više škole i od mene i od vas! Vjerovatno da zna više od nas... zna da je zabranjeno tu i vojnike. Zato i ne dozvoljava da ga udarite. Stoga je bolje da ga pustite na miru.”

Tako se završio i taj „slu aj”. Više me niko nije izazivao. Me utim, uskoro sam napustio etu: jednog dana stiglo je nare enje Suda za zaštitu države da me stražarno sprovedu u zatvor sarajevskog Okružnog suda.

KOPKALO ME JE PITANJE zašto me vode u Sarajevo kada nikad nijesam ilegalno radio u Bosni. Stvar se razjasnila tek kada su me izveli pred sudiju i zapisni ara. Iz sudijinih pitanja mogao sam razabrati da su prilikom provala u Crnoj Gori komunisti Gregovi i Medin iz Petrovca i Ljubiša iz Svetog Štefana otkrili da sam stvarao partijske organizacije u ljeto 1935. godine. im sam to saznao, stvorio sam plan odbrane: energično odbiti da sam stvarao organizacije Komunističke partije, već u tvrditi da sam okupljao seljake, a posebno omladinu, tumače i im politiku Udružene opozicije, suštinu demokratizacije zemlje. U tom smislu sam dao izjavu u zapisnik.

Ali ostalo je nešto nerazjašnjeno: zašto policija nije vodila istragu? Nije moguće da nijesu znali da sam u vojsci!

Kada su me poslije nekoliko dana boravka u samici prebacili u skupnu sobu, saznao sam da je crnogorska provala po elu hapšenjem nekih članova Pokrajinskog komiteta (provala iz Zemaljskog biroa). Opet su se komunisti slabo držali, a posebno rukovode i kadrovi! Tako je došlo do masovnog hapšenja kakvo se nije pamtilo u Crnoj Gori. A u to vrijeme partijske organizacije su postojale skoro u svim gradovima i selima Crne Gore.

Istraga je vodena u Dubrovniku, a u pomoć je pritekao cio aparat za borbu protiv komunista iz Uprave grada Beograda. Crnogorski komunisti su podvrgavani mučenjima, o kojima su se širile razne glasine. Sve je to izazvalo otpor stanovništva — koje je bilo protiv toga da njihove sinove odvede iz Crne Gore. Komunisti su pokušali prelaziti u ilegalnost, a stanovništvo ih je prihvatilo. Tako je prihvaćen poziv neuhapšenog dijela rukovodstva da se organizuje pohod stanovništva na Cetinje i demonstrira protiv politike vladajućih krugova prema crnogorskom narodu.

Kolone naroda stigle su na nekoliko kilometara od Cetinja; tu ih je sačekala vojska i žandarmerija. Izdata je naredba da se ljudi vrate kućama. Videći da ne mogu zaustaviti narod, vlastodršci su naredili da se puca u masu. U krvoproliću došlo je poginulo je sedam seljaka. Ljudi su se nakon toga vratili u sela, a vladajućim krugovima tek tada prepalilo onoga što su učinili; uplašili su se da taj

sukob ne dobije nacionalni karakter i da se Crnogorci ne odmetnu u šume. Stoga su odmah naredili da se obustavi policijska istraga i da se sav optužni materijal i uhapšenici predaju sudskim vlastima. Izdat je istovremeno i poziv da se jave sudu oni koji su prešli u ilegalnost. Zahvaljuju i tome što sam provaljen nekako u vrijeme kada je odlučeno da se obustavi policijska istraga, nijesam pao u ruke policiji.

Prva briga u zatvoru bila nam je da se organizujemo. Kako smo svi koji nijesmo prošli kroz policijsku istragu bili smješteni na jednom spratu, riješili smo da se tako i organizujemo. Izabrali smo rukovodstvo, u koje sam, pored dvojice drugova, ušao i ja. Da bismo mogli da organizujemo rad po sobama, bilo je neophodno da se izborimo za pravo da dobijamo pakete sa hranom, knjige i novine. To je bio naš prvi zahtjev upravi zatvora. Otkivali smo otpor i bili smo iznenađeni kada su nam odmah izašli u susret. To nam je nametnulo nove poslove; morali smo da se pozabavimo raspodjelom hrane iz paketa koje smo dobijali, zatim smo po sobama organizovali čitanje i proučavali knjige. Tako smo izvojevali još jednu pobjedu!

Nešto kasnije smo uspjeli da izvojujemo ustupke i u pogledu režima šetnje. To je bilo teže postići: kako smo bili pod istragom, za vrijeme šetnje nijesmo smjeli prilaziti jedan drugom da se ne bismo dogovarali prije suđenja. Međutim, i tu smo odlučili da primijenimo taktiku iznenađenja: odredeno dana svi zatvorenici su pošli šetati skupno! Ali uprava zatvora je veoma oštro reagovala — na neodređeno vrijeme ukinula je šetnju. Pavle Kovačević i ja kao kolovođe bili smo baš u čelu bez postelje i ostalog „namještaja“. Morali smo spavati na golom podu. Za ručak smo dobijali samo hljeba i vode. Represalije su bile veoma oštre. Odlučili smo da im se suprotstavimo: popeli smo se na prozore i pokušali galamiti; uzeli smo porcije u kojima su nam donosili hranu i njima lupali po rešetkama. Paklena larma se odzvanjala nadaleko! Pošto je zatvor bio u centru grada, mogli su nas čuti svi koji su prolazili glavnim ulicama. Po nalogu uprave u sobe su upali stražari i pokušali da nas umire. No, mi se nijesmo pokolebali i produžili smo demonstracije. Uprava je najzad morala kapitulirati: mogli smo šetati grupno, igrati se, juriti...

Poslije toga nije bilo teško izvojevati ni druge povlastice. Uprava je išla na kompromise samo da bi izbjegla nove demonstracije. Tako smo dobili pravo da sami razmiještamo zatvorenike po sobama, ak da u toku dana odlazimo u posjetu drugim sobama! Sve smo to koristili da bismo što bolje organizovali rad na ideološkom i političkom obrazovanju zatvorenika; smjestili smo u svaku sobu po jednog druga koji je mogao rukovoditi tim radom; najizgra eniji me u nama odlazili su u „posjete“ drugim sobama, držali predavanja i kontrolisali kako se sprovode programi rada. Time smo definitivno pokopali zatvorski režim.

Više od pet mjeseci proživjeli smo bez sukoba sa upravom. A onda je došlo do otpuštanja zatvorenika. Ko god nije tere en pred istražnim sudijom, bio je pušten na slobodu. Svega nas je dvanaest ostalo u zatvoru; morali smo da idemo pred Sud za zaštitu države u Beogradu. Bio sam u toj grupi jer je komunista Ljubiša iz Svetog Štefana ponovio i pred istražnim sudijom da sam ga primio u Partiju.

U pratnji dvanaest žandarma, predvo enih narednikom, krenuli smo u Beograd. Još u zatvorskoj sobi narednik je oštrim glasom naredio da stanemo mirno i da ga pozdravimo. Bila nam je smiješna ta iznenadna promjena; nau ili smo da se stražari odnose prema nama kao da nijesmo zatvorenici. A žandarmi odjednom ho e da nas natjeraju na poslušnost! Naravno, niko nije poslušao narednikovu komandu; stajali smo u grupi i smijali se. Zandarmi su bili zbunjeni, ali narednik se „snašao“ i povišenim glasom po eo ponavljati re enicu koju je ko zna po koji put izgovorio u dotadašnjoj službi:

— Vi ste u ime zakona uhapšeni.

To je opet izazvalo buru smijeha.

— ovje e, mi smo davno uhapšeni — rekao sam kroz smijeh. — Još prije pet mjeseci.

Narednik nije znao šta da radi! Naredio je da nas stave u lance: meni su tako krvni ki stegnuli ruke lancima da su one odmah pomodrele.

Transportovali su nas no u kako bi se izbjegli susreti sa gra anstvom. Ipak, pred zatvorom nas je ekala pove a grupa ljudi. Pozdravili smo ih stisnutim pesnicama, što je opet izazvalo bijes žandarma.

U vozu smo sjedjeli po trojica na klupi, vezani posebnim lancima za klupu, a prema nama su sjedjela po tri žandarma.

Putovali smo cijelu noć. Kako o spavanju nije moglo biti ni govora, da bih ubio dosadu i zaboravio na bolove u rukama, poeo sam prepričavati romane iz prve ruske revolucije koje sam nedavno pročitao.

Zandarmi su u početku pokušali da me spriječe, ponavljaju i da ne smijemo razgovarati. Ali ja ih nijesam slušao, već sam nastavljao da pričam kao da njih nema. Posebno sam uživao da pričam o atentatima anarhista na cara i članove carske porodice.

Zandarmi nijesu izdržali; jedan od njih je otišao do narednika, koji je sjedio u dnu vagona. Uo sam kako ga obavještava da pričam o atentatima na cara; narednik je naredio da me spriječe u tome. Zandarm je pokušao da me zastraši, ali, kada u tome nije uspio, zavapio je:

— Pa zar vi nijeste ljudi! Zašto nam pravite neprilike ... šta smo vam našao u inili? Mi nijesmo krivi što ste u zatvoru.

Ispružio sam pomodrele ruke.

— A je li ovo ovjete no? — upitao sam.

— Nijesam znao — promrmljao je zbunjeno. — Zašto nijesi ranije rekao?

Opet je prišao naredniku i saopštio mu da su moje ruke suviše stegnute lancima i da su zbog toga sasvim pomodrele. Meću tim, narednik je dosta glasno rekao:

— Pa zašto me ne zamoli da mu popustim lance?

Nijesam mogao da se uzdržim; viknuo sam tako da su me svi čuli, ali nijesu shvatili o čemu se radi:

— E, ne eš do ekati da te molim. Prije e mi ruke otpasti nego što u tebe moliti.

Nastala je neprijatna tišina. Narednik je ustao, a žandarm je sio na svoje mjesto. Bio je pokunjen; nije me ni pogledao. Više nije pokušavao da me prekida u pričanju.

Pošto je zatvor Suda za zaštitu države na Adi Ciganliji bio prepun, odveli su nas u zatvor Okružnog suda, koji se nalazio u bivšoj Aleksandrovoj ulici\*.

\* Danas Bulevar revolucije (prim. red.).

Dva dana kasnije održano nam je suđenje. Presuda je bila oslobodila a ... zbog nedostatka dokaza!

Moj povratak u domovinu izazvao je iznenađenje. Svi su mislili da sam osuđen na robiju. O tome je govorio i komandir kada su na zidovima klozeta otkrivene komunističke parole.

Vojnici su me primili sa vidnim simpatijama, svi su znali za mene kao komunistu... više nisam bio anonimn.

U domovinu nisam dugo ostao; vrijeme provedeno u zatvoru uračunato mi je u odsluženje vojnog roka. Tako sam uskoro bio pušten iz vojske. To je bilo sredinom 1937. godine.

JEDNO VRIJEME sam boravio u mom selu, a zatim sam otišao u studentsko ljetovalište u Petrovcu na moru. Studenti su me pozvali da budem njihov gost i taj oporavak mi je zaista bio potreban.

Po povratku sa mora sastao sam se sa Blažom Orlandićem, članom novoformiranog Pokrajinskog komiteta. On me je upoznao sa situacijom poslije provale i sa mjerama koje se preduzimaju radi obnavljanja partijskih organizacija. Saznao sam da su mnoge partijske organizacije razbijene, da su se komunisti veoma slabo držali u policijskoj istrazi. Da bi opravdali svoje držanje, širili su glasine da se mučenici ne mogu izdržati. Sve je to dovodilo do izvjesne demoralizacije komunista i naroda.

Pojedine organizacije koje nijesu bile otkrivene odbijale su da se povezuju sa novim rukovodstvom tvrdeći da nemaju nikakvih garancija da će se ono dobro držati ako bude otkriveno i podvrgnuto mučenjima. Tako je, na primjer, grahovska organizacija odbila da se poveže sa novim rukovodstvom sve dok u njemu ne budu ljudi koji su izdržali sva mučenja. Član te organizacije Sava Kovačević bio je kooptiran u novo rukovodstvo, ali je odbio da primi funkciju.

Izlaz iz nastale situacije, bar po Orlandićevom kazivanju, tražen je u drastičnom smanjivanju broja članova KPJ. Partiju je trebalo svesti na malobrojnu ilegalnu organizaciju u kojoj bi se iz svakog sela nalazio najviše po jedan

komunista. Ostali bi se angažovali u legalnom radu i akcijama. Praktično govoreći, članovi nove organizacije ne bi mogli biti ne samo komunisti koji su se slabo držali u policijskoj istrazi nego ni mnogi od onih koji nijesu ni bili pod policijskom istragom.

Nijesam se složio sa takvom koncepcijom; izgledalo mi je da u njoj ima dosta šablona. Posebno sam bio protiv stava da u selu ne smije biti više od jednog člana ilegalne organizacije. Međutim, Orlandi nije prihvatao moje primjedbe. Staviše, u ime rukovodstva naložio mi je da izvršim direktivu u selima Gornje Crmnice. Morao sam se pokoriti.

Po eo sam od mog sela; tu je postojala organizacija koju sam formirao još 1933. godine. U njoj je bilo 7—8 članova Partije, a trebalo je izabrati jednog člana i nasamo mu saopštiti da samo on ulazi u novu ilegalnu organizaciju, dok „zaobitenima“ valja reći i da više nema ilegalne organizacije, već da se djelovati kroz legalne forme: odbore Stranke radnog naroda, zadruga, čitaonice, školske odbore.

Tek što sam sproveo direktivu u mom selu, dobio sam poruku od Jovana Marinovića, sekretara Pokrajinskog komiteta, da hitno dođem na Cetinje. Ponudio mi je da provedem izvjesno vrijeme u Nikšiću i da radim na obnavljanju partijskih organizacija. Sto se materijalne strane tiče, advokat Gojko Garčević plaćao mi je 200 dinara mjesečno kao naknadu što u prije podne raditi u njegovoj kancelariji; a Pokrajinski komitet je mi redovno slati 300 dinara mjesečno. Prihvatio sam odmah ponudu, ali sam naglasio da bih htio ići u Beograd poslije izvjesnog vremena.

Želio sam da sa Marinovićem razgovaram o stavu novog rukovodstva u pogledu primanja ljudi u Partiju. Iznio sam zamjerke koje sam ranije izložio Orlandi u ime Marinovića. Nijesam se složio da u tom stavu ima dosta krutosti, ali je uporno branio stanovište da ilegalna organizacija mora imati veoma malo članova. Naglasio je da te promjene diktira iskustvo posljednjih provala. Nijesam se slagao sa objašnjenjem da je do provala dolazilo zbog masovnog primanja ljudi u Partiju: smatrao sam da su uzroci u tome što su u Partiju primani ljudi na osnovu lične povezanosti i poznanstva sa rukovodim ljudima, a ne na osnovu provjerenosti u borbama, stepena povezanosti sa masama. Isto je važno i za ljude na



rukovode im mjestima u Partiji. Me utim, da se Partija razvijala kroz borbu, njena masovnost ne samo što ne bi dovodila do provala nego bi bila najsigurnija garancija da do njih ne do e.

Rastao sam se od Marinovi a a da jedan drugoga nije- smo uspjeti ubijediti u ispravnost stavova.

Advokat Gar evi pomogao mi je da na em stan u Nik- ši u. Bio je „naš“ ovjek i nije pravio pitanje kada me nije bilo u kancelariji; to mi je omogu ilo da se posvetim obnav- ljanju partijskih organizacija. No, zadatak nije bio lak: pro- vala je zahvatila sve organizacije osim grahovske. lanovi grahovskog rukovodstva — Pavle, Sava i Jovan Kova evi — izbjegli su hapšenje i prijavili su se sudu kada je bila okon ana policijska istraga. Bio sam sa njima u sarajevskom zatvoru i tamo smo postali dobri prijatelji.

Suo en sa tako nezavidnim stanjem, nijesam se žurio sa stvaranjem partijske organizacije, nego sam najprije po- eo okupljati ljude na odre enim zadacima. ekao sam da pokažu rezultate, pa da ih tek onda primamo u Partiju. U gradu smo osnovnu djelatnost razvijali u sindikatima, a po selima u okviru Stranke radnog naroda. Takva orijentacija se ubrzo pokazala kao ispravna: zainteresovali smo i aktivi- zirali mnogo ljudi. To je jasno govorilo da su objektivni uslovi za djelatnost Partije bili povoljniji nego što se inilo rukovodstvu.

Pošao sam i u Grahovo da se sastanem sa tamošnjim rukovodstvom. Zatekao sam Pavla i Jovana, dok je Sava bio u svom selu. Obradovali su se ne samo zbog ponovnog vi- enja nego prije svega što sam došao da radim u Nikši u. Rekli su mi da su odbili da se povežu sa novim Pokrajin- skim rukovodstvom, ali da to ne važi za mene jer znaju da sam se dobro držao pred policijom. Ja sam ih ubje ivao da takav stav vodi likvidaciji Partije. Zašto unaprijed sumnjati u komuniste koji su se istakli u borbama ali nijesu imali prilike da dokažu svoju izdržljivost i u policiji?

— Ako treba nešto promijeniti da bi se sprije ile ma- sovne provale i slabo držanje komunista, valja u prvom redu obezbijediti da u rukovodstvima budu komunisti koji su po- vezani sa masama i koji su pokazali rezultate u borbama, a ne oni koji pripadaju ovoj ili onoj grupi ili frakciji — rekao

sam na kraju našeg otvorenog i dugog razgovora.

Imao sam utisak da su se pokolebali. Doduše, i dalje su ponavljali da hoće da održavaju vezu jedino sa mnom.

Rad na okupljanju radnika i seljaka svakim danom pokazivao je sve veće uspjehe. Svako veće smo održavali sa stanke — bilo u gradu bilo u selima. Zbog toga sam na spavanje odlazio poslije ponoći, razumije se, kasnio u kancelariju. Ali „gazda“ mi to nije zamjerao.

Upravo kada sam ocijenio da bismo od najaktivnijih ljudi mogli formirati partijske organizacije, morao sam napustiti Nikšić; Garašević i partijsko rukovodstvo nijesu imali sredstva za moje izdržavanje.

Odlučio sam da krenem u Beograd. Tamo sam stigao po etkom 1938. godine.

OBAVIJESTIO SAM Pokrajinski komitet da odlazim u Beograd i zatražio da pošalju ocjenu mog rada u Crnoj Gori.

U Beogradu sam našao Marinovića, koji je došao nekim poslom. Saopštio mi je da je razgovarao sa Petkom, koji je u rukovodstvu, i da ne treba da brinem u vezi s mojim daljim radom u Partiji... organizacija će me potražiti. Tokom razgovora pomenuo je mogućnost da Centralni komitet isključi i Petka Miletića zbog frakcionaštva. Zastao je za trenutak, a onda nastavio:

— Ipak mislim da bismo morali voditi računa o Petkovoju ogromnoj popularnosti u Crnoj Gori... i cijeloj zemlji ...

Vijest me je šokirala; utrao sam i nijesam se mogao snalažiti. Ništa nijesam znao o zbivanjima u vrhovima Partije, o frakcionaškim borbama. Poslije kratkog razmišljanja odgovorio sam:

— Petko stvarno uživa veliku popularnost u Crnoj Gori. Ali tu popularnost mu je stvorila Partija. Ako dođe u sukob sa Partijom, ostaće bez popularnosti.

Marinović se složio isti u i da je to principijelan stav.

U januaru 1938. godine uzaludno sam čekao da mi se javi neko iz rukovodstva. Materijalno sam veoma loše stajao — bez sredstava za život, bez stana, bez hrane. Po-

novo sam morao dijeliti obroke u Studentskoj menzi i spavati u tu im stanovima. Hroni no sam gladovao.

Bilo me je sramota da živim na teret svojih drugova i da ništa ne radim u Partiji. Morao sam prvo raš istiti zašto me ne uklju uju u aktivnost Partije, pa tek onda rješavati pitanja egzistencije.

Pređa mnom su stajale dvije mogu nosti: da se obratim Dilasu ili da preko nekog druga s kojim sam ranije radio u organizaciji postavim pitanje mogeg daljeg angažovanja u Partiji. Prvu mogu nost sam odbacio. Vi ao sam ilasa samo na demonstracijama dok sam bio student prve godine; kasnije je osu en na robiju, a po njegovom izlasku na slobodu nijesmo se sretali jer sam tada ja bio ili u istražnom zatvoru ili u vojsci. uo sam o njemu sve najljepše kao o ovjeku i revolucionaru. Nijesam htio da mu se obratim, i to ne zbog toga što se nijesmo li no poznavali, nego zato što je njemu ve bilo javljeno da sam u Beogradu i da tražim vezu sa Partijom. Pošto on iz nepoznatih razloga izbjegava da stupi u kontakt sa mnom, smatrao sam da bi moj zahtjev da se sretne mogao biti ocijenjen kao nekakvo naturanje ... A ja to nijesam htio. Preostajala mi je druga mogu nost: pronašao sam Borišu Kova evi a, koji je bio moja posljednja veza, i preko njega postavio moje pitanje.

Boriša mi je poslije izvjesnog vremena odgovorio da Partija više ne radi na stari na in, ve da komunisti treba da se uklju uju u masovne organizacije. Meni se preporučuje da se zaposlim kao advokatski pripravnik i da aktivno radim u Udruženju advokatskih pripravnika. I to je bilo sve!

Nijesam ništa rekao mada sam znao da su me jednostavno „zaobišli" — isto onako kao što sam ja sa nekim komunistima postupao u Crnoj Gori. Nije mi ostajalo ništa drugo nego da se pokorim odluci jer ona je dolazila od rukovodstva.

Zaposlio sam se kao advokatski pripravnik u kancelariji advokata urovi a i u lanio se u Udruženje advokatskih pripravnika. Postao sam „komunista koji legalno radi". Tako su bile pokopane moje ambicije da se sav posvetim revolucionarnom radu, da postanem profesionalni revolucionar! Nijesam se mirio sa tim jer je udruženje bilo suviše usko podru je.

Takvo raspoloženje je još više potencirao Bogdan Novovi; za njega sam znao da je stalno u društvu sa ilasom. Naime, Novovi je navrao u kancelariju da bi razgovarao sa pripravnikom Božom Radomanom, inače predsjednikom našeg udruženja. Sa mnom nije nalazio za potrebno da razgovara; prošao bi pored stola za kojim sam radio, pogledao bi me preko ramena i samo rekao: „Dobar dan, advokate!“ To me je dovodilo do bijesa; u tim trenucima sam mrzio i Novovi a i Dilasa jer sam vjerovao da Novovi ne postupa iz sopstvene inicijative.

Odlučio sam da samostalno, mimo Partije, po nem da se bavim ilegalnim radom. Došao mi je u ruke proglas Centralnog komiteta povodom ulaska Hitlerovih trupa u Austriju. Proglas je pozivao sve demokratske i patriotske snage da se ujedine pred opasnošću u po nezavisnost i integritet naše zemlje; njegova platforma je bila tako široka i mobilizatorska da sam odlučio da ga umnožim i pošaljem prijateljima u unutrašnjost. Izostavio sam potpis Centralnog komiteta kako ne bih stvorio nepravilike mom principalu, budući da sam proglas umnožavao na kancelarijskoj mašini, naravno, bez njegova znanja. Proglas sam slao u kovertama sa zaglavljem kancelarije jer sam računao da ću tako zavarati policiju.

Posao oko umnožavanja je uspješno napredovao: od studentata sam dobijao razne partijske proglase i letke, kao i letke štampane u inostranstvu. Te materijale sam „legalizovao“ — izostavljao iz teksta riječi i koje bi mogle biti inkriminisane — i slao ih u unutrašnjost. Bio sam zadovoljan — bar sam se bavio nečim što je bilo na ilegalni rad.

Jednog dana, dok sam prekucavao proglas Centralnog komiteta, oglasilo se zvonice na ulaznim vratima kancelarije. Nijesam htio da ustanem, te je Radoman otvorio vrata. U kancelariju su ušli neki ljudi, ali ja sam nastavio da kucam. Prenuo sam se kad sam osjetio da se neko nagnuo i da čita ono što kucam. Podigao sam glavu, spreman da se svačim, misleći da je neko od mojih drugova. Odjednom moje oči su se susrele sa onima koje su mi dobro poznate. To je bio Tiljak, agent Uprave grada, koji me je tukao umjesto Kosmajca kada sam posljednji put bio pod policijskom istragom.

— O, pa mi smo stari poznanici — nasmijao se agent i pokupio sve što je bilo u mašini i u fiokama mog pisara.

stola. Srećom, nije našao ilegalni materijal jer sam umnožavao „legalizovani“ materijal.

Radili su veoma brzo. **Zurili** su da što prije stignu u moj stan nadajući se da će tamo naći izvorni materijal. Ali ni tamo nijesu ništa našli: tog jutra vratio sam materijal onima koji su mi ga dali.

Odveli su me u Upravu grada i odmah bacili u samicu. Nijesu me zvali na „saslušanje“ cijelog dana. A ja sam smislio kako da se branim: riješio sam da priznam da sam umnožavao materijal jer, konačno, uhvatili su me na djelu! Branim u se tako što ću tvrditi da je u pitanju legalni materijal i poriču da išta znam o njegovom porijeklu, odnosno identiteti nosioci sa partijskim materijalima.

Navečer su me odveli u sobu za mučenike, gdje su se već nalazili Vujkovi i Kosmajac — glavni isljednik i agent koji me enjima iznuđuje priznanje. Ispitivanje je pošlo od Vujkovića.

— Ti nam moraš otkriti tehniku Centralnog komiteta. Ranije smo te uhvatili kao vezu koja dobija materijale sa Sedmog kongresa Kominterne, a sada opet me u prvima raspoloživih proglašom koji je u inostranstvu izdao Centralni komitet. Sve to nepobitno dokazuje da znaš gdje je tehnika Centralnog komiteta.

Nasmijao bih se tom rezonovanju da nijesam bio u položaju uvijek koji uskoro treba da bude podvrgnut mučenjima. Vujković misli da sam u Centralnom komitetu ili bar u njegovom aparatu, a ja sam u stvari „zaobišao“, nijesam ni član ilegalne organizacije! No, i pored besmislenosti pitanja, morao sam dati što uvjerljiviji odgovor.

— To što ste našli nema nikakve veze sa Centralnim komitetom ni sa njegovom tehnikom. To je materijal u kome nema ni najmanje nezakonitog — pošlo od samog da se branim.

Vujković se ironično nasmijao i cinično dobacio:

— Ti misliš da će neko poverovati u tu priču! Svakome ko bude upoređivao ono što si prekucavao sa materijalima koje je izdavao Centralni komitet biće jasno da se radi o istoj stvari. .. zato će za tebe biti bolje da nam odmah kažeš odakle si dobio materijale Centralnog komiteta. Inače, mi imamo sredstava da te na to prisilimo.

— Ja takve materijale nijesam imao u rukama — odgovorio sam odlu no.

— A ko ti je dao materijal koji si prekucavao? — pokušao je da me zbuni.

O ekivao sam pitanje i imao spremljen odgovor:

— Dao mi ga je jedan student...

— Njegovo ime? Kako se zove? — nije mi dao da završim re enicu.

— Ne znam njegovo ime. Znam ga samo iz vi enja ...

— Opet isti odgovor — ironi no se nasmijao. — Takav si odgovor dao u prošloj provali... sada ti to ne e upaliti.

Dao je znak Kosmajcu i napustio prostoriju. Onda je uslijedilo ono što sam jednom ve iskusio: vezali su mi lancima noge i ruke, položili me potrbuške na pod i tukli po tabanima do besvijesti. Povremeno su prekidali batinanje i stavljali mi noge u hladnu vodu. Trajalo je to cijelu no , ali nijesam progovorio ... nijesam davao znaka da me boli... Odvukli su me tek ujutro u samicu. A kada sam se našao u samicu, odlu io sam da stupim u štrajk gla u.

Preko dana me nijesu dirali. Ali uve e su me ponovo odvukli u sobu za mu enje. Dok su me sprovodili, stvarali su psihozu kao da to ve e moram progovoriti ili se ne u živ vratiti u samicu. Soba je bila puna agenata; oni su nastojali da primijetim kako imaju revolvere. Najzad je došao Vujkovi . I on se trudio da me zastraši, pa mi je rekao:

— Ili eš no as progovoriti ili ne eš živ iza i.

— Nemam šta da progovaram... ve sam vam sve rekao.

Vujkovi je opet dao znak Kosmajcu i izašao. Za razliku od prethodne no i, mu enja nijesu dugo trajala. Kada su vidjeli da isto reagujem na batine, vratili su me u samicu.

Nijesu me više tukli, ali ni završavali istragu. Postojala je opasnost da me ponovo mu e. Zato sam stupio u štrajk gla u zahtijevaju i da se odmah okon a policijska istraga i da budem predat sudu. Strajkovao sam deset dana i cijelo vrijeme proveo u samicu. Mu en gla u i stalno u opasnosti da ponovo budem tu en, inilo mi se da vrijeme strahovito sporo prolazi. Nijesam imao nikakvih knjiga, pa sam bio zaokupljen razmišljanjem: uhva en u ilegalnom radu, a „zaobi en" od Partije!

Desetog dana mi je pozlilo. Hitno su pozvali ljekara; on je konstatovao da nešto nije u redu sa srcem. Te noći su me prebacili u zatvorsko odjeljenje bolnice, ali ve- sljede eg dana su me vratili u eliju. Istog dana sam potpisao zapisnik i prestao sa štrajkom gla u.

Nekoliko dana kasnije prebacili su me u zatvor Suda za zaštitu države na Adi Ciganliji. Do ekao me je stražar sa kojim sam se ranije sva ao. Malo se iznenadio.

— Sta, opet si došao?

— Pa, rekao sam ti da u ponovo do i makar se ti na glavu postavio — veselo sam mu odgovorio.

Nije mu bilo pravo što tako razgovaram s njim, pa me je smjestio u prizemlje, odakle sam mogao gledati samo u zid. U zatvoru nije bilo gotovo nikoga. Sje am se samo da se tada nalazio u zatvoru Andrija Artukovi , poznati ustaški glavešina, koji se dobrovoljno vratio u zemlju pošto je, naravno, dobio garancije da ne e biti strijeljan. Protestovao sam kod upravnika što sam dobio lošu sobu i tražio da me premjeste u sobu u kojoj sam ranije bio. Premjestili su me na gornji sprat, ali ne u „moju“ sobu. Tu sam ostao do su enja.

Sud je prihvatio moju odbranu da nijesam radio ništa protivzakonito. Tako sam se našao na slobodi, ali i na ulici! Više nijesam mogao ra unati na zaposlenje kod advokata. Nijesam imao sredstava za život, a uz to me je i Partija „zaobišla“. Osje ao sam se strašno usamljen. Ipak sam odlu io da po em u Studentsku menzu. Ra unao sam da u na i nekog druga s kim u podijeliti ru ak i uti razne novosti.

Studenti su me do ekali oduševljeno. Svi su htjeli da se pozdrave sa mnom, da mi stisnu ruku i da mi estitaju na držanju pred policijom. Jer nije bila esta pojava da pojedini uhapšeni komunisti ne provale nikoga na policiji i pojave se sami na su enju. Osje anje usamljenosti koje me je pritiskalo odjednom je nestalo. Nijesam više izolovan! Pa ipak, mu ila me je misao: šta e biti ako rukovodstvo ne promijeni stav prema meni... da li u ostati komunista koji je „zaobi en“?

No, poslije nekoliko dana i to se raš istilo: prišao mi je Boriša Kova evi i pitao da li namjeravam da živim u Beogradu ili u unutrašnjosti. Rekao sam da me studenti zovu u njihovo ljetovalište na moru i da u se vratiti u Beograd kroz mjesec dana. Boriša mi je saopštio da emo razgovarati kad se vratim sa mora.

Zna i, vra am se u Partiju! Istina, to mi nije izri ito re eno, ali je proizlazilo iz Borišinog držanja. U to sam bio siguran.



## GLAVA IV

### PROFESIONALNI REVOLUCIONAR

*Susret sa Dilasom • član Mjesnog komiteta KPJ i prelazak u ilegalnost • Kooptiranje u Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, novi zadaci i poznanstvo sa Titom • iš enje „dvorišta“ u Kragujevcu • Linija KPJ u vrijeme potpisivanja njema ko-sovjetskog sporazuma o nenapadanju • Kao član PK KPJ za Srbiju radim na stvaranju partijskih organizacija u Nišu • Razgovor sa rudarima Bogovine i kako sam obmanuo sreskog na elnika u Boljevcu • Kao delegat CK KPJ odlazim u Makedoniju<sup>0</sup> Kako smo ubrzavali tempo partijskog rada • Napuštam Makedoniju nezadovoljan dolaskom Metodija Satorova na položaj sekretara Pokrajinskog komiteta • Izgla en nesporazum sa Rankovi em • Partijski kurs sa u iteljima u Sijarinskoj Banji • Organizujem štampanje i rasturanje partijskih materijala • Peta zemaljska konferencija KPJ u Zagrebu i kako sam dobio nadimak „Tempo“ • Demonstracije od 14. decembra 1940.*

NIJESAM USPIO ni da se iskrcam sa broda u Petrovcu, a ve me je uhapsila žandarmerijska patrola i vezanog sprovela u Sresko na elstvo u Baru. Saopštili su mi da ne smijem ostati u Petrovcu i da se odmah moram vratiti u Beograd.

U Beogradu su se veoma zaoštrili problemi egzistencije: nije radila Studentska menza, pa nijesam imao gdje da se hranim; nijesam imao ni dinara u džepu, a valjalo je negdje stanovati. Sre om, sreo sam Filipa Bajkovi a; on se upravo vratio sa odsluženja vojnog roka. Njegova majka Ki a bila je zaposlena kao radnica i imala je manji stan. Spavao sam zajedno sa Filipom i dijelili smo sve što bi Ki a zaradila.

Kako smo bili bez posla, po cio dan smo provodili na Adi Huji u društvu Nikole Grulovi a, Mileta Cveti a i osta-

lih drugova koji su u ime Stranke radnog naroda održavali sastanke sa radnicima, tumače i im borbu radničke klase kroz istoriju, ulogu radničke klase u borbi za demokratiju i za odbranu nezavisnosti zemlje. Poželjeli smo prisustvovati tim sastancima i učestvovati u diskusijama.

Grulović i Cvetić su nam predložili da se uključimo u rad i da postanemo predavači. Što se mene tiče, bio sam oduševljen prijedlogom i htio sam da ga prihvatim. Ali Filip je smatrao da prethodno moramo imati saglasnost partijskog rukovodstva. Predložio je da odemo u ilasu. Smatraju i da bi to bilo izvjesno naturanije s moje strane, odbio sam Filipov prijedlog. Kada je Filip rekao da je sam oti u ilasu i da je postaviti ne samo svoje nego i moje pitanje, zabranio sam da to čini u moje ime. No, on me nije poslušao. Filip se saglasio da se Filip aktivizira u Stranci radnog naroda, ali za mene je izričito rekao da ne smijem uzeti učešće u tom radu.

Doživio sam nov udarac! Shvatio sam da rukovodstvo ima ozbiljnih rezervi prema meni.

Prestao sam da idem na ostrvo i da se viđam sa drugovima. Danima sam razmišljao o tome zašto rukovodstvo ima takav stav prema meni. Psihiki, to su bili najteži dani u mom životu. Odbacila me je Partija za moje ciljeve bih bez razmišljanja dao život.

Najzad, dobio sam poruku od ilasa; želio je da se sastanemo. Naravno da sam prihvatio. Našli smo se u kancelariji Marka Čurovića, advokata kod kojeg sam ranije radio. Pozdravio se i veoma jednostavno rekao:

— Mi se ne poznajemo, ali smo svi jedan za drugoga ...

Takvim nastupom htio je, očigledno, da stvori povoljniju klimu za miran, konstruktivan razgovor. Ali ja za to nijesam bio spreman; isuviše se nakupilo gorčine zbog svega onog što sam proživio od početka godine. Sve sam mu prosto srurio u lice i završio ovim riječima:

— Kakva je to „politika“ da odbacujete kadrove koji su spremni sve da daju za Partiju? Ne radi se samo o meni nego o mnogim komunistima koji stoje po strani, mada je vrijeme takvo da Partiji treba svakičovjek.

Nije htio da se spori sa mnom. Poželjelo me je upoznavati sa promjenama koje su nastale u rukovodstvu Partije. Rekao

je da je staro rukovodstvo smijenjeno i da je novo sastavljeno pretežno od mlađih kadrova koji su izrasli u borbi na terenu. Rukovodstvo se više ne nalazi u inostranstvu, nego u zemlji. Materijalna sredstva za funkcionisanje Partije mora se obezbjeđivati u zemlji. Time Partija treba da prestane biti zavisna od pomoći i iz inostranstva.

Pošto je iznio suštinu izvršenih promjena, prešao je na ocjenu kako će to uticati na razvoj revolucionarne borbe u zemlji. Ukazao je najprije na dotadašnju praksu rukovoditeljskih kadrova da bježe u inostranstvo izim nastupi opasnost da budu otkriveni od policije. Odlazili su pretežno u Sovjetski Savez. Tako se stvarala mnogobrojna emigracija. A nigdje kao u emigraciji nema povoljnijih uslova za stvaranje raznih grupa i frakcija koje se međusobno bore za uticaj u rukovodstvu Partije. Time je Partija bila onesposobljena da odgovori svom zadatku. Te promjene treba da označe prekretnicu u tom pogledu.

Posebno je podvukao da ništa tako ne otvara put birokratizaciji revolucionarnog pokreta kao njegova materijalna zavisnost od inostranstva. Tada su kadrovi više okrenuti prema onima od kojih materijalno zavise nego prema masama. S druge strane, revolucionarniji je pokret u kome materijalna egzistencija rukovoditeljskih kadrova zavisi od toga u kojoj mjeri uživaju povjerenje masa.

Omasovljavanju revolucionarnog pokreta, po Glasovim riječima, smetalo je i to što je rukovodstvo bilo u inostranstvu i što je zbog toga uvijek zakašnjavao sa odlukama ili je donosilo odluke koje nijesu odgovarale situaciji u zemlji.

Sve je to za mene bilo novo i djelovalo je tako da sam zaboravio na vlastito ogorčenje. Umjesto toga, poeo sam da govorim o tome šta treba da preduzmemo da bismo iskoristili mogućnosti koje nam se pružaju.

Glas mi se mnogo svidio, bio sam spreman da sarajujem s njim bez kolebanja. A kada me na kraju upitao da li želim da ostanem u Beogradu ili da idem u unutrašnjost, odgovorio sam da stojim na potpunom raspolaganju Partijom i da u i tamo kuda me ona pošalje.

Rastali smo se kao prijatelji...

DESETAK DANA poslije razgovora sa ilasom posjetila me je Vukica Mitrovi ; nju sam poznavao iz Svetog Štefana. Ona mi je saopštila da sam odlukom Pokrajinskog komiteta kooptiran u Mjesni komitet za Beograd.

Pored Vukice, u komitetu su bila dva radnika — Isa Jovanovi i jedan grafi ki radnik. Isa je ranije bio pod policijskom istragom. Dobro se držao i nikoga nije provalio. Ali grafi ki radnik je davao utisak da ne bi izdržao mu enja u policiji. Ipak, bio sam zadovoljan stanjem u komitetu. Sto se ti e organizacija u gradu, stanje nije bilo zavidno. Postojale su samo dvije manje elije me u radnicima, ali je veoma snažna organizacija radila na Univerzitetu.

Takvo stanje nikako nijesam mogao da razjasnim i od prvog dana lanstva u komitetu pokušavao sam da otkrijem njegove stvarne korijene. Po eo sam analizirati uslove pod kojima se stvarala partijska organizacija na Univerzitetu. Zaklju ak je bio jasan: na Univerzitetu je organizacija stvarana kroz borbu za jednake mogu nosti školovanja i napredovanja u društvu. U spoju te borbe i pokreta za promjenu postoje eg društva ra ala se i razvijala partijska organizacija, a uporedo sa njom rastao je i masovni studentski pokret; u njega se ona utkala daju i mu koheziju bez koje se on ne bi mogao razvijati. Ali ni partijska organizacija ne bi mogla opstati bez masovnog pokreta studenata jer bi je policija brzo otkrila.

Partijska organizacija u gradu nije izrastala iz masovnog pokreta radnika za ve e zarade, za otklanjanje društvenih nejednakosti i za stvaranje novog društva. Umjesto toga, li ne veze i poznanstva bili su glavni kanali za primanje radnika u partijske organizacije; upravo zbog toga je policija dosta lako otkrivala i uspijevala da otkrije ve inu komunista.

Polaze i od takvih zaklju aka, nastojao sam da aktivnost usmjerimo na stvaranje grupa aktivista u svakom preduze u sa zadatkom da kroz sindikat obezbijedimo sprovo enje štrajkova i drugih akcija. Time bi se stvorile mogu nosti da preuzmemo rukovodstvo sindikata i da stanemo na elo štrajka kog pokreta. Iz te borbe bi se regrutovali novi lanovi Partije. Vremenom bi se formirale partijske

organizacije u preduze ima koje bi inile ki mu štrajka kog pokreta. A da bismo u taj pokret unosili elemente svijesti o potrebi povezivanja te aktivnosti sa borbom za novo društvo, smatrao sam korisnim da komunisti iz studentske organizacije u estvuju u radu tih grupa radnika.

Na žalost, nije mi uspjelo da realizujem te ideje. Policija je izvršila provalu u jednu eliju, iji se sekretar, Radonji , slabo držao i otkrio ne samo lanove elije nego i sve komuniste koji su dolazili s njim u vezu. Tako je bila razbijena cijela organizacija me u radnicima. Ostala je ne-dirnuta samo studentska organizacija.

Kako je i Mjesni komitet bio provaljen, svi smo prešli u ilegalnost.

Prelaskom u ilegalnost obustavio sam svaku aktivnost. Tada još nije bilo prodrlo shvatanje da komunista radi i ostaje u rukovodstvu iako je prešao u ilegalnost.

Pošto nijesmo znali šta je sve policija otkrila, odlučeno je da pre em u Kovin i da se privremeno krijem kod crnogorskih porodica — kolonista. Sa mnom je bio i Filip Bajkovi .

U Kovinu smo se dosta slobodno kretali; išli smo u posjete, u estvovali na ve ernjim posijelima i lijepo se zabavljali. No, dolazak Dura Strugara presjekao je naš udoban život. Njega je poslalo rukovodstvo da mi saopšti da sam otkriven kao lan Mjesnog komiteta i da se moram dobro uvati jer policija je bijesna što je uhapsila samo dva-tri lana Partije, a ni jednog lana Mjesnog ili Pokrajinskog komiteta. U cilju ve e bezbjednosti naloženo mi je da pre-em u Beograd, što sam istog dana u inio.

Najve i dio ilegalnog života proveo sam u stanu Laze Ko ovi a na Cukarici. U po etku mi je bilo vanredno lijepo: stan prili no bezbjedan i prvi put hrane koliko želim. Imao sam i dosta knjiga za itanje. Ali ubrzo su me po ele ubijati neaktivnost i usamljenost. Nijesam smio izlaziti u grad, a ni drugovima nije bilo dozvoljeno da me posje uju. Jedino su povremeno dolazili ilas i uro Strugar. Zbog svega toga jedva sam ekao da napustim taj stan. Izgledalo mi je da se stanje neizvjesnosti nikad ne e okon ati. Bio sam nestrpljiv i nervozan. Najzad je i tome došao kraj. ilas mi je saopštio da su Radonji i drugovi kona no predati sudu i da postoji

opasnost da nas vrata policiji im se prijavimo sudu. Me utim, odlučeno je da se Vukica i ja prvi prijavimo. Smatralo se da nas dvoje ne može nikoga provaliti čak i ako nas vrata policiji. Odluku sam primio kao nešto normalno, iako mi nije bilo baš najprijetnije. Laskalo mi je što rukovodstvo ima tako visoko mišljenje o meni, ali mi nije bilo prijatno pri pomisli da mogu ponovo da budem izručen policiji.

I upravo kad sam se spremao da izvršim direktivu, donijeta je nova odluka: Vukica i ja treba da se javimo sudu posljednji, a ne prvi! I to samo ako se potvrdi da se ne izručuju policiji oni koji se javljaju sudu. U suprotnom, nastavili bismo sa životom ilegalaca. Razumljivo, to sam prihvatio sa mnogo više oduševljenja. Shvatio sam da takva odluka označava svojevrsnu prekretnicu: komunisti se više ne mogu dobrovoljno prijavljivati vlastima i i na robiju, nego se nastavljati svoju aktivnost kao ilegalci. Sve izrazitije revolucionarno vrenje zahtijevalo je takav način života komunista!

Niko nije bio vraćen policiji. Tako sam u pratnji advokata otišao istražnom sudiji. On me je odmah saslušao i uputio u istražni zatvor na Adi Ciganliji. Tu su me znali kao čovjeka koji godišnje redovno provodi bar po šest mjeseci u zatvoru! Tog puta za sve vrijeme trajanja istražnog zatvora nije bilo sukoba sa upravom. Koristio sam boravak za čitanje knjiga koje sam dobijao iz grada. Nastavio sam i prevoženje s francuskog.

Sud me je oslobodio optužbe, tako da sam izašao na slobodu juna 1939. godine. Po izlasku iz zatvora čitao mi je saopštenje da smo Vukica i ja kooptirani u Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju.

U POKRAJINSKOM KOMITETU nalazili su se Rankovi , čitao i Moma Markovi . Sa Vukicom i sa mnogim bilo nas je petoro — troje iz Crne Gore i dvojica iz Srbije.

Markovi a sam znao još sa Univerziteta; ubrajao sam ga u salonske komuniste. Stalno je bio sa njima. Me utim, kada je bio provaljen, svojim držanjem demantovao je moje predrasude: nikoga nije otkrio; osuđen je na godinu dana robije. Rankovi a sam znao samo iz viđenja: sretao sam ga često

na ulici u društvu poznatih drugova. Po tome sam zaključivao da je u rukovodstvu. Zato se nijesam iznenadio kada sam ga vidio na sastanku.

U novom, proširenom rukovodstvu izvršena je drugačija raspodjela zaduženja: do tada se jedino Marković bavio obnavljanjem i stvaranjem partijskih organizacija u unutrašnjosti; sada je to postao zadatak svakog člana rukovodstva. Moj „djelokrug“ postala je cijela Posavina, Mačva, Valjevo, Šabac. Pored toga, svaki član rukovodstva odgovarao je za neki sektor rada — propagandu, sindikate, tehniku, omladinu. Ja sam bio zadužen da organizujem „tehniku“ — aparat za štampanje i rasturanje materijala Centralnog i Pokrajinskog komiteta. Istovremeno mi je povjerena blagajna rukovodstva. Svi prihodi organizacija predavani su meni na upravljanje, a ja sam svakog mjeseca isplaćivao ostalim članovima rukovodstva onoliko koliko im je bilo određeno. Meni je bilo dozvoljeno da uzimam koliko mi bude potrebno; uzimao sam samo 80 do 100 dinara mjesečno. Više mi nije trebalo jer sam se i dalje hranio u Studentskoj menzi i spavao u stanovima pojedinih drugova. Ipak, više nijesam gladovao!

U vrijeme kada sam počeo rukovoditi „tehnikom“, nijesmo u cijeloj Beogradu imali ni jedne mašine za umnožavanje.

Raniji pokušaji da se organizuje umnožavanje i rasturanje partijskih materijala po pravilu su veoma brzo propadali. Policija je uspjevala da otkrije sve punktove gdje im bi oni počeli raditi; tada bi se provala proširila na cijelu organizaciju. Posljedice takvog stanja bile su teške: Partija je godišnje izdavala svega po dva-tri proglasa.

Poslije svestranog proučavanja došao sam do zaključka da je do ovakvih provala u organizaciju „tehničke“ dolazilo prije svega zbog njene nedovoljne odvojenosti od partijske organizacije. Ljudi koji su radili u „tehničkim“ uzimani su iz partijskih organizacija. Budući da je većina njih bila poznata policiji, agentima nije bilo teško da ih prate i otkriju tehničke punktove.

Odlučio sam da izvršim potpun preokret: ljude koji se bavili u „tehničkim“ neću uzimati iz partijskih organizacija, nego iz kruga mojih ličnih poznanika. Oni nijesu smjeli

uzimati u eš a u akcijama; ak je bilo poželjno da rade u režimskim organizacijama.

Osim toga, odvojio sam punkt za umnožavanje partijskih materijala od distributivnog punkta. Ljudi koji su radili u ta dva punkta nijesu se poznavali. Osnovni punkt distribucije sam tako e odvojio od kurira koji su raznosili materijale u unutrašnjost. Samo sam ja znao sve punktove i ljude i organizovao sastanke radi predaje materijala. Ako bi me uhvatila policija i ukoliko bih se slabo držao, mogla je biti otkrivena cijela organizacija. No, bio sam siguran u sebe. A i rukovodstvo je imalo povjerenje u mene.

Pošto sam sastavio plan organizacije, pristupio sam njegovom ostvarivanju. Prvo sam odabrao rukovodioca punkta za umnožavanje materijala. To je bio Niko Vu kovi . Istina, policija ga je znala kao komunistu; bio je otkriven u jednoj provali i uhapšen. Pred policijom se dobro držao. Odlu io sam da njega angažujem jer je bilo predvi eno da ilegalno živi u tehni kom punktu.

Trebalo je potom riješiti dvije stvari: nabaviti štamparsku mašinu i slova i na i pogodnu ku u za smještaj štamparije.

Niko i ja smo otišli u prodavnicu „Hromos" na Obili e vom vencu i kupili malu štamparsku mašinu na ru ni pogon, tipa „Boston". Pošto nijesmo znali da li je potrebno odobrenje vlasti za takve kupovine, pitali smo prodavca; on se samo nasmijao i dodao da, ako imamo novaca, možemo mašinu odmah da nosimo. To smo, naravno, i uradili. Angažovao sam Miru i Blaža Jankovi a da uzmu pod zakup pogodnu vilu u ijim bi se podrumskim prostorijama smjestila štamparija. Oni su ubrzo obavili zadatak. Ostalo je samo da se pronu u ljudi koji e raditi kao slovoslaga i mašinista. Za taj posao sam, pored Nika, angažovao i Branu Perovi , studentkinju tehnike prve godine. Tako je štamparija bila spremna za rad.

Valjalo je poslije toga organizovati punkt za distribuciju i mrežu kurira koji e dostavljati materijale organizacijama u unutrašnjosti. Sa tim, me utim, nijesam žurio; zbog nestru nosti kadrova štamparija nije bila sposobna da izbacuje ve e koli ine materijala, a ni organizacije u unutrašnjosti nijesu bile u stanju da prime i raspodijele ve e



koli ine materijala. Zbog svega toga ostavio sam taj posao za kasnije.

U me uvremenu obilazio sam organizacije po zapadnoj Srbiji, gdje me je ekalo iznena enje: itave teritorije su bile bez organizacija. A i tamo gdje su postojale, u njima su se nalazili uglavnom stari, neaktivni kadrovi sa kojima se nije moglo ozbiljno ra unati pri obnavljanju i oživljavanju partijskih organizacija. Dakle, svuda je trebalo po injati iznova: na i ljude sa kojima bih radio, ostati duže sa njima i pomo i im da stvore organizacije.

Kako u itavoj Posavini, uklju uju i Obrenovac, Umku i Lazarevac, pa sve do Beograda, nije bilo ni jednog lana Partije, tražio sam studenta iz tih krajeva koji bi se prihvatio tog posla. Univerzitetaska organizacija je predložila Vladu Aksentijevi a, koji je odmah pristao da se vrati u Obrenovac. Njemu sam stavio u zadatak da u svim ve im mjestima okupi omladince i da sa njima organizuje razne akcije.

Sli no sam postupio i na podru ju Šapca, Loznice i Ma ve, gdje tako e nije bilo partijskih organizacija. U prvo vrijeme oslanjao sam se na Miku Mitrovi a, studenta medicine, i na grupu omladinaca u Šapcu.

Jedino su u Valjevu i na Ubu postojale veoma male partijske organizacije (svega 2—3 lana); preko njih smo pokušavali da prodremo u okolne varošice Mionicu, Ljig, Kosjeri i druge.

Kontakti koje sam ostvarivao donijeli su mi prva iskustva: shvatio sam da ne vrijedi povremeno obilaziti partijske organizacije i lanovima Partije postavljati zadatke koje treba da izvrše do moje naredne posjete.

Ve poslije drugog obilaska mogao sam ustanoviti da ni jedan zadatak nijesu ni pokušali izvršiti, nalaze i stotinu razloga za svoju neaktivnost. Nije mi preostajalo ništa drugo nego da ostajem na terenu po nekoliko dana i da razgovaram sa što više radnika i seljaka. To mi je pomoglo da stvorim predstavu o raspoloženju ljudi u gradu i na selu, kao i o mogu nostima za stvaranje partijskih organizacija.

Ono što sam uo io iz razgovora sa ljudima bila je besperspektivnost u pogledu njihovog materijalnog položaja. Privreda je bila u stagnaciji, što je negativno djelovalo na

razvoj gradova. Nijesu se razvijala ni tržišta poljoprivrednih proizvoda, zanatskih i drugih usluga. Položaj sela naglo se pogoršavao jer su seljaci imanja bila prezadužena kod banaka. Sve je to davalo osnova za vjerovanje da će se ljudi priključiti pokretu koji ih poziva na akcije za promjenu takvog stanja. Partija je imala veliku šansu da se poveže sa ljudima, da postane masovna. Stoga je trebalo smjelije objašnjavati gdje je izlaz iz postojećeg teškog stanja. Partija je u tom pogledu imala preimu stvo nad drugim partijama. Ona se jedina još nije nalazila na vlasti niti se kompromitovala u narodu govore i jedno dok je bila u opoziciji, a rade i drugo na vlasti. Uslovi za djelovanje komunista bili su povoljni, a uspjeh je zavisio od njihove sposobnosti da koriste te mogućnosti. Ali ubrzo se pokazalo da komunisti u organizacijama nijesu bili spremni da se šire povezuju sa radnicima, seljacima. To su bili uglavnom komunisti koji su imali zasluga u ranijim periodima, ali koji u novim uslovima nijesu željeli da se izlože progonima, hapšenju. Drugog izlaza nije bilo nego osloniti se na mlade ljude i zajedno sa njima pri ostvarivanju zadatka. Tako sam i postupio. Obilazio sam varošice i sela, išao sam noću od sela do sela kako ne bih pao u ruke policije. Danju sam držao sastanke sa grupama seljaka. Tako sam radio više od dva mjeseca. To je bio veoma naporan rad, ali je urodio plodom: imali smo najzad organizovane grupe mladih ljudi u gradovima i selima koje su redovno prorađivale materijale umnožene u našoj ilegalnoj štampariji, rasturale letke... Stvorili smo centre za okupljanje ljudi na raznim akcijama.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta referisao sam o svemu što je postignuto; predložio sam da se prime u Partiju svi koji su bili obuhvaćeni grupama. Izvještaj je prihvaćen bez primjedbi. Jedino nije usvojen prijedlog da seljaci koji su obuhvaćeni u grupe budu primljeni u Partiju.

Ranković i Bilas su nekoliko dana poslije toga otputovali u Zagreb. To su čestito inili i uvijek se vraćali ali sa novim stavovima; po tome sam zaključio da je u Zagrebu sjedište Centralnog komiteta i da su njih dvojica njegovi članovi. I tada se desilo isto: pored ostalog, saopćili su nam stav da seljake iz grupa koje sam formirao po selima treba primiti

u Partiju! Naveli su čak i rije i „Starog“\* da nije slučajno što ti seljaci hoće da budu članovi KPJ; oni to čine u uslovima kada se vanredno zaoštrava situacija i kada se mogu predvidjeti veliki klasni i drugi sudari u neposrednoj budućnosti.

Bio sam zadovoljan takvim obrtom jer sam duboko vjerovao u opravdanost mog stava. Još zadovoljniji sam bio kada mi je Tita rekao da treba da putujem u Zagreb jer „Stari“ hoće da se upozna sa organizacijom tehnike. Ta vijest me je uzбудila: treba da se vidim sa najvažnijim ovjekom u Partiji koju sam vrstu ruku već osjećao kako mijenja i način djelovanja i samu strukturu Partije. Imao sam tremu koja me uvijek prati kada treba da razgovaram sa ovjekom za koga pretpostavljam da više zna od mene. Ta trema me nije napuštala za nitavo vrijeme prvog razgovora sa Titom. Moram reći i da me trema držala i kasnije — kad god bih sa njim razgovarao!

Naš prvi razgovor bio je dosta kratak; obavijestio sam Tita o organizaciji „tehnike“ i mjerama bezbjednosti u pogledu štamparije i mreže za distribuciju. Naglasio sam da nam kapaciteti dozvoljavaju da najmanje jednom mjesečno štampamo i rasturamo razne partijske materijale — proglašeni, list *Proleter*. On me je često prekidao i postavljao pitanja; htio je da se detaljno upozna sa funkcionisanjem „tehnike“. Izrazio je svoje zadovoljstvo i povjerio mi zadatak da organizujem „tehniku“ Centralnog komiteta na području Srbije, Vojvodine, Makedonije, Kosova i Metohije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

OBIŠAO SAM CACAK I UZICE i dugo razgovarao sa drugovima. Sreo sam i Petra Stambolića; on je radio kao instruktor Pokrajinskog komiteta. Prenio sam iskustva stečena tokom mog boravka u valjevskom kraju. Raspravljali smo o mjerama koje treba preduzimati kako bi iz nezadovoljstva masa, koje se osjećale i u gradu i na selu, proizašao širok

\* „Stari“ — jedno od mnogih imena koja je Tito imao u ilegalnosti.

revolucionarni pokret, iz koga bi, opet, izrasla revolucionarna partija koja treba da usmjerava cio pokret u pravcu borbe za novo, socijalističko društvo. Moji stavovi su prihvaćeni i zahtijevano je da uskoro ponovo dođem.

Zatim sam otišao u Kragujevac. U gradovima zapadne Srbije dominirali su zanatski radnici, dok je Kragujevac, sa preko 10.000 radnika u Vojno-tehničkom zavodu, predstavljao najveći i industrijski centar Srbije. To je bila i solidna baza za stvaranje snažne organizacije komunista. Otkrivao sam da i u Kragujevcu zatekmo masovnu partijsku organizaciju. Doživio sam, međutim, razočarenje: u cijelom gradu bila su svega tri člana Partije — dva intelektualca i jedan radnik — zanatlija. U Zavodu ni jednog člana Partije! Jedan od trojice članova Partije, Dušan Petrović, nalazio se na dvomjesečnoj vojnoj vježbi. Stoga sam se sastao samo sa ostalom dvojicom — Prvoslavom Vasiljevićem i profesorom Todorovićem. Oni su pokušali da govore o situaciji u gradu. Nijesam ih saslušao do kraja, već sam im postavio pitanje:

— Da li poznajete nekog radnika iz Vojno-tehničkog zavoda sa kojim bih mogao da razgovaram i da me on ne prijavi policiji? Htio bih od nekoga da saznam kakvo je raspoloženje radnika u Zavodu.

Iznenadilo ih je moje pitanje. Poslije izvjesnog vremena odgovorili su dosta nesigurnim glasom:

— Pa, ima jedan radnik. Ali on je trockista...

U prvi mah sam se začudio otkuda trockista među našim radnicima, ali odmah pomislih da su to sigurno isti onakvi „trockisti“ kakvi su se pojavili na Univerzitetu dok sam bio student. Zato sam postavio novo pitanje:

— A po čemu ste zaključili ili da se radi o trockistima?

— Pa, oni mnogo kritikuju — zbunjeno su odgovorili.

Bilo mi je jasno o čemu se radi; stoga sam odlučio da se sastanem sa tim „trockistom“; poručio sam mu da može doći i sa radnicima u koje ima povjerenja.

„Trockista“\* je došao na sastanak sa dva mlada radnika. Nijesam znao kako da otpočnem razgovor. Počeo sam okolišno, ali me je Koliševski prekinuo:

— Kaži ti nama, druže, zašto si došao?

\* Lazar Koliševski.

Dok sam tražio pogodan izgovor, prekinulo me je novo pitanje:

— Da li si došao da stvaraš Partiju?

Više nijesam imao kud i stoga odbrusih:

— Da!

— E, ako to ho eš — oštro je nastavio Koliševski — prvo likvidiraj ono dvorište, a Partiju stvaraj od radnika.

Iako mi nije bilo jasno o kakvom se „dvorištu“ radi, svidjele su mi se te rije i. Da bih ga umirio, kratko odgovorih:

— Zato sam i došao.

Poslije dijaloga, u kome su sijevale varnice, nastavili smo mirnije razgovor. Koliševski mi je objašnjavao da ima dosta radnika u Zavodu koji su voljni da uđu u Partiju, ali im je to onemogu eno zato što u partijskom rukovodstvu dominiraju intelektualci koji nemaju veze sa radnicima. Opet je pomenuo „dvorište“. Zatražio sam da mi objasni zna enje te rije i. Ispalo je da lanovi Partije stanuju u istom dvorištu. Poslije tog objašnjenja postalo mi je jasnije zašto su Koliševskog nazivali „trockistom“, zašto je organizacija malobrojna i bez radnika. To me je navelo na misao da bi bilo dobro kad bi Koliševski ušao u rukovodstvo Partije. Njegovo držanje mi se svidjelo; možda je suviše oštar prema intelektualcima, ali takav stav je vjerovatno posljedica držanja nekih intelektualaca iz grada.

Tražio sam da se sastanem i sa radnicima koji nijesu bili zaposleni u Zavodu. Pažnju mi je privukao fudbalski klub „Radni ki“, gdje je bilo u lanjeno mnoštvo radnika. U gradu su ga nazivali „tvr avom crvenih“. udio sam se što u klubu nema ni jednog lana Partije. Odlu io sam da razgovaram sa predsjednikom kluba Radetom Mitrovi em. Cuo sam da uživa velike simpatije me u radnicima, posebno me u omladinom. Tokom razgovora shvatio sam da se on osje a komunistom, pa sam mu postavio direktno pitanje:

— Osje aš se komunistom, a nijesi u Partiji! Zašto?

Pogledao me je za u eno; inilo mi se da ne shvata kako ga mogu tako nešto pitati.

— Pa, u Partiju ulaze samo najbolji... a ja još nisam dorastao za to — odgovorio je zbunjeno.

Bio sam zaista iznenađen: taj radnik, obično, smatra nedostižnim da postane član Partije, mada u njoj ima i takvih koji zaostaju za njim po mnogo čemu! Postavio sam mu direktno pitanje:

— A da li bi prihvatio da uđe u Partiju?

— Pa, to bi za mene bila najveća čast — priznao je bez kolebanja.

Po povratku u Beograd odmah sam se našao sa Rankovićem. On je bio sekretar Pokrajinskog komiteta; uvijek sam ga obavještavao o situaciji na terenu i o mjerama koje sam preduzimao. To mi je mnogo pomoglo jer je on znao ulaziti u probleme sa kojima sam se susretao, davao je ocjene o ljudima sa kojima sam vodio razgovore, kao i o cjelishodnosti njihovog angažovanja na pojedinim poslovima. A od toga je dobrim dijelom zavisio uspjeh naših akcija: pronaći i prave ljude i pravilno ih rasporediti na poslove koji odgovaraju njihovim sposobnostima značilo je obezbijediti pola uspjeha. Takvim ocjenama i savjetima Ranković mi je ogromno pomogao i stekao moje bezgranično povjerenje.

Dok sam ga obavještavao o razgovorima koje sam vodio u Kragujevcu, mirno je slušao i na kraju zapitao:

— Zašto nisi ništa preduzeo?

Očekivao sam to pitanje, pa sam odmah odgovorio:

— Htio sam prethodno da se konsultujem s tobom... stvari nijesu tako proste.

Klimnuo je glavom u znak odobravanja.

— A imaš li predlog? Sta treba preduzeti?

— Mislim da onog „trockistu" treba postaviti za organizacionog sekretara... on će brzo stvoriti organizaciju, i to sastavljenu od radnika — odgovorio sam u jednom dahu.

Nasmijao se i opet klimnuo glavom. To me je okurazilo pa sam nastavio:

— Ipak, mislim da treba pronaći nekog studenta koji je rodom iz Kragujevca i postaviti ga za političkog sekretara. Znaš, mogu da nastanu izvjesne teškoće u pogledu saradnje jer „trockista" ima razvojni mišljenje o intelektualcima. Zato treba odabrati dobrog studenta.

Složio se i sa tim prijedlogom, ali je želio da kaže šta mislim o stavu prema postojećoj organizaciji:

— Organizaciju treba raspustiti — glasio je moj odgovor. — Jednog komunistu treba isključiti, a drugi bi mogli ostati u Partiji.

Dogovorili smo se da sve to sprovedemo u život. Rankovi je obećao da će pronaći studenta sa kojim bih ja pošao u Kragujevac i tamo formirao novo rukovodstvo.

Nekoliko dana kasnije krenuo sam na put sa Mijalkom Todorovićem; odmah smo se našli sa Koliševskim i sproveli mjere o kojima sam se dogovorio sa Rankovićem.

Nije prošlo mnogo vremena, a iz Kragujevca su počeli stizati izvještaji o omasovljenju organizacije u Zavodu i u gradu.

Na narednom sastanku Pokrajinskog komiteta referisao sam o situaciji u Kragujevcu i o mjerama koje sam preduzeo. Svi su se saglasili sa onim što smo Ranković i ja učinili. Tako je saopšteno da Stambolić iz Užica traži da neko iz rukovodstva, po mogućstvu „Duga ki“, dođe u obilazak organizacije. Nekim članovima komiteta, koji se u međuvremenu proširio, to nije bilo pravo. Spasenija Babović je stoga postavila pitanje:

— Šta zna i pozivanje samo „Duga kog“? Kakvo je to lično povezivanje? Zar „Duga ki“ ne putuje dovoljno? Mogli bismo i mi ostali da obilazimo organizacije.

Bilo mi je neprijatno jer je ispalo da se naturam i da se lično povezujem sa ljudima.

— Istina je da stalno obilazim organizacije — žustro sam objašnjavao. — Ali ja to nijesam radio po svojoj volji, nego uvijek po zadatku rukovodstva. Međutim, ako se moja aktivnost tako ocjenjuje, više neću putovati... neću ići ni u Užice. Neka ide neko drugi iz rukovodstva.

Svi su se složili da je zaista nezgodno da uvijek isti uvijek obilazi organizacije. Ali, kada je trebalo odrediti ko će poći za Užice, pokazalo se da niko ne može putovati. Izbor je pao opet na mene! Tada je Ranković ubacio primjedbu:

— Govorili ste da ne treba samo „Duga ki“ da obilazi organizacije, a ispalo je da on to ipak mora učiniti jer nikog drugog nema!

Rankovićeva upadica došla je kao melem. Sa njim sam veoma prisno sarađivao od prvog našeg susreta. Kad god bih bio slobodan, navraćao sam do njega. Ranković je uvijek znao

šta se događa u svijetu. Bio je pun ideja o tome šta treba  
initi kod nas. Koristio sam to i nastojao da ostvarim nje-  
gove ideje. Zbog toga je Dilas zbijao šale govore i:

— „Duga ki” i ja — jedan komunista! Ja dajem ideje,  
a on ih ostvaruje.

Nijesam se ljutio jer je u tome bilo dosta istine.

AVGUSTA 1939. GODINE Centralni komitet mi je na-  
ložio da partijskom rukovodstvu Makedonije prenesem isku-  
stva ste ena u obnovi Partije u Srbiji. To je bio prvi zadatak  
koji sam dobio od Centralnog komiteta. Na putu sam se za-  
držao nekoliko dana, a im sam se vratio u Beograd, otišao  
sam ilasu. Zatekao sam ga dosta uzbu enog. Tog dana je  
bilo objavljeno da su Sovjetski Savez i Njema ka potpisali  
sporazum o nenapadanju. ilas je šetao po sobi i razmišljao  
kakve posljedice može imati taj potez na dotadašnju poli-  
tiku naše Partije. Poslije kra eg vremena glasno je saopštio  
svoje mišljenje:

— Pakt ne može uticati na našu dosadašnju liniju od-  
brane zemlje. Ona se ne može mijenjati!

Impresioniralo me je što ilas tako smjelo izvla i za-  
klju ke i nalazi izlaz iz dosta komplikovane situacije u koju  
smo došli zaklju enjem pakta. Jer, ako je rat izme u za-  
padnih saveznika i fašisti ke Njema ke i Italije imperijali-  
sti ki, komunisti nemaju šta da traže u njemu, ve moraju  
objaviti „rat ratu” i svim sredstvima se boriti protiv mobi-  
lizacije i ratnih priprema u sopstvenoj zemlji. Ali, ako je  
taj rat odbrambeni, komunisti bi morali pomagati sve na-  
pore u cilju odbrane zemlje. Sve mi je to bilo poznato iz  
knjiga. Ali, kako ocijeniti da li je rat — u koji e i naša  
zemlja biti upletena — odbrambeni ili imperijalisti ki? Sta  
se u tom pogledu mijenja — i da li se mijenja — sklapanjem  
sovjetsko-njema kog pakta? Na ta pitanja se ne može odgo-  
voriti citatima; valja predvidjeti revolucionarne procese  
i na in da se komunisti ne na u na repu doga aja; oni, kao  
rukovode a snaga, moraju biti na elu pokreta masa. Pri  
tome valja odgovoriti da li komunisti smiju naglo mijenjati  
svoju politi ku liniju u zavisnosti od promjena spoljne po-



litike jedine zemlje socijalizma. O svemu tome sam razmišljao dok je Staljin razvijao tezu da našu zemlju može napasti Hitlerova Njemačka, u kom slučaju rat za nas postaje odbrambeni, što obavezuje komuniste da budu u prvim borbenim redovima i da na taj način u potpunosti povjerenje naroda. Složio sam se sa njegovim izlaganjem jer sam smatrao da je nemoguće izvršiti tako nagao zaokret u našoj politici. U tom trenutku nijesam bio svjestan koliko političke smjelosti i zrelosti treba imati da bi se zauzeli takvi stavovi.

Dva dana poslije našeg razgovora Ranković i Staljin su otputovali u Zagreb. Znao sam da je Centralni komitet zauzeo stav o aktuelnim zbivanjima. Zbog toga sam bio pomalo nestrpljiv. Nestrpljivo je bilo i stanovništvo u Beogradu. Međutim u nama su se već vodile žive diskusije, tokom kojih smo se podijelili na dva tabora. Te diskusije nijesu prestale ni poslije povratka Staljina i Rankovića a iako su nam oni saopštili da se ništa ne mijenja u liniji odbrane zemlje.

U Crnoj Gori je čak zauzet stav da komunisti ne treba da se odazivaju na djelimičnu mobilizaciju koja je u to vrijeme vršena, nego da na mobilizaciju treba odgovoriti demobilizacijom. Centralni komitet je, naravno, morao da interveniše, ali šteta je ipak bila nanesena ugledu Partije jer se mnogi komunisti nijesu javljali u vojsku.

Druga polovina 1939. godine bila je puna događaja koji su izbijali jedan za drugim. Hitlerova Njemačka je napala i porobila Poljsku; Sovjetski Savez je zauzeo dijelove bivše poljske države naseljene Bjelorusima i Ukrajincima. Zapadni saveznici — Engleska i Francuska — objavili su rat Njemačkoj, ali borbe praktično nijesu vođene! Sovjetski Savez je zaratio protiv Finske da bi otklonio opasnost od napada sa sjevera. Situacija u svijetu svakim danom se zaoštravala. Sve to se odražavalo i u našoj zemlji. Vladajućim krugovima su se sve otvorenije približavali Njemačkoj i Italiji, raunajući da su te dvije sile u usponu. Istovremeno su bili svjesni da revolucionarno vrenje masa nije mimošlo ni našu zemlju; vjerovali su da se to vrenje može kanalisati ubrzanom fašizacijom zemlje ... To je omogućilo komunistima da okupljaju ljude na širokoj platformi odbrane zemlje i da na toj osnovi stvaraju revolucionarni pokret masa. Sve više je bilo ljudi koji su na razne načine htjeli učestvovati u pokretu:

jedni su ga materijalno pomagali, drugi su u estvovali u akcijama . . . Više se nije postavljao problem nedostatka materijalnih sredstava; ona su priticala sa svih strana... Ni štampanje partijskih materijala nije stvaralo naročite teškoće: pored ilegalne štamparije, bilo je dosta legalnih štampara koji su stavljali svoje štamparije na raspolaganje Partiji... Strajkovi i demonstracije koje je organizovala Partija postajali su brojni i masovniji... I sama Partija se omasovljavala jer su u borbenim akcijama sazrijevali ljudi koji su željeli da postanu njeni članovi.

Negdje krajem godine zatekao sam Dilasa nešto zamišljenog. U nevezanom razgovoru iznio mi je neka svoja razmišljanja o situaciji u svijetu. Rekao je da se na Zapadu već mjesecima vodi „rat bez rata“, da se rat protiv Finske otega, a da se vladaju i krugovi u svim zemljama ujedinjavaju da pomognu Finsku kao napadnutu malu zemlju. Paralelno raste i raspoloženje u tim krugovima za antisovjetski rat. Nije isključeno da može doći i do sporazumjevanja između zapadnih sila i osovine.

U prvi mah nijesam shvatio kako je došao do takvih zaključaka. Ali sam ubrzo uvidio da su njegove pretpostavke ipak realne. Zapitao sam ga kakve bi reperkusije mogao imati takav razvoj na politiku naše Partije. On je smatrao da bi došlo do antikomunističke histerije, da bi vladaju i krugovi pokušali da se terorom održe na vlasti, da bi komunisti bili izloženi represalijama... To bi stvorilo široke mogućnosti da se masa pokrene na oružanu borbu... U takvoj situaciji bilo bi dobro da se članovi pokrajinskog rukovodstva nastane u unutrašnjosti i da se osposobe da donose samostalne odluke. To zbog toga što bi kretanje komunista bilo jako otežano i što bi u centru ostalo malo rukovoditeljskih ljudi.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta Dilas je ponovio tu analizu situacije. Predložio je da bezmalo svi članovi komiteta ostanu duže vrijeme u unutrašnjosti. Ali, kada je trebalo to ostvariti, pokazalo se da nijesu izvršene neophodne pripreme. Jedino je prihvaćen prijedlog da ja pođem u Niš i da radim na području četiri okružna komiteta: niškog, zaječarskog, leskovačkog i vranjskog. Prije odlaska Ranković i Dilas su mi saopštili odluku da kao instruktor Centralnog

komiteta obilazim partijske organizacije u Makedoniji i da sa mnom treba da po e Sreten Zujovi — Crni; on je bio isklju en iz Politbira i kažnjen posljednjom opomenom.

— Crni putuje s tobom — napomenuo je Rankovi — on e ti pomagati, ali, budu i da je kažnjen, mora stalno biti pod tvojom kontrolom!

To nikako nijesam mogao shvatiti.

— Kako da kontrolišem ovjeka koji je proveo toliko vremena u Sovjetskom Savezu i ima mnogo više znanja i revolucionarnog iskustva od mene — protestovao sam.

— Kada ti Centralni komitet postavlja zadatak da kontrolišiš Crnoga — oštro me je prekinuo Rankovi — onda to moraš prihvatiti kao i svaki drugi partijski zadatak.

Morao sam se pokoriti, ali sam se prema Zujovi u odnosio kao prema starijem drugu od koga mogu mnogo nauiti; uvijek sam mu obezbjeivao smještaj — ak i kada ga nijesam imao za sebe. Nijesam tražio da obilazi osnovne organizacije, ve samo da prisustvuje sastancima partijskih rukovodstava po gradovima. Sve ostale poslove preuzeo sam na sebe.

NA SAMU NOVU 1940. GODINU Zujovi i ja smo krenuli u Niš. Dogovorili smo se da se Zujovi nastani u Leskovcu i da pomaže mjesnom rukovodstvu, dok bih se ja smjestio u Nišu, odakle bih obilazio organizacije na itavoj teritoriji koja mi je povjerena. Povremeno bih navra ao u Leskovac.

U Nišu sam našao svega tri lana Partije. Jedan od njih bio je Filip Kljaji , obu arski radnik iz Beograda. Drugi je bio Vidak Markovi , student iz Beograda, ranije osu ivan na robiju kao komunista. Tre i je bio Milosav Ignjatovi , advokatski pripravnik iz Niša. Dakle, samo jedan lan, i to intelektualac, bio je iz samog grada! A Niš je poslije Kragujevca imao najviše radnika u itavoj Srbiji.

Na prvom sastanku htio sam se upoznati sa situacijom u gradu. Na žalost, nijesam mogao dobiti cjelovitiju sliku. Kljaji me je upoznao samo sa raspoloženjem me u radnicima svoje struke: odmah po dolasku iz Beograda organizo-

vao je manji štrajk obu arskih radnika; pošto se štrajk uspješno završio, radnici su ga izabrali za predsjednika sindikalne podružnice. To mi je bilo dovoljno da zakljuim da bi sli ne akcije morale uspjeti, samo je potrebno prona i ljude koji bi povel radnike. Shvativši da jedino Kljaji ima veze sa radnicima, nastavio sam razgovor, nastoje i da u njega unesem malo humora:

— Mislio sam, Fi o, da si skroman, a sada sam se uvjerio u suprotno ...

Pustio sam ga da se malo „preznoji“, pa sam nastavio:

— O igledno smatraš da me u radnicima nema tebi ravnih ... dostojnih da budu primljeni u Partiju!

Odahnuo je i, pošto se pribrao, otesito mi odgovorio:

— Sigurno da ima radnika koji mogu biti primljeni u Partiju. Ali, treba ih prona i, a ja sam nedavno došao i nisam stigao da to uradim ...

Nijesam htio da se naš razgovor svede na neku vrstu istrage, pa sam mu rekao:

— Poznaješ li bar nekog radnika sa kojim bih mogao otvoreno razgovarati a da me ne prijavi policiji?

— Znam jednu radnicu iz radionice rublja — rekao je poslije kra eg razmišljanja. — Došla je iz Kumanova. Izgleda da je komunista, ali stanuje kod Mite Stojiljkovi a.

— A ko je taj Mita Stojiljkovi ?

Sva trojica su me za u eno pogledala. Ignjatovi je prvi progovorio:

— On je frakcionaš! Neprijatelj Partije ... bio je nekoliko godina na robiji.

Shvatio sam opravdanost tog razloga. Naime, ako je neko proglašen frakcionašem, obino su prekidane ne samo partijske nego i li ne i prijateljske veze. Nijesam provjerio da li se stvarno radi o frakcionašu ili je posrijedi me u-sobno razra unavanje. Primio sam bez rezerve sve što su mi rekli o Stojiljkovi u.

— A da li si toj radnici rekao da stanuje kod frakcionaša i neprijatelja Partije? — zapitao sam Kljaji a.

— Plašim se da e ona to re i Miti, pa e izbiti novi sukobi sa njim — spremno je odgovorio Kljaji .

To me je za udilo — zar se partijsko rukovodstvo plaši da do e u sukob sa frakcionašem!

— Ako je stvarno frakcionaš, ne razumijem zašto se uzdržavate ... Partija ja a svoje pozicije u masama samo ako se otvoreno bori protiv svih koji pokušavaju cijepati njene redove — oštro sam im odgovorio.

Još su se kolebali.

— Mita dobro stoji u sindikatima... sva strukovna rukovodstva su pod njegovim uticajem... osim sindikata obuarskih radnika, u kome sam ja — pokušavao je da mi objasni Kljaji .

Nijesam se pokolebao. Insistirao sam da se sa radnicom otvoreno razgovara, a ako Mita reaguje, da se stupi u otvorenu borbu s njim. Kona no su prihvatili moj prijedlog, ali bez naro itog oduševljenja.

Radnica je veoma dobro reagovala: izjavila je da je smatrala da je Mita lan Partije, a stanovala je kod njega zato što mu je žena iz Kumanova; odmah se odselila, pošto je prethodno Miti sve rekla. Mita nije reagovao! Stajao je po strani cijelo vrijeme mog boravka u Nišu.

Ta radnica je bila Mara Naceva. Sastao sam se s njom odmah. Razgovarao sam dugo s njom i u osnovi mi se svadjelo sve što je pri ala o raspoloženju me u radnicima i o mogu nostima njihovog aktiviziranja. Posebno sam cijenio što se odmah odselila od Stojiljkovi a. Stoga sam donio odluku da je odmah primimo u Partiju. Kada sam joj to saopštio, bila je presre na.

Tražio sam od Kljaji a da me poveže sa još nekim radnikom. Poslije kra eg kolebanja rekao mi je da u fabrici kože poznaje jednu radnicu odanu našoj stvari, ali nepismenu. Nije rekao da je to njegova djevojka. Zatražio sam da se i sa njom sastanem.

Iz razgovora sa radnicom Dukom Dini dobio sam utisak da je stanje u fabrici dosta teško: zarade su tako niske da se od njih teško može živjeti... ni jedan radnik nije u lanjen u sindikat... teško je pokrenuti bilo kakvu akciju.

Ipak sam odlu io da pokušam makar i sa najskromnijim.

— Kao prvi zadatak, potraži eš od prijatelja nov anu pomo za naše uhapšene drugove — saopštio sam joj na kraju razgovora.

Nekoliko dana kasnije Naceva mi je javila da je Duka uspjela sakupiti preko 100 dinara. I to za nedjelju dana! Ali

nije bila zadovoljna misle i da je to nedovoljno i da se pred nama obrukala; zbog toga je i plakala kod Naceve. — im sam to uo, pozvao sam Duku na razgovor.

— Ti si postigla velik uspjeh! Sakupila si više od polovine sume koja je do sada mogla mjese no da se prikupi u Nišu. I to iz fabrike u kojoj nema ni sindikalno organizovanih radnika.

Vide i da je zadovoljna mojom ocjenom, nastavio sam:

— No, nije vrijeme za pohvale! Mnogo je važnije da vidimo kakve akcije možemo dalje voditi. Zato mi kaži kako su radnici reagovali kada si od njih tražila pomo .

Pri ala je pribrano, sje aju i se svakog detalja:

— Nisam htela da tražim pomo samo od prijatelja. Kada smo na kraju nedelje primili zarade, stala sam kraj kapije i tražila od svakog radnika nov anu pomo za uhapšene drugove...

— I kako su oni reagovali — nestrpljivo sam je prekinuo.

— Neki su odmah davali pomo i nisu mnogo ispitivali. Drugi su dobacivali: „Otkud baš tebe na oše ... To eš sebi staviti u džep!" Takvi nisu ništa davali. A bilo je i takvih koji su dali prilog i rekli da im se ponovo javim za neki dan jer e prikupiti priloge od prijatelja i poznanika ...

— Koliko je bilo takvih? — opet sam joj upao u rije .

— Pa, bilo ih je nekoliko — brzo je odgovorila.

Znao sam šta treba uraditi: od tih ljudi formirati grupu koja bi se u prvo vrijeme brinula o prikupljanju pomo i, a docnije bi mogla organizovati razne akcije u fabrici, uključujući i i štrajkove. Kada sam to saopštio Duki, odmah je pristala i rekla da se možemo nadati uspjehu.

Odlu io sam da i Duku Dini primimo u Partiju. Tako je organizacija porasla na pet lanova: tri radnika i dva intelektualca.

Održao sam sastanak sa proširenim rukovodstvom i postavio im zadatak da se povezuju sa radnicima iz fabrika i radionica i da preko njih organizuju razne akcije; prema organizovanosti koju radnici pokažu u tim akcijama, treba ih primati u Partiju, posebno nastoje i da se takvi radnici afirmišu u sindikatima i da budu izabrani u rukovodstva strukovnih organizacija.

Pošto smo tako precizirali zadatke, krenuo sam u Zaječar s namjerom da obiđem sve tamošnje rudnike.

CIM SAM STIGAO U ZAJEČAR, povezo sam se sa partijskom organizacijom; u njoj su bila svega dva člana! Jedan od njih, Ljuba Nešić, student iz Zaječara, upoznao me je sa situacijom: na ovom području nema partijskih organizacija, iako je to najrazvijeniji rudarski basen u Srbiji. Doduše, u nekim mjestima ima ljudi koji su nekada, dok je Partija bila legalna, bili njeni aktivni članovi. Preko njih se mogu organizovati sastanci sa rudarima. Tu mogu nastojati, naravno, odmah prihvatiti, razgovor i da u iz razgovora sa rudarima dobiti pravu predstavu o situaciji na cijelom području.

Napravili smo plan obilaska rudnika: održali bismo šire sastanke sa rudarima iz rudnika „Bogovina“; no ili bismo u selu Zlotu; planirali smo da tu održimo sastanak sa nekim starim komunistima. Zatim bismo se prebacili u Bor i tamo se sastali sa rudarima. Poslije Bora namjeravali smo da odemo u Zaječar, odakle bismo obišli rudnike „Vrška“ i „Dobra sreća“, „Rtanj“.

U Bogovinu smo stigli predveče. Na željezničkoj stanici nas je sačekao jedan rudar i odveo nas u nešto što se zvalo kućom; ušli smo u prostoriju sa zemljanim podom. Prostorija se dobro grijala jer je uglja bilo dovoljno. U toj maloj prostoriji živjelo je preko 15 rudara. Jedni su spavali dok su drugi radili u jami. Tu su pripremali i hranu: svakog dana veliki kazan kačama!

Tek pri susretu sa rudarima shvatio sam šta je prava bijeda; dotle sam smatrao da sam djetinjstvo proveo u bijedi — a, suočen sa životom rudara, vidio sam da je to bilo svojevrsno izobilje!

U takvoj atmosferi pošli smo razgovor; rudari su izlazili i ulazili; postavljali su razna pitanja: kako žive rudari u Sovjetskom Savezu, kako će se živjeti u našoj zemlji kada pobijedi socijalizam ... Ja sam im priopćio koliko sam znao o Sovjetskom Savezu; isticao sam da rudari u socijalizmu moraju biti najbolje plaćeni jer je njihov posao naj-

teži i skop an sa životnim opasnostima... Pri ao sam i 0 tome kako e naša zemlja brzo napredovati kada pobijedimo i uzmemo naše rudnike i druga bogatstva iz ruku inostranog kapitala. Tada e visoki profiti koji se sada odvla e u inostranstvo ostajati nama i služiti za brži razvoj.

Rudari su me slušali sa interesovanjem. Neki su glasno odobraval, ali bilo je i takvih koji su vrtjeli glavom i govorili:

— A možda eš nas i ti prevariti! Svi ste vi takvi... dok ste u opoziciji, lepo govorite, a kada do ete na vlast, ovek vas ne može prepoznati...

Nijesam se osjetio uvrije en. Shvatio sam da ti ljudi više nikom ne vjeruju da se mogu promijeniti uslovi njihova života. Stoga sam rekao:

— To što kažete može da bude ta no. Ali, mi pokušavamo da stvorimo radni ku partiju. A radnici ne mogu sami sebe izdati ...

Gutali su; bilo je nevjerice u njihovim o ima. Ipak su nas ugostili: za ve eru su nam dali malo masti i ka amaka. Mast je „servirana" odvojeno — u zemljanoj zdjeli. Umakali smo grudve ka amaka u tu zdjelu i zatim ih jeli. Ta hrana mi je bila dobro znana još od najranijeg djetinjstva; u našoj ku i ka amak se jeo skoro svaki dan, ali mi smo ga miješah sa maš u. Sjetivši se toga, zapitao sam rudare zašto 1 oni ne pomiješaju ka amak i mast. Nasmijali su mi se kao nekom gospodinu koji ne zna šta je prava bijeda.

— Mi smo to za vas pripremili mast! Vi ste naši gosti. Za nas nema masti. Mi jedemo samo suv ka amak.

Sada sam se i ja postidio. Stvarno sam se ponašao kao gospodin.

Sljede eg dana u rano jutro krenuli smo po dubokom snijegu prema Zlotu. Putovah smo cio dan i pred ve e smo stigli nadomak Zlota.

Radovah smo se što emo se odmoriti. Ali tada je došlo do nepredvi enog obrta: iz pravca Zlota ugledah smo patrolu žandarma! Vide i da je susret neizbježan, Neši mi re e da ništa ne govorim ako nas budu zaustavili. On e odgovarati na njihova pitanja. Složio sam se ra unaju i da e se lakše izvu i pošto je ro en u tom kraju.



— Odakle ste? — upitali su nas oštro žandarmi kad smo se susreli.

— Iz Podgorca — spremno je odgovorio Neši .

Cim je izgovorio ime sela kroz koje smo prošli tog dana, žandarmi su se trgli.

— Iz Podgorca! A ko ste vi? — pitali su nas sumnji avo. Shvatio sam da su to žandarmi iz žandarmerijske stanice u Podgorcu. Zato sam pokušao da ispravim Neši a.

— Dolazimo iz Podgorca, ali nijesmo iz njega.

— A odakle ste onda? — žandarmi se nijesu zbunjivali.

Odlu io sam da kažem istinu i da naše putovanje „legalizujem“.

— Ja sam iz Beograda, a on iz Zajehara.

— Kuda idete?

Nijesam smio da kažem da idemo u Zlot. Odmah bi nas pitali kod koga smo pošli, a mi to ne bismo smjeli re i.

— Idemo za Bor — zbrzao sam.

Oni su se me usobno pogledali i nastavili sa ispitivanjem:

— A idete naokolo? Zašto niste krenuli pravo iz Zajehara u Bor?

— Mi smo planinari — po eo sam da objašnjavam. — Mjesecima sjedim u kancelariji, pa, kad do e vrijeme odmora, volim da iza em u planine.

Ponovo su se z gledali i, pošto su se sporazumjeli bez rije i, skinuli su puške i uperili ih u nas:

— Ruke uvis!

Nijesmo imali kud. Prilikom pretresa žandarmi su kod mene našli geografsku kartu sa ucrtanim rudnicima.

— Šta ti je ovo? — oštro su me zapitali.

— Obi na karta na kojoj sam ucrtao rudnike ovog područja — odgovorio sam drsko.

— A zašto ti treba takva karta?

— Rekao sam ve da sam planinar... volim da se upoznam sa bogatstvima naše zemlje.

Nijesu htjeli više da razgovaraju; oduzeli su nam legitimacije i stavili nam lisice na ruke! Naredili su da po em u Podgorac, gdje smo stigli mrtvi umorni negdje oko pola no i. Tu su nas ponovo saslušavali, ali mi smo se držali ranije datih odgovora.

Ujutro smo ponovo krenuli za Zlot. Smjestili su nas u ispostavu Sreskog na elstva. Tu sam na miru razmislio) o položaju u kome smo se našli: ako budu iz Beograda tražili podatke o meni, sazna e da sam komunista i da sam nekoliko puta izlazio pred Sud za zaštitu države. Jer na legitimaciji, koju su mi uzeli, bilo je moje pravo ime. Dakle, opravdano bi posumnjali u moje „planinarenje" i svakako bi zaklju ili da sam došao da stvaram organizacije komunista po rudnicima. A to bi zna ilo da emo biti podvrgnuti mu enjima! Perspektiva nije bila nimalo ruži asta, naro ito ako Neši ne bi izdržao mu enje. Zato sam odlu io da pre-dem u napad. Zatražio sam razgovor sa šefom ispostave.

— Molim vas da mi izdate potvrdu da sam uhapšen — odlu no sam zahtijevao.

To je imalo dejstva: šef je poblijedio, što sam, naravno, odmah opazio.

— A zašto vam to treba? — zapitao je poslije izvjesnog zastoja.

— Ho u da vas tužim sudu zbog toga što ste me bespravno lišili slobode — spremno sam odgovorio. — Ja sam advokatski pripravnik i radim kod jednog od najuglednijih advokata u Beogradu... vrlo dobro znam na šta imate pravo.

— Pa, vi niste uhapšeni! — izvalio je jednu besmislicu, vjerovatno ne znaju i šta drugo da kaže.

— A šta je ovo? — pokazao sam mu moje vezane ruke. — Ako nijesam uhapšen, zašto sam vezan i zašto ne mogu da se slobodno kre em?

utke mi je pokazao da iza em iz sobe. A nešto kasnije su nam skinuli lisice i po eli pristojnije da se ponašaju. Najzad su nam saopštili da e nas sjutradan sprovesti u Sresko na elstvo u Boljevcu. Morali smo opet putovati pješice, ali tada nijesmo bili vezani. A to je ve bio dobar znak!

Cim smo stigli u Boljevac, odveli su me sreskom naelniku.

— Odmah da napustite teritoriju mog sreza — po eo je da vi e na elnik.

Nijesam htio da prihvatim taj „prijedlog" bez protivljenja. Izgledalo bi kao da to jedva ekam.

— Zašto da napuštam vaš srez? Ja sam slobodan građanin i mogu se kretati po cijeloj zemlji. Uostalom, dajte mi pismenu potvrdu da sam bio uhapšen i da mi se zabranjuje slobodno kretanje na teritoriji vašeg sreza.

Naravno, nije htio da izađe u susret mojim zahtjevima, ali mi se obratio gotovo molećivim glasom:

— Molim vas idite iz mog sreza... idite u neki drugi srez.

Napravio sam lice kao da se pokoravam protiv svoje volje!

Sa Nešićem sam se dogovorio da za izvjesno vrijeme obustavimo održavanje sastanaka po rudnicima. Obećao sam da ću nastojati da ponovo dođem.

Po povratku u Niš održao sam sastanak sa rukovodstvom; ono je postalo aktivnije: primljen je u Partiju još jedan radnik sa željeznice; uspostavljene su veze sa radnicima u fabrikama tekstila i u nekim metalnim radionicama. Naceva je pridobila sve radnice iz svoje radionice da stupe u štrajk. Istina, štrajk nije uspio: gazda je pozivao radnice pojedina no u svoju kancelariju i prijetio da će ih otpustiti ako nastave štrajk. Tako je štrajk slomljen u početku, ali Naceva se afirmisala među radnicima svoje struke i vjerovatno će biti izabrana za predsjednika sindikalne organizacije. Duka je organizovala odbor za prikupljanje pomoći i „posao“ je krenuo. Radnici su se počeli lanjivati u sindikat.

Svi su ponešto ostvarili od onog što smo se bili dogovorili. Jedino sekretar organizacije Ignjatović nije ništa učinio. Trebalo je da se postara za smještaj mašine za umnožavanje koju sam donio iz Beograda. Međutim, mašina je sve vrijeme stajala neiskorištena. Bio sam ljut i zaprijetio sam da ću tražiti da se raspravlja o njegovom opstanku u Partiji. Nije ništa rekao, ali je ipak našao prostoriju u potkrovlju neke zgrade. Kako niko nije znao da radi na mašini, morao sam svaki dan umnožavati razne proglase i letke. Taj posao sam obavljao poslije podne, a uveče sam odlazio na sastanke sa radnicima. Kako nijesam imao gdje da operem ruke od štamparskih boja, radnici su mislili da sam metalac.

Za vrijeme boravka u Nišu obilazio sam okolne gradove — Aleksinac, Prokuplje, Kuršumliju, Sokobanju. Dolazio

sam u kontakt sa širim krugom ljudi; od njih sam odabirao one koji su dolazili u obzir da budu primljeni u Partiju. Istina, to je bilo skopano sa velikim opasnostima, ali drugog puta nije bilo ukoliko nijesmo htjeli da budemo na repu događaja.

ODLUČIO SAM da duže ostanem u Nišu kako bih pomogao da organizacije prerastu u rukovodstva za itavo područje. Ključni sam poslao sa istim zadatkom u Zaječar, dok je Zujović primio istu obavezu za Leskovac i Vranje.

Poslije mjesec dana intenzivnog rada ocijenio sam da mogu poći i za Makedoniju.

U Makedoniji sam bio u jesen prethodne godine, ali tada nijesam uspio da se sastanem sa rukovodstvom: Strahil Gigov je živio u Velesu, a Kosta Popov u Kumanovu. U Skoplju su se nalazili Orce Nikolov i Blažo Orlandić, koji je bio sekretar i jedini intelektualac (student) u rukovodstvu. Poznavao sam ga iz Crne Gore. Prilikom te prve posjete uspio sam da razgovaram jedino sa Orlandićem, koji mi je iznio da rukovodstvo faktički ne funkcioniše, da se gotovo i ne sastaje. Kada sam tražio da obiđe neku organizaciju u Skoplju, rekao mi je da to nije moguće jer u itavom gradu postoji samo studentska organizacija. Predložio je da odem u Kumanovo, gdje, navodno, djeluju dvije partijske ćelije. Poslušao sam Orlandićev savjet i u Kumanovu sam se sastao sa Kostom Popovom, radnikom koji je bio na robiji kao komunista; znali su ga u cijelom gradu. On mi je saopštio da u Kumanovu postoje dvije partijske ćelije — jedna sastavljena od starih, a druga od mladih komunista. Odlučio sam da prvo obiđem organizaciju starih komunista; htio sam da vidim zašto se komunisti dijele na stare i mlade.

Na sastanak su došla četiri starija čovjeka. Zatražio sam da iznesu ime se bavi njihova organizacija. Oni su se zgdali, a onda je jedan od njih rekao:

— Druže, tako se ne počinje partijski sastanak! Mi smo stari komunisti i znamo da prvo treba da se dogovorimo o tome zašto smo se sastali... ukoliko nas iznenadi policija ...

— Nema nikakvog dogovaranja — prekinuo sam ih. — Ako policija slu ajno upadne u prostoriju, odgovori emo da smo se sastali zbog toga što smo se sastali.

Bili su zbunjeni takvim odgovorom. Kada su se pribrali, opet su nastavili:

— Imamo bolji predlog. Ti si, o igledno, ilegalac, a nas svi znaju kao stare komuniste. Ja, na primer, bio sam izabran za kmeta na komunisti koj listi. Drug Volnar bio je neko vreme posle svetskog rata sekretar Oblasnog komiteta. Ako nas policija zatekne na okupu, bi e dm jasno zašto smo se sastali. Kako si ti ilegalac, strada eš u svakom slu aju, ali mi se možemo izvu i ako kažemo da smo došli na sastanak zato što si nas pozvao i na samom sastanku ponudio da u emo u obnovljenu Partiju, što smo mi odbili.

Bilo mi je jasno da sam se sreo sa ljudima koji su ostali vjerni idejama za koje su se borili u mladosti, ali koji više nijesu spremni da podnose žrtve. Takvi ljudi ne bi trebalo da budu u Partiji, mada mogu dosta pomo i ako bi se aktivizirali u legalnim organizacijama, na primjer u sindikatima, u Stranci radnog naroda.

Nijesam prekinuo sastanak jer sam htio nešto više saznati o radu te elije.

— A šta vi radite? Gdje je vaša masovna baza? — upitao sam ih.

Tek tada je nastala zabuna: niko nije znao šta je „masovna baza“. Morao sam im naduga ko objašnjavati, ali me, ipak, nijesu razumjeli. Napokon se „kmet“ sjetio:

— Sada mi je jasno šta je „masovna baza“ ... naša baza je kafana. Kada uve e zatvorimo radnje, obi no odlazimo u kafanu. Tu nailaze prijatelji iz grada i sa sela, raspituju se šta ima novo u svetu, a mi im to objašnjavamo.

Brzo sam završio sastanak i kasnije saopštio rukovodstvu mišljenje da tu eliju treba raspustiti. Stanje nije bilo mnogo bolje ni u eliji mladih komunista. Doduše, oni su bili nešto aktivniji: organizovali su izlete i razne priredbe za omladinu.

Razumljivo je da takvo stanje u Makedoniji nijesam mogao pozitivno ocijeniti. O svemu sam obavijestio ilasa po povratku u Beograd. Ali on nije ništa preduzimao, smatraju i, valjda, da e se stanje popraviti.

Dolaze i ponovo u Makedoniju, ra unao sam da se stanje izmijenilo nabolje. Me utim, doživio sam iznena enje: stvari su se još više pogoršale. Orlandi je upravo tih dana bio uhapšen. Od lanova Pokrajinskog komiteta ostala su na slobodi trojica, i to jedan u Skoplju, drugi u Velesu, a tre i u Kumanovu. Prakti no, rukovodstvo nije postojalo. Poslije Orlandi evog hapšenja rukovodstvo je bilo potpuno obezglavljeno; zavladała je izvjesna panika jer se nije znalo kako e se Orlandi držati.

Odlu io sam da se na em i porazgovaram sa svakim od lanova rukovodstva. Vezu sam uspostavio preko studentske organizacije (Dobrivoje Vidi , sa kojim sam se bio upoznao prilikom prvog obilaska).

Najprije sam se sastao sa Orcetom Nikolovom, radnikom iz Skoplja. Bio je mlad lan Partije i bez velikog iskustva. Izgledao je tih i povu en, ali dao je realnu procjenu stanja: radnici imaju veoma niske zarade, masovno su u lanjeni u sindikate. Me utim, ne vode nikakve akcije, ne zato što im radnici pružaju otpor, ve što rukovodstvo sindikata drže oportunisti — pristalice frakcionaške grupe advokata Grubiši a. Ti ljudi su protiv svake akcije mada istupaju u ime Partije.

Shvatio sam da je situacija sli na onoj na koju sam naišao u Nišu i da bi se mogla riješiti na sli an na in. Stoga sam veoma podrobno objašnjavao Orcetu kako treba da pristupi okupljanju ljudi u preduze ima, da ih angažuje na manjim, makar i najsitnijim akcijama. Imao sam utisak da me je razumio.

Iz Skoplja sam otišao u Veles; tu sam našao Strahila Gigova. Njegov izvještaj je bio optimisti an: stanovništvo živi bijedno, o ekuje spas od komunista; uslovi su povoljni za organizovanje Partije; u gradu ima pet elija. To me je mnogo oraspoložilo, pa sam zatražio da se sastanem sa tri elije — sa prvom još u toku poslijepodneva, sa drugom uve e, a sa tre om sljede eg dana prije podne, pred povrtak u Skoplje.

No, nijesam dugo e kao da doživim prvo razo aranje. Oko podne su mi saopštili da u sastanak mo i održati samo sa jednom elijom, i to uve e. Navodno zbog toga što su radnici na poslu preko cijelog dana.

Na sastanak su došla samo dvojica! Htio sam da saznam šta su po zanimanju i gdje je njihova „masovna baza“. Na prvo pitanje su odgovorili da su radnici i da su bili osuđivani na robiju kao komunisti. Ah, na drugo nikako nijesam mogao dobiti precizan odgovor. Dok smo se objašnjavao, u inilo mi se da se oni nijesu uopšte sastajali. Na moje direktno pitanje o tome, nijesu imali kud, pa su priznali.

— Pa to je prevara! Vi obmanjujete Partiju! — ljutito sam im dobio.

Promucali su da je njihova elija nedavno formirana i da se zato prvi put sastaju. Iako to nije bilo mnogo uvjerljivo, ipak sam nastavio sa sastankom. Htio sam se podrobnije informisati o situaciji u gradu. Razgovarali smo do duboko u noć, a kada smo najzad ustali, po eliji smo se teturati kao pijani. Brzo smo otvorili prozor jer smo shvatioh da smo se trovali ugljen-monoksidom koji je dolazio iz otvorenog „mangala“. Svjež vazduh nas je povratio, ali cijelo veče i sljedećeg dana imao sam jaku glavobolju. Ipak se sve dobro svršilo! Da smo ostali duže, mogli smo se i otrovati.

Sljedećeg dana vratio sam se u Skoplje; tu je trebalo da me sa ekom žena Ko i Popova; ona je obećala da će putovati sa mnom u Kumanovo i da će mi pomoći da uspostavljam veze sa organizacijom. Međutim, iz meni nepoznatih razloga, u posljednjem času odbila je da to učini. Pomišljao sam da odustanem od puta, ali mi neki studenti predložili su da u Kumanovu pokušam uspostaviti veze preko advokata Stuparevića, našeg simpatizera.

Veoma lako sam našao advokata. Rekao sam mu da dolazim iz Beograda i da bih htio da se vidim sa Kom i Popovom ili sa Panom i Peševom\*. On me je primio sa razumijevanjem, ali mi rekao je da ni jedan ni drugi nijesu u gradu. Pošto nikoga više nijesam znao po imenu, sjetih se „kmeta“ i zamolih da mu se poručim i da dođe kod advokata jer ga traži onaj „Duga ki“ sa kojim je prethodne godine razgovarao. Advokat je odmah poslao ovjeka po „kmeta“. Odahnuo sam jer sam računao da ću preko „kmeta“ uspostaviti vezu sa Kom i Panom.

Najzad je došao „kmet“. Ali se držao kao da se ne poznajemo!

\* Član rukovodstva u Kumanovu; poginuo u NOB.

— Zar me se ne sje aš od prošle godine? — zapitao sam.

Odgovorio je vrlo hladno:

— Ne, ne se am se.

Takav obrt nijesam o ekivao. Pokušao sam da ga podsjetim na neke detalje iz našeg razgovora. Ali on je ostao tvrd kao stijena. Bilo mi je jasno da se tu nešto krije: vjerovatno je ljut što je raspuštena njihova elija. Htio sam da stvar istjeram do kraja, pa sam odlučno nastupio:

— Slušaj me dobro, kmete! Ne ti e me se da li se sje aš našeg prošlogodišnjeg razgovora. Zahtijevam da kako znaš prona eš Ko u ili Pan u i da im saopštiš da ih traži „Duga ki“ iz Beograda. I kaži im da ne znam šta se krije iza ovakvog tvog ponašanja, ali im poru ujem da e neko odgovarati ako mi se onemogu i razgovor sa njima.

Izgledao je potpuno zbunjen; po eo je ponavljati rije i moje poruke i krenuo je prema vratima. Ali ja sam ga zadržao i tražio da mi na e stan gdje bih se privremeno smjestio.

Nešto kasnije došla je jedna djevoj ica i odvela me u stan jednog druga (Mire), koji je 1937. godine bio otkriven kao sekretar Pokrajinskog komiteta i isklju en iz Partije zbog slabog držanja pred policijom.

Kasno no u odveli su me na sastanak sa Ko om i Panom. Odmah sam po eo oštro da ih kritikujem.

— Sve je to posledica dezinformacije koja nam je došla iz Skoplja — pokušali su da se opravdaju. — Neko je rekao Ko inoj ženi da si agent provokator. Zato nije htjela da te prati, a u stvari došla je istim vozom i odmah obavestila organizaciju. Zbog toga se „kmet“ onako zbunjeno držao. Niko nije hteo da se sastane s tobom sve dok nas dvojica nismo bili obavješteni. A pošto smo se mi krili u jednom udaljenom selu, trebalo je dosta vremena da se stvar razjasni.

Time se ta neprijatna epizoda završila i mi smo prešli na razgovor o stanju organizacije. Stekao sam utisak da nijesu u inili gotovo nikakav napredak i da ne vrijedi mnogo govoriti pošto e ionako nastaviti po starom.

Sljede eg dana pošao sam u Leskovac. Htio sam da se vidim sa Zujovi em i da ujedno obi em organizaciju. Zadr-



žao sam se nekoliko dana i obišao sve elije; u njima je bilo desetak članova Partije — i to uglavnom sve radnici!

Bio sam zadovoljan: sindikati su u našim rukama i skoro svaki dan se vodi neka akcija, što je stvaralo veoma povoljne uslove da se omasovi Partija. Zujovi je dijelio moje mišljenje, ali smo Vasi Smajovi u\* i drugim članovima rukovodstva rekli da bi organizacija, s obzirom na broj radnika, trebalo da bude mnogo masovnija.

Zujovi mi je rekao da bi htio da pređe u Niš i da neko vrijeme radi u tamošnjoj organizaciji. Složio sam se i sljedećeg dana smo napustili Leskovac.

PO DOLASKU U NIŠ sazvali smo sastanak organizacije, koja je u me uvremenu prerasla u rukovodstvo za cijelo područje Niša i okoline. Osnovane su elije po fabrikama i radničkim rejonima Niša, Aleksinca, Prokuplja, Kuršumlije, Sokobanje.

Sastanak je poeo jednim incidentom: sekretar organizacije je shvatio da je Zujovi iz višeg rukovodstva; to je zaključio jer je vidio starijeg ovjeka prema kome sam se odnosio sa poštovanjem. Stoga je iznio optužbe protiv mene:

— Tempo rada kakav je nametnuo drug „Duga ki“ apsolutno je nemoguće izdržati! Ja nemam vremena ni da jedem. Stalno trčim sa sastanka na sastanak. A „Duga ki“, opet, nikada nije zadovoljan.

— A ja sam upravo mislio da udvostručimo dosadašnji tempo rada — preduhitrio me je Zujovi.

Me utim, ni ja nijesam htio da ostanem dužan:

— Ukoliko mislite da se može biti revolucionar i istovremeno udobno živjeti, onda se grdno varate. To ne ide jedno sa drugim! Prema tome, ako nijeste spremni da se lišite udobnog života, bolje je da se odreknete revolucionarstva. Tada nećete biti dvolični u vašem ponašanju.

Poslije naše intervencije zavladao je tajac. A onda se prešlo na podnošenje izvještaja: veze su uspostavljene bezmalo sa svim fabrikama i vešnim radionicama; neki radnici su već primljeni u Partiju; izbori za sindikalna rukovodstva

\* Sekretar rukovodstva; sada general JNA u penziji.

su iskorišteni i naši ljudi su ušli u gotovo sva rukovodena tijela strukovnih sindikata.

Rezultati su zaista bili zadovoljavajući i Zujović je to otvoreno rekao:

— Dugo radim u Partiji, ali ovakvu živost organizacije još nisam video!

Nekako u to vrijeme odlučili smo da u gradu izvedemo omladinsku akciju. Iako skromnih razmjera, ona će biti ispit spremnosti organizacije za izvođenje takve akcije. Omladinci su zaduženi da po svim gradovima ispišu parole protiv skupovine, fašizma. Radili smo da se iz te akcije izrasti omladinska organizacija. Od kadrova koji bi se istakli formirali bismo omladinsko rukovodstvo koje bi kasnije samostalno izvodilo akcije.

Uspjeh je daleko prevazišao naša očekivanja. Grad je odjednom bio izbačen iz palanke u malost. Danima se pričalo o našoj akciji, a parole su ostale na zidovima iako je bila izdata stroga naredba da se one uklone. Gradanstvo se jednostavno oglasilo o naredbu.

Ocijenivši značaj takve političke akcije, odlučili smo da objavimo proglas kojim će se Partija obratiti radnicima, gradanstvu i omladini. Zujović je dobio zadatak da napiše proglas.

Ignjatović i ja sastali smo se sa Zujovićem u njegovom ilegalnom stanu da bismo pretresli i usvojili tekst proglasa. Prethodno sam pregledao tekst i stavio primjedbe. Pored ostalog, promijenio sam izraz „Sovjetski Savez“ u „Sovjetska Rusija“. Činilo mi se da će to biti mnogo bliže masama.

Zujović je tražio rečenicu po rečenicu i tražio da se o svakoj izjasnimo. Imao sam mnogo primjedbi; tražio sam da ono što kažemo bude što snažnije, da izazove što dublji utisak. Ignjatović je cijelo vrijeme ćutao; bio je primjetno potišten.

Kada je Zujović došao do rečenice u kojoj se prvi put pominje „Sovjetska Rusija“ umjesto „Sovjetski Savez“, uzviknuo je:

— Pazi, šta mi je promaklo!

Nije shvatio da je to moja ispravka. Ali, kada je naišao na isti izraz u sljedećim rečenicama, brzo me je pogledao i dobio:

— A, to si ti napravio ...

Shvatio sam da je to grdna politička greška i postidio se svog neznanja. Sjetio sam se razgovora sa Rankovićem i moje sumnje da ću moći kontrolisati Zujovića, koji od mene ima više znanja i iskustva.

Proglas je umnožen i masovno rasturen po gradu. Akcija je izvedena veoma uspješno; niko nije bio uhapšen, a uzbuđenja građanstva bilo je veliko. Htio sam da sa nekim podijelim zadovoljstvo koje me je obuzelo i pošao sam Zujoviću. Ali tu me je čekalo neprijatno iznenađenje.

— Jučer pre podne došao je Ignjatović — poeo je Zujovićim sam kročio u sobu. — Kako je padala kiša, bio je sav blatnjav. A, osim toga, bio je veoma potišten. Ušao je bez pozdrava. Seo je na krevet i gledao me nekako tupo, očajnički. Onda je poeo da plaće... bacio se na krevet i poeo se tresti od plaća. Možeš misliti kako sam se uplašio! Pomislio sam na najgore. Prišao sam mu i zapitao ga:

„Šta se dogodilo?“

„Ništa!“

„Da nije izvršena provala?“

„Nije.“

„Da ti nije neko umro?“

„Nije.“

„Pa šta ti je onda?“

„Ja ne valjam.“

Zujović je nastavio:

— Pustio sam ga da se malo smiri. A onda sam poeo da ga ispitujem kako bih saznao šta se zapravo dogodilo. Posle izvesnog vremena poeo je pričati, zapravo, ispovedati se. Rekao mi je da oseća da nije za našu organizaciju. Priznao je kako je pre neki dan gledao tebe i mene dok smo diskutovali o proglasu. Činilo mu se da živimo sa svakom rečju, da se oduševljavamo efektom koji će proglas izazvati u gradu. Za sebe je rekao da ništa ne oseća, da mu je hladno oko srca. Bdio mi je jasno da je sa njim svršeno kao sa članom Partije.

Složio sam se sa takvom ocjenom i dogovorili smo se da Ignjatovića odstranimo iz rukovodstva; za sekretara smo izabrali jednog željeznog radnika, rodom iz Niša.

Poslije toga sam odlučio da se vratim u Beograd radi referisanja Pokrajinskom i Centralnom komitetu.

NA SASTANKU POKRAJINSKOG KOMITETA iznio sam optimisti ku ocjenu stanja organizacija u Zaječaru, Nišu, Leskovcu i drugim mjestima na jugu Srbije. Smatrao sam da će se organizacija uspješno razvijati. Pošto sam kod nekih članova rukovodstva, posebno kod Rankovića, osjetio izvjesnu rezervu u odnosu na moje ocjene, naveo sam i Zujovićevu mišljenje.

Ranković je napadno tražio da ponovim ono što je Zujović govorio. Učinio sam to iako nijesam shvatao smisao Rankovićevih intervencija.

Na sastanku sa Rankovićem iznio sam da je stanje organizacije u Makedoniji nezadovoljavajuće i da se može poboljšati samo ukoliko se promijeni rukovodstvo — kako pokrajinsko tako i rukovodstva po gradovima. Problem je u tome da na mjesto starih treba da dođu novi kadrovi, a od starih valja zadržati samo one koji odgovaraju novim uslovima. To se može ostvariti samo kroz borbu i akcije. Zato bi kao pomoć trebalo poslati ljude sa više znanja i više iskustva, ostavljajući im dovoljno vremena da obave taj posao.

Ranković i Ranković su poslije toga oputovali u Zagreb.

Pretpostavljao sam da će o svemu referisati u Centralnom komitetu; zato sam sa nestrpljenjem očekivao njihov povratak. Interesovalo me je kako će biti ocijenjen moj rad.

Po povratku su mi jednostavno saopštili da treba da pređem u Skoplje, gdje ću u svojstvu delegata Centralnog komiteta smijeniti Pokrajinski komitet, kao i one mjesne komitete i organizacije za koje nađem da je to potrebno; sa preostalim kadrovima valja organizovati akcije koje će pomoći i da izrastu nova rukovodstva. Sa mnom je pošao i Zujović; trebalo je da mi on i dalje pomaže.

Po dolasku u Skoplje raspustili smo staro rukovodstvo. Orcetu Nikolovu dali smo zadatak da uspostavlja lične veze sa radnicima i da tako stvara grupe u svakoj veštoj ili u nekoliko manjih radionica iste struke; te grupe bi organizovale razne akcije. Na tom poslu bio sam i ja angažovan. Put koji smo izabrali bio je skopan sa velikim naporima i rizicima. Da bismo došli do pravog izvještaja, esto smo morali razgovarati sa više ljudi, a to nam je oduzimalo dragocjeno vrijeme.

jeme i izlagalo nas opasnosti da budemo otkriveni. Žele i da što prije postignemo uspjehe, odlučio sam da sastanke održavamo preko cijelog dana, od jutra do večeri. I to nije bilo imalo vremena ni da ručamo.

Odlučio sam da obišem organizacije u unutrašnjosti kako bih prenio iskustva iz Skoplja; odabrao sam Prilep i Bitolj.

Sto se tiče Bitolja, neprijatnosti su me pratile od trenutka kada sam pokušao da uspostavljam vezu sa organizacijom. Morao sam da pješačim dva kilometra izvan grada kako bih se sastao sa sekretarom organizacije.

— Pobogu ovjere, zašto si zakazivao sastanak dva kilometra od grada... i to po snijegu! — protestovao sam.

On se, me utim, nije zbunio:

— Znam ja šta je konspiracija! Radio sam u ilegalnoj organizaciji još za vreme ratova...

— Ne tiče me se da li si radio „još za vreme ratova“ — oštro sam reagovao. — Ako te u gradu ne poznaju kao komunistu, onda je opasnije da se sastajemo na mjestu gdje nema žive duše... Uostalom, šta si po zanimanju?

O igledno ga je prošla volja da konspiriše. Uplašio se mog povišenog tona, pa je odmah rekao:

— Ja sam sudija...

— Više ne dolaziti na sastanak van grada! — nastavlja sam još odlučnim tonom. — Sljedeći sastanak održavamo u gradu.

Pošto nije reagovao, nastavio sam:

— Koliko ima partijskih organizacija u gradu?

Nešto se predomišljao tako da nijesam mogao ocijeniti da li organizacije uopšte postoje ili on ne zna koliko ih ima. Najzad je odgovorio:

— četiri.

Brzo sam napravio plan rada do sljedećeg dana poslije podne; tada je trebalo da krenem za Skoplje.

— Želio bih da održim sastanke sa tri organizacije. Sa prvom bih se mogao sastati danas poslije ručka, a sa drugom poslije večeri... Treba mi obezbijediti spavanje... kod nekog člana Partije. Sjutra rano ujutro mogao bih održati sastanak sa trećom organizacijom, a na kraju — negdje oko 11 časova — održati sastanak komiteta.

Klimnuo je glavom u znak da je sve razumio. Napomenuo sam da bi trebalo da mi plate povratnu željezničku kartu jer sam bio bez sredstava. Opet je klimnuo glavom.

Dogovorili smo se da mi poslije ručka saopšti kako će se realizovati moj plan. Sastanak je zakazan u gradu.

Međutim, poslije ručka sekretar mi je saopštio da se ne može održati sastanak sa prvom organizacijom pošto ne može sakupiti članstvo. Uveče mi je rekao da nema ništa ni od sastanka sa drugom organizacijom! Očekivao je da će tek sljedećeg dana u istoj kući i moći da se održi sastanak sa trećom organizacijom i sa komitetom. Nije mi našao ni prenoćište; umjesto toga, donio je novac i predložio da noćim u hotelu. Nije mi preostajalo ništa drugo nego da odem u hotel iako je to bilo veoma rizično pošto sam bio u strogoj ilegalnosti.

Sljedećeg dana reklo me je novo iznenađenje. Sekretar je, istina, došao po mene tačno u određeno vrijeme i odveo me u kuću gdje je trebalo da se održi sastanak. Ali, u kući nije bilo nikoga, osim stanara! Tek oko 11 časova sakupilo se oko 10—15 ljudi. Nije mi bilo jasno jesu li to članovi komiteta ili partijske ćelije. Dok sam ja time razbijao glavu, sekretar mi je prišao i rekao da su svi pozvani došli i da možemo poći na sastanak. Povukao sam glavu u stranu i zapitao:

— Ko su ovi ljudi. .. članovi komiteta ili ćelije?

Moje iznenađenje je bilo potpuno kada sam čuo njegov odgovor.

— Ovde su i jedni i drugi.

Odmah sam rekao da neću da držim takav sastanak. Naredio sam da obavijesti prisutne da se sastanak neće održati, s tim što treba da kaže svakom članu komiteta da se vrati poslije pola sata. Htio sam bar donekle da sačuvam pravila konspiracije. No, sekretar nije tako postupio; pred svima je imenovao one koji su članovi komiteta; rekao im je da ostanu, a da se ostali raziđu jer se sastanak neće održati!

Iako u normalnim okolnostima ne bih tako postupio, ipak sam odlučio da održim sastanak sa komitetom. Vidjevši da otkuju da prvi govorim, oštro sam rekao:

— A sada, podnesite izvještaj o situaciji u gradu i o akcijama koje ste vodili...

Zgledali su se kao aci iznena eni profesorovim pitanjem. Najzad je sekretar odgovorio, zapravo se pobunio: — Kakav izveštaj? Nema nikakvog izveštaja, nego ti nama iznesi šta ima novo u me unarodnoj situaciji, pa onda da se razilazimo.

Tada mi je postalo jasno zbog ega je sazvan onako širok sastanak. Ljudi su navikli da se itav rad svodi na održavanje povremenih sastanaka na kojima bi im drug koji bi došao u „obilazak" organizacije iz „viših" foruma govorio o me unarodnoj situaciji. Nijesam imao volje da nastavim sa takvim „radom", pa sam ponovio zahtjev:

— Ne znam ništa o me unarodnoj situaciji! I ne u vam ništa ni re i o tome. Ali, vi meni treba da kažete kakva je situacija u gradu. Kakvo je raspoloženje radnika? Koje snage imaju uticaja u sindikatima? Kakve su akcije izvo ene?

Tada se sekretar lako lupio rukom po elu i obratio se lanu komiteta koji je bio mla i od ostalih:

— Pre neki dan sam prolazio ulicom u kojoj se nalazi Radni ki dom ... video sam da se tamo okupljaju radnici... Ti bi mogao oti i i videti šta oni rade. .. tebe bi radnici primili kao svoga.

Posljednja re enica mi je najzad otvorila o i. Morao sam ih pitati šta su po zanimanju. I, na moje veliko iznena enje, saznao sam da ni jedan od njih nema mnogo zajedni kog sa radnicima: bili su to obu ari ili kroja i, imali su svoje radionice i po nekoliko najamnih radnika! Onaj koga bi radnici, navodno, „primili kao svoga" razlikovao se od ostalih po tome što je imao najmanje najamnih radnika.

Odmah sam završio sastanak i odlu io da raspustim komitet i organizacije. One, u stvari, nijesu ni postojale jer nijesu mogle da se sastanu kada sam to zahtijevao.

Iz Bitolja sam otišao u Prilep, gdje me je ekalo veoma prijatno iznena enje. Drugovi su me prihvatili i obezbijedili mi stan. Odmah su sazvali komitet. Na sastanak je došlo pet mla ih ljudi. Nijesu tražili da govorim o me unarodnoj situaciji, nego su izložili situaciju u gradu. Sekretar komiteta, mladi duvanski radnik Pero Ivanovski — Tikvar, govorio je sa takvim poznavanjem stvari da sam neko vrijeme mislio da je intelektualac, jedan od onih koji su ponikli iz radni ke sredine.

— Komitet je ranije bio sastavljen od starijih drugova — po eo je Tikvar. — Prakti no, nije ni funkcionisao ... a ni organizacije ... Sastanci bi se održavali jedino kada bi dolazio neki drug iz višeg rukovodstva ...

— Da održi predavanje o me unarodnoj situaciji — prekinuo sam ga žele i da potvrdim svoje pretpostavke.

On se nasmijao i nastavio:

— Postavili smo zahtev starom rukovodstvu da sprovede izbore u organizacijama i da se demokratskim putem izabere novo rukovodstvo. Ali, „starci“ to nisu prihvatili, pa smo sami sproveli izbore. „Starci“ su se uvredili i uglavnom se pasivizirali... postali su kriti ari... ne prihvataju promene...

— Samo vi radite, a oni neka i dalje pri aju — opet sam se umiješao. — Ako tako produže, završi e kao neprijatelji ...

Tikvar je, zatim, veoma dokumentovano govorio o izuzetno teškom položaju proizvo a a duvana i duvanskih radnika. Dao je veoma upe atljivu sliku kolonijalne eksploatacije koja se vrši na cijelom podru ju Makedonije u korist „zajedni ke države“. Zaklju io je, na kraju, da postoje velike mogu nosti za stvaranje masovnog pokreta proizvo a a duvana i da e iz te borbe izrasti brojna i snažna partijska organizacija

Svidjelo mi se njegovo izlaganje! Bilo je u njemu neega što privla i — njegova mladost, borbenost, a naro ito poznavanje položaja proizvo a a duvana i ocjena mogu nosti djelovanja komunista.

Ostali lanovi komiteta su mi se tako e svidjeli. Jedino sam stavio primjedbu da je najmla i od njih — Krste Crvenkovski — prerano primljen u komitet jer je još ak gimnazije. Pri tome sam se rukovodio odlukom Omladinske internationale — o kojoj mi je bilo re eno u Beogradu — da aci srednjih škola mogu da rade samo u omladinskim organizacijama kao mladi komunisti.

Bio sam zadovoljan ne samo komitetom nego i organizacijama koje sam obišao. Svuda sam nailazio na mlade i oduševljene ljude iz redova radnika i studenata. Stoga sam došao na ideju da te kadrove koristim pri stvaranju organizacija u drugim gradovima. Odlu io sam da Tikvar pre e u Skoplje i da zajedno sa Orcetom u e u privremeno ruko-



vodstvo. To bi ve bila dva perspektivna lana rukovodstva. Josifovskog sam poslao na nekoliko dana u Bitolj sa zadatkom da iz postoje e organizacije izabere dva-tri radnika ili studenta na koje bismo se mogli ubudu e osloniti.

Na kraju su mi kao uzgred rekli da se u Prilepu nalazi jedan stariji drug, Metodi Satorov — Sarlo, koji tvrdi da je dugo radio u Kominterni i traži vezu sa našim Centralnim komitetom. Napomenuli su da se povezao sa „starcima“ koji su skinuti iz rukovodstva, pa zajedno s njima harangira protiv novog rukovodstva i njegove lanove naziva „žuto-kljuncima“. Savjetovao sam im da ne obra aju pažnju na njega; ako je bio u Kominterni, može dobiti vezu sa Centralnim komitetom redovnim putem. Na kraju sam dodao da bi mu mogli saopštiti da emo po eti da ga raskrinkavamo ako nastavi da ogovara novo rukovodstvo.

Po završenom poslu vratio sam se u Skoplje. I tu se situacija veoma povoljno razvijala: Orce je uspostavio veze sa radnicima gotovo u svim ve im radionicama i preduzeima; grupe radnika po ele su izvoditi sitne akcije; ve su spremale i štrajkove. Odziv radnika bio je ogroman. Orce, na koga se svalio cio taj posao, prakti no je bio pao s nogu — od jutra do ve eri bio je u pokretu; postao je omiljen me u radnicima. ak su mu se po eli obra ati i neki radnici koji su smatrani kao glavni saradnici advokata Grubiši a. Bilo je krajnje vrijeme da se formira mjesno rukovodstvo koje bi preuzelo poslove koji su se ogromno razgranali. Pošto smo željeli da odaberemo najbolje ljude, morali smo se orijentisati i na kadrove iz sindikata, posebno na one koji su se ve afirmisali u akcijama. Ali, kada smo razgovarali o tome sa Orcetom, pokazalo se da su mnogi od njih povezani sa advokatom Grubiši em.

Odlu io sam da razgovaram sa nekim od tih radnika l da im kažem da Grubiši nema veze sa Partijom. Orce i Tikvar se nijesu slagali. Smatrali su da od toga ne e biti ništa i da e ti ljudi sve ispri ati Grubiši u. Ali, ja sam insistirao na mom prijedlogu. Zujovi me je podržao i ak zatražio da u estvuje u jednom takvom razgovoru.

Tako je došlo do sastanka sa Milevom Sabo, radnicom koja je svojom borbenoš u stekla ugled me u radnicima; ona je prihvatila da se sastane s nama, ali je u svoj stan dovela inženjera Siki a i njegovu ženu. Ubrzo smo vidjeli

zašto je to uradila: nije bila toliko politički uzdignuta da bi mogla voditi razgovor s nama; skoro cijelo vrijeme je utala i slušala. Umjesto nje govorili su Šiki i njegova žena. No, iako su oboje bili politički uzdignuti, nijesu nam se sviđjeli, dok nam se Mileva veoma sviđjela. Rekao sam to Orcetu i savjetovao mu da joj pokloni više pažnje, jer ona se, po mom mišljenju, već poela kolebati u pogledu Grubišića, pa se može i odvojiti od njega.

Prošlo je od tog razgovora nekoliko dana, a mi još nismo znali kako će se držati Mileva Sabo. Najzad je došla prva vijest! Orce i Tikvar su mi saopštili, ne bez izvjesnog samozadovoljstva, kako su oni imali pravo kada su govorili da Milevu ne mogu pridobiti. To me je iznenadilo, pa sam upitao:

— A na osnovu čega ste to zaključili ili?

— Sve je ispričala Grubišiću — odgovorili su osmjehujući se. — On je jutros sretno Orceta i rekao mu kako se mi uzalud mućamo oko Mileve jer ona neće njega napustiti.

To je djelovalo kao melem. Ipak sam bio u pravu! Samo, oni to još ne vide ...

— Pa, zar vam nije jasno da je Mileva Sabo izgubljena za Grubišića. Ona će doći i nama! To što ti je govorio da je se okaniš, jasno pokazuje da se Mileva koleba i da je on pokušava zadržati.

Uvjerili su se kada je Sabo potpuno raskinula sa Grubišićevom grupom. A na to se nije dugo čekalo!

Do takvih pojava nije dolazilo slučajno: radnici su napuštali razne grupe i pojedince priključujući se snagama koje su vodile borbu za poboljšanje uslova njihova života i rada. Partija je osvajala pozicije u radionicama i preduzećima, a i u sindikatima. Akcije koje smo pokušali voditi prevazišle su sva naša očekivanja. Za nepuna dva mjeseca samo u Skoplju je izbilo osam velikih štrajkova; njima su rukovodile grupe radnika koje smo ranije formirali... Za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije, svaki štrajk dobijao je izrazito politički karakter. I to ne zbog toga što smo mi tako htjeli. Naprotiv, nama je više odgovaralo da vodimo štrajkove za iste ekonomske zahtjeve i da ne ulazimo u okršaje sa policijom. Ali, vlastima je trebalo da svaki štrajk dobije obilježje političkog sukoba. Time su one mogle opravdavati mnogo brutalnije mjere protiv štrajkača, uključujući i ak-

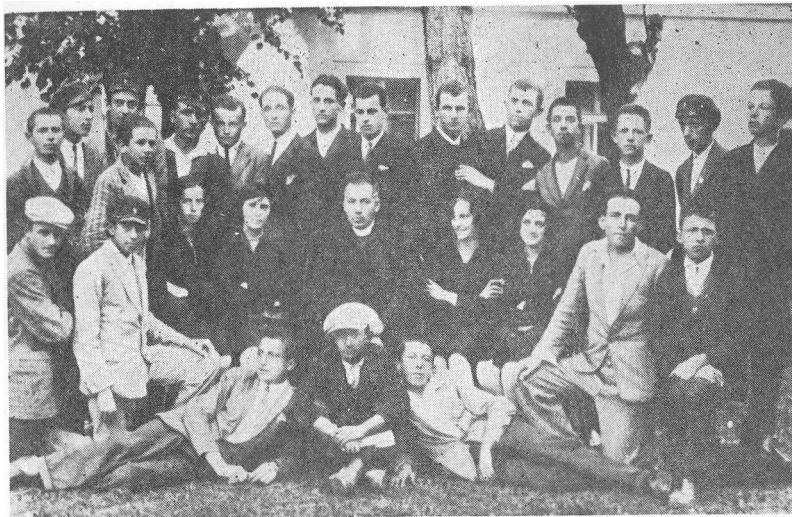
i raspuštanje sindikata . . . Morali smo da prihvatimo izazov vlasti ili da se odrekemo svake borbe, pa i štrajkova. A ovo drugo uopšte nije dolazilo u obzir! Zato se borba sve više razgorijevala i postajala oštrija. U okršaje smo morali ubacivati i naše snage sa Univerziteta. Time su štrajkovi još više dobijali politički karakter. Sukobi su se sve više produbljivali.

Talas štrajkova nije se ograničio na Skoplje; zahvatio je sve gradove u Makedoniji, posebno Prilep i Bitolj. Sve je to potvrdilo da u Makedoniji sazrijevaju uslovi za stvaranje masovnog pokreta koji ne bi ostao samo na zahtjevima za poboljšanje materijalnog položaja radnika nego bi postavio zahtjeve da se Makedonija oslobodi od kolonijalnog iskorišćavanja i nacionalnog ugnjetavanja.

Pokret se razvijao takvom snagom da smo teškom mukom uspijevali da ga „držimo u rukama“ i da sprijeimo neuspjeh pojedinih akcija. Ono malo kadrova koje smo imali bili su preopterećeni i na kraju snaga. Tako su mi jednog dana javili da se Orce onesvijestio u sindikatima i da su ljekari koji su ga pregledali rekli da je do toga došlo zbog iscrpljenosti. Meni se nešto slično desilo: na sastanku sa radnicima koji sam držao duboko u noću poeo sam buncati o biskupima, popovima . . .

Sve je to signaliziralo da više ne možemo rukovoditi na stari način; što prije moramo formirati novo rukovodstvo. Odlučili smo da sazovemo šire savjetovanje aktivista iz svih gradova Makedonije. Na tom savjetovanju bi se formiralo privremeno rukovodstvo koje bi trebalo da pripremi partijsku konferenciju i tada bi se izabralo stalno rukovodstvo. Sa tim prijedlogom sam otišao na konsultovanje sa Rankovim. Pored ostalog, predložio sam da Orce bude politički, a Tikvar organizacioni sekretar sve dok partijska konferencija ne izabere stalno rukovodstvo; preporučio sam da Zujović ostane kao instruktor Centralnog komiteta, u kom slučaju bih mogao da napustim Makedoniju . . . Onako uzgred, ispričao sam da neki Šarlo traži vezu sa Centralnim komitetom i da sam ga odbio.

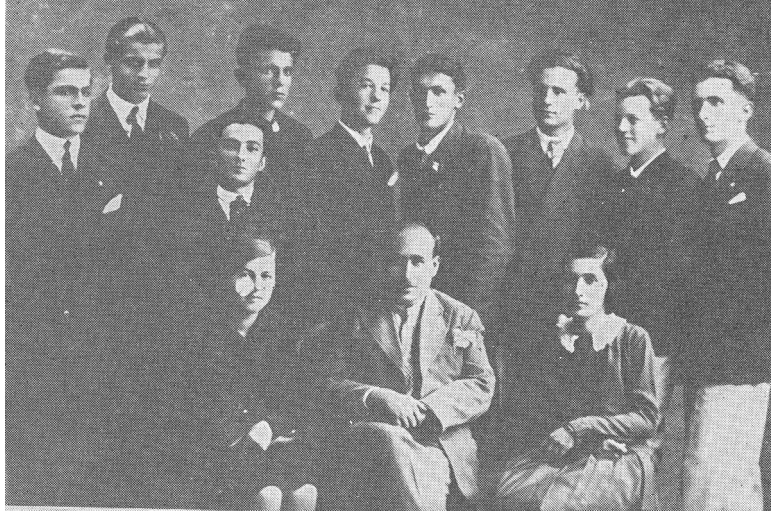
Oni su, kao obično, oputovali u Zagreb i vratili se sa jednom iznenađujućom vijest: Centralni komitet je poručio da je Šarlo zaista proveo dugo na radu u Kominterni,



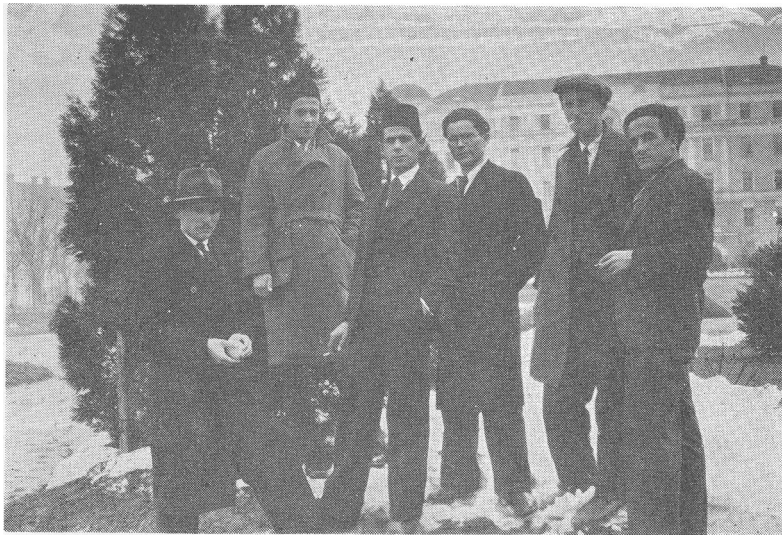
*Peti razred gimnazije na Cetinju 1927. U posljednjem redu prvi s desna je Svetozar Vukmanovi*



*Uprava trezvenja kog udruženja srednjih škola na Cetinju 1929. (prvi s desna je Svetozar Vukmanovi)*



*Osmi razred gimnazije na Cetinju 1930. Posljednji red s lijeva: drugi — Branko Draškovi, etvrti — Svetozar Vukmanovi, šesti — Filip Bajkovi*



*Grupa studenata (drugi s lijeva Svetozar) pred Studentskim domom (danas „Ivo Lola Ribar“) u Beogradu 1932.*



*Mirko Srzenti , ubijen  
li studentskim demon-  
stracijama 1935.*



*U esnici krvavih demonstracija na Belvederu 1936. u cetinjskom  
zatvoru*



*Grupa studenata na ljetovanju u Budvi 1936. U gornjem redu prvi s desna Peko Dap evi , drugi Branko Draškovi . U sredini sjede, s desna: Branko Petri evi , Svetozar Vukmanovi i Vojo Biljanovi*

da je Dimitrovljev blizak saradnik i da ga treba obavezno predvidjeti za političkog sekretara novog rukovodstva. Što se ostalog tiče, Centralni komitet je odobrio sve što sam preduzeo ... Jedino je zahtijevao da ostanem u Makedoniji dok se ne formira novo rukovodstvo.

Im sam se vratio u Skoplje, preduzeo sam sve mjere da se što prije održi predviđeno savjetovanje. Obavijestio sam drugove o odluci Centralnog komiteta u vezi sa Šarlom; naložio sam Tikvaru da ga pozove na razgovor sa mnom i Zujovi em. Tikvar je odmah izrazio nesaglasnost navodeći kako se Šarlo povezao sa „starcima“ koji ništa drugo ne rade nego ogovaraju i kritikuju sve što preduzimaju postojeće a rukovodstva. Oni i mene ogovaraju i svuda govore kako je u Skoplje došao neki „student“ da stvara Partiju i kako je on suviše „zelen“ za taj posao. Nijesam se pokolebao iako sam prihvatio Tikvarove argumente. Odluke Centralnog komiteta se moraju izvršiti.

Sastali smo se sa Šarlom u gradskom parku. Mjesto sastanka izabrano je na njegov zahtjev. Došao je u planinarskom odijelu i sa planinarskom torbom na ramenima. To mi je bilo toliko smiješno da sam se jedva uzdržao da ne prsnem u smijeh. Podsjetio me je na sekretara komiteta iz Bitolja koji mi je zakazao sastanak izvan grada, i to po dubokom snijegu! Ona i takva sitnica me je navodila na zaključak da taj uvijek ima suviše zastarjela shvatanja o radu Partije u uslovima ilegalnosti. Taj me utisak nije ostavljao za cijelo vrijeme razgovora. Šatorov nije rekao da izložimo situaciju u Makedoniji, a posebno u Partiji, iako bi to bilo normalno. Naprotiv, po eo je davati nekako sa visine svoje ocjene.

— Osnovno je da se u Makedoniji stvori širok nacionalni front — iznio je svoju tezu.

Dok je on razvijao svoju misao, razmišljao sam šta hoće time da postigne. Nije mi bilo jasno zašto je „zaboravio“ Partiju. Zato sam odmah intervenisao:

— Ne osporavam potrebu stvaranja šireg, nacionalnog pokreta. Pobjeda se ne može izvojevati bez takve orijentacije. Ali je isto toliko važno da se kroz tu borbu stvara partija koja će predstavljati unutrašnju, kohezivnu snagu tog širokog pokreta ...



Nije se složio sa mnom, ve je ostao pri svom stavu. Došlo je do žive diskusije, tokom koje je Zujovi utao. Tek na kraju je uzeo rije i govorio je tako uopšteno da se nije znalo šta zapravo misli.

Prvi put sam doživio nešto što kasnije ne e biti tako rijetka stvar: kada komunista ne želi da se otvoreno izjasni, sklon je da svoje odgovore formuliše tako da se mogu tumačiti na razne načine. To se dešava naročito onda kada ne želi da zauzme stavove koji bi ga mogli dovesti u sukob sa višim rukovodstvom... A za Šarla je bilo izvjesno da „dobro stoji“ kod Dimitrova i u Kominterni.

Poslije te intervencije i diskusije koju je ona izazvala Sarlo je nastavio svoje izlaganje.

— Nacionalni front treba da bude tako široko postavljen da okupi sve snage koje se izjašnjavaju protiv velikosrpske hegemonije ...

Nijesam se mogao uzdržati.

— Zna i li to da front treba da obuhvati i one koji se izjašnjavaju za velikobugarsku hegemoniju?

— I njih — odgovor je bio sasvim jasan.

Da bi takvom svom stavu dao izvjesno „teorijsko“ opravdanje, dodao je:

— ... zbog toga što velikosrpski hegemonisti predstavljaju glavnu opasnost u sadašnjem momentu.

— Ja sam jednako protiv velikosrpskih i velikobugarskih hegemonista. Mi ne bismo smjeli saradivati ni sa jednim ni sa drugim ...

Opet sam izazvao konflikt! Otkrivao sam da e Zujovi bar tada biti uz mene.

— Sve zavisi od ocene situacije... u jednom periodu je pravilno saradivati sa izvesnim snagama, a u drugom to može da bude nepravilno — zaključio je Zujovi .

Sljedećeg dana održano je savjetovanje. Sarlo je izabran za političkog sekretara, a u rukovodstvo su ušli mladi i drugi, aktivisti koji su izrasli iz borbe. Nijesam bio zadovoljan ishodom; imao sam osjećanje da e biti usporen, ako ne i zaustavljen, pokret koji se poeo lijepo razvijati. Sa takvim osjećanjem napustio sam Makedoniju.

U BEOGRADU sam jedno vrijeme bio „bez posla“: mu-  
ili su me bolovi u stomaku. Pregledala me je Olga Dedijer  
i konstatovala da je posrijedi zapaljenje slijepog crijeva.  
Odmah su me pod drugim imenom strpali u Opštu državnu  
bolnicu. Poslije operacije kratko vrijeme sam se oporav-  
ljao. Ali, cijelo to vrijeme mu ilo me je još nešto: znao sam  
da je, dok sam se nalazio u Makedoniji, održana partijska  
konferencija za Srbiju i da nijesam izabran u novo ruko-  
vodstvo. To me je veoma zaboljelo. Intimno sam naga ao da  
je do toga došlo zbog toga što me Rankovi nije trpio u po-  
sljednje vrijeme. Otišao sam ilasu, s kojim sam bio veoma  
prisan i mogao sam otvoreno da razgovaram.

— Zašto nijesam izabran u novo srpsko rukovodstvo?  
Svi stari lanovi su izabrani ... jedino ja nijesam. Zašto? —  
postavio sam mu direktno pitanje.

— Pa, mnogo nas je Crnogoraca u tom rukovodstvu, a  
rukovodstvo je srpsko. Trebalo je popraviti nacionalni  
sastav.

Dok sam ga slušao, prevršila se gor ina u meni.

— Slušaj, ido, ništa više ne mrzim nego licemjerstvo!  
Veoma teško mi pada kada vidim licemjerstvo kod tebe.  
Ti dobro znaš da to što kažeš ne odgovara istini.. to nijesu  
pravi razlozi. Jer vi ste u isto vrijeme primili i neke Crno-  
gorce. Li no nemam ništa protiv njih ... ak smatram da su  
dobri komunisti.

Nije reagovao, ali me je pažljivo slušao.

— Nemam ništa ni protiv toga da se ljudi u rukovod-  
stvu mijenjaju s vremena na vrijeme — nastavio sam. —  
Ali to treba da važi za svakoga. Me utim, iz rukovodstva  
sam jedino ja ispao. Zbog svega toga sam došao do uvje-  
renja da postoje neki drugi razlozi... ne moram da osta-  
nem u rukovodstvu, ali htio bih da znam razloge zbog kojih  
sam otpao ...

Bio je red na njega da se izjasni. A on je razmišljao.  
Bio je neodlu an! Mirno sam ekao da vidim ho e li kod  
njega prevagnuti iskrenost ili e disciplinovano ponavljati  
„razloge“ o kojima su se, o igledno, dogovorili. Najzad se  
odlu io i rekao:

— Imaš pravo što tako postavljaš cijelu stvar. Istina je da razlozi koje sam ti naveo predstavljaju samo izgovor. A prave razloge si naslutio ... Tebe ne trpi Leka\*.

O ekivao sam takav odgovor. Ipak, bilo mi je teško. Razo arao sam se u ovjeka za koga sam mislio da je olienje dobrog komunista. Razo arao sam se i u odnose koji vladaju u Partiji... u to što se ne cijene aktivnost i sposobnost pojedinca, ve nešto drugo ... živio sam u ubjeenju da sam dobro obavljao zadatke koji su mi povjeravani, rukovodstvo je uvijek bez primjedbi prihvatilo moje izvještaje, slali su me na najteže zadatke ... svi sa kojima sam dolazio u dodir tražili su da ih ponovo posjetim i da im pomognem u radu ... I odjednom, ispadam iz rukovodstva. To nijesam mogao mirno da podnesem. Reagovao sam više osje ajno ...

— Rekao si mi nešto što sam predosje ao. Iako nijesam vjerovao da takvi odnosi mogu biti me u komunistima, sada sam saznao istinu i više nema sumnji! To teško mogu da podnesem ... osje am da sam izgubio najdragocjenije što sam imao ... Napusti u Srbiju i oti i u u neku drugu pokrajinu. Stavi u se na raspolaganje tamošnjoj organizaciji ...

ilas je moje rije i do ekao sa oštrinom kakvoj se nijesam nadao.

— Reaguješ kao da nijesi komunista, revolucionar — govorio je polako, analiziraju i svaku moju rije . — Komunisti su ljudi kao i svi drugi. . . imaju svoje slabosti. Niko nije savršen! Takvog nema u životu. Komunisti se razlikuju od drugih po tome što svjesno nastoje da svoje slabosti što više suzbiju. Neko to uspijeva u ve oj, a neko u manjoj mjeri. Takav je život i njega treba primiti takvog kakav jeste . . .

Osje ao sam da ima pravo, ali i dalje sam emotivno reagovao.

— Ipak, napusti u Srbiju — ponovio sam tvrdoglavo.

— To ti ne eš u initi — oštro je reagovao.

— Ja u to, ipak, u initi — bio sam uporan.

— Ako to u iniš, svršeno je sa prijateljstvom izme u nas — grubo je rekao.

\* Aleksandar Rankovi .

Nastavio je da čita knjigu; razgovor je time bio završen. Ustao sam i bez pozdrava izašao. Lutao sam cijeli dan po gradu, sve do kasno u noć. Ko zna po koji put sam u toku tog dana donosio tvrdnu odluku da ću bez obzira na sve ipak oti i iz Srbije. A onda bih se sjetio onoga što mi je Ranko rekao — da moram pre i preko svega i boriti se za bolje i iskrenije odnose sa drugovima. Najzad, kasno noću, donio sam odluku da ostanem. I odmah sam pošao Ranku iako je bilo prilično kasno. Ranko me je ugledao, zadovoljno se osmjehnuo i rekao:

— Znao sam da ćeš doći!... Znaš, ostaješ.

Klimnuo sam glavom. Sada kada je razum preovladao, bilo me je pomalo stid. On je to vidio, pa me je posavjetovao:

— Ti suviše osjetljivo reaguješ na „nepravde“ društva. Istina, brzo se i ohladiš i postupaš onako kako to dolikuje komunisti... Obavezno treba da se sastaneš sa Lekom i da sa njim otvoreno razgovaraš o svemu što se nakupilo među vama. Ništa ne smije ostati neraščišćeno. Inače, ne možeš ni sarađivati.

Pošto je obećavao da će lično ugovoriti sastanak, pozdravili smo se i ja sam izašao na ulicu. Osjetio sam se kao uvijek koji se oslobodio nečega što ga je teško pritiskalo. Sada mi je bilo lakše i neprijatno da pokrenem pitanja na sastanku do kojeg je došlo već sljedećeg dana. Međutim, Ranko me je sam oslobodio te neprijatnosti. Pošto je bio obaviješten o svemu od Ranka, po njemu je prvi da govori. Potpuno me je obezoružao:

— Ti si dobro osjetio da se moje ponašanje prema tebi promenilo u poslednje vreme. Nastalo je izvesno zabludenje sa moje strane. Tome nisi ti doprineo, nego sam ja nepravilno reagovao na neke nepromišljene Rankove izjave u odnosu na tvoj rad i rad ostalih članova komiteta.

Htio sam da ga prekinem, nijesam ništa razumijevao. Ali, on je nastavio:

— Dok si bio član komiteta, a posebno dok si radio na Jugu, Ranko je imao običaj da kaže kako niko od nas ne radi izuzev „Duga koga“.

— Kakve to veze ima sa mnom? — nijesam se mogao uzdržati. — Zar si se zbog toga ohladio prema meni?

— Ima i te kako! Ako Dido kao član rukovodstva uporno tvrdi da niko ništa ne radi osim „Duga kog“, onda je normalno otkrivati izvesnu reakciju ljudi... i ona je došla u vidu nipodaštavanja uspeha koje „Duga ki“ stvarno postiže... Možeš prigovoriti da to nije komunisti ki. I ja u se s tobom složiti. Samo, komunisti su živi ljudi, sa mnogim slabostima. Pa ni ja ih nisam lišen, mada nastojim da ih se oslobodim. Jedna od takvih slabosti jeste i odnos prema tebi. Ali ja sam odlučio da to preovladam. To ne može biti smetnja našoj daljoj saradnji.

Zastidio sam se... jer, ako se Rankovi tako oštro odnosi prema sopstvenim slabostima, šta meni preostaje? Zar ja nemam istih takvih, ako ne i ve ih, slabosti?

Rastali smo se kao prijatelji.

USKORO POSLIJE RAZGOVORA sa Rankovi emisilas mi je saopštio da po odluci Centralnog komiteta treba da odem na oporavak u banju. Energino sam odbio isti u i da revolucionar bez obzira na stanje svog zdravlja ne smije i i u banju kada se sve više zaoštrava revolucionarna situacija. Misilas je pokušavao da me ubijedi kako nemam prava, ali nije uspio. Onda je došao sa novom odlukom: treba da idem u Sijarinsku Banju kod Leskovca, gdje se tog ljeta održavao kurs za proučavanje *Istorije SKP(b)*. Na kurs e do i oko 100 učitelja iz cijele zemlje. Među njima ima svega 4—5 članova Partije. Moj zadatak je bio strogo određen: trebalo je svakog dana da sa rukovodstvom kursa proradim dio *Istorije* koji bi se zatim prorađivao u grupama.

Rado sam se prihvatio tog zadatka. Pružena mi je mogućnost da razgovaram sa učiteljima iz svih krajeva zemlje. Od njih uču saznati kakvo je stanje na selu, koristim iskustvo koje su stekli u radu sa seljacima, a ja uču ih upoznati sa iskustvima koje smo stekli u stvaranju partijskih organizacija... Ako bi mi uspjelo da od učitelja stvorim partijske aktiviste, bila bi to velika prednost za našu Partiju. No, i pored svih tih razloga, bilo mi je jasno da drugovi ipak žele da me pošalju u banju.

Povezao sam se sa organizatorom tog kursa Brankom Rakiem i pošao sam u Banju. Svi uitelji su već bili na okupu. Prijavili su se vlastima kao grupa uitelja koja je došla u Banju radi ljetovanja. Spavali su u školi; kuhinju su organizovali u svojoj režiji. Izabrali su Sijarinsku Banju jer u njoj u to vrijeme nije bilo gostiju. Iako su znali da nijesam u itelj, dobro su me primili i nijesu se raspitivali o meni. Smatrali su da sam uvijek „odozgo“ i zvali su me „Duga ki“.

Odmah sam razradio plan da svi u esnici kursa savladaju predviđeni program — da proučite itav „kratak kurs“ *Istorije SKP(b)*. Kako je za ostvarenje tako obimnog programa bilo malo vremena, odlučili smo da radimo svakog dana od tri sata ujutro do osam sati uveče — sa kratkim prekidima za doručak i večeru.

Uitelje smo razdijelili po grupama, koje su imale određena mjesta u šumi. Svaka grupa imala je svog rukovodioca. Sa njima sam razrađivao dijelove koje su svakog dana imali da predaju po grupama. Zatim bih obilazio grupe da vidim kako rade. To je tražilo izuzetan napor od svih u esnika kursa. Međutim, zahvaljujući i upravo tome, uspjeli smo da završimo itav program dva dana prije kraja ljetovanja. To je, svakako, bio velik uspjeh pošto se rijetko dešavalo da se na kursevima prorade sve glave *Istorije*. Sa te strane mogli smo biti zadovoljni. Ali, nešto mi je ipak smetalo: uitelji ne mogu uspjeti da savladaju cio program kursa, ali to znanje ne mogu biti knjiško! U esnici kursa ne mogu znati da ga primijene na našu stvarnost, već se mehanički ponavljati ono što su naučili o razvoju revolucije u Sovjetskom Savezu ...

Našao sam izlaz iz te situacije: produžili smo „radno vrijeme“ tako da smo imali dodatne časove od osam do jedanaest sati noću! Počeli smo održavati sastanke cijelog kolektiva i na njima voditi diskusije o stanju na selu. Uitelji su govorili o perspektivi sitnog posjeda, o mogućnostima plasmana poljoprivrednih proizvoda, o prezaduženosti seljaka kod banaka i trgovaca, o položaju bezemljaša... Potom smo razmatrali kako te probleme valja riješiti i kako seljake, u borbi za poboljšanje njihovog položaja, možemo privlačiti u Partiju. Na taj način sam sve uitelje tretirao kao članove Partije. U stvari, njih je i trebalo primiti u

Partiju. Ja to nijesam uinio jer nijesam imao ovlaštenja; ali sam zato predložio da se to uini na terenu gdje uitelji žive. To je i sprovedeno: bezmalo svi su bili primljeni u Partiju, a više od polovine ih je izginulo u narodnooslobodilačkoj borbi.

PO POVRATKU SA KURSA saopšteno mi je da preuzmem tehniku Centralnog komiteta. Stavljeno mi je u zadatak da organizujem štamparije za Centralni komitet i za pokrajinske komitete Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije i Crne Gore.

Odmah sam se prihvatio posla. Prvo sam otišao u vilu gdje je bila smještena štamparija na rušini pogona. Tamo sam našao sve kako sam ostavio — mašinu i ljude. Štamparija je radila besprijekorno, samo više nije mogla zadovoljavati narasle potrebe. Dijas je od strane rukovodstva održavao vezu sa štamparijom. Što se tiče distribucije, ona je predstavljala poseban problem. Iz štamparije je izlazilo sve više materijala, dolazilo je do zastoja u njegovom rasturanju i do me usobnog upoznavanja ljudi koji su radili taj posao, a time se povećavala opasnost da policija otkrije istavu tehniku.

Pošto sam stekao uvid u stanje, napravio sam plan reorganizacije: treba nabaviti veću i moderniju štampariju, a zatim na novoj osnovi organizovati mrežu za distribuciju materijala. Postoje u štamparsku mašinu treba prebaciti u Novi Sad i pomoći Pokrajinskom komitetu da organizuje štampariju za Vojvodinu.

Tih dana sreću sam Ljubicu, onovu djevojku iz susjednog sela koju sam primio u Partiju kada sam boravio u svom selu u jesen 1937. godine. Mnogo sam se obradovao tom susretu, a posebno kada mi je rekla da se konačno preselila u Beograd i da stanuje kod brata, koji radi u jednoj štampariji. Odmah sam odlučio da se upoznam sa Ljubini bratom i da ih oboje uključim u poslove oko tehnike. To sam joj odmah rekao; bila je zadovoljna što će ponovo obavljati partijske zadatke.



*Milica Sari . studentkinja, 1937.*



*Svetozar Vukmanovi  
u vojsci 1937.*





*Zloglasna beogradska „Glavnja a”*



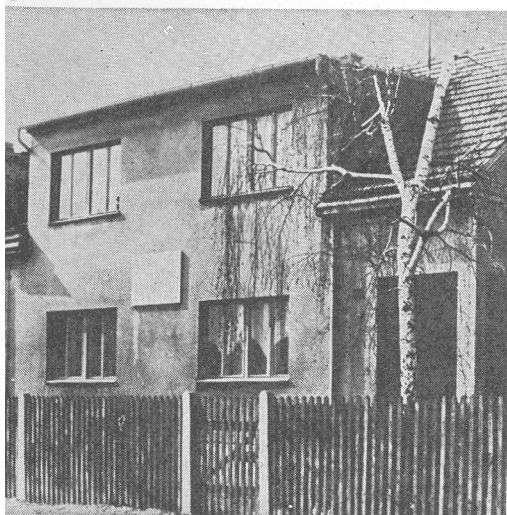
*Bosa Mili evi , jedna od žrtava demonstracija održanih u Beogradu 14. decembra 1939.*



*Zbor studenata posve en žrtvama terora vladaju eg režima 1940.*



*Generalni sekretar  
KPJ Josip Broz Tito*



*Zgrada u Dubravi na  
periferiji Zagreba u  
kojoj je oktobra 1940.  
održana Peta zemaljska  
konferencija KPJ*

Tako sam se upoznao sa Brankom Bonovićem\* i sa Slobodanom Jovićem, koji je kao slovoslagar radio u istoj štampariji. Kod njih sam često išao i na spavanje. Tamo sam uvijek našao i nešto da pojedem kada bih oglasnio.

Preko Branka sam nabavio novu, već u štamparsku mašinu na nožni pogon. Angažovao sam brat i par Danu i Branka Maksimovića a da uzmu pod zakup jednu vilu na Kotež neimar. Sa njima me je ranije upoznao Zujović.

U podrum zakupljene vile smjestili smo štampariju. Organizator štamparije ponovo je bio Niko Vučković. Brana Perović je izostavljena jer je prešla na rad u distribuciju. Umjesto nje, angažovana je Zaga Jovanović, studentkinja iz Kragujevca, koja je te godine došla na Univerzitet.

Malu štampariju prebacili smo u Novi Sad. Jedne noći, uz pomoć nosača, donio sam je upakovanu do drumu koji iz Zemuna vodi za Novi Sad. Tu ju je preuzeo Žarko Zrenjanin, sekretar Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu.

Mnogo teži zadatak je bio organizovanje mreže za distribuciju štampanog materijala; trebalo je stvoriti posebnu organizaciju koja bi bila paralelna sa političkom i po mogućnosti što više odvojena od nje, kako bi se otklonila mogućnost da policija preko nekog zaplijenjenog materijala uspije da otkrije cijelu partijsku organizaciju.

Organizovao sam osnovni tehnički punkt koji bi prihvatao materijal iz štamparije i vršio osnovnu raspodjelu materijala na pojedine gradove u unutrašnjosti. Materijal iz štamparije do tog punkta prenosili su posebni kuriri koji su obavljali samo taj posao i nijesu se međusobno poznavali. Rukovođenje punktom povjerio sam Miri i Blažu Jankovićima. Oni su bili oslobođeni rada u štampariji. Odnosi između u tog punkta i organizacije za distribuiranje materijala bili su postavljeni na sljedeći osnov: posebni kuriri su iznosili materijal iz tog ili nekog drugog pomoćnog punkta i predavali ga kuririma iz unutrašnjosti; osim toga, postojao je tehnički punkt za grad, odakle se distribuirao materijal po gradu. Svi ljudi koji su radili u „tehničkim“ bili su odvojeni od partijskih organizacija, a za njih je znao samo sekretar komiteta.

**\* Poginuo od okupatora za vrijeme provale u Beogradu. Proglašen za narodnog heroja.**

Nabavio sam preko Donovi a dvije mašine — jednu na ru ni, a drugu na nožni pogon. Prva je trebalo da bude otpremljena za Skoplje, a druga za Podgoricu. Za Kosovo sam nabavio obi nu mašinu za umnožavanje (geštetner). To su zahtijevali drugovi sa Kosova pošto nijesu imali mogućnosti da organizuju štampariju.

Mašinu za Skoplje poslao sam poštom na adresu jednog oba i deklariseo robu kao oba arski alat. A za transport druge mašine i materijala koristio sam ambulanta kola Crvenog krsta. U Crvenom krstu je, naime, radio jedan šofer koji je bio komunista; on bi nam javljao kada je dežuran i mi bismo tada telefonom tražili auto navodno radi prevoza bolesnika. Tako smo prevozili materijal iz Beograda u unutrašnjost ili obratno. Na trošarinskim stanicama niko nas ne bi kontrolisao.

Kako je transport štamparije za Crnu Goru bio komplikovan, bilo je dogovoreno da je prebacim do Pe i, odakle bi je drugovi iz Crne Gore kamionom prevezli do Podgorice.

Angažovao sam automobil Crvenog krsta, natovarili smo štampariju i u prvi sumrak krenuli za Pe . Ra unao sam da emo još u toku no i sti i u selo Vitimiricu blizu Pe i. Tu je trebalo da ostavimo štampariju. Ali, u putu nam je pukla guma i izgubili smo oko dva sata. Pred samu zoru stigli smo u Kosovsku Mitrovicu. Dalje nijesmo smjeli jer bi seljaci mogli vidjeti da iz automobila Crvenog krsta, umjesto bolesnika, istovarujemo štampariju. Zato sam odlučio da ne idemo prema Pe i, nego da štampariju ostavimo u selu Pantinu, nedaleko od Kosovske Mitrovice. U tom selu je živio moj te a Andrija Lekić, iji su sinovi i k eri bili komunisti. O tome sam odmah po povratku u Beograd obavijestio Pokrajinski komitet za Crnu Goru. Ali iz Crne Gore mjesecima se niko nije javljao; došla je i okupacija zemlje, a štamparija je još ležala u selu. Tek poslije naše intervencije štamparija je kona no bila preba ena.

Nasuprot tome, iz Skoplja nam je stigla poruka da je sve spremno da štamparija po ne sa radom. Tražili su samo stru nu pomo da mašinu stave u pogon. Stoga sam odlučio da po emo onovi i ja.

Kako nije smio da zna ku u u kojoj se nalazila štamparija, stavio sam mu crne naočari koje sam prethodno „postavio“ pamukom. Ulicama Skoplja vodio sam onovi a kao slijepog.

onovi je ostao u štampariji nekoliko dana, za koje vrijeme je obuio Mir eta Aceva da radi na štamparskoj mašini. Poslije toga sam ga na isti način izveo iz kuće.

Sto se tiče Beograda, odlučio sam da postoje u organizaciju tehnike prepustim Pokrajinskom komitetu za Srbiju, a da po njemu stvarati posebne organizacije za potrebe Centralnog komiteta. Angažovao sam onovi a da nabavi modernu štampariju na električni pogon; prihvatio sam i ponudu Dane i Branka Maksimovića a da Partiji ustupe plac i potrebna sredstva za izgradnju vile koja bi imala tajnu prostoriju za smještaj štamparije. Angažovao sam Zoru i Stevana Krdžalića a da uzmu pod zakup kuću u radi smještaja nabavljene štamparije dok vila ne bude sazidana.

NEGDJE U JESEN 1940. godine čilas mi je saopštio da u ime Centralnog komiteta treba da prisustvujem pokrajinskoj partijskoj konferenciji za Makedoniju. Ta vijest me je mnogo obradovala: ponovo ću vidjeti drugove sa kojima sam radio, sazna ću koliko su napredovali u omasovljavanju Partije, koliko su uspjeha imali u štrajkovima i drugim akcijama. U Skoplju sam razgovarao sa Žujovićem i ostalim drugovima. Htio sam da doznam da li je Sarlov dolazak na funkciju političkog sekretara doveo do snažnijeg razvoja organizacije ili je, pak, izazvao stagnaciju i opadanje onog poleta koji smo ostvarili. No, oni su bili prilično zakopani. Ipak, iz diskusija sam mogao zaključiti da je polet u akcijama donekle jenjavao.

Na konferenciji sam doznao da se priprema Peta zemaljska konferencija KPJ. Naime, za nju su birani delegati. Pretpostavljam sam da ću prisustvovati i toj konferenciji, mada me je udilo što nijesam nigdje bio izabran za delegata — ni u Srbiji ni u Makedoniji! A dosta sam radio i na jednom i na drugom terenu ... Ipak, pred samo održavanje Pete zemaljske konferencije pozvan sam da joj pri-

sustvujem u svojstvu posmatrača. Međutim, na samoj konferenciji prihvaćeno je da mi se prizna status punopravnog delegata...

Konferencija je trajala tri dana. Za sve to vrijeme nijesmo smjeli izlaziti iz kuće koja se nalazila u predgrađu Zagreba. Bilo nas je preko stotinu delegata u toj maloj kući. Zato smo morali spavati na podu, zbijeni kao sardine.

Vrijeme je brzo prolazilo: sastanci su se održavali tokom cijelog dana, sa izvjesnim prekidima. Najprije su čitani referati, poslije čega bi nastajala diskusija. Delegati nijesu mnogo istupali na samoj konferenciji, već pretežno za vrijeme odmora, ručka ili večere. To je dolazilo usljed toga što je većina delegata u Beogradu prvi put na takvim konferencijama, pa su se teško odlučivali da uzmu učešće u diskusiji na plenarnim sastancima.

U ovoj situaciji sam se i ja našao. Nijesam se usuđivao da istupim iako sam osjećao da bih imao mnogo šta da kažem. Slušajući referate, imao sam osjećaj da bi se mnogo više moglo govoriti kako je došlo do omasovljenja Partije u posljednje vrijeme, da bi se moglo konkretnije ukazati na korake koje treba preduzeti kako bi se taj razvoj još više ubrzao. Ali nedostatak smjelosti pratio me je od djetinjstva: uvijek sam imao tremu kada je trebalo da istupim javno. I tek kada bih pomislio da govorim, trema bi polako nestajala...

Dugo sam se kolebao da li da istupim. Najzad sam zatražio riječi; govorio sam o iskustvima iz rada na teritoriji Srbije i Makedonije; iznio sam kakvo je stanje bilo prije nepune godinu dana i kakav je napredak postignut u međuvremenu... Buran razvoj Partije objašnjavao sam pogoršanjem materijalnog položaja radnih masa u gradu i na selu, ali i promjenom strukture same Partije, jer smo se u procesu borbe oslobađali starih, neaktivnih članova i zamjenjivih ih novima, koji su izašli iz borbe... Svoje izlaganje sam završio riječima:

— Moramo se smjelije povezivati sa radnicima. Članovi rukovodstva, kada dođu na teren, ne smiju se sastajati samo sa mjesnim rukovodstvima ili, u najboljem slučaju, sa članovima Partije, nego sa što širim krugom radnika. Tako će se stići potreban uvid u situaciju na terenu.

Pri tome ne treba da se plaše da će ih otkriti policija... Radnici sa simpatijama gledaju na Partiju i žele da na neki način pomognu borbu koju ona vodi... Ne može se osporiti da Partija u organizacionom pogledu zaostaje za potrebama istavog pokreta. Zato je neophodno da se ubrza tempo partijskog rada. Komunisti ne mogu imati lični život... svaki djeli vremena moraju davati pokretu. A takvih komunističkih mišljenja imamo... Orce Nikolov je bio toliko iscrpljen da je pao u nesvijest...

Time sam završio. Osjećao sam kao da sam skinuo teret koji me je pritiskao. Ali, poslije mene je uzeo riječ jedan delegat iz Slovenije.

— Ako bismo prihvatili ovakvu orijentaciju i ovakav „tempo rada“, izložili bismo se opasnosti da policija otkrije našu organizaciju i poruši sve što bismo izgradili takvim previše forsiranim radom...

Tako je prvi put nastao konflikt na konferenciji. Pojavila su se dva različita stava u jednom od veoma važnih pitanja koja se odnose na našu dalju aktivnost. Tada je intervenisao generalni sekretar Centralnog komiteta — Tito.

— Meni se sviđa ono što je govorio onaj drug... — pokazao je rukom prema meni, ali nije znao kako se zovem. Onda je za moment zastao i dodao... — Tempo! Orijentacija koju on predlaže nije povezana, nego, obrnuto, smanjuje opasnost od provaljivanja policije u našu organizaciju. Policija najlakše otkriva naše organizacije onda kada su povezane, kada nisu povezane s masama. Naravno, ne treba ljude dovoditi do toga da padaju u nesvijest. Partijski kadrovi su dragocjeni i njih treba čuvati.

Od tada su me svi u esnici konferencije počeli nazivati imenom koje mi je dao Tito. Taj nadimak mi je ostao do današnjeg dana.

Tom Titovom intervencijom prevaziđen je spor koji je nastao mojim istupanjem na konferenciji.

Osim tog, došlo je do još jednog konflikta na konferenciji. Ovoga puta između Sarla i Dilasa. U razgovoru za vrijeme pauze Šarlo je iznio stav da svi kolonisti koji su dobili zemlju u Makedoniji treba da se isele.

Tome se odmah usprotivio Dilas.



— Zna i li to da treba da napuste zemlju i oni kolonisti koji su u me uvremenu postali komunisti?

— Svi — odgovorio je Sarlo bez dvoumljenja.

— Ja se s tim ne slažem — oštro je reagovao ilas. — To je nacionalisti ki stav!

Taj oštar konflikt Tito je morao da rješava: njegov stav nije ostavljao mjesta dvoumljenju — bio je isti kao i ilasov. Ali, dobio sam utisak da se Sarlo nije složio. Tito nije htio da ga istjeruje na istinu; izgledalo mi je da izbjegava da zaoštri konflikt sa Sarlom. To mi je bilo veoma krivo. Strasno sam želio da se sa Sarlom raš isti ne samo taj nego i mnogi drugi njegovi stavovi.

Na kraju konferencije je izabrana Kandidaciona komisija; u nju smo ušli Krsto Popivoda, jedan drug iz Slovenije i ja. Kada smo se povukli sa Titom u jednu sobu da bismo se dogovorili o kandidatima, Tito nam je predao listu sa imenima kandidata za lanove Centralnog komiteta. To nijesu bila prava imena, nego pseudonimi, pa nijesam znao koga predlažem. Mi smo prihvatili listu bez diskusije jer, kona no, Titu je Kominterna povjerila da sastavi Centralni komitet. Tu listu smo predložili konferenciji i ona je jednoglasno prihva ena.

ZNAO SAM DA PARTIJA PRIPREMA velike demonstracije radnika i studenata protiv skupo e i protiv neprekidnog pogoršavanja položaja radnika. Me utim, nijesam pretpostavljao da e vlada nastupiti protiv demonstrenata sa takvom oštrinom. I to vlada koja je pretendovala da uvede demokratske slobode i da riješi nacionalno pitanje!

Demonstracije su bile zakazane za 14. decembar na Slaviji. Meni i Dilasu je bilo zabranjeno da u estvujemo, ali, kako nijesam mogao izdržati da budem daleko od mjesta demonstracija, izašao sam sa ilasom na Tašmajdan, koji je tada bio pust i neure en. Sjeli smo na stijene i osluški-vali ... U po etku se ula samo neka udaljena buka iz pravca Slavije. A onda se sve više primicala! Izgledalo je da se demonstranti kre u Hartvigovom ulicom\* prema Tehni kom

\* Danas ulica Borisa Kidri a (prim. red.).

fakultetu. Odjednom je poela pucjava! Prvo mitraljeski rafali, a onda pojedina ni pucnji, koji su se sve više približavali Tehni kom fakultetu. Izgledalo je da policija pojedina no ubija demonstrante. Bilo je jezivo to slušati! činilo nam se da svaki metak poga a nekog od naših drugova ... možda Leku, koji rukovodi tim demonstracijama. .. ili Sunju, koja se nalazi me u demonstrantima ... ili Dura Strugara ... ili... Osje ali smo se kao da svaki metak direktno poga a nas. I u tom haosu uo sam Dilasa kako govori:

— Njihovi meci poga aju naše drugove, ali sahranjuju i iluzije masa da e vlada dati slobodu i demokratiju, da e obezbijediti poboljšanje njihovog materijalnog položaja ...

U prvom trenutku nijesam shvatao šta ho e da kaže, ali mi je ubrzo postalo jasno ...

Drugi dio  
BORBA ZA VLAST

## GLAVA I

### BURA NA POMOLU

*Martovske demonstracije • Sta se dogadalo 27. marta 1941. godine • Moj prvi govor gra anima Beograda i Titovo reagovanje • Iznevjerene nade u sklapanje sporazuma sa SSSR • Beograd pod kišom bombi i u moru plamena • Savla ujem strah od bombardovanja • Susret sa majkom u aprilskom ratu • Kapitulacija i povratak u Beograd*

JOS OD ANŠLUSA AUSTRIJE bilo je jasno da se Hitler ne e zaustaviti na granicama naše zemlje. Opasnost od najezde na nas pove avala se sa sve novim Hitlerovim osvajanjima po Evropi. Ostajalo je samo da se vidi da li e uspjeti da nas bez rata porobi kao što je u inio sa Ma arskom, Rumunijom i Bugarskom ili e morati ratovati kao u Poljskoj, Belgiji, Holandiji i Francuskoj, odnosno intervenisati vojnom silom kao što se to desilo u Danskoj i Norveškoj.

Izbor na ina porobljavanja tu ih zemalja nije zavisio od Hitlerove volje, pa ni od volje vladaju ih krugova u pojedinim državama. Volja naroda i njegova spremnost da se suprotstavi porobljavanju i politici koja tome vodi — bili su glavni inoci u donošenju istorijskih odluka. Za naše narode dilema se sastojala u tome da li se suprotstaviti pokušajima Hitlera da uz pomo doma ih vladaju ih krugova izvede mirno porobljavanje naše zemlje. Ako se prije martovskih dana i moglo posumnjati da e mase biti spremne da se oružjem suprotstave pokušaju porobljavanja naše zemlje, to se ne bi moglo re i za Partiju u cjelini i njeno rukovodstvo. Ono je od po etka Hitlerove ekspanzije upozoravalo da emo joj se jednog dana morati suprotstaviti svim sredstvima.

Taj dan je došao kada je predsjednik vlade Dragiša Cvetković otišao u Beograd da sklopi sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Bilo je to 25. marta 1941. godine. Partija i njeno rukovodstvo nijesu se kolebali. Bili su dosljedni svom dotadašnjem stavu. Pozvali su narod na masovne demonstracije, koje su po ele istog dana i trajale sve dok nije oborena vlada koja je potpisala sramni pakt.

U to vrijeme radio sam na organizovanju partijske tehnike, na štampanju i rasturanju partijskih proglašaja, letaka itd. Zbog toga nijesam smio da učestvujem u demonstracijama i akcijama koje bi mogle dovesti do mog hapšenja. Nijesam prisustvovao ni sastancima rukovodstava kada je analizirana situacija i donesene odluke o preduzimanju akcija. Sve mi je to, naravno, teško padalo, bio sam nekako odsječen od događaja. Istina, obavještavali su me redovno o akcijama koje su pripremane. Tako sam saznao i za demonstracije povodom pristupanja Trojnom paktu.

Osjećao sam da se približuju veliki događaji. Prekršio sam obavezu i izašao na ulicu. Pošao sam prema dijelovima grada gdje je trebalo da se održe demonstracije. Ubrzo sam naišao na prve grupe demonstranata; bilo ih je nekoliko hiljada: uzvikivali su parole protiv vlade, protiv pristupanja naše zemlje Trojnom paktu... Gradani su otvarali prozore svojih stanova i čuli su se uzvici odobravanja. Organi vlasti nijesu se suprotstavljali demonstrantima. Sve je to bilo novo i neobično: nikada naše demonstracije nijesu bile tako masovne, nikada gradanstvo nije tako podržavalo — i, što je najvažnije, prvi put policija nije stupila odmah u akciju! Sve je to jasno govorilo da su na pomolu burni događaji.

27. MART JE BILAN i neobično topao dan. Iz stana sam izašao nešto poslije osam sati i krenuo prema centru grada. Uz put sam sretao manje grupe demonstranata. Nosili su transparente sa natpisima: „Živeli saveznici“, „Živeo kralj“... Vidio sam i slike kralja Petra. Nijesam shvatao šta se događalo; od prolaznika sam saznao da su svrgnuti namjesnici i da je kralj proglašen punoljetnim, da je obra-

zovana nova vlada sa generalom Dušanom Simovićem na čelu i da su u nju ušli šefovi svih političkih partija koje su ranije sačinjavale blok Udružene opozicije. Čak i Matija Vlačić, navodno, treba da raskine sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

Ja sam zadovoljio radoznalost, pošao sam sa grupom demonstranata. Bio sam oprezan i držao se uvijek po strani. Pratio sam se da ne učestvujem u demonstracijama, a ipak nijesam mogao da izostanem! Tako sam mogao da pratim ono što se događalo na ulicama Beograda.

U grupama demonstranata se izmjenjivali ljudi i mijenjao odnos snaga; komunisti su na klasičnim demonstracijama rukovođeni demonstracijama. Prvo su pošli da se javljaju kao govornici i da daju ton demonstracijama, tako da su postepeno nestajali drugi agitatori, a sa njima i kraljeve slike. Na transparentima su se pojavile nove parole: „Živeo prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom“, „Živeo Sovjetski Savez“, „Bolje rat nego pakt“, „Bolje grob nego rob“ ...

Borbeno raspoloženje nevjerovatno je raslo u masama. Komunisti su potpuno ovladali demonstracijama. Govornici su isticali zahtjev da se zaključi savez sa Sovjetskim Savezom. Masa je snažno prihvatila taj zahtjev. To je bio izraz povjerenja u snagu Sovjetskog Saveza, shvatanja da se jedino tako možemo spasiti katastrofe koja se nadvila nad našu zemlju. Demonstracije su poprimile izrazito antifašistički karakter. Razbijen je izlog njemačkog turista kog birao.

Oko podne u demonstracijama je učestvovalo preko 50.000 građana, što je za ono vrijeme bio veoma impozantan broj.

Povorke demonstranata su se kretale Aleksandrovom ulicom i zaustavile se pred Tehničkim fakultetom. Opet su pošli da se smjenjuju govornici — sve sam ih znao sa Univerziteta. Toliko puta sam slušao njihove vatrene govore u Fizičkoj sali Univerziteta. Bili su dobri govornici, ali — istini za volju — studente je lako „zapaliti“. Bilo mi je drago kako se u novonastaloj situaciji uglavnom uspješno snalaze. Naš rad na Univerzitetu dao je dobre rezultate! Brinulo me je samo to što su naši drugovi na izmaku snaga: govore od ranog jutra i glas ih izdaje. A narod traži nove govornike, jer se poslije toliko godina uje riječ istine!

Po eo sam da se probijam kroz redove demonstranata. Htio sam da do em do mjesta sa koga se govorilo. Nijesam imao namjeru da govorim. To mi je, uostalom, bilo izri to zabranjeno. Htio sam jednostavno da se vidim sa drugovima. Me utim, im su me ugledali, oduševljeno su me pozdravili i zahtijevali da govorim. Objašnjavao sam im da mi je to zabranjeno, da ak ne bih smio biti na ulici. A oni su se smijali govore i:

— Zar i na to misliš u ovom trenutku? Vidiš li da mase ho e revoluciju ...

Nijesam se mnogo opirao. Vjerovatno sam podsvjesno želio da me „prinude“ da govorim.

Sje am se da su me podigli na ruke i da sam se snažnim, odmornim glasom obratio okupljenim demonstrantima:

— Obrazovana je nova vlada — rekao sam dok je u meni raslo uzbu enje. — No, ona e voditi staru politiku. To dokazuje njen sastav... snage koje u njoj u estvuju nijesu u stanju da promijene dosadašnju politiku. A mi tražimo vladu koja e promijeniti stanje, koja e odmah mobilisati sve što je patriotsko u ovoj zemlji i imati snage da izvrši iš enje državnog aparata i vojske od petokolonaša i izdajnika, od svih koji nijesu za borbu u ovim odsudnim asovima! Što se ti e spoljne politike, potrebna nam je vlada koja e imati smjelosti da zaklju i savez o uzajamnoj pomo i sa Sovjetskim Savezom ...

Završio sam uzvikom: „Da živi savez sa Sovjetskim Savezom!“ Izazvao sam oduševljenje prisutnih; ljudi su imali bezgrani no povjerenje u snagu Sovjetskog Saveza. Tome smo i mi mnogo doprinijeli našom propagandom. Bio sam zadovoljan efektom mog govora.

Prije završetka mitinga obavijestili smo gra ane da e se oko šest asova poslije podne održati nov zbor kod Vukovog spomenika.

Dok se nepregledna masa ljudi razilazila, saopštiše mi da treba da prisustvujem sastanku partijskog rukovodstva za Srbiju na kome se pretresa novonastala situacija.

Okupili smo se u jednom stanu u Molerovoj ulici i tu zaklju ili da odmah štampamo proglas koji emo dijeliti na zakazanom zboru kod Vukovog spomenika. itav taj posao bio je povjeren meni...

Tog poslijepodneva doživio sam nešto o čemu dan ranije nijesam mogao ni sanjati: svratio sam u jednu mljekarnicu i na stolovima ugledao letke Pokrajinskog komiteta Komunističke partije! Ljudi koji su ulazili u mljekarnicu da nešto pojednu slobodno su uzimali letke i ostavljali ih na stolovima. I ja sam tako postupio. Rasturanje proglašeno tako je i smo izvršili neometano; proglašeno smo štampali u ilegalnoj štampariji i automobilom ga donijeli pred Vukov spomenik, gdje smo ga dijelili građanima a da policija uopšte nije intervenisala. Inicijativu za dalje štampanje proglašeno preuzeli su još neki drugovi (Svabi).

Odsustvo policije u toku bitavog dana najviše me je iznenadilo. Ranije ni jedna akcija nije mogla da prođe a da snage unutrašnje bezbjednosti ne pokušaju hapsiti, premlavati, pa čak i ubijati. Sada ih nigdje nema! Izgleda da stvarno počinje revolucija. Narod više ne očekuje da živi na starinu, a snage poretka više nijesu u stanju da vladaju na taj način. U mojoj glavi počinju se rojevati misli: ako je to revolucija, da li ima uslova da uspije? Sta je sa vojskom? Kako će se ona držati? Vidim, ona je izašla na ulice: manje vojne jedinice i tenkovi zaposjeli su sve strateške tačke Beograda. Narod ih pozdravlja i skandira: „Vojska s narodom, narod s vojskom!“. To nije samo poziv vojsci da se pridruži pokretu naroda za odbranu zemlje. To je izraz vjerovanja da jedino vojska može da spriječi i porobljavanje zemlje... Da li bi bilo pravilno, razmišljao sam dalje, da se orijentiramo na to da revolucionarnim putem uzmemo vlast? Da li time ne bismo odbili one snage koje su spremne da se bore protiv osvajača i koje su protiv profašističkog režima, ali koje nijesu za vlast komunistička... Međutim, ni nastala situacija nije zadovoljavajuća: svrgnut je režim koji se oslanjao na sile osovine; došle su na vlast snage koje se izjašnjavaju protiv takve politike... Sve je to tačno, ali Hitler ne može dozvoliti da mu tako lako propadne plijen koji je već imao u rukama. On će ranije ili kasnije intervenisati vojnim snagama... To znači da se moramo spremati za odbranu... Na koje snage možemo računati? Narod je spreman da se bori, ali to se ne bi moglo reći i za vladajuće krugove, a još manje za vrhove vojske. Oni nijesu spremni da daju oružje u ruke naroda. Zato ih treba ukloniti i osloniti se na one



snage koje su spremne da se svim sredstvima bore za nezavisnost zemlje ...

Znao sam da priprema za odbranu zemlje i iš enje državnog aparata i vojske zahtijevaju određeno vrijeme i da taj zadatak može uspješno obaviti samo revolucionarna vlada, koja je nezamisliva bez u eš a komunista.

Razmišljanja su me dovela do istog stava koji sam zauzeo u govoru pred Tehničkim fakultetom. Nova vlada se ne razlikuje od stare vlade. Zato i ona mora da ode s vlasti...

Odlučio sam da iskoristim prvu priliku i da bolje obrazložim svoje stavove... Nijesam morao dugo da čekam. Prilika mi se ubrzo pružila. Narod kod Vukovog spomenika nije htio da se razdieli i iako je lista govornika bila iscrpljena; rukovodstvo je odlučilo da se na trgu Slavija održi novi, veliki zbor. Dilas mi je rekao da se pripremim pošto ću govoriti u ime Komunističke partije Jugoslavije ...

NEŠTO OKO OSAM SATI uveče otvoren je veliki zbor kojim su završene velike anarhističke demonstracije bezmalo svih odraslih građana Beograda. Bilo je prisutno preko 100.000 građana, gotovo polovina ukupnog stanovništva Beograda!

Savla uju i uzbuđenje izazvano time što sam prvi govornik i što se obračunao tolikom broju građana, gromko sam uzviknuo:

— Govorim u ime Komunističke partije Jugoslavije...

Prekinula me je bura oduševljenja. Bio sam iznenađen. Naviknut na ilegalne konferencije, nijesam ni slutio da Partija uživa takve simpatije. Ponovio sam misao da se nova vlada ne razlikuje od stare i da će voditi istu politiku, ali sam dodao zahtjev da komunisti uzmu u eš a u novoj vladi. U vezi s tim sam rekao:

— Ne mogu zamisliti novu vladu bez u eš a predstavnika Komunističke partije. Samo uz u eš a komunista zemlja se može pripremiti za odbranu ...

Opet odobravanje! A ja sam, ponijet oduševljenjem, govorio o potrebi zbivanja svih patriotskih snaga radi odbrane zemlje, kao i o potrebi iš enja državnog aparata i

**PODELA JUGOSLAVIJE POSLE  
OKUPACIJE APRILA 1941.**

Područje anektirano od strane Nemačke



Područje Banata pod nemačkom upravom



Područje Srbije pod nemačkom okupacijom



Područje anektirano od strane Italije



Područje priključeno italijanskoj  
»velikoj Albaniji«



Područje Crne Gore pod italijanskom  
okupacijom



Područje anektirano od strane Mađarske



Područje Međumurja pod mađarskom  
okupacijom



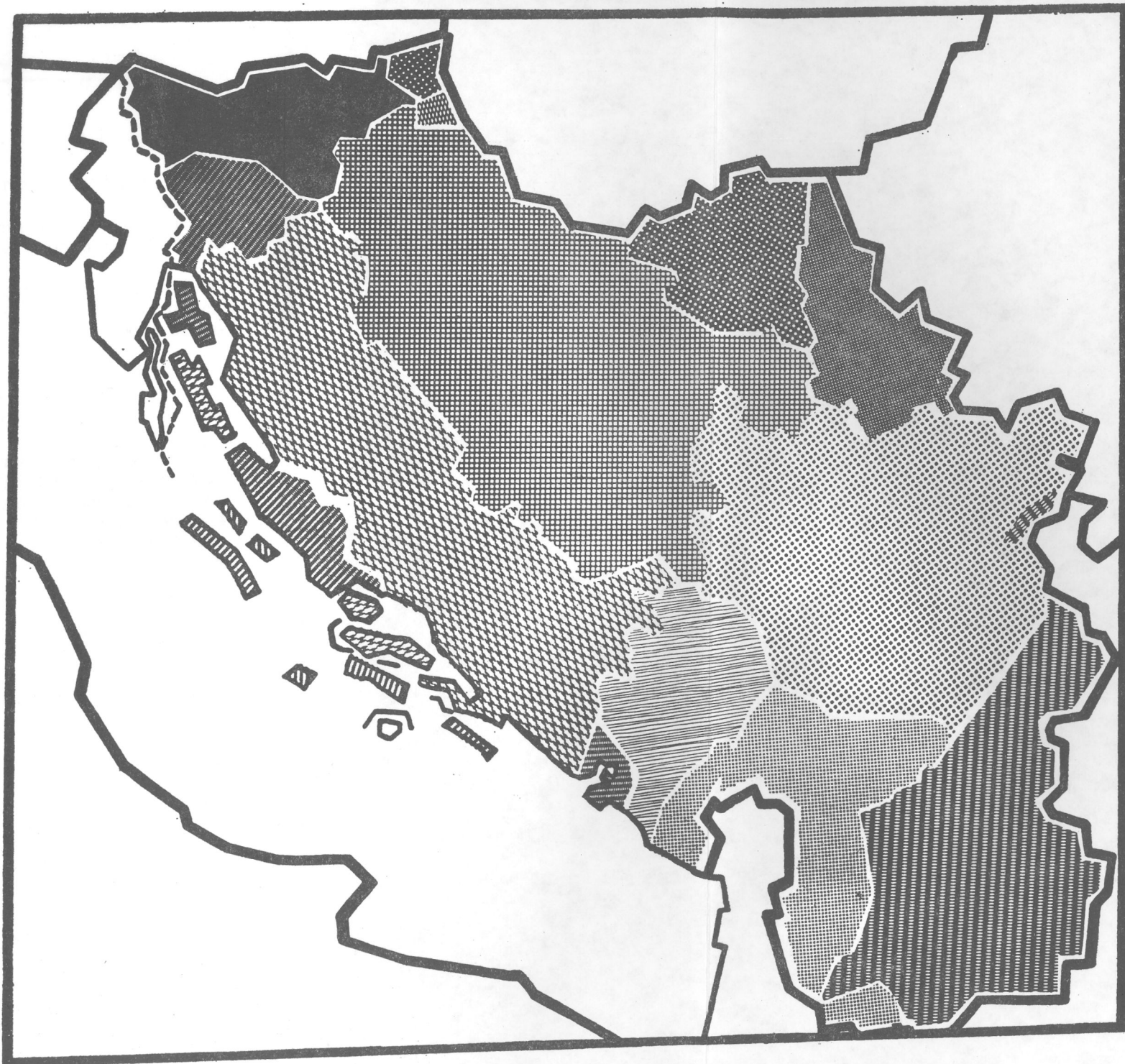
Područje anektirano od strane Bugarske



Interesno područje Nemačke na teritoriji  
tzv. Nezavisne Države Hrvatske



Interesno područje Italije na teritoriji  
tzv. Nezavisne Države Hrvatske



vojske od petokolonaša i izdajnika... Masa je odobravalala svaku moju rije !

Poslije su govorili ostali govornici. Na kraju, izvan programa, govorio je i Rade Konar. On je održao kratak, vatren govor. I on je govorio o Komunističkoj partiji i njejoj politici. Njegov govor je tako e ponovo izazvao buru oduševljenja ...

Poslije završetka zбора jedan manji dio omladine nastavio je da demonstrira ulicama sve do Kaleničeve pijace. Tu je govorio i Ilić ... Poslije njegovog govora smo se razišli.

Tako se završio dan koji e ostati kao značajan datum u istoriji naše zemlje, dan kada se u Beogradu, prvi put poslije toliko godina, slobodno zborovalo i nesmetano djelovalo.

O svemu što se 27. marta dešavalo u Beogradu i o našim stavovima odmah smo obavijestili Tita, koji se nalazio u Zagrebu. Bio sam iznenađen kada sam saznao da Tito ima ozbiljne primjedbe na stavove rukovodstva, a posebno na moje stavove: sjećam se da nam je poručivao da je naš stav u odnosu na novu vladu potpuno pogrešan. Pitao se kako ja mogu unaprijed znati da e nova vlada voditi istu politiku kao i prethodna... smatrao je da novoj vladi treba dati vremena da se na djelu pokaže, pa je, ukoliko ona zaista krene stopama ranijih vlada, argumentovano napasti.

Ne manje pogodila me je i druga kritička primjedba. Tito se pitao zašto sam prekršio direktivu da ne smijem javno istupati, odnosno zašto sam se ponašao kao da je revolucija završena (kako je samo pogodio moje misli!) i kao da je prestala opasnost da me policija prepozna kada obilazim štamparije i tehničke punktove. Otkrivanje štamparije i instalavog tehničkog aparata Partije predstavljalo bi u nastaloj situaciji veoma ozbiljan udarac za naš pokret — poručivao nam je Tito.

Objekti primjedbe su mi teško padale. Doduše, vidio sam opravdanost druge primjedbe, ali sam u odnosu na prvu smatrao da ja imam pravo. Stoga sam jedva čekao da se naem sa drugom Titom i da mu iznesem svoj stav. To sam i učinio kada je, sljedećeg dana, Tito došao u Beograd i održao šire savjetovanje sa aktivistima iz cijele Srbije u cilju

razrađivanja stavova u novonastaloj situaciji. Iznio sam Titu svoju sumnju u opravdanost njegove prve primjedbe. On me je pažljivo saslušao, a zatim rekao da ne vodim dovoljno računa o tome da ono što je meni jasno ne mora da bude jasno masama. Po njegovom mišljenju, mase uglavnom zaostaju u shvatanjima iza avangarde; zato revolucionar mora biti strpljiv i aktivno uticati da situacija što prije sazri; nikada ne smije suviše istrjavati jer se tako izolovati od masa i sigurno biti tu en. Revolucionar mora uvijek imati na umu da mase hoće da se na djelu uvjere u ispravnost onoga što on govori...

Sa tih nekoliko rečenica potpuno me je razoružao, ali i naoružao novim saznanjima koja su mi i te kako pomogla da se snalazim u burnim događajima koji su nailazili.

DANI KOJI SU USLIJEDILI potvrdili su moje sumnje. Nova vlada nije imala vremena, a nije ni htjela da po ne sa priprema za odbranu zemlje. Umjesto toga, zauzela je stav da ni im ne izazove Hitlera. To je bilo najgore što se moglo učiniti u datim uslovima.

U vremenskom tjesnacu u kome se našla trebalo je da vlada preduzme sve drugo samo ne ono što je činila: nije smjela da se orijentiše na odbranu granica i teritorije. Bilo je jasno da se manja i slabo naoružana jugoslovenska vojska ne može oduprijeti snažnijem i bolje naoružanom protivniku. Trebalo je osposobiti vojne jedinice da samostalno vode borbu u planinskim predjelima. Možda se moglo nešto učiniti da vojnici budu prekomandovani u jedinice koje bi djelovale bliže njihovim domovima. Komandni kadar morao se korjenito zamijeniti mladim kadrovima, spremnim da se i pod nepovoljnijim uslovima uhvate u koštac sa neprijateljem. Moralo se poći na saradnju sa Komunistima kompartijom. Ona je već svojom vlastnom naredila da se javlja u vojne jedinice. Vlada, o čemu igledno, nije bila spremna da preduzme sve te mjere, već se radije orijentisala na kratkotrajan rat, s tim da se odmah povuče u inostranstvo i da tamo sačekaju pobjedu saveznika, koji bi je vratili na vlast.

Atmosferu grozni avog iš ekivanja poja avalo je i to što su svako ve e zavijale sirene za vazdušnu uzbunu i što je protivavionska artiljerija izvodila vježbe. To je bio jedini znak da se nešto preuzima za odbranu zemlje. Istina, sprovoena je i djelimi na mobilizacija, ali time je samo izazvana opšta zbrka.

Nasuprot takvom držanju vlade, rukovodstvo Partije izgradilo je jasnu liniju: svi članovi Partije morali su odmah da se jave na mobilizacijska mjesta i da u slučaju rata pružaju primjer kako se brani otadžbina. Mi se nijesmo kolebali kao, recimo, rukovodstvo KP Francuske, već smo rat odmah proglasili odbrambenim.

Uoči 6. aprila sastao sam se sa Dilasom. Izgledao je veoma zadovoljan i veselo mi je saopštio da više ne u morati da se bavim ilegalnim štamparijama. Smatrao je da ćemo uskoro raditi legalno . . . raspolagati velikim, modernim štamparijama. Ništa nijesam shvatao. U prvi mah sam pomislio da se šali; volio je da ponekad zbunjuje ljude. Zato sam ga zapitao:

— Šta bi tako važno moglo da se dogodi i da promijeni naš položaj? . . . Zar ne vidiš da svakog momenta može izbiti rat... O ekujemo rat, a ti govoriš o nekakvoj legalnosti Partije!

Dilas je utao i zagonetno se smješkao. Kada je vidio da je proizveo željeni utisak, saopštio mi je da vlada još iste večeri treba da zaključi sporazum o uzajamnoj pomoći sa vladom Sovjetskog Saveza.

Vijest me je mnogo iznenadila. Nijesam mislio da će se vlada ipak odlučiti na takav korak. Inače, smatrao sam da je to realna mogućnost da se prije i porobljavanje naše zemlje. Vjerovao sam da je snaga Sovjetskog Saveza ogromna i da je dovoljno da on uzme u zaštitu neku zemlju pa da se Hitler ne usudi da je napadne. Istina, bunilo me je što nije tako postupio kada je Hitler napao Čehoslovačku i Poljsku, ali pravdao sam to time što te zemlje nijesu tražile pomoć.

Dok sam o tome razmišljao, sjetio sam se onoga što mi je Dilas rekao na početku razgovora: sklapanjem sporazuma ulazimo u period legalizacije Komunističke partije. To mi nije bilo sasvim jasno.

— Kakve veze ima sklapanje sporazuma sa legalizacijom Partije? Zar će to imati uticaja i na unutrašnjem planu?

Gledao me je superiorno i, rekao bih, podsmješljivo. Počeo je da objašnjava kako saradnja naše vlade sa vladom Sovjetskog Saveza mora da se odrazi i na unutrašnjem planu. Štaviše, moguće je da se naša Partija ne samo legalizuje nego i da uđe u vladu!

Shvatio sam logiku njegovog razmišljanja. Ali nije mi išlo u glavu da će snage koje su na vlasti sada i na saradnju s komunistima. Gotovo dvije decenije odbijale su svaku saradnju sa nama... A možda će, posumnjao sam, promijeniti stav u situaciji koja je teška i za njih i za nas. Jer, ako sarađuju sa vladom Sovjetskog Saveza, zašto to ne bi mogli uraditi i sa KP Jugoslavije?

Nastojao sam da ne razbijam glavu takvim mislima. U tom trenutku bilo je važno samo to da vlada zaključi sporazum i da tako spriječi Hitlera da napadne našu zemlju!

Dilas mi je konačno saopštio i razlog našeg sastanka: odlučeno je da se sljedećeg dana održe masovne manifestacije, najmasovnije koje je Beograd ikada vidio. Beogradu treba da pozdrave zaključenje sporazuma. U ranim jutarnjim časovima sastaje se aktivisti iz svih dijelova Beograda da bi se dogovorili o organizovanju manifestacija. Sastanak je zakazan za šest časova u malom parku na kraju Krunske ulice.\* Moj zadatak je bio da organizujem štampanje proglašenja koji će biti pripremiti.

Oprostili smo se negdje oko ponoći. Dilas mi je u šalici rekao da će to biti posljednji proglas koji će se štampati u ilegalnim štamparijama, koje zatim možemo pretvoriti u muzeje!

Nikako nijesam mogao da se uživim u njegove riječi, ali sam ćutao. A istavo to vrijeme zlokobno su zavijale sirene i tutnjala je protivavionska artiljerija.

U RANO JUTRO 6. APRILA stotine aktivista iz svih dijelova Beograda okupilo se na zakazanom mjestu. Svi su bili obaviješteni o predstojećim manifestacijama i lica su im sijala od zadovoljstva.

\* Sada ulica Proleterskih brigada.

Do ekala me je neprijatna vijest: ilas md je saopštio da je, umjesto sporazuma o uzajamnoj pomo i, sklopljen samo ugovor o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom. To me je razo aralo. Shvatio sam da se Sovjetski Savez ne obavezuje da brani Jugoslaviju ako ona bude napadnuta. Ipak, tješio sam se, možda e i ugovor o prijateljstvu djelovati na Hitlera da nas ne napadne. Ponijet takvim razmišljanjima, postavio sam pitanje ilasu:

— Sta je našoj vladi smetalo da sklopi sporazum o uzajamnoj pomo i kada je ve išla na sporazum o prijateljstvu?

ilas mi je mirno odgovorio, kao da saopštava najnormalniju stvar:

— Vlada Sovjetskog Saveza nije htjela da ide na sklapanje takvog sporazuma.

— Ne razumijem... zašto? — promrmljao sam.

ilas je nastavio mirnim glasom, a njegove rije i su odzvanjale u mojim ušima:

— Vlada Sovjetskog Saveza je ocijenila da ne bi trebalo suviše da se vezuje za sudbinu Jugoslavije. Sudbina naše zemlje u ovom momentu nije toliko važna za stvar socijalizma da bi se Sovjetski Savez morao angažovati...

Objašnjenje mi je izgledalo logi no, mada sam o ekivao da e Sovjetski Savez druga ije postupiti, da ne e napustiti mali narod koji se odupro pritisku velike i uz to fašisti ke sile. Ali nijesam sumnjao u dobre namjere Sovjetskog Saveza, jer sam u Partiji vaspitavan da interese Sovjetskog Saveza poistovje ujem sa interesima socijalizma.

Nešto kasnije našli smo se ilas, Rade Kon ar, neki drugovi i ja. Po eli smo razgovore o manifestacijama koje treba organizovati. Namjeravali smo da ih održimo po svaku cijenu, bez obzira na to što je zaklju en samo ugovor o prijateljstvu sa SSSR. Nijesmo obra ali pažnju na stalno zavijanje sirena i na u estalu paljbu protivavionske artiljerije: mislili smo da se vježbe nastavljaju. Nijesmo se mnogo uznemiravali ni kada je osjetno oja ala artiljerijska paljba.

Na nebu su se pojavili avioni... mnogo aviona ... I dok su se prolamale strahovite eksplozije, mi srno stajali na uglu ulice koja gleda na park. Odjednom nas je zaglušio stravian, prodoran pisak iznad naših glava: jedan avion se strelovitom brzinom spuštao pravo na nas. Još nesvjесni šta se

doga a oko nas, ugledali smo kako se višespratnica, nedaleko od nas, ruši kao da je od karata...

Tek tada smo shvatili opasnost. Sklonili smo se pod nadstrešnicu za kišu, nekoliko metara iza ugla gdje smo ranije stajali. Kao da nas je ona mogla zaštititi!

Sljede a bomba je pala na mjesto gdje smo se nalazili samo nekoliko trenutaka ranije. Komadi bombe su zviždali oko nas. Ušli smo u ku u i ostali u hodniku. Bombe su pale svuda oko nas...

Izbezumljene žene u ku nim haljinama, sa malom dječom na rukama, jurile su niz stepenice, prema podrumu. Zavlada je potpuna panika, a mi i dalje stojimo u hodniku! Neko re e da legnemo. Svi su se povinovali toj naredbi, osim mene. Nijesam tako postupio ne zato što sam bio hrabar, mada strah još nijesam osje ao, ve zbog toga što mi se nije htjelo da isprljam tek sašiveno odijelo koje sam napravio da ne bih padao u o i kada sam se kretao kroz najotmjenije dijelove grada gdje su se nalazile naše štamparije i ostali tehni ki punktovi. Odjednom mi je palo na pamet da ne smijem isprljati novo odijelo jer se kasnije ne u mo i pojaviti u rejonu gdje su naše štamparije!...

Strahovita eksplozija prekinula je moje razmišljanje... inilo mi se da itava višespratnica pada na nas ...

Kada sam se osvijestio, vladala je potpuna pomr ina; osje ao sam sarmo miris baruta. Neko je kresnuo palidrvcem, ali prestrašen glas je kriknuo: „Vatra!" I sve se opet utišalo. .. Pokušao sam da ustanem. Osjetio sam bol u predjelu ela. Opipao sam rukom i osjetio nešto ljepljivo. Sigurno krv! Ustao sam... Nigdje nikog! Svi su pobjegli i ostavili me samog. Ali ne.. naišao sam na Vuleta Anti a, aktivistu iz Boti a. On nije ranjen, ali je bio strašno uplašen. . .

Kada smo izašli na svjetlo dana, vidio sam da mi je odijelo upropaš eno, ali nijesam znao kolika m je rana na elu. Osje ao sam jedino da mi krv te e niz lice... Tek tada sam osjetio strah.

Bombe po eše ponovo da padaju na okolne zgrade. Sklonili smo se u jednu prizemnu kafanu na Kaleni evoj pijaci. Strah me nije napuštao ... osje ao sam se kao da se nalazim u nekoj rupi iz koje ne mogu pobje i... Instinktivno sam se uputio u Novopazarsku ulicu broj 22 — kod Milice Sari . Ra unao sam da u tamo na i svoje drugove.



I ranije sam po nekoliko puta, gotovo svakodnevno, navrao kod Sari evih. Priroda moga posla zahtijevala je da održavam mnogo sastanaka; vrijeme izme u sastanaka redovno sam provodio u stanu porodice Sari . Ako ne bih našao Milicu ili Dura Strugara, jednostavno bih sio na ponu enu stolicu i sa ekao vrijeme do narednog sastanka. A onda bih ustajao i odlazio, esto bez pozdrava. To je Mili inog oca strahovito ljutilo. Zato joj je prigovarao da njeni drugovi ne znaju ni da se pozdrave kada u u u ku u. Nasuprot njemu, Mili ina majka Natalija pokazivala je veliko razumijevanje; osje ao sam da bi u inila sve da nam pomogne. Posebno mi je bilo prijatno što od mene nije o ekivala da pri am ...

Zatekao sam samo Milicu i njenu majku. Kada su me ugledale sveg krvavog, uplašile su se misle i da je moja rana ozbiljna. Odmah su md oprale krv sa lica. Sre om, bio sam lakše ozlije en.

Ubrzo sami se smirio... Mili ina majka je esto prilazila prozoru i gledala kako njema ki avioni bacaju „tepihe“ bombi na centar grada i oko željezni ke stanice. Vikala je i psovala Hitlera. Prošao me strah! Možda i zato što je prestalo bombardovanje tog dijela grada i što se više nije uo stravi an zvižduk bombi.

Nešto kasnije došao je Vlado Popovi . Znao je da kod Sari evih dolaze rukovode i drugovi i nadao se da e tako najlakše uspostaviti veze. Držao se besprije korno. .. kao da nije bilo bombardovanje! To je kod mene izazivalo osje aj divljenja, ali i zavisti. Pitao sam se otkuda mu takva hrabrost. Zaklju io sami da se hrabrost sti e kroz praksu. Vlado je ratovao u Španiji i tamo doživio toliko bombardovanja da su ona za njega postala obi na stvar. Meni se nešto sli no dogodilo. Kada sam prvi put rasturao ilegalne letke po parkovima i dvorištima, kada sam ih ubacivao kroz otvorene prozore ku a — osje ao sam strah. Kasnije, kada sam se „ispraksirao“, nosio sam kofere ilegalnog materijala, i to preko Terazija! Nijesam se uopšte plašio mada me je beogradska policija poznavala. Ako sam uspio da preodolim taj strah, zar to ne važi i za ovaj od bombardovanja?

U novonastaloj situaciji trebalo je prije svega da uspostavim vezu sa ostalim rukovode im drugovima kako bismo se dogovorili šta sada valja initi. Rekao sam Vladi da znam gdje stanuje ilas, ali sam odmah dodao da se stan nalazi

u centru grada i da ga vjerovatno tamo ne emo na i. Cim sam to izrekao, shvatio sam da se izgovaram, da se u stvari plašim da ponovo idem u dio grada koji je doživio najteže bombardovanje. Ljut na sebe, odmah sam dodao da bi trebalo da odemo do stana, da ga ipak pokušamo prona i. Vlado je prihvatio moj prijedlog.

KRENULI SMO PREMA CENTRU GRADA. Avioni su se opet pojavili i po eli da prosipaju smrtonosni tovar. .. Iza ugla jedne ulice isko io je preplašen ovjek koji je histeri no vrištao:

— Evo ih, avioni!...

Ustuknuo sami, ali istog trenutka osjetih na ramenu blagu i vrstu Vladinu ruku.

— Moraš se savladati, Tempo!

Postidio sam se i odlu io da savladam strah... Iako su bombe padale oko nas, išli smo bez zastajkivanja. To je ve bio napredak za mene! Stigli smo do ilasovog stana, ali ga nijesmo zatekli. Stan je bio pust...

Vratili smo se u Novopazarsku ulicu. Niko nije navrao ni kod Sari evih. Zna i, nijesmo uspjeli da uspostavimo vezu sa drugovima. Rekoh Vladi da sam se prije bombardovanja dogovorio sa ilasom da se u 11 asova na emo u ulici Majke Jevrosime da bi mi predao tekst proglasa. Ali odmah sam dodao da ne vjerujem da e on do i na zakazano mjesto pošto se ono nalazi u centru grada. Te rije i su mi prosto same izletjele. Možda i iz straha što u ponovo morati da idem u centar grada. Sve me je to razbjesnilo. Naglo sam ustao i rekao Vladi da u sam oti i na sastanak ...

Prizori na koje sam nailazio probijaju i se prema centru grada bili su strašni. inilo mi se da je cio grad razrušen i u plamenu. Bilo je ulica ijim se plo nicima nije moglo i i jer su na obje strane ulice zgrade gorjele kao velike buktinje.

Bombardovanje nije prestajalo. Strah me nije prošao, ali ipak sam savladao nerve. Kada sam stigao u ulicu gdje je trebalo da se sastanemo, ilasa nijesam našao. ekao sam ga desetak minuta poslije ugovorenog roka, a onda sam se



Beograd, 27. marta 1941.

*Na ulicama Beograda 27. marta 1941.*



*Beograd poslije bombardovanja 6. aprila 1941.*



*Njema ki tenkovi ulaze u Beograd u aprilu 1941.*



*Vješala na Terazijama  
u ljeto 1941.*

istim putem vratio u Novopazarsku. ulicu. Tu mi saopštiše Dilasovu poruku da dođem na sastanak Pokrajinskog komiteta koji treba da se održi poslije podne na poljani kod ciglane Ši anskog.

Na sastanku je odlučeno da se svi komunisti koji su pozvani u vojsku odmah jave na svoja mobilizacijska mjesta, a oni koji još nijesu pozvani da se prijavljuju kao dobrovoljci. Rukovodeće jezgro (Konar, Dilas, Zujovi, Čana Babovi i još neki) trebalo je da se pojavu u jedno selo ispod Avale. Dilas mi je u ime Centralnog komiteta naredio da otputujem za Crnu Goru i da sam ocijenim da li treba da se javim u vojsku. Ukoliko tamo bude оформljeno jezgro koje će rukovoditi organizacijama na terenu, onda mogu da se javim u vojsku. Ali, ako to ne bude urađeno, imao sam zadatak da оформim to jezgro.

U PODGORICI sam saznao da je već organizovano rukovodeće jezgro. Nijesami se mnogo zadržavao u gradu; pošao sam da se javim u vojsku. Kako me je put vodio pored mog sela, svratio sam da se vidim s majkom. Godinama se nijesmo vidjeli. Zatekao sam je u kući. Nije znala ništa o sudbini mog brata Luke, koji je živio sa svojom porodicom u Skoplju. Ni moja strina, koja je stanovala u susjedstvu, nije znala šta je sa njenim sinom Milom, koji se već nalazio na frontu. Bile su zabrinute. Naučile su one na ratove i na okupacije. Čitava mladost im je prošla u ratnim godinama i pod okupacijom. U tim uslovima su i radele i podizale svoju djecu. Ali, sadašnji rat je bio nešto drugo: sada u rat treba da idu njihova djeca! Bile su spremne da žrtvuju sve samo da bi sačuvali svoju djecu.

U jednom trenutku majka me je zapitala:

— A šta će biti sa nama, sine?

Znao sam da se brine šta će biti sa mnom i sa Lukom. Jer, znala je ona da poslije ratova dolazi do društvenih potresa koji razdvajaju braću, djecu od roditelja. Tako je bilo i poslije prošlog rata, tako će biti i nakon ovog rata. Poslije prvog svjetskog rata došlo je u Crnoj Gori do formiranja dva

nepomirljiva tabora. Jedan dio stanovništva se izjasnio za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, ali na federalnoj osnovi budu i da se radi o dva naroda. Drugi su takode bili za ujedinjenje sa Srbijom, ali na centralisti koj bazi jer se radi o jednom narodu. Tabori su bili nepomirljivi; ljudi su ležali po zatvorima, a mnogi su platili glavom svoje političke ubjeđenje. Majka se bojala da se to ne ponovi. Naravno, bila je svjesna da će do i do sukoba između komunista i antikomunista. Ta podjela nije mimošla ni njenu djecu! Luka je bio ubije eni antikomunista, a ja zagriženi komunista. Nepomirljivost ta dva tabora nije izmakla njenom oku, mada nije imala ni jednog razreda osnovne škole. Bojala se me usobnog obračunavanja koje bi pogodilo njenu djecu.

Iako sam znao šta hoće da dozna svojim pitanjem, nijesam htio da joj direktno odgovorim. Samo sam odbrusio:

— Ova zemlja će biti ruska!...

Ali ona se nije dala zbuniti. Htjela je da dozna istinu do kraja.

— A šta će onda biti sa Lukom?

Nijesam mogao mimo i odgovor, a nijesam mogao ni da je obmanjem. Zato sam kratko i strašno grubo odgovorio:

— On će vjerovatno biti strijeljan...

Poblijedjela je. Jedva se držala na stolici. Ali nije htjela da odustane od daljih pitanja.

— A ako oni pobijede?

Nijesam imao kud. Nastavio sam grubim glasom:

— Onda će oni mene strijeljati!

Glava joj je klonula. Jedva je disala. Samo je promrmljala:

— Pa meni onda nikad neće biti dobro...

Osjetio sam tugu zbog bola koji sam joj nanio. Ali tu nijesam mogao da postupim drugačije. Morao sam reći i istinu ma koliko ona bila gorka. Pred nama su žestoki revolucionarni okršaji, a ni jedna revolucija se ne izvodi u rukavicama, pa neće ni ova naša... Neće biti samilosti prema nama komunistima; nećemo je imati ni mi prema našim protivnicima, bez obzira na srodstvo...



SLJEDE EG DANA poranio sam i krenuo u Kotor da se javim u vojsku. Stigao sam uve e jer sam cijelog dana pješa io. Ali, zakasnio sam! To isto ve e je potpisana kapitulacija. Vlada i kralj su pobjegli u inostranstvo. Kotor je bio pun svijeta koji se spremao da podmornicama bježi u inostranstvo. Neki prijatelji mi rekoše da mogu obezbijediti da se i ja ukracam' u jednu od podmornica. Odbio sam isti u i da je moje mjesto u zemlji i da u se zajedno s narodom boriti protiv okupatora. Odlu io sam da se ne javljam u vojnu jedinicu jer nijesam želio da me okupator odvede u zarobljeništvo. Namjera mi je bila da se pješice probijem preko planine do mojeg sela. A tamo u se ve sna i.

Sljede eg dana ukrcao sam se na jedan kamion i stigao oko podne na Cetinje. Stanovništvo je ve provalilo u vojne magacine i uzimalo oružje, brašno i ostalu vojnu opremu. Moj ro ak Jovan Vukmanovi i ja uzeli smo po jednu pušku i dosta municije, a zatim pošli prema našem selu.

Ponovo sam bio s majkom. Ona se razvedrila; stigla je Lukina porodica iz Skoplja. To ju je donekle uspokojilo. Brinula se šta e biti sa mnom. Rekao sam joj da ne u dugo ostati u selu; oti i u tamo gdje sam potreban, gdje u mo i da se borim. Primila je to s tugom. Nije pokušavala da me odvрати; znala je da bi to bilo bezuspješno.

U selu je postojala partijska elija koju sam organizovao još 1933. godine i koja je od tada neprekidno funkcionisala. Odmah sam se sastao sa komunistima i predložio im da prikupe oružje koje se nalazi u selu i da ga sklone na mjesto za koje bi znao samo jedan lan koga odredi organizacija. Prijedlog je bio jednoglasno prihva en. Oružja je bilo dosta jer su seljaci koji su napustili vojne jedinice da ne bi pali u zarobljeništvo nosili sa sobom i puške. To su u stvari bile pripreme za oružanu borbu koja je trebalo da po ne onda kada partijsko rukovodstvo donese takvu odluku.

Upravo sam se spremao da po em iz sela kad mi stiže ilasova poruka da hitno do em u stan Blaža Jovanovi a kod Podgorice. Za udilo me otkud ilas u Crnoj Gori; dogovor je bio da on ostane u Beogradu, a ja da po em u Crnu Goru. Ipak, bilo mi je drago što emo se sastati. Kasno uve e stigao sam u Blažov stan. Pored Blaža, zatekao sam Dilasa, ura Strugara i još neke druge.

Nije bilo teško dogovoriti se kako da postupimo. Sa terena su izvještavali da je većina partijskih elija postupila kao i ona u mom selu. Time se obezbjeđivalo da oružje ne padne u ruke okupatora kada on po ne da ga prikuplja pod pretnjom najstrožih kazni za one koji bi se oglašili o njegove naredbe. Složili smo se da pokrajinsko rukovodstvo treba svim organizacijama da uputi direktivu za prikupljanje oružja i da koordinira tu akciju. Najteže je bilo odlučiti šta da radimo u selu, u selu Strugar i ja. Mi nijesmo bili članovi PK KPJ za Crnu Goru. U selu i ja smo energično zahtijevali da odmah otputujemo za Beograd i da nastavimo poslove koje smo ranije obavljali. Ostali su se kolebali. Tek kada sam zaprijetio da u selu po i i bez njihove saglasnosti, jer odgovaram za štamparije i tehnički aparat Centralnog komiteta koji je ostao obezglavljen mojim odlaskom, svi su se saglasili da nas trojica krenemo za Beograd. Putovali smo željeznicom preko Hercegovine i Bosne, kroz tek stvorenu „Nezavisnu Državu Hrvatsku“. Na stanicama smo viđali ustaše, ali nas niko nije zaustavljao.

U Beograd smo stigli krajem aprila. Sastali smo se sa Rankovićem; on se vratio iz Zagreba i opet preuzeo dužnost sekretara PK KPJ za Srbiju. Pored njega, zatekli smo Ivana Milutinovića, Sretenu Žujovića, Ivu Lolu Ribara i ostale drugove. Ja sam se prihvatio mog starog posla: rada u tehničkom CK KPJ.

## GLAVA II

### SUDBONOSNA ODLUKA

*Beorganizujem partijsku tehniku • Tito zahtijeva efikasniji rad ilegalnih štamparija • Vila-šamparija na Banji komvencu • Naša ocjena 22. juna 1941. godine • Prva razorenja • Donosimo odluku o oružanom ustanku*

STANJE TEHNI KOG APARATA PARTIJE bilo je više nego kritično. Za kratko vrijeme mog odsustva sve je dekonspirirano — i kuće u kojima su bile štamparije i tehnički punktovi. Za njih je znalo više ljudi nego što je to dozvoljeno. Morao sam sve iznova reorganizovati; promijeniti stanove, ljude. Zato sam prionuo na posao. Štampaćkanje bi moglo biti pogubno.

Kuće u kojoj se nalazila štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju bila je do te mjere dekonspirirana da je trebalo mijenjati ne samo nju nego i ljude koji su bili njeni zakupci. U to vrijeme sam saznao da Ciril Žužek, službenik pošte na željezničkoj stanici, koji je inače radio u tehničkom aparatu Partije, ima vilu na Avalskom drumu. Zamolio sam ga da u njoj instaliramo štampariju. Razumije se, on je pristao i time je već bio riješen prvi problem. Trebalo je samo naći braćunipar koji bi fiktivno uzeo pod zakup prizemlje vile i u njemu izgradio sklonište u koje bi bila smještena štamparija. Odabrao sam pouzdane aktiviste — doktora Gerića i studentkinju Branu Perović. Rekao sam da se fiktivno vjenčaju i da se pred spoljnim svijetom ponašaju kao muž i žena. Predviđao sam da doktor kasnije otvori ordinaciju. Tako bi se još više mogao zakamuflirati.

Kod „braćunog para" se ilegalno uselio Vladeta Popović, španski borac, koji je trebalo da radi kao slovoslagatelj u štampariji.

pariji. U slu aju policijskog pretresa on se morao povu i u sklonište.

Sklonište smo izgradili ispod stepeništa koje je vodilo na gornji sprat; u njega se ulazilo kroz pokretni pod ostave za namirnice. Na kraju smo instalirali štampariju. Sve je bilo spremno za rad. Štampariju sam tada predao Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

Što se ti e štamparije Centralnog komiteta KPJ, morao sam ne samo mijenjati zgradu i ljude nego i nabaviti novu štampariju. Doduše, ni stan ni njegovi zakupci — Zora i Stevan Krdžali — nijesu bili dekonspirisani, ali su se uplašili kada su ostali bez veze, odnosno kada sam naglo otišao da se javim u vojsku. Niko od rukovode ih drugova koji su ostali u Beogradu nije ih obišao. Stoga su jednog dana jednostavno demontirali štampariju i dio po dio iznosili iz ku e i ostavljali po parkovima i manjim zamra enim ulicama. Tako su uništili našu dragocjenost, najmoderniju tehniku koju smo s velikim naporom nabavili.

Dogodila mi se još jedna neugodnost u vezi sa štamparijom. U novu zgradu gdje je trebalo da bude smještena nova štamparija udarila je bomba prilikom bombardovanja. Zgrada je bila izgra ena do krova, a bomba je srušila cijelu jednu stranu zgrade. Trebalo je sve po eti iznova: opraviti i dovršiti vilu, izgraditi tajno sklonište u vili, nabaviti novu štampariju, na i pogodan bra ni par koji e zakupiti vilu, obezbijediti stru no osoblje koje e raditi u štampariji...

Uslovi da se ostvare ti zadaci postali su u me uvremenu izuzetno složeni i otežani. Okupator je, naime, zaprijetio da e strijeljati svakog ko bude uhva en da prodaje ili kupuje mašine za štampanje knjiga, brošura, letaka. Morao sam mnogo rizikovati da bih obavio taj posao.

**OKUPACIJA JE IZAZVALA** burno vrenje u narodu: političke snage su se polarizovale na one koje su bile za saradnju sa okupatorima i na one koje su se izjašnjavale za borbu protiv okupatora. Organizacije KPJ su prikupljale i sakrивale oružje, vršile neophodne pripreme za otpo injanje oružane borbe u pogodnom trenutku. Radi uskla ivanja tih

aktivnosti stvoren je Vojni komitet pri Centralnom komitetu, na kojem se nalazio Tito.

Pripreme za oružanu borbu su me privlačile. Štampanje i rasturanje partijskih materijala izgledalo mi je suviše monotono. Pošto-poto htio sam da učestvujem u akcijama. Zato sam od Centralnog komiteta tražio da budem prebačen na drugi posao, po mogućstvu u Vojni komitet. Odgovor je ubrzo stigao. Bio je negativan! Tito mi je poručio preko Rankovića da se ne slaže da napustim vojnu tehniku. Po njegovom mišljenju, upravo taj rad ima izuzetan značaj za omasovljenje Partije, jer ljudi moraju biti pravovremeno informisani o razvoju situacije, stavovima koje zauzima Partija...

Polaskalo mi je što Tito pridaje tako velik značaj poslu koji mi je povjeren. Ali najviše sam se obradovao kada mi je Ranković na kraju razgovora saopštio da Tito uvažava moju žalbu da se osjećam izolovan radom i na tehnici i da u budućnosti redovno prisustvovati sastancima Politbiroa Centralnog komiteta KPJ.

Bio sam zadovoljan što učestvovati u radu najvišeg rukovodstva. To je bilo najveće priznanje za moj dotadašnji rad.

Na jednom od sastanaka Tito je tražio da referišem o stanju partijske tehnike. Spremno sam odgovorio da je stanje veoma pozitivno. Da bih istakao koliko smo napredovali, upoređivao sam postojeću organizaciju sa onom iz vremena prije 1938. godine.

— Uspjeli smo da stvorimo dvije ilegalne štamparije u Beogradu. Istovremeno smo organizovali ilegalne štamparije u Makedoniji, Vojvodini i Crnoj Gori, a na Kosovu i Metohiji imamo punkt opremljen geštetnerima. Osim toga, uspostavljene su veze sa 3—4 legalne štamparije u kojima štampamo polulegalne brošure.

— Inilo mi se da Tita ne interesuju mnogo ti uspjesi. Nijesam se prevario. On me je prekinuo i rekao da je sve to tačno, ali da nivo tehnike ne odgovara trenutnim potrebama.

Takva ocjena me je zaprepastila; osjećao sam se kao uvijek koji je dugo živio u iluzijama da postiže izvanredne rezultate i odjednom saznao grubu stvarnost da sve što je uradio ne vrijedi mnogo. Pokušao sam da oponiram:

— Pa, mi uspijevamo da svakih desetak dana otpremimo organizacijama nove partijske materijale. U gradove redovno šaljemo kofere materijala. Zar to nije ogroman napredak prema stanju od prije 1937. godine? Ranija rukovodstva su uspijevala da štampaju jedan do dva letka godišnje...

Tito me je opet prekinuo.

— Ne bih htio — rekao je — da vršim takva upore e-Tija... Razumije se, ne bismo se mogli zadovoljiti time da objavljujemo jedan ili dva proglasa godišnje, kao što je to nekada bilo... Problem je u tome što tehnika kojom raspo- lažemo ne zadovoljava sadašnje potrebe ...

Vidio je da sam ostao neubije en. Zato me je upitao:

— A koliko ti vremena treba da štampaš proglas i da ga rasturiš posredstvom tehni kog aparata?

Po eo sam glasno ra unati:

— Dok složimo tekst, izvršimo korekturu i štampa- mo ... treba nam desetak dana. A onda još toliko da rastu- rimo proglas ...

Nasmijao se i rekao da je problem upravo u tome: dok štampamo i rasturimo proglas, pro e dvadesetak dana, a za to vrijeme on postane neaktuelan. Me utim, mi, kao poli- ti ka partija, moramo brzo reagovati na doga aje koji se mu- njevito odvijaju.

Morao sam priznati da je u pravu ma koliko mi je to bilo teško. Osim toga, nijesam bio sasvim ubije en da se nešto može promijeniti u dotadašnjem na inu rada. Stoga sam rekao da u vidjeti šta se može u initi.

HTIO SAM što prije da raš istim da li se Titovi zahtjevi mogu ispuniti. Odmah sam se sastao sa Brankom onovi em i upitao ga da li se može nabaviti moderna štamparija. Upo- zorio sam ga na opasnost kojoj se izlaže ako ga njema ki okupatori uhvate da kupuje mašine za štampanje. Ali on se samo nasmijao:

— Za koga me smatraš... Zar se revolucionar smije plašiti opasnosti?

— Dobro, dobro — odgovorio sami kroz smijeh. — Nemoj da se vrije aš. Ja te smatram revolucionarom, ali upamti da revolucionar ne smije da se izlaže opasnosti ako nema nikakvih izgleda na uspjeh ...

Dok je Branko tragao za štamparijom, ja sam ubrzavao radove na ošte enoj vili u koju je trebalo da bude smještena štamparija Centralnog komiteta.

Nekoliko dana kasnije Branko me je obavijestio da može nabaviti ne jednu, nego dvije štamparije! Jednu veliku na elektri ni pogon i drugu manju na ru ni pogon. Donio mi je ak i prospekte! Na moj upitni pogled odgovorio je smiješe i se:

— Budi bez brige. Ne izlažem se opasnosti...

Prospekte sam pokazao Titu. Htio sam da ujem njegovu mišljenje. I dok sam se trudio da mu objasnim kako e mašine funkcionisati, nastoje i da prepri am ono što mi je Branko rekao, Tito me prekide i po e on meni tuma iti kako e mašine raditi!

Odobrio je kupovinu upozoravaju i me da dobro pazim prilikom kupovine i transporta da nas policija ne otkrije jer bi šteta bila dvostruka: stradali bi ljudi, a izgubili bismo i mašine koje su nam neophodne.

Kada sam polazio, Tito me zapita ko e raditi u novoj štampariji... da li e to biti grafi ki radnici? Odgovorio sam da u štamparijama rade provjereni komunisti koji se tokom vremena obu avaju. Na to je Tito primijetio da time nemo ništa promijeniti. Moderne mašine bez stru nih ljudi ne mogu dati željen rezultat. Savjetovao mi je da na em najmanje dva grafi ka radnika — slovoslaga a i mašinstu.

Ponovo sam se našao sa Brankom onovi em i prenio mu da može kupiti štamparske mašine. Dogovorili smo se da mašine privremeno sklonimo dok ne bude gotova vila. I dok smo o tome raspravljali, odjednom pomislih da bi upravo on mogao raditi na novoj mašini. Pa, on je mašinista, i to veoma stru an! Revolucionar koga sam ja primio u Partiju. Radim sa njim dosta dugo. Sve uslove ispunjava.

— Da li bi bio spreman da radiš u novoj štampariji? — iznenada sam ga upitao. — Ako bi prihvatio, uveo bih te u zgradu gdje e biti smještena štamparija... ali iz te zgrade ne eš izlaziti do kraja rata... Koliko e to trajati, ni sam ne znam ...

Ni trenutak nije oklijevao:

— Ja sam revolucionar i spreman sam na sve opasnosti i žrtve.

Bio sam više nego zadovoljan. Imao sam ve jednog stru nog radnika i revolucionara. A bio mi je „pred nosom"! Nijesam ga znao koristiti za pravi posao.

Poslije sam dosta lako našao i drugog grafi ara. Sa Brankom je stanovao njegov drug, slovoslaga Slobodan Jovi . Radili su u istoj štampariji. Ja sam ga esto sretao kod Branka, ali nikada nijesam pomislio da bi se i on mogao koristiti u našim štamparijama.

— Sta misliš o Slobodanu? — zapitao sam Branka. — Da li bi on dolazio u obzir za rad u štampariji?

— Kako da ne! — odgovorio je bez oklijevanja. — Samo ga treba pitati.

Dogovorili smo se da Branko razgovara sa Slobodanom. I ve sjutradan me je obradovala vijest da je i Slobodan odmah pristao.

Dakle, bili su obezbije eni svi uslovi da stvorimo štampariju koja e zadovoljiti potrebe Partije. Baš onako kako je zahtijevao Tito.

Ostalo je još da se dovrši zgrada i da na em bra ni par koji bi je legalno zakupio. A to je relativno lako riješeno.

Cim je zgrada bila dovršena, trebalo je ugraditi tajne prostorije. Zamisao je bila da se podrum pregradi tako da bude zazidana strana okrenuta prema brdu što se pružalo iza vile. Izgleda e kao da zgrada ima manji podrum. U tajne prostorije ulazilo bi se odozgo, iz stana, i to kroz plakar za odje u i druge stvari. Pod plakara bio bi pokretan. Kada bi mašine radile, sve bi bilo hermeti ki zatvoreno. Ina e, pod plakara bi se otvarao i prostorije bi se provjetravale i ljudi izlazili u stan... Taj projekat je dao slikar or e Andrejevi — Kun. On je istovremeno radio na izradi lažnih legitima-cija i pasoša.

Vlasnici vile, Dana i Branko Maksimovi , uz Kunovu stru nu kontrolu i uz pomo Branka onovi a i Slobodana Jovi a, izgradili su tajne prostorije.

Sto se ti e „zakupca" vile, i to je relativno brzo riješeno. Angažovao sam Mila Boškovi a; sa njim sam u io gimnaziju na Cetinju. On se po završetku medicinskih studija



u Italiji vratio u zemlju i zaposlio se na Veterinarskom fakultetu. Kad sam objasnio šta se od njega traži i kakvim se opasnostima izlaže, prihvatio je bez dvoumljenja. Ali, pošto nije bio oženjen, odlučio sam da se fiktivno vjenčam sa studentkinjom Zgom Jovanovi, koja je do tada radila u jednoj od ilegalnih štamparija. Drugovi koji su radili u tehničkom aparatu znali su Zagu po izuzetnoj hrabrosti: kada joj je štamparska mašina presjekla prst, ona nije ni jauknula! Dakle, ta djevojka će biti „gazdarica“ vile. Kasnije je u štampariju došla Ljubica onovi, sestra Brankova, takođe komunistica. Ona je bila „kućna pomoćnica“, a zadatak joj je bio da iznosi štampani materijal i da ga predaje na punktove, odakle je on bio rasturan.

Zamisao druga Tita bila je ostvarena za nepun mjesec dana. Stvorena je štamparija Centralnog komiteta koja je za sve vrijeme okupacije ostala neotkrivena! To je danas Muzej ilegalnih partijskih štamparija na Banji komencu.

U RANO JUTRO 22. JUNA 1941. GODINE svratio sam do ure Jovanovi, gdje se stan nalazio blizu Auto-komande. Trebalo je da se dogovorimo o prebacivanju štamparske mašine za Vojvodinu; bila je to ona mašina koju smo nabavili zajedno sa modernom mašinom namijenjenom za štampariju Centralnog komiteta. Htjeli smo da pomognemo vojvodske rukovodstvu jer im je policija otkrila raniju štampariju.

Dura me je dočeka savremeno: čuo je na radiju da je Njemačka napala Sovjetski Savez i da se borbe vode na granici. Vijest me je toliko iznenadila da sam zaboravio zašto sam došao; nijesam se čak sjetio ni da pitam koja je radio-stanica objavila vijest. Pohitao sam u vilas, koji je stanovao u blizini. Zatekao sam ga u krevetu. Spavao je. Onako bunovnom ispričao šta sam čuo od ure. Nije se mnogo uzbudio; u stvari, nije povjerovao mojim vijestima. Želio je da zna koja je radio-stanica objavila vijest o napadu. Pošto to nijesam znao, upitao me je da li sam li no vijest čuo preko radija. Kada sam odmah odgovorio, okrenuo se na drugu stranu, sa očiglednom namjerom da pro-

duži spavanje, i pospan re e da su to obi ne, aršijske vijesti.

Bio sam ljut na samog sebe zbog brzopletosti. Vijest je svakako istinita; Dura me ne bi prevario. Pokušao sam da to objasnim ilasu. Ali, on nije imao volje da nastavi razgovor ...

Vratio sam se u stan ure Jovanovi a i ljutito rekao da ho u li no da se uvjerim u istinitost vijesti koju mi je saopštio. Pogledao me je za u eno. Ali po izrazu mog lica shvatio je da ne treba ništa da pita. Otvorio je radio i po eo tražiti stanice. Najprije je uhvatio Berlin, ali stanica je emitovala samo muziku. Iz Moskve se tako e ula muzika! To me je demoralisalo. Po eo sam nervozno šetati po sobi. Zaklju io sam da ipak reagujem nestrpljivo i brzopleto. Umjesto da li no provjerim istinitost onoga što mi je saopštio Jovanovi , ja sve primam zdravo za gotovo. ilas je bio u pravu kada je onako postupio.

ura je nastavio da traži radio-stanice. Pošlo mu je za rukom da uhvati emisiju Radio-Budimpešte. Upravo su javljali da se borbe vode duž cijele evropske granice Sovjetskog Saveza. Shvatio sam da je Njema ka ipak napala Sovjetski Savez!

Ponovo sam otišao ilasu. On je još spavao. Probudio sam ga i rekao mu sa neskrivenim samozadovoljstvom:

— Ta no je ono što sam ti maloprije rekao... Njema ka je napala Sovjetski Savez. U to sam se li no uvjerio slušaju i Radio-Budimpeštu ...

Sko io je kao oparen... Pošli smo do Tita; on je stanovao tako e u blizini Auto-komande u stanu željezni kog inovnika Savi evi a. Doma ini nam rekoše da je rano ujutro izašao i da se još nije vratio.

Vratili smo se u ilasov stan, gdje nas je ve ekala Titova poruka: javljao je da se za poslije podne saziva sastanak Politbiroa u Molerovoj ulici (u stanu gdje je ilegalno živio Ivan Milutinovic).

Sastanku su, kao i ranije, pored Tita, prisustvovali Rankovi , ilas, Milutinovi , Zujovi , Lola Ribar i ja. Razgovor je tekao spontano. Svi su govorili o ratu i njegovim perspektivama. Vladala je optimisti ka atmosfera; skoro svi su smatrali da se rat ne e voditi na teritoriji SSSR i da e

biti kratkotrajan. To je bila zvani na sovjetska verzija koja je široko prodrila u redove KPJ i u koju smo svi vjerovali.

— Za dva mjeseca Crvena armija će biti u Jugoslaviji — konstatovao je Titas.

— Opet će sav teret borbe za socijalizam pasti na leđa radničke klase Sovjetskog Saveza — dodao je Žujović.

— Zao mi je što ne možemo imati mogućnosti da i mi pokažemo ono što možemo — rekao je Ranković.

Titas je ponovo uzeo riječ :

— Ali, da se ne desi da se neki njemački avion probije na teritoriju Sovjetskog Saveza i da nanese štetu?

— To se ne može dogoditi! — odgovorio mu je Žujović. — Ti, Tido, ne shvataš kolika je moć sovjetske armije...

Svi su se složili s njim. Samo je Tito bio cijelo vrijeme nekako uzdržan. Slušao nas je bez komentara. Bio mi je zagonetan i dosta zakopan. Na kraju je rekao:

— Biće tu još dosta posla za sve nas.

Ja se nijesam izjašnjavao. Nešto nijesam vjerovao u ono što su ostali tvrdili, nego što nijesam imao nikakve predstave o snazi sovjetske armije. Ipak, bunila me je činjenica da je Hitler prvi napao. Pitao sam se da li može do te mjere pogriješiti da po ne rat koji se ne može voditi na teritoriji Sovjetskog Saveza.

Pri kraju sastanka Titas je predložio da svakog dana izdajemo saopštenja o napredovanju Crvene armije. I to dva puta dnevno! Tekstove bi on pripremao, a ja da obezbijedim štampanje i rasturanje. Prijedlog je prihvaćen. Zaključio ili smo da Centralni komitet uputi proglas narodima Jugoslavije sa pozivom da se pripremaju za oružanu borbu protiv okupatora, a da partijske organizacije pristupe stvaranju partizanskih odreda koji bi bili spremni za borbu kada to bude potrebno.

SUROVA STVARNOST ubrzo je razbila naše iluzije. Već nakon dva-tri dana njemački radio je javljao da se borbe vode na sovjetskoj teritoriji. A onda su došle vijesti o zauzimanju gradova dosta udaljenih od granice. Uvjere-

nje da se od prvog dana borbe voditi van teritorije Sovjetskog Saveza sasvim je splasnulo i ustupilo mjesto znatnom razorenju ne samo u narodu već i megalomanijama Partije.

Za tadašnje raspoloženje karakterističan je razgovor koji sam vodio sa ovjekom u vrijeme sam se stanju kriko. Jedno vrijeme rekao mi je:

— Hoću s tobom da razgovaram ... Govorio si pre rata da je Sovjetski Savez nepobediv i da se, ukoliko ga neko napadne, borba nikada neće voditi na njegovoj teritoriji... I ja sam u to verovao. A šta se sada događa? Nemci prodiru u Sovjetski Savez gotovo bez otpora. To nije front, to je testo!

Nijesam znao šta da odgovorim. A takva i slična pitanja postavljali su mi ne samo građani nego i mnogi partijski aktivisti. Sve što sam dolazio u neugodan položaj: kako objasniti raskorak između onoga što sam ranije govorio, a što ljudi pamte, i razvoja operacija na sovjetsko-njemačkom frontu? Pošto je megalomanija bila u nama bilo drugova koji su se borili u Španiji, potražio sam pomoć u prvom redu od njih. Raunao sam da se oni kao iskusni ratnici razumiju u vještinu ratovanja. Na žalost, ni oni nijesu bili u stanju da daju zadovoljavajuć i odgovor. Jedino je Blagoje Nešković donekle zadovoljio moje zahtjeve. Rekao mi je da se prodiranje Nijemaca može objasniti posebnom taktikom Crvene armije; ona namjerno pušta njemačke armije da duboko zađu u sovjetsku teritoriju. Međutim, neće im dozvoliti da se razvijaju u širinu. Tako će njemačke snage biti sabijene u uske koridore, lako odsječene od pozadine i sistematski uništavane. To će se primijeniti u datom trenutku ...

Istina, time se nije objašnjavalo kako to da se borbe ipak vode na sovjetskoj teritoriji, ali je moglo poslužiti kao objašnjenje činjenice da njemačke armije gotovo bez otpora prodiru u SSSR. Razumije se, takvo objašnjenje moglo je samo privremeno zadovoljiti; ukoliko su njemačke armije uspjevale da proširuju klinove i da cijelim frontom prodiru nezadrživo na istok, utoliko se takvo objašnjenje pokazivalo neodrživije. Svakome je postajalo jasno — čak i onima koji se mnogo ne razumiju u vojne stvari — da je Crvena

armija slabija i da se ne može oduprijeti ofanzivi njemačkih armija.

To gorko saznanje izazvalo je izvjesnu uznemirenost me u partijskim kadrovima, a u građanstvu čak i izvjesnu demoralizaciju. Suviše dugo smo bili vaspitavani da vjerujemo u nepobjedivost Crvene armije. Odjednom Crvena armija se pokazala nedorasla da spriječi i vođeni rata na sovjetskoj teritoriji. Sve je to imalo odraza na držanje partijskih kadrova i naroda. Počeli su se zanemarivati obaveze; zapostavljen je rad na pripremama za oružanu borbu. Umjesto toga, pažnja je bila usmjerena na sovjetske frontove.

Ni ja nijesam bio izuzetak. Vjerovao sam u nepobjedivost Crvene armije, u svaku riječ Staljina, Molotova i drugih sovjetskih rukovodilaca. Smatrao sam klasnim neprijateljem svakog koji bi posumnjao u njihove riječi i ili u njihove postupke. Ali ti prvi dani rata naučili su me da realnije gledam, da realnije ocjenjujem riječi i postupke. Nitko ko sam godinama izgrađivao po čemu je da se kida...

SPECIJALNA POLICIJA i Gestapo su od prvog dana napada na Sovjetski Savez organizovali hajku na komuniste. Agenti su se kao bijesni psi razmiljali ulicama Beograda, hapsili svakog koga su znali kao komunistu i predavali okupatoru, koji ih je strijeljao po kratkom postupku. Zbog toga je rukovodstvo Partije dalo direktivu da se komunisti, naročito poznati, ne smiju kretati po gradu, sem u slučaju krajnje nužde. Poslove smo svršavali preko naših aktivista koje policija nije poznavala i koji su se mogli slobodno kretati ulicama grada. Obavještavali smo se preko ceduljica koje su nam ti ljudi donosili u stanove. Sastanke smo izbjegavali; bilo je predviđeno da se oni održavaju samo kada je potrebno donijeti neku krupnu odluku.

Uoči 4. jula dobio sam ceduljicu od Tita. Javljao je da će se narednog dana održati sastanak Politbiroa.

Vijest me nije iznenadila. Sastanak se morao održati jer je situacija iz dana u dan postajala sve složenija. Radio-Moskva je pozivao narode Evrope na oružani ustanak

protiv fašističkih osvajača. U našoj zemlji zaveden je strašan teror nad radnicima, građanima, komunistima. Osjećamo ali smo da moramo kazati komunistima i masama šta treba da se radi. Sve to me je uvjeravalo da ću se na sastanku biti donijeta sudbonosna odluka... Nijesam se prevario!

Kada sam ulazio u vilu Vladimira Ribnikara, gdje je održan sastanak, doekao me je Tito i veselim glasom saopštio da je dosta bilo poslova sa štamparijama i da sada treba uzeti puške u ruke. Tito me je time odmah uveo u suštinu problema o kojima se diskutovati na sastanku. Znao sam dobro šta zna i njegove riječi. Do tada smo se pripremali za oružanu borbu, a sada valja preći i u akciju. Dakle, donijeti odluku od koje će zavisići sudbina svih naroda Jugoslavije... I ja ću u tome učestvovati! To saznanje me ispunjava ponosom, ali i izvjesnim nespokojsvom. Imam svega 29 godina... zar je moguće da tako mlad učestvujem na istorijskom sastanku? Da li ću odgovoriti zadacima koje dobijem? No, ubrzo sam se smirio. Pošto sam trezvenije da razmišljam: istina, mlad sam, a možda i nedorastao, ali i ostali u rukovodstvu su mladi. Skoro svi smo istih godina! Osim Tita... ali on ima ono što nama nedostaje... ogromno revolucionarno iskustvo. Ako se to iskustvo sjedini sa našom mladošću i entuzijazmom, moramo uspjeti...

Sjeo sam i pogledom se pozdravio sa ostalima... sa Rankovićem, Čilasom, Žujovićem, Lolom Ribarom. Nema jedino Milutinović a... Poslije izvjesnog vremena javiše da nije došao na zakazano mjesto. Nijesmo se mnogo uznemirili jer smo svi isto mijenjali stanove, pa smo smatrali da ga drugarice koje su nosile poruke nijesu mogle pronaći. Riješili smo da po nemo sastanak bez njega.

Tito je prvi uzeo riječi i svojim prijedlozima dao ton sastanku. Obično nije ekao da se prethodno svi izjasne, pa da onda daje neku vrstu rezimea.

U jednoj jedinosti rečenicom iznio je suštinu onoga što treba učiniti. Rekao je da je dosta diskusija o sovjetskom frontu i da treba pustiti sovjetske drugove da sami rješavaju svoje probleme. A oni će ih, u to je bio ubijeden, riješiti i bez nas. Potrebno je da prekinemo sa priča o situaciji u drugim zemljama, o tome zašto komunisti tamo ne organizuju



*Zgrada na Banjici, u Beogradu, u ijem podrumu je Svetozar Vukmanovi uo i ustanka organizovao ilegalnu štampariju CK KPJ*



*Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito*



oružanu borbu. Svako treba da rješava „svoje frontove“! Da sre uje stvari u sopstvenoj ku i. To važi i za nas... i tada uspjeh ne e izostati...

Tito me je time oslobodio tereta koji me je pritiskao. Mnoge stvari su me zbunjivale. Na mnoga pitanja sam tražio odgovore. Ne samo za stanje na sovjetskom frontu nego i za stanje u evropskim zemljama, posebno u Francuskoj. Zašto komunisti ute? Zar su toliko slabi da ne mogu organizovati ni manje oružane akcije... I to u trenutku kada Moskva poziva na oružani ustanak. Zbunjivala me je nemo francuskih komunista, ija je Partija bila najmasovnija u Evropi. Osim toga, bilo je poznato antifašisti ko i antinjema ko raspoloženje francuskog naroda... Ali, poslije Titovih rije i sve je to otpalo.

Titova intervencija me je impresionirala. Pogodio je upravo ono što je narod u tom trenutku osje ao. Kao da je itao njegove misli, a narod je instinktivno osje ao da se ne smije izgubiti povjerenje u snagu Crvene armije, da se ne smije ostati pasivan u toj istorijskoj situaciji...

Takav utisak potvrdile su nove Titove rije i o tome da se nalazimo na istorijskoj prekretnici... Ako fašizam pobijedi, socijalizam i demokratija bi e potisnuti decenijama, a možda i itavo stolje e... našu sudbinu moramo vezati za sudbinu Sovjetskog Saveza... što bude s njima, neka bude i s nama!

Pomislio sam u jednom trenutku da Tito suviše drammatizuje stvari. No, odmah sam se korigovao ... ipak je bilo neophodno to re i. Trebalo nas je podsta i da shvatimo svu ozbiljnost situacije.

Tito je zatim iznio procjene o uslovima za pokretanje oružane borbe. Iznenadio sam se kada je rekao da e rat dugo trajati i da se moramo orijentisati na dugotrajnu oružanu borbu. Ta ocjena je odudarala od stavova koje smo iznosili na sastanku od 22. juna! Dakle, to je bio razlog što je onda Tito utao i onako se zagonetno držao!

Tito je nastavio da analizira situaciju i napomenuo je da postoje svi uslovi da Partija pokrene mase u oružanu borbu protiv okupatora. Ona se ve afirmisala kao jedina patriotska snaga koja stoji na pozicijama odbrane nezavisnosti zemlje...

žnosti. Jer, ako se prevari u procjeni snaga koje će se sudariti, završi će svoju revolucionarnu aktivnost kao avanturista. Ali, ako se njegove procjene pokažu pravilne i uspjele u toj borbi, potvrdi će se kao veliki revolucionar. A takvi trenuci su rijetki!

Na kraju Tito je izložio konkretne zadatke koji stoje pred nama:

— Oblici borbe zavise od uslova koji postoje u raznim dijelovima zemlje. Ima krajeva gdje je stanovništvo u cjelini neprijateljski raspoloženo prema okupatorima, a ima i takvih gdje stanovništvo još gaji iluzije o „oslobodilačkoj“ misiji okupatora. Osim toga, pojedini ravni arski krajevi nijesu najpogodniji za razvijanje borbe, što nije slučaj sa brdskim terenima. Tamo gdje postoje uslovi, treba odmah prići i organizovanju manjih, lako pokretljivih partizanskih odreda. Oni treba da budu sposobni da iznenada, snažno udare po neprijatelju i da se onda brzo prebacuju na druge terene, daleko od izvršene akcije. Svojom pokretljivošću u ovi odredi moraju biti sposobni da izbjegnju svako opkoljavanje i uništenje od strane neprijatelja. S druge strane, tamo gdje ne postoje uslovi za partizansko ratovanje, treba organizovati manje, uglavnom diverzantske grupe. To posebno važi za gradove ...

Osjećao sam da ulazimo u rješavaju u fazu borbe, o čemu sam neprekidno maštao od dana kada sam stupio u redove revolucionara. Ono o čemu sam nekada maštao, što sam saznavao iz knjiga, sada treba pretvoriti u stvarnost! To će biti prelomna tačka u mom životu... hoću li se i u njoj potvrditi kao revolucionar? Hoću li se snaći? Iako mi je bilo onemogućeno da završim školu za rezervne oficire, tješio sam se da mi to znanje ne bi mnogo pomoglo da savladam vještinu partizanskog ratovanja. Nema drugog izlaza nego da ratno iskustvo steknem kroz borbe u koje ulazimo! ...

Mislili su letjele na krilima razigrane mašte, a Tito je završavao svoje izlaganje. Predložio je određene mjere: partijske organizacije se moraju prilagoditi ratnim uslovima; biće znatno otežano održavanje sastanaka partijskih organizacija i rukovodstava; borba će zahtijevati da pojedini odgovorni ljudi donose i takve odluke koje u normalnim

prilikama donose samo rukovodstva; zato je bilo neophodno da oni dobiju izvanredna ovlaštenja za donošenje odluka koje nameće situacija.

Tito je na kraju iznio prijedlog da se odmah otpočne sa oružanim akcijama. Bili smo svjesni historijskog značaja odluke koju treba donijeti. Gutali smo, ali ne zato što se ne slažemo. Jer nije bilo ni jednog među nama koji nije prihvatao Titove prijedloge. Gutali smo, impresionirani velikom inercijom tog historijskog trenutka. Smatrali smo da naše riječi nisu bile dovoljno da izraze šta smo osjećali u tom trenutku. To se jasno vidjelo na našim licima.

Tito je predložio, i to je prihvaćeno, da pojedini članovi rukovodstva dobiju izvanredna ovlaštenja da sami mogu donositi odluke, mimo rukovodstva na terenu, radi organizovanja oružane borbe u raznim dijelovima zemlje. Tako je odlučeno da se idem u Crnu Goru, a Zujović u Srbiju. Kada je došao red na mene, Tito je zaustio:

— A Tempo je i to...

Nestrpljivo sam ga prekinuo:

— U Makedoniju ...

Strašno sam želio da idem u Makedoniju. Znao sam da su tamo uslovi za organizovanje oružane borbe izuzetno teški, možda najteži. Volio sam da pođem tamo gdje je najteže.

Tito se nije složio sa mojom jasno izraženom željom. Mirno je nastavio:

— ... u Bosnu i Hercegovinu.

Naravno da sam prihvatio. U Beogradu su ostali, pored Tita, Ranković, Milutinović i Lola Ribar.

Sa sastanka smo otišli „kao na krilima“. Osjećali smo da je najvažniji izlaz iz zamršene situacije. Više nismo vidjeli nikakve prepreke za organizovanje oružane borbe. Zvučilo je nevjerojatno, ali mi smo se već ponašali kao ljudi koji samo treba da odu na teren pa se odmah stvoriti vojsku. Opraštaju mi se sa Zujovićem, ušali sam im rekao da idu i put na terene organizovanih vojnih jedinica na i negdje na trome i Srbije, Bosne i Crne Gore.

Tako je pošla naša revolucija!

### GLAVA III

## PRIPREME ZA USTANAK

*Odlazak iz Beograda • Kakvo sam stanje zatekao u Sarajevu • Prve vijesti o borbama i naše procjene situacije • Organizacione mjere za otpočinjanje oružane borbe*

OSTAVLJENO MI JE samo nekoliko dana da izvršim potrebne pripreme za put u Sarajevo. Raunao sam da u izvjesno vrijeme morati ilegalno da živim u Sarajevu. Stoga sam se morao pobrinuti da nabavim isprave koje bi mi osigurale maksimalno obezbjeenje od eventualnih hapšenja od strane ustaša. Napravio sam poseban plan u tu svrhu.

Kako su ustaše vodile u Bosni politiku fizičkog istrebljenja srpskog stanovništva, bilo je jasno da moje isprave ne smiju nositi srpsko ime. Odlučio sam stoga da uzmem muslimansko ime. Predstavio sam se kao učitelj iz Prijepolja koji je otpušten iz službe u Srbiji. Stavio sam da sam rodom iz okoline Prijepolja zato što se taj kraj nije nalazio u sastavu „Nezavisne Države Hrvatske“ pa je bilo teško provjeravati istinitost navoda u legitimaciji. Što se tiče „otpuštanja“ iz službe, htio sam time da izazovem saosjećanje vlasti NDH za jednog Muslimana koji je samo zbog toga što je Musliman otpušten iz službe u Srbiji! Naime, ustaše su proglašavale Muslimane „cvijetom hrvatske nacije“ i nastojale su sitnim ustupcima pridobiti muslimansko stanovništvo, posebno inteligenciju.

Utvrdivši tako moje „lične podatke“, dao sam da mi se izradi legitimacija. To nije bilo teško budući da smo imali dobro organizovanu specijalnu službu za izradu lažnih legitimacija, pasoša i drugih isprava.

Sa u iteljskom legitimacijom mogao sam dobiti ulaznu vizu „Nezavisne Države Hrvatske“; vize je u Beogradu izdavao „Hrvatski klub“. Poslije izvjesnog provjeravanja procedure oko izdavanja vize, odlučio sam da li no odem u klub. Sve se završilo kako sam planirao. Imao sam autentičnu potvrdu zvaničnog organa NDH da je moja legitimacija ispravna.

Preostalo mi je samo da se oprostim od bliskih drugova i prijatelja koji su ostajali u Beogradu ili odlazili u druge krajeve zemlje.

Sa tugom sam se opraštao od onih koji su ostajali u gradu, u osinjaku okupatora. Možda se više nikada ne ćemo vidjeti! Svima nam predstoje teški dani...

U SARAJEVO SAM STIGAO vozom preko Višegrada. Situacija u gradu bila je mnogo teža od one u Beogradu. Neobuzdanom teroru okupatora i ustaša nijesu bili izloženi samo komunisti i rodoljubi nego i srpsko stanovništvo u cjelini. Ustaše su svake noć i vršile pretrese stanova srpskih porodica i odvodile u nepoznatom pravcu odraslo stanovništvo. Sirile su se glasine kako ustaše ubijaju svakog koga odvedu; pričalo se da su seljaci u nekim krajevima Hercegovine (Nevestinje, Gacko) ustali da brane svoje živote od ustaškog noža. Te činjenice priznavala je i zvanična štampa: novine su pisale da su u tim borbama poginule neke ustaške glavešine poslate da vojskom uguše pobune. Ustaše su, doduše, tvrdile da je pobuna ugušena, ali u narodu se širio šapat da borbe još traju.

U takvoj atmosferi pošlo je i masovno iseljavanje srpskih porodica u Srbiju. Ljudi su ostavljali imovinu, domove, sela, samo da bi spasli svoje glave. Komunisti su ostajali na svojim mjestima i vršili pripreme za oružani ustanak. Oni su se krili po domovima prijatelja i čekali na odluku rukovodstva o oružanom ustanku.

Sastanak Pokrajinskog komiteta održan je neposredno poslije mog dolaska u Sarajevo. Njemu su prisustvovali Isa Jovanović, Vukobrat Pucar, Uglješa Danilović, Avdo Humo i Borislav Kovačević. Iznio sam sve što je rečeno na sastanku Po-

litbiroa KPJ u Beogradu. Zatim smo prešli na ocjenu situacije u Bosni i Hercegovini i na donošenje odluka neophodnih za organizovanje oružanog ustanka.

IZ DISKUSIJE KOJA SE RAZVILA na sastanku dobio sam prve utiske o situaciji u toj pokrajini. Svi su u estvovali u diskusiji i me usobno se dopunjavali. Ta razmjena mišljenja veoma je karakteristična i stoga je navodim po sje anju.

— Ustaško rukovodstvo želi da izgradi rasističku državu. To se može vidjeti iz izjave ministra pravosuđa Mile Budaka date preko radija: „Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostatak ćemo prevesti na katoličku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate.“

— To što je Budak javno rekao već se sprovodi. Vršeno se masovni pokolji sveštenika, učitelja i uopšte uglednijih ljudi iz redova srpskog stanovništva. Već se zna, iako se to krije, da su takvi pokolji izvršeni nad uglednijim ljudima u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Ovakvim represalijama ustaše žele da obezglave i zaplaše srpsko stanovništvo, da ga prisile ili da pređu u katoličku vjeru ili da se iselje u Srbiju.

— Srpske seljačke mase su u većini bile pod uticajem Zemljoradničke partije. Rukovodstvo te partije je emigriralo, a narod prepustilo samom sebi; komunisti su ostali sa narodom... Sada se pruža istorijska šansa za komuniste da se stave na čelo masa koje će poći u borbu za odbranu golih života... Neki rukovodeći ljudi iz Zemljoradničke partije ostali su sa narodom. Sa njima treba uspostaviti kontakt i zajedno ići u borbu...

— Neće biti teško mobilisati srpsko stanovništvo, ali biće teško a da se spriječi međusobna borba. Muslimansko i hrvatsko stanovništvo bilo je u neravnopravnom položaju u predratnoj Jugoslaviji. Ustašama je uspelo da pridobiju neke slojeve ovog stanovništva obećavajući im kuće, zemlju i drugu imovinu srpskih porodica koje budu poklane ili protjerane u Srbiju. Može se očekivati da će, kao odgovor na to, doći do represalija srpskih ustanika nad Muslimanima i Hrvatima.

— Nije dovoljno sprijeiti bratoubilačku borbu... To je tek preduslov da se muslimansko i hrvatsko stanovništvo uključe u borbu. Naš cilj mora biti ovo drugo! A to nije nemoguće jer je i to stanovništvo obezglavljeno, napušteno od svojih ranijih političkih rukovodstava.

— Ako bi nam pošlo za rukom da bar u prvo vrijeme neutrališemo hrvatsko i muslimansko stanovništvo — to bi bio naš veliki uspjeh. Onda bismo mogli računati da ćemo vremenom uspjeti da ga privučemo sasvim na našu stranu.

Pošto sam saslušao drugove koji su na taj način ocjenjivali nastalu situaciju, postavio sam im pitanje:

— Kakva su iskustva u tom pogledu iz borbi koje se vode u Hercegovini?

— Nijesmo uspjeli da doznamo — odgovorio je Isa.

— Zna li bar da li se borbe i dalje vode na tom terenu? — insistirao sam.

— Ne, ni to ne znamo — priznao je Isa.

— To je neshvatljivo! — nijesam se mogao uzdržati. — Borbe se vode na velikom dijelu teritorije, a vi ne znate ni šta se dešava! To je čudno...

— Pokušali smo da uhvatimo vezu sa ustanicima, ali nijesmo uspjeli — objašnjavao je Isa. — Poslali smo tri druga sa zadatkom da se probiju do njih, ali oni su se vratili ne obavivši zadatak.

— Ne mogu a da ne posumnjam u kvalitete tih komunističkih — opet sam oštro reagovao. — Kako nijesu uspjeli da se probiju... to je običan kukavičluk. Da su ozbiljno pokušali da se probiju, morali bi uspjeti... ili bi bili uhapšeni, pa možda i ubijeni...

Svi su uticali kao da su se osjećali krivi što kao rukovodstvo nijesu uspjeli da prate i utiču na razvoj borbe na teritoriji kojom rukovode.

Da bih prekinuo neprijatnu tišinu, pokušao sam da rezimiram diskusiju i da formulišem neposredne zadatke.

— Da bismo uspjeli u borbi, nužno je da idemo na najširu mobilizaciju, u prvom redu srpskog stanovništva. Treba prihvatiti svakoga ko se izjašnjava za borbu protiv okupatora i ustaša, ali i onemogućiti one snage koje hoće da izazovu bratoubilački rat. To je ključni problem! Ukoliko to

postignemo, utoliko je veća sigurnost da ćemo uspjeti u borbi.

Pošto su se svi složili sa takvim stavom, nastavio sam:

— Ako želimo da muslimansko i hrvatsko stanovništvo pređe na našu stranu u bližoj ili daljoj perspektivi, partizanski odredi moraju izbjegavati napade na muslimanska i hrvatska sela. Ali ne bi trebalo da traže ni hranu ni odjeću iz tih sela. Sav teret borbe u prvo vrijeme treba da padne na leđa srpskih seljaka. Muslimanskim i hrvatskim selima moramo garantovati potpunu bezbjednost. Kada to obezbijedimo, onda ćemo pozivati Muslimane i Hrvate u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša, kao i protiv onih koji pokušavaju da istrebljenjem drugih narodnosti pretvore Bosnu i Hercegovinu u isto hrvatsku ili isto srpsku pokrajinu. Zajednički borbom treba osigurati zajednički život svih naroda koji žive na ovoj teritoriji.

Pošto smo tako utvrdili političku platformu, ostalo je da vidimo kojim snagama raspolazemo da ostvarimo tu politiku. Ocjenjuju stanja Partije dao je Isa Jovanović.

Partijske organizacije postoje samo u većim gradovima — u Sarajevu, Tuzli, Zenici, Bijeljini, Banja Luci, Prijedoru, Drvaru, Mostaru, Trebinju. Ima i manjih organizacija — na Romaniji, u Semberiji, u Sekovici, na Kozari...

Ti kratki i dosta šturi podaci poražavajuće su djelovali na mene. Za trenutak sam posumnjao u ispravnost odluke da se ide na oružani ustanak. U normalnim prilikama to bi bilo pravo samoubistvo, Partija bi doživjela krah. Ali stvar je u tome što sada prilike nijesu normalne. Seljaci se sami dižu na oružani ustanak, brane živote i imovinu. Ukoliko komunisti, bez obzira na to što ih je malo, ne uđu u borbu i ne pokušaju da se stave na njeno čelo, to će uiniti druge snage. Komunisti će propustiti istorijsku šansu koja im se upravo sada pruža... Mali broj komunista nije nepremostiva zapreka za naš uspjeh; uticaj komunista u masama je mnogo veći nego što bi se dalo zaključiti samo na osnovu broja članova Partije. To se, uostalom, moglo vidjeti u Beogradu za vrijeme martovskih demonstracija... Tek kad uđemo u borbu, možemo računati da će se Partija omasoviti, pošto samo u borbi izrastaju novi kadrovi...



DONIJELI SMO ODLUKU da se cijela teritorija Bosne i Hercegovine podijeli na četiri osnovna područja — Sarajevsku i Tuzlansku oblast, Bosansku krajinu i Hercegovinu. Na tim područjima će se formirati oblasni vojni štabovi za rukovođenje oružanom borbom; partizanski odredi trebalo bi da predstavljaju male i lako pokretljive vojne jedinice; njihov glavni zadatak mora biti da parališu željeznice i drumski saobraćaj, da unište rudnike, željezare, industrijska postrojenja ... Da bi mogli opstati, odrede bi u prvo vrijeme trebalo formirati u blizini radničkih centara i mjesta naseljenih srpskim stanovništvom ... Ocijenili smo da oblasni štabovi vjerovatno neće moći efikasno rukovoditi svim odredima koji će se formirati na njihovim teritorijama. Zato smo išli na formiranje podštabova na užim područjima ...

Uoči smo opasnost za uspjeh oružanog ustanka ako se prekinu veze između štabova i partizanskih odreda. To bi omogućilo okupatorima da na užem sektoru koncentrišu snage i unište partizanski odred koji djeluje na tom području. Zato smo odlučili da uspostavimo dvostruke veze između štabova: preko terena i preko partijskih organizacija u gradovima (posebno preko Sarajeva, Tuzle, Banja Luke i Mostara).

Razradili smo osnovnu organizaciju štabova i odreda za svako područje. Ali smo ipak ostavili da se konačna odluka donese na sastancima koji će se održati u svakoj oblasti sa partijskim aktivistima.

Na sastanku je bilo govora i o kadrovima koji moraju da ponesu glavni teret sprovođenja u život usvojenih odluka. Budući da je nedostatak kadrova osnovni problem u svim oblastima, zaključili smo da ne dolazi u obzir razmjštaj kadrova, već da se svaka oblast orijentiše na postojeće kadrove i na nove kadrove kroz borbu izrasle.

Konstatovali smo da izvjesni problemi mogu nastati uslijed toga što je samo jedan dio kadrova srpske narodnosti, dok su ostali Muslimani i Hrvati. Kako će se borci u prvo vrijeme regrutovati gotovo isključivo iz redova srpskog stanovništva, odlučili smo da naši rukovode i kadrovi koriste pseudonime.

Na kraju smo donijeli odluku da u cilju efikasnijeg rukovođenja po jedan član rukovodstva stalno boravi u glav-

nim gradovima oblasti (Mostar, Tuzla i Banja Luka), dok bi ostali formirali u Sarajevu revolucionarni centar za rukovođenje borbom na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine. Sa-  
glasili smo se da u Banja Luku ode uro Pucar, u Tuzlu Uglješa Danilovi , a u Mostar Avdo Humo. U Sarajevu, po-  
red mene, ostali su Isa Jovanovi i Borisa Kova evi .

Poslije nekoliko dana Borisa je izrazio želju da ide na Romaniju jer se teško može kretati po gradu, a nije spreman da sjedi u zatvorenoj sobi. Mi smo izašli u susret njegovoj želji, pa smo kooptirali Lepu Perovi , koja je bila sekretar Mjesnog komiteta Sarajeva.

## GLAVA IV

### NEUSPJEH U ZENICI

*Moja maštanja i razočaranja u partijsko rukovodstvo Zenice • Raskorak izme u stvarnosti i knjiških predstava o revoluciji o Sa strepnjom o ekujemo vijesti o diverziji u Zenici • Upadam u ustašku blokadu • Oslobo anje uhapšenih drugova • Analiza neuspjeha diverzija u Zenici*

JOŠ DOK SAM SE SPREMAO da krenem za Bosnu, moja mašta je intenzivno radila. Znao sam da se u Bosni nalaze veliki metalurški i rudarski centri u kojiima je zaposleno preko 10.000 radnika, od kojih dobru polovinu vjerovatno sa injavaju kvalifikovani i polukvalifikovani radnici. Eto radni ke klase koja e postati osnovna snaga revolucije pred kojom stojimo! U to nijesam sumnjao. Uostalom, pro itao sam mnogo knjiga o oktobarskoj revoluciji i dobro upamtio da su radni ki odredi ne jedanput spasavali sudbinu revolucije. Za razliku od seljaštva, koje je kolebljivo i koje tokom revolucije prelazi s jedne na drugu stranu, radni ka klasa mora biti za revoluciju jer ona nema šta da izgubi osim svojih okova. Sve je to davalo krila mojoj mašti: ve sam zamišljao kako e proleterski bataljoni i brigade iz industrijskih basena širiti plamen revolucionarne borbe ne samo po Bosni i Hercegovini nego i po itavoj našoj zemlji, kako e organizovati borbu selja kih masa i oživljavati je tamo gdje ona ugasne. To mora da ise dogodi i kod nas jer se isto desilo u zemlji oktobarske revolucije, koja nam je svima služila za ugled!

Razumljivo je onda što sam odmah po dolasku u Sarajevo i poslije sastanka Pokrajinskog komiteta zatražio od Ise Jovanovi a da me poveže sa nekim iz Zenice koji dobro poznaje stanje u željezari, rudniku, elektrani. Jovanovi me

je povezao sa metalskim radnikom Stevom Vranićem; on je neko vrijeme bio sekretar partijske organizacije u Zenici, a tada je radio na aerodromu u Rajlovcu. Informacije koje sam dobio bile su djelimično ohrabrujuće; nacionalna pripadnost stanovništva i u Zenici kraj se odražavala na spremnost za oružanu borbu. Srpske mase su bile spremne da krenu u oružanu borbu, ali one su bile u manjini; to se, međutim, ne bi moglo reći i za hrvatske i muslimanske mase, koje su bile u većini. Radništvo je prije rata bilo podijeljeno i pripadalo je različitim sindikalnim organizacijama. To im ipak nije smetalo da 1937. godine organizuju osmodnevni generalni štrajk, koji, mada nije uspio, ipak je bio najkrupnija revolucionarna akcija u ovoj zemlji od vremena uvođenja diktature. Neposredno pred rat izvršena je obnova organizacije Komunističke partije; ona je sada brojala oko 50 članova, a u SKOJ-u se nalazilo oko 70 omladinaca. Ti podaci su me ipak ohrabрили. Imati preko 120 komunista i komunističkih omladinaca u jednom kolektivu koji je izveo jednu od najrevolucionarnijih akcija u zemlji, davalo je nada da ćemo i sada postići i velike uspjehe.

Sastao sam se i sa Vojnom Ljućem, radnikom iz Sarajeva; trebalo je da on pođe u Zenicu i da sa tamošnjim rukovodstvom organizuje partizanski odred. Dogovorili smo se da se u Zenici unište po mogućnosti sva industrijska preduzeća i da se prekine željeznički saobraćaj rušenjem mostova. Poslije tih akcija trebalo se povući u obližnja sela i organizovati partizanski odred koji bi bio pod komandom štaba Sarajevske oblasti na Romaniji. Naglasio sam da treba djelovati hitno, ali ne brzopleto. Potreba za bržim djelovanjem stalno me je progonila; osjećao sam svu ozbiljnost situacije u kojoj se našla prva zemlja socijalizma, a sa njom i čitavo me narodno radničko pokret. Činilo mi se da je izgubljen svaki dan koji prođe bez borbe. Mada svjestan da bez dobrih priprema nema uspjeha u borbi, ipak sam insistirao da se pripreme svedu na najmanju mjeru.

Nekoliko dana poslije razgovora sa mnogim Ljućem vratio iz Zenice. Sastao se sa Jovanovićem i sa mnogim u gradskom parku. Saopštio nam je da se svi članovi Mjesnog komiteta suprotstavljaju direktivi da se onesposobi Zenica ka industrija, navodno, zato što je nam ta industrija bitno potrebna u socijalizmu! Diverzija bi nanijela teške štete rad-

nicima i komunistima; oni bi ostali bez posla; a sve to nam nije ni potrebno jer će Crvena armija brzo osloboditi našu zemlju. Slušaju i takvo rezonovanje, bio sam zaprepašten, iznevjeren u svojim maštanjima. Gruba stvarnost me je spustila na zemlju! Ipak, kolebao sam se u ocjeni: je li to strah od revolucije i od žrtava koje treba podnijeti ili političko sljepilo ne dozvoljava da se vidi kako Nijemci duboko prodiru u sovjetsku zemlju i da rat ne može biti brzo završen? Tražio sam od Ljujica a detaljnija obavještenja — da li je dolazio u dodir sa širim stanovništvom, da li se ono slaže sa rukovodstvom? Odgovorio mi je da je pokušao sazvati konferenciju stanovništva, ali mu je to onemogućeno; priznao je da se sastao samo sa komunistom Mratinovićem; on je ranije isključen kao frakcionaš i ima uz sebe grupu komunista koji su također isključeni iz Partije. Ta grupa bezrezervno prihvata da izvede diverzije, da se zatim povuče u brda i da djeluje kao partizanski odred. Slušaju i to, bio sam u dilemi: ko je frakcionaš, a ko treba da bude u rukovodstvu revolucionarne organizacije — da li sadašnje rukovodstvo koje odbija da se uključi u oružanu borbu ili „frakcionaška“ grupa koja je spremna da našu liniju sprovede u život. Zatražio sam od Ljujica a da mi iznese plan akcije koji je predložio našem rukovodstvu. On mi je rekao da po tom planu mjesno rukovodstvo treba da organizuje vojnu obuku partijskog kadra, da formira nekoliko borbenih grupa koje će se osposobiti za izvođenje diverzija. Pošto se sprovede obuka, treba da se pristupi rušenju električne centrale. To bi dovelo do prekida rada u rudniku i željezari. Zatim treba da se preduzme rušenje željezničkog mosta na pruzi Slavonski Brod—Sarajevo, čime bi se za duže vrijeme prekinulo saobraćaj na toj pruzi. Postoji i mogućnost da se izvrši napad na Radnički dom, u kome je smještena velika količina oružja. Dom je slabo branjen i može se zauzeti na prepad. Zaplijenjenim oružjem mogli bi se naoružati svi članovi Partije i omladina. To bi već bio krupniji partizanski odred koji bi mogao čak i Zenicu zauzeti na prepad.

Nije mi se sviđalo izvođenje obuke i formiranje udarnih grupa. Smatrao sam da se time odugovlači i izvođenje glavne akcije. Sumnjavo sam gledao i na samog Ljujica a! Da on ne odugovlači i sa izvođenjem akcija? Poslije trenutnog

kolebanja odlučio sam da pozovem na razgovor nekog iz zeničkog rukovodstva. Posavjetovao sam se sa Jovanovićem i on se složio. Zakazali smo sastanak za prekosutra; pored Jovanovića, Ljujića i mene, prisustvovao bi i taj drugi iz Zenice.

U me u vremenu sastavio sam izvještaj za Tita. Iznio sam ovu situaciju u najvažnijem industrijskom basenu Bosne. Nijesam mogao da prikrijem izvjesnu notu arženja zbog neuspjeha, osjećao sam se odgovoran za taj neuspjeh iako nijesam učestvovao u stvaranju zeničke organizacije.

NA ZAKAZANI SASTANAK došao je Hen, jedan od najaktivnijih članova Mjesnog komiteta u Zenici. Ja sam se već bio smirio; govorio sam kao da se ništa nije desilo. Najprije sam istakao da je najvažniji zadatak da se uništi sve što može da služi okupatoru i da mu pomogne da pobijedi na Istočnom frontu; ako uništimo željeznicu, bit će manje teškoća koji je Nijemcima neophodan za rat; ako porušimo željezničke mostove, otežaće se transport hrane i raznih sirovina; ako organizujemo partizanski rat na našoj teritoriji, okupatori će znatne snage angažovati kod nas. To bi bila prava i efikasna pomoć sovjetskom narodu u borbi koja je istovremeno i naša. Jer, ako bi Nijemcima uspjelo da unište prvu zemlju socijalizma, onda bi time bila nanijeta neprocjenjiva šteta borbi za socijalizam u ostalim zemljama. Zato ne bi trebalo da se osvrćemo na žrtve koje ćemo morati podnijeti. Kako možemo — nastavio sam — da vodimo rat u ovoj industriji koja će nam biti potrebna u socijalizmu kad Sovjetski Savez uništava Dnjeprprostoje, ponos prve petrolejke, kada uništava sve što se ne može evakuisati na istok samo da ne bi koristilo njemačkom okupatoru? Moramo sve učiniti da pobijedimo, a onda ćemo lako izgraditi nova preduzeća, nove željeznice, i to mnogo veće i modernije.

Moje izlaganje nije naišlo na Henovo protivljenje. Čak sam u njegovim riječima vidio izvjesno odobravanje. To me je ohrabrilu, pa sam odmah prešao na pretresanje mogućnosti za izvođenje akcija. Uzeo sam olovku i papir i počeo pisati šta se može od predloženih akcija izvršiti i kako ih treba

izvršiti. Saglasili smo se da treba uništiti centralu, izvršiti iznenadni noćni napad na Radnički dom, zaplijeniti oružje i osloboditi uhapšene.

Odahnuo sam! Ipak sam se prevario u ocjeni zeničkog rukovodstva.

Ljujić je ponovo pošao za Zenicu, ovog puta sa Henom. Mislio sam da ćemo najzad uspjeti. Nema razloga da ne uspješmo. Ali, prevario sam se! Ljujić se vratio, a da nije ništa uradio: zeničko rukovodstvo je opet odbilo da izvrši akciju, samo pod drugim izgovorom; poručivali su da će rušenje postrojenja i obustavljanje proizvodnje ostaviti radnike bez posla i da će ih onda ustaše i Nijemci lakše mobilisati protiv komunista.

Bilo mi je jasno da se ne radi o nerazumijevanju situacije, nego o najobičnijem oportunističkomu. Rekao sam Ljujiću da više ne odlazi u Zenicu, nego da se stavi na raspolaganje štabu Sarajevske oblasti. Ipak sam poručio da dođu na razgovor najodgovorniji drugovi iz zeničke organizacije. Htio sam lično da im kažem šta mislim o njihovom držanju. Isa Jovanović je tako i htio da se s njima sastane; bio je ogorčen jer je mnogo truda uložio u stvaranje zeničke organizacije, a na kraju doživio je razočarenje...

Tih dana sam dobio odgovor od Tita na moj prvi izvještaj o držanju zeničkog rukovodstva. Odgovor je bio oštar.

— Udi me — poručivao je Tito — da u našoj Partiji postoji organizacija koja smatra da ne treba rušiti preduzeća i sve što može koristiti okupatoru... Takve organizacije treba raspustiti, a odgovorne rukovodioce strijeljati zbog izdaje Partije...

To pismo sam umnožio i sa svojim izvještajem Titu uputio organizacijama na terenu. Htio sam da se odgovorni drugovi upoznaju sa Titovim stavom jer su stizale vijesti o sličnom držanju pojedinih organizacija.

NAJZAD SMO SE SASTALI u parku Isa Jovanovića i ja sa predstavnicima zeničkog rukovodstva. Tog puta su došli Logomerec i Hen — dva najodgovornija člana rukovodstva. Bio sam uzbuđen i pokušavao sam da se savladam. Rekao

sam im da u ime Centralnog komiteta raspuštam partijsku organizaciju u Zenici, a njima dvojici predstoji strijeljanje jer su izdali Partiju u najodlučnijem času — kada treba da ostvari ono za šta se spremala od svog nastanka. Završio sam time da ih niko nije tjerao da ulaze u Partiju, ali, kada su to dobrovoljno učinili, moraju snositi sve posljedice za neizvršavanje preuzetih obaveza.

Nastao je neugodan tajac. Osjećao sam da je u mojim riječima bilo primjese ogorčenja i razočaranja u Zenicu, u njenu partijsku organizaciju, u njenu radničku klasu. Zeničani su uticali pognute glave. Isa Jovanović je odobravao, ali je bio tužan. Boljelo ga je držanje rukovodstva jedne od najvećih organizacija. Da bih nekako popravio težak utisak, dodao sam da, ukoliko hoće, mogu da izvrše neku akciju i da se povuku u partizanski odred. No, u svakom slučaju, oni više nijesu članovi Partije!

Time sam im još jednom pružio šansu. Jovanović je odmah dodao da nas mogu obavijestiti preko Vranića o rezultatima akcije ako se na to odluče... Zatim smo se razišli.

Razmišljao sam mnogo poslije tog susreta: naša stvarnost se nikako ne poklapa sa onim što sam čitao o oktobarskoj revoluciji. Jedno je knjiško znanje, a drugo je život, stvarnost. Oktobarska revolucija se razvila kroz borbu protiv nastavljanja rata, a ova naša treba da se razvije nastavljanjem rata protiv okupatora. Prva se razvila kroz štrajkove i demonstracije, a naša revolucija treba da se razvije kroz partizanski rat. Prva se oslanjala prije svega na radničku klasu, koja je na svojim leđima imala iznijela glavni teret revolucije, a u našoj revoluciji, izgleda, glavni teret će pasti na leđa seljaštva, i to onog najsiromašnijeg... Možda tu negdje leže razlozi takvog držanja radnika i komunista Zenice? A možda u tome što su radnici većinom Muslimani i Hrvati? Na ta pitanja nijesam umio da odgovorim...

NAJZAD SU STIGLE povoljne vijesti iz Zenice. Rukovodstvo raspuštene organizacije javljalo je da su odlučili ili da izvrše diverziju u električnoj centrali. Ubaciće eksploziv u kotao centrale; to će dovesti do prekida rada centralne, že-



ljezare i rudnika uglja. Komunisti će organizovati partizanski odred koji će djelovati u zeni kom kraju.

Bio sam zadovoljan! Konačno je pobijedila revolucionarna svijest. Ali bio sam pomalo i tužan. Zar je moralo da dođe do onakvog naga anja i teških riječi? Nijesmo morali izgubiti toliko dragocjenog vremena! Ipak, dobro je što je sve ostalo na oštrim riječima ima. Nije me mnogo bunilo što su odustali od rušenja željezničkog mosta i od napada na ustaški logor. Možda nemaju snaga ili povjerenja u sebe!

Isa Jovanović i ja smo sa nestrpljenjem očekivali izvještaje iz Zenice. Preko Vranića dobili smo poruku da će u prvu nedjelju doći i neko iz rukovodstva da nas izvijesti o svemu što je urađeno; u to vrijeme ostali će se već nalaziti u brdima i djelovati kao partizanski odred. Sastanak je zakazan u jednoj poslastičarnici. Radovali smo se kao djeca. Bio sam toliko nestrpljiv da sam htio da pođem sa Isom i da li ne razgovaram sa glasnikom iz Zenice. To utoliko prije što su putnici koji su tih dana prolazili željeznicom kroz Zenicu tvrdili da su čuli pucnjavu u gradu. Sve nas je to jako uzbuđivalo.

Na moju žalost, u posljednjem trenutku sam bio spriječen da odem na sastanak — morao sam da se vidim sa jednom ženom koja je tih dana stigla iz Crne Gore. Naime, Tito mi je naložio da se na svaki način povežem sa Milanom i da što prije javim zašto od njega nema vijesti; istovremeno trebalo je da obavijestim Tita kako se razvija oružana borba u Crnoj Gori.

Dogovorio sam se sa Jovanovićem da se sastanemo odmah poslije ručka u njegovom stanu i da sa Lepom Perovićem, kojoj smo ostavili poruku da dođe, pretrase situaciju poslije akcije u Zenici.

ISA JOVANOVIĆ se još prije rata prijavio pod imenom Franjo Rudelić. Važio je za uglednog mirnog građanina, a kao Hrvat stekao je puno povjerenje ustaških vlasti. Živio je na posljednjem spratu velike stambene zgrade. Kad god su ustaše dolazile da hapse stanare (Srbe, Jevreje), uvijek su zvale za svjedoka Franju Rudelića.

Za Jovanovi ev stan i njegovo lažno ime znali smo samo Lepa Perovi i ja. Stoga sam smatrao da je to potpuno bezbjedno mjesto. Jedino sam osjeao nelagodnost pri pomisli da mogu naići i u trenutku kada ustaše hapse nekog od stanovara iz te velike zgrade. U takvim slučajevima ustaše blokiraju svaku zgradu i ispituju svakog ko naiđe. Unaprijed sam smislio da kažem kako sam pošao Pranji Rudeli u. Ali nevolja je bila u tome što nikako nijesam uspijevaio da zapamtim ime pod kojim je Jovanovi bio prijavljen! Zato sam prije svakog odlaska u posjetu kontrolisao sebe tako što sam ponavljao to ime.

inio sam to i kada sam, prema dogovoru, pošao poslije ručka u. Na moje veliko iznenađenje, im sam kroio u zgradu, ugledao sam u hodniku veu grupu građana i jednog ustašu sa pušikom u rukama! Bilo mi je jasno da sam upao u blokadu.

Dok me je ustaša pitao gdje idem, munjevito mi je bljesnula misao da blokada može da bude i zbog Jovanovi a. Dakle, ne smijem reći i da idem njemu! Ustaša je ponovio pitanje, a ja nijesam znao šta da kažem, pa sam poeo mucati:

- Idem tu ...
- Gdje?
- Idem jednom prijatelju ...
- Kojem?

Primijetio sam na vratima obližnjeg stana mesinganu ploču sa imenom Majsner. Ne razmišljaju i mnogo, rekoh:

- Idem Majsneru ...
- Zašto njemu?

Opet pitanje na koje nemam odgovora! Mahinalno sam odgovorio:

- Idem u posjetu ... nedjelja je ... prijatelji smo!

Cim sam to rekao, shvatio sam da sam pogriješio. Majsner e sve demantovati kada nas kasnije budu suočili! Ne primjećuju i moju zabunu, bar se meni tako učinilo, ustaša reče:

- Imate li legitimaciju?
- Imam!
- Dajte mi je!

Bez oklijevanja pružio sam uiteljsku legitimaciju; sjetio sam se da sam „uitelj“, otpušten u Srbiji iz službe

zbog toga što sam Musliman... da sam došao u Sarajevo da tražim službu jer i u Prijepolju progone Muslimane. Sinulo mi je da sam te navode mogao upotrijebiti umjesto glupog objašnjenja da sam Majsnerov prijatelj.

Ustaša je po eo prelistavati legitimaciju. Odjednom iz nje ispade fotografija Rade Hamovi a koju sam uzeo od njega da bih izradio lažnu legitimaciju radi prebacivanja u partizanski odred. Fotografija je privukla pažnju ustaše; — neko vrijeme ju je razgledao i najzad re e:

— Ja poznajem ovoga ovjeka!

— Može biti — trudio sam se da mirno govorim, mada se u mom glasu osje ala nesigurnost. Uostalom, možda ustaša zaista poznaje Hamovi a jer je on bio oficir sa službom u Sarajevu! Celo mi se orosilo pri pomisli šta e se desiti ako je Hamovi prepoznat. Sre om, ustaša je ubrzo raspršio moju trenutnu sumnju.

— On je srpski žandarm!

— Ne, nije žandarm — odgovorio sam mnogo samouvjerenije.

Video sam da ne poznaje Hamovi a. Ustaša je vjerovatno bio zbunjen što mu nije uspjelo da se pokaže kao vješt policajac koji odmah otkriva neprijatelja. Nije ni pogledao moju legitimaciju, nego je vratio, zajedno sa fotografijom Hamovi a, i naredio:

— Stani tamo ... me u grane!

— Zašto da stanem?

Odlu io sam da iz odbrane i izvjesne zbunjenosti pre-dem u napad, da se bunim protiv postupka prema jednom u itelju, intelektualcu i mirnom građaninu, koji je uz to Musliman i ije je pravo da bude bolje tretiran u državi koja pretenduje da je hrvatska i muslimanska! uvši te moje rije i, ostali građani po eše da se bune što i oni stoje, pa mi rekoše da se i ja povinujem nare enju. Poslušao sam ih negoduju i i dalje. A ustaša nikako da me ostavi na miru!

— Ko je taj Majsner?

— Kako. . . ko je? — htio sam da dobijem u vremenu.

Nijesam znao ni ko je ni šta je. Ustaša je bio veoma precizan:

— Je li Hrvat?

— Jeste, Hrvat je!

Smatrao sam da mogu da kažem da je Hrvat jer prezime nije srpsko. Istina, sude i po prezimenu, Majsner može da bude Nijemac, Jevrej ... ali nijesam imao vremena da ulazim u takve pojedinosti. Uostalom, izgledalo je da je ustaša odgovorom uglavnom zadovoljan.

— A šta je po zanimanju? — odjednom me upita.

— Ne znam!

Ocijenio sam da više ne smijem ponoviti da sam pošao Majsneru, da se odranije poznamo. Umjesto toga, re i u da prvi put dolazim Majsneru, i to radi zaposlenja; ostao sam bez posla u Srbiji, a ne mogu da se vratim u Prijepolje zbog terora etnika nad Muslimanima. Jednom rije ju, drža- u se plana koji sam skovao još u Beogradu. Samo, da li je ustaša zaboravio na moju raniju izjavu?

— Kako ne znaš šta je po zanimanju, a ideš njemu? — prekinuo je ustaša moja razmišljanja.

— Ja ga ne poznajem... pošao sam njemu radi projekcije ... da na em zaposlenje!

Na sre u, ustaša nije primijetio promjenu moje taktike i zagrizao je ba enu udicu:

— Zašto dolaziš Majsneru kada za to postoji Radni ka komora?

Laknulo mi je im sam uo novo pitanje jer je i ustaša prihvatio da razgovaramo o zapošljavanju. Tada sam na- duga ko po eo da objašnjavam da u mom slu aju Radni ka komora ne može intervenisati jer sam po zanimanju u itelj, dok se Radni ka komora stara o radnicima. Slušao me je pažljivo; imao sam utisak da je radnik i da zna samo kako se zapošljavaju radnici.

I dok sam ja naširoko pri ao, odjednom se na vratima Majsnerovog stana pojavi ovjek u poštanskoj uniformi. Ustaša se okrete i oslovi ovjeka:

— Kako se zovete?

— Majsner.

— A vi ste, dakle, taj Majsner!

— Da, ja sam!

— A poznajete li vi ovoga ovjeka?

— Ne, prvi put ga vidim!

Vidio sam da se Majsner uplašio, a da ustaša po inje da likuje što je najzad otkrio nešto krupno.

— Kako da ne poznajete ovoga kada je pošao vama?  
Majsner je živo reagovao, krenuo prema meni i uzviknuo:

— Zašto lažete, gospodine? Pa mi se uopšte ne poznajemo!

O ekivao sam da e Majsner tako reagovati. Stoga sam se mirno obratio ustaši:

— Pa, ve sam rekao da ovog ovjeka ne poznajem ... on je u pravu kada kaže da se ne poznajemo ...

Htio sam da elimdnišem Majsnera kao neprijatelja jer sam vidio da on spasava svoju glavu.

— A zašto ste onda pošli njemu? — uporno je ponavljao ustaša.

— Radi zaposlenja — mirno sam odgovorio:

— A ko vas je poslao Majsneru?

Pitanje je bilo neo ekivano. Opet sam po eo mucati:

— Iz Beograda sam ...

Majsner se preplašio da u ga uvaliti u nepriliku i odmah me je prekinuo:

— Lažete, gospodine, nikoga ne poznajem u Beogradu!

Njegova intervencija mi je ipak dobro došla. Dobio sam u vremenu, tako da sam mogao natenane da pri am sopstvenu verziju doga aja. Pored ostalog, tvrdio sam kako sam u Beogradu otišao u Hrvatski klub i tamo dobio vizu, kako su mi rekli da je dobro što sam odlučio da idem u Nezavisnu Državu Hrvatsku, gdje u svakako biti dobro primljen, da u na i posao; na moju žalbu da nikoga nemam u Sarajevu, re eno mi je da se obratim nekom Majsneru koji stanuje u blizini parka i vrlo je poznata li nost u Sarajevu.

Moju dosta duga ku povijest pažljivo su slušali i Majsner i ustaša. Bar se meni tako inilo! Kada sam završio, bili su nekako zbunjeni. Majsner se prvi prenuo i zapitao mole ivo:

— A da li su vas uputili baš u ovu ulicu, u ovu ku u?

Shvatio sam da se Majsner zapravo plaši da ne bude doveden u vezu sa nekim iz Beograda.

— Ne, nijesu! — energično sam odgovorio. — Meni su jedino rekli da Majsner stanuje u blizini parka, da treba samo da se raspitam i da e me prolaznici uputiti. I evo ve etiri-pet dana lutam ovuda i pitam ljude za Majsnera.

Niko nije znao da mi kaže gdje stanuje taj Majsner. Tek maloprije neki prolaznici me uputiše ovamo ...

— Zna i, u Beogradu vam nisu rekli za ovu ku u? — prijateljskim glasom me je pitao Majsner.

— Ma ne, nijesu!

— Pa to onda nisam ja, jer u Sarajevu ima mnogo Majsnera.

— Sigurno! Vi ste poštar i teško biste mi mogli pomoći oko zaposlenja — ohrabrivao sam Majsnera.

Majsner je bio spasen; ustaša mu je rekao da može i i. Ali ja sam i dalje bio na meti!

Ustaša objesi pušku o rame, prije mi i stade me pretresati. Vjerovatno se sjetio da je uinio ozbiljan propust što me do tada nije pretresao.

— Da nemate bombe, revolvere? — zapitkivao je pipaju i me.

— Gospodine, šta vi mislite?!

— Da nemate sitno, sitno pisano?

— A zašto bi mi to trebalo?

Mirno sam odgovarao jer sluajno nijesam imao kod sebe ni oružje ni pisani materijal. Ipak, uznemirio sam se. Pustio je Majsnera... zna i nije mu više sumnjivo da li idem Majsneru. . . Sve je to nejasno! Opet poe da me obli-va znoj. Znam da to može pobuditi novu sumnju, ljutim se na sebe, a graške znoja još snažnije izbijaju!

— Nešto se znojite, gospodine! — cerio se ustaša. — Izgleda da vam nije ista savjest!

Oekivao sam takvo reagovanje, ali me je iznenadilo što se u tom trenutku umiješala jedna žena iz grupe grana koja je stajala u uglu:

— I ja sam to primijetila!

Sta da radim? Da se opravdavam ... ali to bi bila propast! Ne, ne smijem se braniti. Moram prei u napad i optužiti ih za nemogu odnos prema jednom mirnom građaninu, koji je uz to žrtva samo zato što je Musliman.

— Da, znojim se! — poeh vikati. — I vi biste se znojili da ste na mom mjestu. Jedva sam iz Srbije glavu izvu-kao! Ostao sam bez igdje i eg. U rodni kraj ne smijem da idem jer poklaše sve što je muslimansko, a u mojoj roenoj državi ovako se postupa prema meni. Volio bih da vidim ko bi druga ije reagovao na ovakav postupak.

Osjetio sam da se ustaša počeo kolebati. Zatražio mi je ponovo legitimaciju. Izvadio sam je, ali sam htio da uzmem fotografiju Rade Hamovića. On je to primijetio i ponovo zatražio fotografiju.

— Ja ovoga uvijek poznajem — nastavio je staru priču.

— Vi tog uvijek ne znate — odlučno sam odgovorio.

— On je Srbin! — bio je uporan.

— Da, Srbin je, ali mi je u Srbiji glavu spasao i ja ga poštujem...

Ne smijem sve negirati! Ne smijem biti mekušac koji se povinuje tuđim mislima. Moram ostaviti utisak uvijek koji govori istinu bez obzira na to da li je ona povoljna za njega. Tada mogu računati da će ustaša povjerovati kako sam slučajno naišao u ovu kuću. Međutim, ustaša je nastavljao sa ispitivanjem:

— Vaša legitimacija služi samo za popust na željeznici. Za utvrđivanje identiteta morate imati drugu legitimaciju. .. gdje vam je ona?

— Ne, državni službenici bivše Jugoslavije imali su samo legitimacije koje im istovremeno služe i za popust na željeznici i za utvrđivanje identiteta — samouvjerenom sam odgovorio.

— Nije ta no — bunio se ustaša. — Evo, ja sam radnik i imam jednu legitimaciju za utvrđivanje identiteta, a drugu za popust na željeznici.

Umjesto mene odgovorila je jedna žena koja je pažljivo pratila naš duel:

— Ja sam profesor i imam samo jednu legitimaciju. Isto je i sa učiteljima; legitimacija nam služi za popust na željeznici i za utvrđivanje identiteta.

Shvatio sam da pred sobom nemam profesionalnog ustašu, nego radnika koji se iz nekih razloga opredijelio za taj pokret. Uostalom, to mi je svejedno; više me zanima da li je Musliman. Ako je Musliman, može me čak pustiti! To bi bilo izvanredno, toliko dobro da nijesam smio ni misliti o tome.

— Vi stanujete kod Sabljakovića? — trgao me je iz razmišljanja ustašin glas.

— Da, tamo stanujem!

— I prijavljeni ste tamo?

- Pa vidite prijavu!  
— A sada tražite posao?  
— To sam vam već rekao!

Ponovo komplikacije! Otkrio je da stanujem kod Sabljakovića, u stvari komuniste koji je po zadatku Partije prišao ustašama i postao ravnatelj na željeznici. Zaista sam kod njega stanovao i uredno bio prijavljen kao u Italiju, Musliman iz Sandžaka. On me je to potvrditi, ali, da li je znati da kaže da tražim Majsnera radi zaposlenja? O igledno je da ne zna jer on o mom izgovoru ništa ne zna! Uostalom, pita me i ga zašto mi kao ugledna ličnost nije našao zaposlenje.

Sav sam se ohladio pri toj pomisli i opet graške izdajni kog znoja! Srećom, ustaša nije primijetio moju zbunjenu. Bilo je o igledno da i on o ne emu razmišlja. Vide i njegovu upornost, pomislih da bi možda bilo bolje da pokušam sa bjekstvom. Ta me je misao toliko obuzela da sam zaboravio na razgovor sa ustašom i sav se unio u procjenjivanje da li ću uspjeti da u dva skoka dođem do kapije, da je otvorim i da izletim na ulicu prije nego što ustaša opali iz puške. Zanimat tim smjelim planom, nijesam ništa rekao kada je ustaša rekao:

— Možete ići!

Tek kada su građani povikali da sam slobodan, osvijestio sam se i pogledao ustašu. On je klimnuo glavom i rekao:

— Da, slobodni ste! Možete ići!

Pošao sam prema vratima. Imao sam neprijatan osjećaj da će mi pucati u leđa, ali, umjesto toga, čuo sam dosta ljubazan glas:

— Pa, nemojte drugi put ovako da upadate u stupicu ...

Kročio sam na suncem obasjanu ulicu, na slobodu! Išao sam polako, ali me je sve više hvatao strah da će se ustaša predomisлити. Ubrzavao sam korak, dok najzad ne potražim iz sve snage. Ljudi su se u strahu osvrtni za mnom.

Poslije izvjesnog vremena stao sam. Bio sam van opasnosti i osjećao se lak kao pero. Ali, tada me poče pritiskati svojom silinom nova misao: zašto je blokirana kuća u kojoj stanuje Jovanović ... šta je sa njim... šta je sa Lepom, koja je trebalo da dođe na sastanak... šta se desilo u Zenici ... jesu li izvršili diverziju ... kome da pokažem da bih saznao šta se dogodilo a da ne upadnem u novu stupicu? ...



ODLU IO SAM DA POTRAŽIM nekoga iz Mjesnog komiteta. Preko njih u brzo saznati šta se dogodilo u toku ovog neprijatnog dana. Oni imaju dobre veze sa svim društvenim slojevima, pa čak i sa ustaškom policijom, u koju su ubacili neke naše ljude.

I nijesam se prevario! Drugovi iz Mjesnog komiteta su sve znali. Dok sam slušao njihov izvještaj preda mnom su se nizali događaji kao na filmskoj traci: na sastanak sa Jovanovićem došao je provokator, ubačen u naše redove; on je otkrio ustaškoj policiji u Zenici cio plan i ljude koji su se spremali da onesposobe centralu... svi su uhapšeni. Provokator je zatim došao „na vezu“ u Sarajevo da bi otkrio rukovodstvo za Bosnu i Hercegovinu. Tako je uhapšen Jovanović; kod njega je nađena legitimacija na ime Franje Rudelića i uredna prijava stana. Ustaše su odvele Jovanovića u glavni zatvor, a kuću u kojoj je stanovao blokirali čekajući i kod kuće doći u stan. Prva je naišla Lepa. Zaustavili su je i pitali kuda ide. Ona je odgovorila da traži stan. Nijesu joj povjerovali i pokušali su je pretresati. Na nesreću, imala je kod sebe cedulju koja nije smjela da padne u ruke policiji! Koristeći i zbunjenost ustaša, Lepa je progutala cedulju. Odveli su je u zatvor koji je bio smješten u zgradi bivše Bogoslovije. Zatim sam naišao ja; drugovi su znali da sam se izvukao i tražili su me po gradu ...

Odmah smo se dogovorili da po svaku cijenu oslobodimo Isu i Lepu. Sto se tiče Ise, drugovi su smatrali da će to teže i pošto je odveden u glavni zatvor, dok Lepa može biti lakše oslobođena jer u njenom zatvoru nema čak ni rešetaka na prozorima!

Sa Lepom i Isom već je bila uspostavljena veza preko naših simpatizera koji su radili u ustaškoj policiji i preko porodica ostalih uhapšenika koje su svojim donosile hranu u zatvor.

Lepi smo poručili ili da se noću, kada nema stražara, spusti kroz prozor prema ulici. Tamo su je sačekali naši drugovi i ona je bila na slobodi!

Zatvor u kome se nalazio Isa bio je savremeno izgrađen i iz njega se nije moglo pobjeći. Zato smo Isu poručili da simulira ludilo kako bi ga preselili u duševnu bolnicu, gdje

smo imali naših simpatizera koji bi mu lako organizovali bjekstvo. No, Isa nam je odgovorio da ne umije da simulira ludilo i da ne prihvata plan; javio je da ima ranu na nozi i da može pasti i da ga naoružan žandarm sprovodi svakog dana od zatvora do bolnice radi previjanja. Ra unali smo da ga prepodom naše oružane grupe oslobodimo. Ta akcija, na žalost, krivicom mjesne organizacije nije ostvarena.

Ipak, Isa je bio oslobođen; pred strijeljanje bio je prebačen u zgradu gdje se nekada nalazila Bogoslovija. Sam je organizovao bjekstvo koristeći i podrumski prozor. Sa njim su na slobodu izašla još tri rukovodeća druga, tako je osuđena na smrt. To je ozbiljno pojačalo naše redove za zadatke koji su stajali pred nama.

**KADA SAM SE KASNIJE** detaljnije obavijestio o svemu što se dogodilo u Zenici, saznao sam sljedeće:

Logomerec i Hen su poslije razgovora sa Isom i sa mnogim sazvaničarima rukovodstva organizacije i podnijeli izvještaj. Saopćili su ljudima da je organizacija raspuštena, a njen stav okvalifikovan kao izdaja. Napomenuli su da im je ostavljena mogućnost da izvrše diverziju i da se zatim prebace u partizane; ukoliko tako postupe, može doći i u obzir skidanje kazne. Saznao sam tako i šta su govorili o meni; za njih sam bio „jedan duga ki drug“ iz Beograda, anarhista koji govori da revolucionarni sud Partije strijelja komuniste koji odbiju da prihvate oružanu borbu, tretira ih kao izdajnike.

Pošto su saslušali izvještaj, članovi rukovodstva su jednoglasno odlučili ili da odmah izvrše diverziju u elektrani i da odu u partizane. Ali nijesu uspjeli! Jedan od njih — upravo onaj koji je dobio zadatak da ubaci eksploziv u kotao centrale — bio je u službi ustaša. Otkrio je cio plan ustašama; oni su sve pohapsili, a najaktivnije ubili, pogotovo Srbe.

O tim događajima sam dugo razmišljao. Nijesam znao objasniti protivljenje no držanje rukovodstva. Uporno su odbijali da izvrše diverzije iako je bilo relativno lako ubaciti eksploziv u kotao elektrane. Navodili su stotinu razloga da bi opravdali svoje držanje. Tek kada su se suočili sa našim

odlučnim stavom, prihvatili su da izvrše direktivu. I mnogi su poginuli smrću heroja!

Koliko god sam razmišljao o tome, uvijek sam dolazio do istog zaključka: ne može se poreći da je bilo oportuniteta u držanju vlastitog rukovodstva, ali mora se priznati da su i objektivni uslovi bili takvi da su omogućili taj oportunitet. U Zenici su bili nepovoljniji uslovi za razvoj oružane borbe nego u mnogim drugim krajevima Bosne i Hercegovine: stanovništvo je većinom bilo muslimansko i, kao ni hrvatsko stanovništvo, nije bilo spremno da uđe u borbu. Radnici su regrutovani pretežno sa sela. Sve je to uticalo da ustanak u Zenici zakasni.

## GLAVA V OFANZIVA

*U o ekivanju prvih borbi • Narodni ustanak u Bosanskoj krajini i po etne greške • Pouka koju sam stekao iz susreta sa ustani kom vojskom u oslobo enoj Rogatici • Akcije u Tuzlanskoj oblasti • Naše akcije da sprije imo me usobni pokolj stanovništva u isto noj Hercegovini i taktika okupatora ® Prve klice nove vlasti • Diverzija u Sarajevu • Savjetovanje u Stolicama • Razgovori sa etni kim komandantima*

NA SASTANKU PARTIJSKOG RUKOVODSTVA dogovoreno je da se što prije po ne sa oružanom borbom u itavoj Bosni i Hercegovini. Stoga su ljudi odmah otišli na teren. Me utim, prolazili su dani, a vijesti o borbama nije bilo. To me je uznemiravalo. Osje ao sam odgovornost prema ljudima u drugim krajevima koji e po eti ranije sa borbom i bi e izloženi represalijama okupatora.

Kada sam po eo mirnije da razmišljam i ra unam koliko je vremena potrebno da se izvrše sve pripreme, shvatio sam da u najboljem slu aju borbe ne mogu po eti prije konca jula. inilo mi se da je to strašno kasno. Zato sam forsirao drugove iz sarajevskog Oblasnog štaba da odmah iza u na teren i da što prije po nu sa akcijama. Oni su imali preimucstvo u odnosu na ostale štabove: Romanija je blizu, a stanovništvo je u ve ini srpsko . . . Pokušaj nije uspio i tako nije iskoriš ena šansa koja im se pružala. .. Borbe su ranije po ele u drugim mjestima.

BORBE SU PO ELE NAJPRIJE oko Drvara. Snažnim napadom partizana oslobo eni su 27. jula Drvar i Oštrelj. Borbe su se prenijele u okolinu Bosanskog Petrovca, Bosan-

skog Grahova i Glamo a. Nešto kasnije su se razvile oko Prijedora, Bosanske ubice i Bosanske Kostajnice (Kozara), a zatim južno od Banja Luke, u rejonu Jajca, Mrkonji Grada, Kotor Varoši i Prnjavora. Gotovo cijela Bosanska krajina bila je obuhvaćena oružanim ustankom.

Prije nego što su počele borbe, a odmah poslije sastanka održanog sa aktivistima Bosanske krajine, došao je u Sarajevo uro Pucar i tražio odgovor na problem koji je u međuvremenu iskrsao. Naime, zaključili smo da treba stvarati male, lako pokretljive odrede, ali na terenu je sasvim drugačija situacija: sve odraslo srpsko stanovništvo hoće da se bori... Kako postupiti u takvim uslovima?

Problem je bio nov za mene. Nijesam o njemu do tada razmišljao mada je iskustvo iz Hercegovine, gdje se sav narod digao na oružje, dovoljno rjeđito govorilo o njegovom postojanju! Vremena za razmišljanje nema, već treba donositi odluku... Tito je daleko i ne možemo tražiti savjet od njega. Moram sam odlučiti. Jer takva su moja ovlaštenja koja sam dobio na sastanku Politbiroa od 4. jula.

Pucaru sam rekao da u situaciji kada sve odraslo stanovništvo želi da stupi u partizanske odrede treba stvarati krupne vojne jedinice, sa vrstom organizacijom i odgovorajućim štabovima. To je jedini način da se preovlada seljačka stihija.

Odluka koju sam na svoju ruku donio bila je sasvim suprotna onoj za koju se opredijelio Tita. Suočeni sa opšternarodnim ustankom, a držeći se stava zauzetog u Beogradu, Tita je naredio „demobilizaciju“, odnosno vraćanje boraca u sela, pod izgovorom da nije vrijeme za oružani ustanak i da treba zadržati male, brzo pokretljive partizanske odrede. U odredima su ostali samo poznati komunisti. Iako vrlo brzo povučena, ta odluka je izazvala veoma negativne posljedice: narod je to shvatio kao kapitulaciju i okrivio komuniste da su se izvukli ostavljajući stanovništvo na milost i nemilost Italijanima.

Pucar je otišao u Krajinu sa novim direktivama i uskoro su počele borbe. Međutim, iz prvih izvještaja koje nam je Pucar slao iz Banja Luke nikako nijesmo mogli shvatiti šta se stvarno dešava u Krajini. Imali smo utisak da ništa nije sprovedeno od onoga o čemu smo se dogovorili u pogledu organizacije odreda, viših štabova, a posebno u po-

gledu obezbje ivanja veza izme u štabova. Naime, izvještaji su se u osnovi bazirali na pri anju putnika koji su dolazili iz okoline Drvara i Prijedora. Mi nijesmo mogli biti time zadovoljni, pa smo pismom intervenisali predo avaju i da takva slaba organizacija može imati nedogledne posljedice po razvoj oružane borbe. Od Pucara smo dobili odgovor da se slaže sa našim zamjerkama i da je preduzeo odgovaraju e mjere da se stanje popravi.

Me utim, greške u injene na po etku teško su se ispravljale. O tome su svjedo ili kasniji Pucarovi izvještaji.

Partizanski odredi nijesu bili raspore eni duž komunikacija koje vode od Banja Luke prema unutrašnjosti. Stoga nijesu mogli da sprije e transport vojnih jedinica, hrane i ostalih potreba za garnizone po gradovima. Da je bilo postupljeno onako kako smo se dogovorili, okupatori i ustaše bi morali napuštati gradove i itave teritorije, ne bi mogli vršiti represalije nad mirnim stanovništvom. Na žalost, borbe su dobile frontalan karakter: vodile su se za odbranu pojedinih gradova ili sela. To je dalo mogu nost okupatorskim i ustaškim snagama da se koncentrišu tamo gde im je najpovoljnije i da nanose poraze partizanskim snagama. To se u stvari dogodilo na podru ju Prijedora. O tome je javljao Pucar u svom prvom izvještaju:

„U Prijedoru i okolini ubijeno je 650 ljudi, žena i djece. To je djelo podivljalih ustaša. Poslije ovoga pokolja ustašama je oduzeta vlast i u gradu gospodari vojska. Neka sela još uvijek stoje u našim rukama. U tim selima su organizovane zajedni ke kuhinje. Organizovana je zajedni ka žetva i vršidba. Pod rukovodstvom naše ete stoji sedam sela u kojima ustaša nema, a nema ni druge koje vlasti, osim naših drugova. Koliko e se dugo mo i održati u ovom položaju, ovisi o navali na njih. Svakako da ja oje sili ne e mo i odoljeti. Mora e se povu i dublje u Kozaru...

Veliki dio seljaka, pa i cijela sela, jako je zaplašen i pokazuje slabije oduševljenje za borbu nego što je bio sluaj ranije. Vrlo esti su oni koji vele da je ova borba došla prerano i da je trebalo još sa ekati „dok se Rus približi nama“. Mnogi vjeruju u razoružanje ustaša i da e se prema Srbima primijeniti pravedniji zakon i da ne e biti iseljavani i proganjeni. Pod tim i takvim dojmom neki se vra aju ku ama i predaju ak i oružje (slu aj oko Sanskog

Mosta i nekih sela oko Prijedora). Naši borci i drugovi sada nemaju onu pomoć u selu koju su imali ranije, a to im veoma otežava i opstanak po šumama..."

Bilo mi je jasno da do promjene raspoloženja kod seljaka dolazi usljed neuspjeha naših akcija. Tu ne e mnogo pomoć i orijentacija da se pojača rad na selu; korjenite promjene u držanju seljaka mogu se postići i samo ako obezbijedimo stalne uspjehe u akcijama. A to je moguće jedino na komunikacijama, gdje su naši odredi u stanju da iznenade neprijatelja i da na taj način in steknu prednost. Neprijatelju onda preostaje ili da napušta teritoriju i gradove prema kojima vode komunikacije ili da se utvrđuje na svakom kilometru... Nama odgovara i jedno i drugo jer u svakom slučaju imamo preimu.

Mnogo više me je zabrinula vijest da su okupatori išli na ukidanje ustaške vlasti u Prijedoru i da je istu vlast u gradu preuzela regularna vojska NDH. Ukoliko okupator po ne stvarati stanje u kojem će se prema Srbima „primjenjivati neki pravedniji zakon“, to može da pokoleba veliki dio seljaka i da ugrozi razvoj oružane borbe!

U oba slučaja vidio sam izlaz u uspješnim akcijama. Stoga sam uputio pisma Pucaru i drugovima u Krajini (štabovima eta, Oblasnom štabu) isti u istu važnost takve organizacije odreda i štabova koja bi pokrivala sve komunikacije i cijelu teritoriju Krajine. Tako sam, saglasno takvoj koncepciji razvoja borbe, sugerisao raspored eta i odreda.

Poslije tih intervencija stanje se po malo mijenjati, ali dosta sporo. Veza sa odredima u okolini Drvara, Jajca i Mrkonji Grada uspostavljena je tek po etkom septembra, što je značilo da mjesec dana i nešto više odredi nijesu imali nikakve veze sa štabom za Bosansku krajinu niti sa Glavnim štabom za Bosnu i Hercegovinu.

Iz izvještaja koje sam naknadno primio bilo je vidljivo da na terenu dolazi do iskrivljavanja usvojene linije, što je moglo da ugrozi sudbinu ustanka... U područjima gdje je uticaj komunista bio jači i ispoljilo se „ljevičarenje“: ustanici se proglašavaju vojskom kojom rukovodi Komunisti kao partija; cilj borbe je uspostavljanje vlasti radnika i seljaka... A u područjima gdje komunisti nijesu imali uticaja borba se nije svela protiv okupatora i ustaša, nego protiv „balija“, „Turaka“... Morao sam odmah intervenisati pismima uka-

zuju i da sudbina ustanka u Krajini zavisi od toga koliko će komunisti uspjeti da obezbijede sprovođenje linije o kojoj smo se dogovorili ...

Poslije mjesec dana i nešto više od početka borbi u Bosanskoj krajini mogao sam da izvučem glavne zaključke: oružani ustanak je, o igledno, uzeo široke razmjere; obuhvaćene su bezmalo sve srpske mase; vojni uspjesi su vanredno veliki, ali, politički gledano, postignuto je veoma malo! Još nijesmo uspjeli da ljudstvo prihvati liniju narodnooslobodilačke borbe. Taj cilj je ostvaren samo na uskom pojasu koji se proteže od Drvara preko Podgrme a pa do Kozare.

U SARAJEVSKOJ OBLASTI borbe su počele 1. avgusta na Romaniji. Tu je bio smješten i Oblasni štab. Formirana su tri odreda. Prvi je formiran na teritoriji između Sarajeva, Višegrada i Vlasenice (Romanijski). Nešto kasnije, uz pomoć tog odreda, borbe su se proširile na teritoriju južno od Sarajeva, sve do sjeverne Hercegovine. Tamo je formiran drugi odred (Kalinovići). Istovremeno su određeni koji su formirani u blizini Sarajeva — u rejonu Semizovca — proširili dejstva prema Varešu i Olovu, a kasnije i prema Zenici. Tako je bio obuhvaćen oružanom borbom i rudarsko-metalurški baseni Zenice i Vareša.

Svim odredima su bili postavljeni u osnovi isti zadaci: rušenje i onesposobljavanje komunikacija u cilju sprečavanja transporta okupatorskih vojnih jedinica, jedinica domobranske vojske i ustaša; određeni su imali da onemoguće snabdijevanje garnizona i gradova, da organizuju samoodbranu sela preko manjih seoskih straža i da obezbijede obavljanje poljskih radova, posebno žetve.

Kada su se počeli izvršavati ti zadaci, rezultati nijesu izostali: uskoro su bili blokirani putevi i pruge koji vode od Sarajeva preko Pala prema Goraždu, Rogatici i Višegradu, kao i putevi iz Sarajeva preko Romanije prema Rogatici i Vlasenici. Nešto kasnije blokirani su put Sarajevo—Kalinovik, a ugroženi su bili pruga i put Sarajevo—Mostar i Sarajevo—Zenica. Praktično, Sarajevo je bilo opkoljeno!



Napadaju i neprijatelja iz zasjeda, naši odredi su se snabdijevali oružjem i municijom i ujedno ovladavali ratnim iskustvom. Tako su se osposobljavali da oslobađaju veće gradove i da dođu do većih vojnih jedinica neprijatelja.

Pod pritiskom naše ofanzive neprijatelj je poeo napuštati gradove. Nije mu ni preostajalo ništa drugo. Doduše, neki garnizoni su pokušavali da ostanu u gradovima, ali tada su partizani organizovali napade i oslobađali gradove! Tako se pojavila slobodna teritorija koja je povezala sva tri odreda oko Sarajeva.

Sa vojne tačke gledišta, mogli smo biti sasvim zadovoljni. Samozadovoljstvo su ispoljavali svi štabovi, posebno Oblasni štab. Ali, kada sam iz Sarajeva izašao na oslobođenu teritoriju i kada sam se susreo sa jedinicama „naše“ partizanske vojske, samozadovoljstvo koje me je ranije obuzelo polako je nestalo.

Stigao sam u tek oslobođenu Rogaticu; tu je komandant Slaviša Vajner — i a postrojio vojsku i predao mi raport. Poslije obilaska jedinica održao sam govor. Iznenadilo me je što moje riječi ne izazivaju gotovo nikakvo odobravanje ljudstva. Do tada sam vjerovao da nijesam loš govornik; a i radilo se o stvarima koje bi morale izazvati oduševljenje! Govorio sam o uspjesima koje su partizani postigli u borbama širom Jugoslavije. Ljudstvo je ipak utalo; ni jednog znaka odobravanja! Tek kada sam poeo govoriti o uspjesima koje su postigli partizani i etnici Vlade Zečevića a u zapadnoj Srbiji, nastala je izvjesna živost. Neko je iz stroja dobacio:

— Jedva jednom da pomeneš i etnike ...

Osjećao sam se neprijatno. Očekivao sam da vidim našu, partizansku vojsku koja je oslobodila jedan grad, a susreo sam se sa vojskom koja nije naša mada stoji pod našom komandom. Prekinuo sam govor i pozvao komandanta i komesara odreda:

— Hoću da razgovaram sa komandantima i komesarima eta i bataljona! Smjesta ih pozovite! — strogo sam naredio.

— Pa, mi nemamo komesare ni u eta ni u bataljonima — nasmijao se i a.

— Kako to? — odmah sam reagovao.

— Jednostavno, nemamo ni jednog komunistu u etama i bataljonima ...

— Dobro, onda pozovite komandante i komandire — rekoh shvataju i situaciju.

Stigli su odmah. Pošto smo se pozdravili, sjeli su na ponu ene stolice. Nastao je tajac. Posmatrao sam ih — sve mla i ljudi, seljaci. Impresionirala me je njihova odlučnost. Ali na kapama nema petokrakih zvijezda! Umjesto njih, kokarde bivše kraljevske vojske. Imao sam osjećaj kao da su preda mnom tu i ljudi. Najzad sam progovorio oporim, neprijatnim glasom:

— Naš znak nije kokarda, nego petokraka zvijezda!

Oni su se trgli. Nijesu otkivali takav po etak razgovora. Pogledali su se me usobno. A onda je jedan rekao tiho ali odlučno glasom:

— Samo s nas mrtvih možete skinuti ove kokarde! Mi smo se pred jevan eljem kleli na vjernost.

— Kokarde nose etnici. Ako ste etnici, zašto ne idete majoru Todorovi u, u njegov štab? — upitao sam ih još uvijek grubim glasom.

— A ne! — brzo su reagovali. — Ne idemo mi k njemu. Tamo su oficiri koji se bore za staru Jugoslaviju.

Došao je red na mene da se iznenadim. Ti ljudi nijesu partizani, ali nijesu ni etnici! Sta su onda? To pitanje mi se sve više nametalo.

— A za šta se borite?

— Borimo se za slobodu, ali i da se više nikada ne povrati stara Jugoslavija. Ona nas je i dovela do ovoga ...

— A zašto ste pod Ci inom komandom? — nastavio sam sa pitanjima.

— Zato što je me u prvima u svim borbama ... brine se o vojnicima kao o svojim drugovima ... zato ostajemo pod njegovom komandom.

Bio sam razoružan njihovim argumentima. Oni se bore za oslobo enje, za nešto što ne e biti stara Jugoslavija. A kakva treba da bude ta nova Jugoslavija, oni nijesu znali. Njihovo saznanje o tome šta treba mijenjati u staroj Jugoslaviji sazrijeva e naporedo sa razvojem borbe. Ako je tako, zašto da ne budu u našim redovima, makar i sa etni kom kokardom! Brzo sam donio odluku:

— Ostanite u našim redovima! čak i sa tim kokardama. Nijesam sumnjao u ispravnost onoga što sam uinio, ali me je brinulo kako posti i da ljudi koji su pošli u borbu za nešto novo do u do saznanja za šta se treba boriti. Bili su nam potrebni takvi komunisti koji će znati da se približe tim ljudima, da kao i a i njegovi drugovi iz štaba kroz borbu steknu njihovo povjerenje! Ali, gdje na i takve kadrove? Oni koji dolaze iz Sarajeva suviše su mladi i neiskusni, naučeni na udoban život. Ljudi ih ne primaju. Razbijaju i glavu tim pitanjima, uvijek sam dolazio na isto: kadrovi se moraju na i me u ljudima koji trenutno nose kokarde! Za to treba mnogo predanog rada. To je najteži zadatak koji je stajao pred nama. Ako ga uspješno riješimo, obezbijedićemo pobjedu revolucije. To mi je bilo jasno poslije prvog susreta sa ustaničkom vojskom.

U TUZLANSKOJ OBLASTI borbe su buknule tako e po etkom avgusta. Odmah su oslobođeni **Sekovići**, a nešto kasnije i Vlasenica. Akcije su izvedene pod rukovodstvom Oblasnog štaba, ali, za razliku od stanja na Romaniji, nijesu svi ustanici priznavali komandu partizanskog štaba. Tako su se ustanici podijelili na etnike i partizane. etnici su dejstvovali u rejonu Han Pijeska, Drinje, Bratunca, Srebrenice ... U ostalim područjima dejstvovali su odredi koji su priznavali komandu partizanskog štaba za Tuzlansku oblast ... I jedni i drugi vodili su borbu protiv ustaša; postavljali zasjede na komunikacijama; napadali izolovane garnizone ... Položaj ustaških garnizona u Srebrenici, Drinji, Bratuncu, Vlasenici i Han Pijesku postao je neodrživ; ustaše su morale napustiti te gradove i u njima su ušle etničke snage pošto partizanskih odreda nije bilo u neposrednoj okolini ... Tako je stvorena slobodna teritorija od Drinje sve do Sarajeva. etnici su držali onaj dio koji se neposredno graniči sa Srbijom.

Dok su se vodile prve borbe na Romaniji, oko Vlasenice i **Sekovića**, iz Sarajeva su svakog dana upućivana vojna pojačanja u pravcu Romanije. To me je mnogo zabrinjavalo jer ostale krajeve isto ne Bosne nije zahvatio ustanak. Ako

tako potraje, može da dođe u pitanje sudbina ustanka u cjelini. Okupatori i ustaše će koncentrisati sve snage na uskom sektoru gdje se vode borbe nastoje i da uguše ustanak. Ništa ne vrijedi ako se poslije toga borba rasplamsa na nekom drugom području. Okupatori mogu primijeniti istu taktiku i tako redom gušiti svaki naš pokušaj!

Ocijenio sam da moram djelovati; hitno sam tražio izvještaj od Uglješe Danilovića a žele i da saznam zašto akcije nijesu istovremeno otpočele na širem području — onako kako smo se dogovorili.

Izvještaj je bio uznemiravajući: nema izgleda da akcije uskoro počnu u ostalim područjima; Oblasni štab se povukao u Šekoviće i odatle rukovodi akcijama; izgleda da su zapostavljena ostala područja sa kojima je izgubljena svaka veza! Najzad, Danilović je javljao kako je Todor Vujasinović, navodno, sklopio sporazum sa seljacima na Ozrenu da se ne počinje sa borbom dok se ne obavi žetva.

Smatrao sam da je to prevršilo svaku mjeru i zato je moja reakcija bila oštra, a možda i nedovoljno promišljena. Uputio sam pismo Uglješi ocjenjujući i kao izdaju navodni Vujasinovićev sporazum sa seljacima. Naložio sam da se provjeri da li je stvarno došlo do takvog sporazuma; u slučaju da jeste, zahtijevao sam da Vujasinović bude izveden pred revolucionarni sud.

Nije mi bilo lako da donesem takvu odluku; radilo se o ovjeku koji je sve dao za revoluciju, a sada treba da postane njena žrtva! To bi bilo surovo i neopravdano. Tako sam reagovao u prvom trenutku. Ali, javili su se i drugi argumenti: ukoliko je Vujasinović stvarno postupio onako kako stoji u izvještaju, to će dovesti do poraza naših snaga na drugim područjima, odvešće u smrt mnoge revolucionare. Takve postupke moramo spriječiti, pored ostalog i drastičnim kaznama, inače će se oni sve više ponavljati donoseći i nove poraze i gubitke života! Revolucija se, očigledno, ne može izvoditi u rukavicama...

Na sreću, stvar se ubrzo razjasnila. Na Ozren je upućen član Oblasnog štaba Pašaga Mandžić; on je javio da je do zakašnjenja došlo zbog toga što nijesu izvršene pripreme za istovremeni napad na sve gradove tog područja... To je već nešto drugo i ne može se kvalifikovati kao izdaja. Istina,

došlo je do izvjesnog odlaganja, ali akcije koje su izvedene poslije naše intervencije potpuno su opravdale to odlaganje. U snažnom dvodnevnom napadu oslobodili su Doboju (djelimično), Maglaj, Gračanicu i Petrovo Selo; prekinuta je željeznička pruga između Doboja, Zenice i Vareša, kao i prema Tuzli; uništeno je preko 100 vagona municije koja je trebala da bude otpremljena za Njemačku. Najvažnije od svega je bilo to što smo stvorili uporište oslobodilačkih snaga u neposrednoj blizini pruge Doboju—Zavidovići, te smo mogli danono no da je napadamo i ometamo transport.

U Posavini su se oformili partizanski odredi — javljao je Danilović. Samo, za razliku od ostalih krajeva, odredi su pošli sa sitnijim akcijama: obarali su telefonske i telegrafске stubove, rušili mostove na drumovima, postavljali zasjede, napadali žandarmerijske stanice ... Priliv novog ljudstva bio je ravnomjeren; vršila se diferencijacija među ljudima već prilikom dolaska u odrede. Partizanima su pristupili seljaci koji su se opredijelili da se bore do kraja, dok zemlja ne bude potpuno oslobođena, dok ne bude osigurano da se više nikada ne povрати stara Jugoslavija. Partizanski odredi su se razvijali postepenije nego u drugim krajevima, ali zato je diferencijacija ljudstva bila mnogo veća.

**ZA RAZLIKU OD DRUGIH KRAJEVA**, u Hercegovini zadatak komunista nije bio da pokrene masu na oružanu borbu protiv ustaša. Narod se listom digao na oružje; komunisti su imali da uđu u borbu i da postepeno preuzmu rukovodstvo.

Da bi se taj zadatak izvršio, bilo je neophodno prethodno upoznati situaciju — saznati koje se snage bore, za kakve ciljeve, protiv koga... Umjesto toga, mi smo iz Mostara slali komuniste-Muslimane sa zadatkom da preuzmu rukovodstvo u ustanku. Međutim, doživljavali smo razna iznenađenja i neuspjehe. Tako se gubilo dragocjeno vrijeme. I tek kada se dogodilo da ustanici ubiju neke naše aktiviste, shvatili smo da se u istočnoj i južnoj Hercegovini vode borbe ne samo protiv ustaša i domobranske vojske nego i protiv Muslimana. To je bila posljedica politike ustaša, koji su

htjeli da grani ne krajeve prema Crnoj Gori pretvore u „isto“ hrvatske; stoga su pošli sa pokoljima višenjeh Srba, pri emu su ra unali da e se preostalo srpsko stanovništvo iseliti u Srbiju i da e se na njihova imanja naseliti Muslimani. Na tom pitanju ustašama je uspelo da pridobiju mnoga muslimanska sela. Srbi su, pak branili svoju imovinu i ži-vote. Tako je došlo do krvavog obra una izme u musliman-skog i srpskog stanovništva.

Poslije prvih okršaja došlo je do svojevrsnog primirja. Srpsko stanovništvo se povuklo u brda i organizovalo samo-odbranu. Ustaše i domobranska vojska zaposjeli su gradove i komunikacije, kao nekada, u vrijeme turske okupacije.

Tokom avgusta komunisti iz Mostara su uspeli da se preko Trebinja povežu sa zbjegovima i da po nu raditi na ponovnom pokretanju masa na oružanu borbu.

Borbe su po ele koncem avgusta i zahvatile gotovo cijelu isto nu i južnu Hercegovinu. Ali i tog puta one su poprimile pogromaški karakter protiv muslimanskog stanovništva. Ništa nije moglo sprije iti pokolj Muslimana u borbi oko Berkovi a; nekoliko eta u kojima su komunisti imali uticaja nijesu mogle da ubijede ostale ete da ne vrše pokolj niti su bile spremne da ih u tome sprije e. Tako se dogodilo da ustanici rade upravo ono što je najviše koristilo ustašama. Vješto koriste i situaciju u kojoj se našlo muslimansko stan-ovništvo, ustaše su po ele da ga naoružavaju i organizuju za borbu.

Stanje je bilo do te mjere zaoštreno da je prijetila opa-snost da budu zaklani i komunisti-Muslimani koji su slati iz Mostara da se uklju e u odrede. Do toga je u nekoliko slu ajeva i došlo! Da se to ne bi ponovilo, Humo je odlu io da sve Muslimane upu uje u odrede prema Konjicu, gdje nije bilo takve zaoštrenosti izme u Srba i Muslimana. Ali, time nije bio riješen problem kako zaustaviti me usobnu borbu Srba i Muslimana na podru ju Nevesinja, Gacka, Tre-binja, Bile e. Na taj teren trebalo je slati što više komu-nista-Srba koji bi mogli tokom vremena preuzeti rukovod-stvo u ustanku. Zato je Humo predložio da se Uglješa Danilovi odmah uputi u Hercegovinu, a sa njim što više komunisti-Srba. Prioivio sam Humin prijedlog i pozvao Uglješu Danilovi a iz Tuzle. Upoznao sam ga sa stanjem u

Hercegovini i predložio mu da od ljudstva koje prihvata da vodi borbu protiv okupatora i ustaša, ali ne i protiv Muslimana, formira posebne odrede, makar i male u početku. Ako tako ne postupimo, ustanak može doći i u pitanje jer će se snage ustanika iscrpljivati u borbi protiv Muslimana, a okupatori i ustaše će mirno sjediti u gradovima.

Uglješa se u potpunosti složio sa mojim prijedlozima i otišao na teren. Nešto kasnije poslao sam za njim grupu španskih boraca koji su tih dana stigli u Sarajevo. U inili smo sve da pomognemo području gdje smo u tom trenutku najslabije stajali.

Uglješa se najprije zadržao u okolini Konjica; tu se sastao sa rukovodima ljudima iz sjeverne Hercegovine. Njihova analiza situacije bila je povoljna: neprijateljske snage su neznatne, svega nekoliko žandarmerijskih stanica; raspoloženje srpskog stanovništva je za borbu i nema one zaoštrenosti izmeću srpskog i muslimanskog stanovništva. Jednom riječju, stekli su se svi uslovi za otpor i injanje oružane borbe. Nedostajalo je samo nešto iskusnijih kadrova, ali njih su odmah poslali iz mostarske organizacije i borbe su počele . . .

Poslije uspješno obavljenog posla Uglješa je produžio za isto u Hercegovinu, ali je kasno stigao: borbe su već prestale; dogodilo se ono čega sam se bojao i u odnosu na Krajinu — naime, kada su ustanici mogli da oslobode cijelu isto u Hercegovinu, na scenu su stupile jedinice italijanskog okupatora i zaposjele sve gradove i glavne raskrsnice puteva. Ustanici ke snage nijesu vodile borbu protiv okupatorske vojske, već su se povukle u sela zadržavajući i oružje.

Razlog za to bio je jasan: pošto je srpsko stanovništvo ustalo protiv ustaške vlasti, koja mu ugrožava imovinu i živote, trebalo je smijeniti vlast ustaša i garantovati sigurnost srpskim seljacima. U takvim uslovima doći će do izvjesne ravnoteže: ustanici bi držali vlast u srpskim selima, ustaše u hrvatskim i muslimanskim, a italijanski okupatori u gradovima.

Ocjenujući i da glavnu opasnost predstavljaju komunisti, okupatori su predvidjeli odgovarajuće mjere: povezali su se sa srpskom aršijom, sa bogatim ljudima i obećali im poslove i bogatstvo; za uslugu su tražili od njih da uti u na stanovništvo da ostane mirno i da se ne upušta u „avanture“; isto-

vremeno su stavili do znanja da e na svaku „avanturu“ odgovoriti represalijama protiv mirnog stanovništva.

Me utim, situacija na terenu se nije razvijala onako kako su predvi ali okupatori. Danilovi je javljao da je srpsko stanovništvo, koje ini ogromnu ve inu u isto noj Hercegovini, neprijateljski raspoloženo prema okupatoru i da u njemu vidi glavnog krivca za pokolj. Problem je u tome što ljudi još nijesu spremni da se bore protiv okupatora jer se ne osje aju dovoljno jaki, a, osim toga, plaše se represalija.

Sve što je Danilovi javljao ubje ivalo me je u to da sam pravilno postupio kada sam mu savjetovao da iz redova ustanika izdvoji seljake koji prihvataju da vode borbu protiv okupatora i ustaša, ali ne i protiv Muslimana i Hrvata.

Njegovi izvještaji potvr ivali su da ustanku u Hercegovini prijete opasnost: novoformirani odredi su neaktivni, a to je pogubno za oružani ustanak. Zato sam naredio da odmah po nu sa rušenjem komunikacija i sa postavljanjem zasjeda na drumovima. Podvukao sam da se ne treba plašiti represalija. One su ma sa dvije oštrice: zastrašuju stanovništvo, ali ga istovremeno primoravaju da se brani. Od aktivnosti partizanskih odreda zavisi kakav e biti stav stanovništva. Ocijenio sam situaciju u Hercegovini poslije dolaska italijanskih okupatora kao situaciju u kojoj ima elemenata stagnacije, ali ne i kapitulacije jer mase nijesu predale oružje okupatorima.

**RAZVOJ BORBE**, a posebno protjerivanje okupatorske i ustaške vojne sile iz sela, a kasnije i iz gradova, otvorili su problem vlasti: stara se raspadala, a nove još nije bilo! Takvo stanje nije moglo dugo trajati. I to ne samo zato što mnoge odnose me u stanovništvom može rješavati jedino vlast nego u prvom redu zbog toga što se vodio rat, što je postojala vojska koju treba ishranjivati i pomagati.

Problem se mogao riješiti na dva na ina: ili radi kontinuiteta obnoviti vlast koja je postojala u staroj Jugoslaviji ili organizovati novu vlast koja bi bila rezultat volje ustanika kog stanovništva.



Nijesam se dvoumio. Iako smo proklamovali da se borimo za oslobodjenje zemlje, a da se o oblicima vlasti odlučivati sam narod poslije oslobodjenja, to nikako nije značilo da treba uspostavljati staru vlast. Ako bismo tako postupili, išli bismo protiv interesa borbe koju smo otpočeli, ne bismo stekli podršku narodnih masa, koje očekuju od borbe ne samo da se zemlja oslobodi od okupatora nego da se više ne povрати stara Jugoslavija.

Osim toga, naša borba traži žrtve od svakog ovjeka; ako bismo dopustili da teret ovoga rata padne na siromašne, a da bogatiji koriste borbu radi daljeg bogatjenja, izgubili bismo povjerenje naroda jer on očekuje ne samo da oslobodimo zemlju nego i da poslije oslobodjenja zemlje izgradimo socijalno pravednije društvo.

Iz svih tih razloga smatrao sam za potrebno da oblasnim rukovodstvima uputim pismo koje bi sadržalo osnovne principe na kojima treba da počinje naša vlast na oslobodjenoj teritoriji: svaki partizanski odred mora se postarati da se na oslobodjenoj teritoriji formiraju organi vlasti; ne bi se smjeli obnavljati organi stare vlasti jer je ona kompromitovana u očima naroda; zato treba stvarati narodne odbore kao organe nove vlasti. Teret izdržavanja vojske mora biti ravnomjerno raspoređen na sve stanovnike, srazmjerno njihovom imovnom stanju; oštro treba kažnjavati one koji budu pokušali da špekulišu i da se bogate kroz borbu i na njen račun. Svim porodicama koje su ostale bez radne snage mora se pomoći da saberu ljetinu, a one koje nemaju od čega da žive treba zbrinjavati. Neophodno je suzbiti oštrim mjerama širenje lažnih vijesti i potkopavanje jedinstva naroda u borbi protiv okupatora; sudski kažnjavati sve koji budu špijunirali u korist okupatora, koji budu ma kako pomagali okupatora, jer to su neprijatelji narodnooslobodilačke borbe. Vojno-pozadinske komande treba odvojiti od organa narodne vlasti, ali obezbijediti da njihovi komandanti ulaze u narodne odbore.

Bilo mi je jasno da se tim unose izvjesni klasni momenti u oslobodilačku borbu i da se to dovesti do diferenciranja u našim redovima. Ali, to je neizbježno! Staviše, ukoliko se taj proces bude brže odvijao, utoliko će se postizati veći uspjesi u oslobodilačkoj borbi.

NAS CILJ JE BIO uništavati sve što može koristiti okupatoru — po evši od njegove žive sile pa do komunikacija, industrijskih i rudarskih postrojenja. Radi toga smo organizovali partizanske odrede, dok smo u gradovima imali diverzantske grupe.

Sve je to tražilo da i organizacije komunista u gradovima dobiju novu ulogu; one su se morale osposobiti da izvode diverzantske akcije i da partizanskim odredima koji djeluju u okolini grada šalju sanitetski i drugi materijal. U odrede je trebalo slati i nove borce iz redova radnika i omladine kako bi se što više omasovili i kako bi se popunili politički svjesnim borcima. Tako bi se odredi pretvarali u vojne jedinice koje ne e odložiti oružje dok ne budu ostvareni ciljevi borbe.

Sarajevska organizacija nije bila u tom pogledu nikakav izuzetak; morao sam usredsrijediti svoje napore da joj pomognem da se osposobi za novu ulogu. Stupio sam u tješnji kontakt sa Mjesnim komitetom i saznao da u željezničkoj radionici i ložionici ima oko 50 članova Partije. To me je oduševilo. Odmah sam naredio da se ti komunisti upute na teren južno od Sarajeva i da formiraju partizanski odred. Sto se ti e komunista iz ložionice, dao sam zadatak da pret hodno podmetnu mine u lokomotive i tako ih unište, a onda da se povuku u partizane i priklju e drugovima iz željezničke radionice.

Na moje veliko iznena enje, nekoliko dana kasnije saopštili su mi da ve i broj komunista odbija da izvrši zadatak. Poslije zeni ke to je druga organizacija koja odbija da ispuni svoje obaveze. Morali smo odlučno reagovati. Raspuštali smo organizaciju u željezničkoj radionici i formirali novu od pet članova. U novu organizaciju su ušli samo oni komunisti koji su prihvatili da izvrše sve zadatke koji im budu postavljeni. Organizaciju u ložionici nijesmo morali da raspuštamo jer su komunisti ipak izvršili diverziju i povukli se u partizane. No, slabo postavljene mine pri inile su malu štetu. Osim toga, neki komunisti su se vratili iz partizana poslije nekoliko dana. Zbog toga su, razumljivo, isklju eni iz Partije.

Na mjesto raspuštenih organizacija stvarale su se nove. Tako se još jednom potvrdila stara istina da se revolucionarni kadrovi rade samo kroz borbu i da u revolucionarnim okršajima mora otpasti sve što je prišlo Partiji iz špekulantskih razloga.

PO ETKOM SEPTEMBRA Tito me je pismom obavijestio da će se u najskorije vrijeme održati savjetovanje Glavnog štaba i Centralnog komiteta sa izaslanicima iz svih pokrajina. Na savjetovanju će se utvrditi opšti plan operacija, izvršiti raspodjela nadležnosti, a bit će govora i o strukturi vojnih formacija.

Cim sam dobio pismo, preduzeo sam mjere za sprovođenje zadatka: dogovorio sam se sa sarajevskom organizacijom da nam obezbijedi izlazak iz Sarajeva i vezu sa našim odredom koji je kontrolisao teritoriju udaljenu svega pola sata hoda od grada; zatim sam stavio u zadatak Romanijском odredu da nam obezbijedi prebacivanje do rijeke Drine jer Tito je javljao da će se savjetovanje održati negdje u zapadnoj Srbiji, u blizini Drine.

Kada je stiglo i pismo iz Zagreba u kojem mi javljaju da zajedno stižu delegati iz Hrvatske i Slovenije, sve je bilo spremno.

Sa ekao sam Radu Konara i Vladu Popovića iz Hrvatske, Mihom Marinkom i Francom Leskošekom iz Slovenije, pa smo istog dana uveče krenuli na put.

Iz Sarajeva su nas pratila dva kurira koji su redovno održavali vezu sa našim odredima na Romaniji. Bili su to mladi radnici Hodžić i Dovajdžija, nedavno primljeni u Partiju. Kada sam im, nešto ranije, rekao da treba da prate nekoliko članova Centralnog komiteta do slobodne teritorije i da se glavom ne šale, oni su se samo nasmijali. Bili su sigurni da nam se ništa ne može dogoditi.

Pošli smo slobodnom teritorijom prema Romaniji i na samim obroncima planine sreli čete Romanijскоg odreda koje su tu presjekle drum što vodi od Sarajeva preko Romanije prema Vlasenici i dalje prema Drini i Zvorniku.

Na Romaniji nam se pridružio Slobodan Princip — Seljo. Bez zastoja smo nastavili prema Drini. Od Han Pijeska ušli smo

na etni ku teritoriju. Velike razlike nijesam primijetio; štaviše, prvu petokraku zvijezdu vidio sam u Vlasenici, u etni kom centru!

Prešli smo Drinu kod Ljubovije. etni ke straže su nas propustile bez zadržavanja. Najzad smo stigli u Stolice, gdje treba da se održi savjetovanje. Vidjeli smo i prve partizanske odrede koji ne li e mnogo na one u Bosni: u Srbiji svi borci nose petokrake zvijezde na kapama, daju utisak da znaju za šta se bore i da e se boriti do kraja!

Otvaraju i savjetovanje, Tito je dao ocjenu situaoije naglašavaju i da je razvoj borbe potvrdio cjelishodnost odluke da se digne oružani ustanak.

Dok je Tito govorio, razmišljao sam kako su razli iti putevi revolucije: oktobarska revolucija došla je kao rezultat prerastanja štrajkova i demonstracija radnika u oružani ustanak; njena sudbina se rješavala u gradovima; u nas, pak, uspjeh oružanog ustanka zavisi od toga da li e radni ke, a posebno selja ke mase biti spremne da vode dugotrajnu borbu protiv okupatorskih snaga, i to u selima i brdima, a ne u gradovima, gdje su okupatorske snage veoma jake. Ocjena da se mase mogu pokrenuti pokazivala je da naše rukovodstvo ima dovoljno revolucionarne smjelosti i zrelosti, da je spremno da krene putem kojim do tada niko nije išao.

Iz razmišljanja me je prenuo Tito; uo sam ga kako govori da je za uspjeh naše borbe odlu uju e onemogu iti okupatorima da izazovu bratoubila ku borbu me u našim narodima.

Osjetio sam da je ušao u glavni problem; ako okupatorima to uspije, mogu mirno sjediti u gradovima, nesmetano iskoriš avati naša prirodna bogatstva, posmatraju i kako se mi me usobno istrebljujemo.

Tito je objašnjavao kako okupatori pokušavaju da stvore kod Srba uvjerenje da su Hrvati i drugi narodi koji su bili u sastavu stare Jugoslavije krivi za aprilski poraz i za sve neda e koje su se sru ile na srpski narod. Tom taktikom oni nastoje da borbu koju je po eo srpski narod protiv okupatora usmjere protiv Hrvata i Muslimana. I obrnuto, pokušavaju da stvore kod Hrvata i Muslimana uvjerenje da

borba koja se vodi protiv okupatora ima u stvari za cilj obnavljanje stare Jugoslavije.

Govorio je kao da je cijelo vrijeme bio sa mnom u Bosni! To su bili problemi sa kojima smo se upravo suo-avali.

Po Titovom mišljenju, veoma je važno da se od samog po etka borbe odnosi me u narodima Jugoslavije izgra uju na bazi ravnopravnosti. Na oslobo enim teritorijama treba formirati narodnu vlast; vojne jedinice bi se nalazile pod komandom nacionalnih glavnih štabova, koje tako e treba odmah formirati. Glavni štabovi bi bili pod komandom Vrhovnog štaba Jugoslavije.

Njegovo rasu ivanje me je zadovoljilo. Pokušavao sam da sagledam sve teško e na koje emo nai i ve na prvim koracima: etnici e nas optuživati da branimo „Turke" i da smo protiv Srba, a ustaše e pokušati da prikažu kako iz-me u nas i etnika nema razlika, bar što se ti e odnosa prema Muslimanima i Hrvatima. Me utim, i pored toga što to može da izazove kolebanje u masama i da dovede do privremenog osipanja, u perspektivi e svi narodi shvatiti da njihov interes nije u me usobnom istrebljenju, nego u zajedni kom životu. Istina, dok ljudi do u do tog saznanja, paš e još mnoge žrtve.

Ponovo me je vratio u stvarnost Titov glas: pozitivno je ocjenjivao orijentaciju na krupne vojne jedinice, ali je osudio prerano formiranje brigada i divizija. Iznio je mišljenje — i to je prihva eno — da osnovna jedinica naše vojske treba da bude partizanski odred koji se dijeli na bataljone i ete.

Odluka koju sam donio pokazala se, dakle, kao pravilna. Istina, nije trebalo i i i na formiranje brigada i divizija. A takvu sam direktivu uputio drugovima u Krajini. To sam uradio jer mi je Pucar javljao da samo u rejonu Drvara i Prijedora ima po nekoliko hiljada boraca.

Tito je razmotrio i problem stvaranja nove vlasti. Oci-jenio je kao pravilnu orijentaciju da se na oslobo enoj teritoriji formiraju narodni odbori kao organi nove, narodne vlasti, ali se nije složio da u odbore automatski ulaze i komandanti mjesta. Smatrao je da bi to li ilo na svojevrsne komesare u organima vlasti.

Shvatio sam da se to odnosi na mene jer sam zahtijevao da komandanti mjesta obavezno ulaze u sastav narodnih odbora; želio sam da time u vrstima veza između vojnih i civilnih vlasti.

Poslije Tita uzeo je riječ Zujovi; on je iznio kako su u Srbiji rasli partizanski odredi: u početku mali, lako pokretljivi, odredi su izvodili sitne akcije; kasnije su prerastali u krupne vojne jedinice, sposobne da neprijatelju zadaju osjetne gubitke. Opštenarodni ustanak zahvatio je cijelu zapadnu Srbiju, Šumadiju, Toplicu i Jablanicu.

I ja sam istupio. Za razvoj borbe u Bosni i Hercegovini rekao sam da se razlikuje od razvoja u Srbiji. U nekim dijelovima Bosanske krajine, u Sarajevskoj i u Tuzlanskoj oblasti ustanak je izbio kao erupcija, ali pod organizovanim rukovodstvom komunista. Međutim, u Hercegovini i u nekim drugim područjima ustanak je izbio bez organizovanog uticaja komunista. Samo na Romaniji i u Posavini partizanski odredi su se razvijali postepeno kao i u Srbiji. Zaključio sam da je ustanak zahvatio bezmalo sve krajeve Bosne i Hercegovine.

Vlado Popović i Rade Končar rekli su da se u Hrvatskoj ustanak razvio samo u krajevima koji su naseljeni srpskim stanovništvom; u krajevima sa hrvatskim stanovništvom još nije izvršen ozbiljniji prodor.

Tito ih je prekinuo jednom upadicom. Skrenuo je pažnju da se ne može prvo ići sa diverzijama u gradovima, pa tek onda sa partizanskim odredima, već da se obje aktivnosti moraju razvijati uporedo.

Iz te upadice zaključio sam da Tito ima ozbiljnije primjedbe na rad drugova u Hrvatskoj. Nije mi bilo poznato o čemu se zapravo radi, ali sam znao da su hrvatski drugovi kritikovani zato što su pokušali da izdvoje Drvar i okolinu ispod komande bosanskog štaba i da tu teritoriju stave pod komandu Glavnog štaba Hrvatske pod izgovorom da Drvar već mjesecima nema veze sa bosanskim rukovodstvom. Tito im je prebacio što nijesu pomogli Bosancima da uspostave veze sa Drvarom i na kraju je primijetio da u Hrvatskoj ima dovoljno krajeva gdje treba razviti oružani ustanak, umjesto da se preotima „ta“ teritorija.

Na kraju je Miha Marinko izložio da se u Sloveniji još vrše političke pripreme za oružanu borbu. To se čini preko

Osvobodilne fronte, koja je obuhvatila ve inu slovena kog naroda. Još nijesu otpo ele šire oružane akcije, ali po gradovima djeluju naoružane grupe aktivista, koje likvidiraju sluge okupatora i izvode diverzije.

Tito je ponovo intervenisao isti u i da ni Slovenija ne bi smjela zaostajati u razvijanju oružane borbe i da politike pripreme ne treba dugo da se otegnu.

Složio sam se s tom Titovom primjedbom. To isto sam rekao Leskošku još prilikom izlaska iz Sarajeva na osloboenu teritoriju...

Dobar dio svog izlaganja Tito je posvetio saradnji sa etnicima; iznio je osnovne principe na kojima treba da se zasniva ta saradnja. Da bi bile uspješne, akcije protiv okupatorskih snaga mora e da budu koordinirane. Iz toga proizlazi potreba formiranja zajedni kih operativnih štabova. Partizani, kao i etnici, moraju se snabdijevati hranom i drugim potrebama od stanovništva. Teret izdržavanja vojske ne smije biti neravnomjerno raspore en na stanovništvo. Moraju se koordinirati snabdijevanje i ostali poslovi, što bi bila nadležnost zajedni kih komandi u pozadini. Na oslobo enoj teritoriji mora postojati vlast; bez nje ne može opstati ni jedno selo, grad, opština. Ne smije se dozvoliti da se obnavlja stara, kompromitovana vlast, ve treba stvarati uslove da narod bira svoju vlast, narodne odbore.

Poslije Titovog izlaganja niko se više nije javljao za rije . Svi smo se sa njim složili.

Sljede eg dana smo se razišli.

Rodoljub Colakovi je, na svoj zahtjev, oslobo en dužnosti lana Glavnog štaba Srbije i upu en na rad u Bosnu; pošao je sa nama — sa Principom, Marinkom, Leskošekom i Vladom Popovi em. Kon ar je krenuo drugim putem, preko Srema.

Vra ali smo se naoružani novim iskustvima i novim saznanjima.

COLAKOVIC, PRINCIP I JA sastali smo se u Drinja i sa majorom Jezdimirom Dangi em; on je došao u isto nu Bosnu tek pošto su ustanici oslobodili i njegovo rodno mjesto — Bratunac. Na tom terenu ustanak je po eo akcijama par-

tizana na Romaniji, u Sekovi ima i Vlasenici. Ali, kako nije bilo komunista na području Srebrenice, Drinje, Bratunca i Hain Pijeska, organizatori ustanka bili su pojedini ugledniji seljaci. U rejonu Han Pijeska se pojavio Alim Babi, privatni preduzimač u eksploataciji šumskog bogatstva, a u rejonu Drinje se istakao Pero Čukanović, seljak i nosilac Kara oružja i zvijezde. Tako je ta teritorija došla pod vlast ljudi koji nijesu priznavali komandu partizanskih štabova. Na tu teritoriju je došao Dangi; njega je poslao Draža Mihailović da formira etnički štab za istu stranu Bosnu.

Sastanak je održan u komandi mjesta; sa etničke strane su prisustvovali Dangi, Čukanović i kapetan Sergije Mihailović, koji je došao iz Srbije zajedno sa Dangićem.

Uzeo sam prvi riječi i iznio principe na kojima bi trebalo da bude zasnovana naša saradnja, a koji su usvojeni na savjetovanju u Stolicama. Naglasio sam da se borba vodi protiv okupatora, ustaša i njihove države, a ne protiv Muslimana i Hrvata.

Dok sam izlagao principe na kojima treba da poiva naš sporazum, Dangić me je često prekidao. Izjavljivao je da prihvata svaku takvu sporazuma koji sam predlagao. To me je iznenadilo jer sam očekivao pregovaranje, natezanje. Naišao sam, međutim, na sasvim drugu situaciju. Etnički prihvataju naše prijedloge bez prigovora! Pitao sam se zašto to nije; da li je kod njih ipak preovladao patriotizam ili se tu krije nešto drugo.

Neko je predložio da uputimo zajednički proglas narodima Bosne i Hercegovine. Prihvatili smo prijedlog jednoglasno i ovlastili Čukanovića i Dangića da napišu koncept proglašenja. Tekst je bio odličan, potpuno na našoj liniji. Prihvatanje je takođe jednoglasno. Sve me je to zaista iznenadilo. Osjećao sam potrebu da razgovaram sa Čukanovićem. Imamo ostali sami, upitao sam ga:

— Šta misliš, je li ovo dobro?

— Mislim da jeste — odgovorio mi je sigurnim glasom — jer narod očekuje ovakav sporazum.

Ja, međutim, nijesam bio baš tako siguran. Nešto me je uznemiravalo; ali šta — to nijesam znao.



## GLAVA VI STAGNACIJA

*Ponovni boravak u Sarajevu i dogovor o novoj ulozi organizacija u gradovima • Razmimoilaženja oko saradnje sa etnicima • Susret sa Titom u Uzicu, glavnom gradu partizanske države • Analiza pojave etništva u Bosni i problemi saradnje sa tim pokretom • Korijeni neslaganja sa etnicima • Kako se u Bosni odrazio napad etnika na partizane u Srbiji • Nova taktika bosanskih etnika u vrijeme ofanzive Nijemaca na partizane u zapadnoj Srbiji • Tito nije zadovoljan razvojem situacije u Bosni • Kriza u isto noj Bosni • Konferencija u Han Pijesku i lažna obe anja etnika*

POSLIJE SPORAZUMA u Drinja i i kratke posjete Biranskom odredu rastao sam<sup>1</sup> se od Colakovi a. On je ostao da sa Principom organizuje Glavni štab partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu i da sa etni kim rukovodstvom formira zajedni ki operativni štab za isto nu Bosnu. Ja sam pošao za Sarajevo da bih uredio sve poslove oko prebacivanja Pokrajinskog komiteta na slobodnu teritoriju i da bih se sa drugovima koji ostaju u gradovima dogovorio o zadacima organizacija u neprijateljskoj pozadini.

CIM SAM STIGAO U GRAD, Humo i ja sazvali smo sastanak Mjesnog komiteta. Iznio sam mišljenje da izvo enje diverzija po gradovima nije više cjelishodno: poslije svake diverzije vrše se represalije nad stanovništvom, esto dolazi i do razbijanja naših organizacija, a, što je najvažnije, šteta koja se nanosi okupatorima nije naro ito velika. Htio sam

da moju ocjenu potkrijepim primjerima, pa sam naveo diverziju u željezni koj radionici. Ukazao sam da mnogo štete okupatoru nijesmo napravili, ali su zato mnogi radnici i komunisti bili uhapšeni. Osim toga, sami radnici nerado prihvataju diverzije. Neki su odbili da izvrše diverzije u Zenici i Sarajevu i mi smio ih isključiti iz organizacije, a kada su ti isti radnici kasnije otišli u partizane, veoma su se dobro držali! Zaključak koji sam izveo iz takve analize bio je da mnogo više štete možemo nanijeti neprijateljskim snagama ako se naši aktivisti budu povezivali sa ljudima iz neprijateljskih vojnih jedinica, ako budu saznavali raspored, kretanje, planove neprijateljskih snaga. Uporedo sa razvojem borbe, a posebno sa uspjesima koje budu partizani postizali, stvara se sve povoljniji uslovi za prelazak pojedinaca ili dijelova domobranske vojske na stranu partizana.

Ukazao sam da su naši odredi sastavljeni u osnovi od seljaka, da u nekim odredima nema ni jednog komuniste, nema onog revolucionarnog jezgra koje bi trebalo da održi odred u najtežim iskušenjima koja nam tek predstoje, a o emu svjedoče nastojanja okupatora da se nagode sa seljacima-Srbima pod uslovom da se obustavi borba. Ukoliko bi im to uspjelo, došlo bi do izolacije komunista i ustanak bi krahirao. Smatrao sam da partijske organizacije u gradovima moraju pridobiti što više radnika, a posebno omladinu, za odlazak u partizanske odrede.

Na kraju sam istakao da borbe koje vode naši odredi svakim danom postaju sve teže... neprijateljske snage ne napuštaju svoja uporišta pri prvim napadima partizana, kao što su to činile na početku ustanka... one se utvrđuju i uporno brane. Svaki okršaj izbacuje iz stroja mnogo boraca, a sanitetskog osoblja i sanitetskog materijala nema dovoljno! Stoga je od izuzetne važnosti da organizacije iz gradova šalju odredima sanitetski materijal i sve što je potrebno ranjenicima. Posebno je značajno pridobiti i uputiti u odrede što više sanitetskog osoblja.

Članovi Mjesnog komiteta su se saglasili sa prijedlozima koje sam iznio, odnosno sa izmijenjenom ulogom naših organizacija koje djeluju u pozadini neprijatelja.

SVE POSLOVE U SARAJEVU obavio sam za petnaest dana. Potom sam ponovo krenuo na Romaniju. Uputio sam se pravo u štab Romanijskog odreda; tu sam zatekao političkog komesara Goranina u razgovoru sa grupom oficira bivše jugoslovenske vojske. Svi su bili u uniformama. To mi je bilo udno, pa sam pozvao komesara u stranu.

— Ko su ovi ljudi? — zapitao sam.

— To su oficiri koje nam šalje štab.

— Koji štab?

— Zajednički etni ko-partizanski štab.

— A što će vam oficiri? — nastavio sam da ispitujem.

— Tražili smo oficire za naše bataljone i to je jer uopšte nemamo vojnih stručnjaka.

— A gdje je Glavni štab?

— Nema Glavnog štaba — odgovorio je Goranin. — Postoji samo zajednički etni ko-partizanski štab; on se nalazi u selu Mili ima, nedaleko od Vlasenice.

Bilo mi je jasno da se preko zajedničkog štaba vrši infiltracija etničkih oficira u naše redove. Iako nijesam znao za direktivu Draže Mihailovića a da oficiri stare vojske treba da prelaze u Bosnu i preuzimaju komandne pozicije u ustanici kim vojnim jedinicama, ipak sam dobro ocijenio šta je posrijedi. etnici su spretno koristili precjenjivanje uloge vojnih stručnjaka koje se bilo uvriježilo kod naših kadrova u partizanskim odredima. Htio sam da taj njihov manevar odmah onemogući; nijesam se čak ni posavjetovao sa komesarom, već sam<sup>1</sup> jednostavno ušao u sobu gdje su sjedili oficiri.

— Vi želite da stupite u naše redove? — zapitao sam ih.

— Da, želimo da budemo raspoređeni u jedinice ovog odreda.

— A kakav je vaš odnos prema kralju? — presjekao sam njihove riječi i iznenadnim pitanjem.

— Mi se borimo za kralja i otadžbinu! — spremno su odgovorili.

— A mi se borimo samo za otadžbinu! — odbrusio sam.

— Prema tome, vi idite u štab i neka vas rasporede u etničke odrede. Onda možemo i da sarađujemo... a neka na-

rod poslije oslobo enja zemlje odlu i da li želi da se kralj vrati.

Time je naš razgovor bio završen. Pošto sam sa kome-sarom detaljno pretresao situaciju na „frontovima" i stanje u odredu, krenuo sam u Mili e.

U štabu nijesam našao ni jednog predstavnika partizana. Stvarni „gazda" bio je na elnik štaba, kapetan Sergije Mihailovi ; on je okupio oko sebe oficire bivše vojske. Kao na elnik štaba, Mihailovi je obavljao sve poslove u ime štaba: naru ivao je oružje i municiju iz naše fabrike oružja u Užicu, raspodjeljivao po svom naho enju oružje za etni ke i partizanske odrede. On je ak vršio raspored oficira koji su dolazili iz Srbije po nalogu Draže Mihailovi a i upu ivao ih u partizanske odrede! Sve u svemu, etnici su se lijepo smjestili u „zajedni kom" štabu.

Kada sam zapitao da li ima u štabu predstavnika partizana, odgovoreno mi je nekako s visine da nema nikog jer se svi nalaze u agitaciji. Jedva sam doznao da se olakovi nalazi na frontu prema Kladnju, a Princip na frontu prema Rogatici.

Nije mi preostajalo ništa drugo nego da ih sa ekam, pa da sa njima porazgovaram o nastaloj situaciji sa kojom se nikako nijesam slagao.

Prvo sam se sastao sa Colakovim; skrenuo sam mu pažnju da to što je stvoreno nije u skladu sa sporazumom niti sa stavovima savjetovanja u Stolicama. Dogovor je bio da formiramo operativni štab koji treba da koordinira akcije protiv okupatora. Umjesto toga, stvoren je štab koji potpuno rukovodi etni kim i partizanskim odredima, a u njemu dominiraju etni ki oficiri. Ako se nastavi sa takvim „rukovo-enjem", možemo o ekivati da e se partizanski odredi utopiti u ustani ke družine kojima e rukovoditi oficiri. A onda nema ništa od naše revolucije! Zatim sam ispri ao šta sam vidio u štabu Romanijskog odreda i u „zajedni kom" štabu.

olakovi je odgovorio da preuveli avam to što još nije formiran Glavni štab. Nije sumnjao u ta nost mojih navoda, ali je smatrao da prvenstvenu važnost treba dati frontu.

— Potrebno je da što prije oslobodimo Zvornik i da se spojimo sa Majeve kim odredom — ubje ivao me je olakovi . — Ako bismo oslobodili Kladanj i Olovo, spojili

bismo se sa Ozrenskimi odredom i izbili širokim frontom na prugu koja vodi od Doboja prema Zenici i Sarajevu. Osim toga, prodrli bismo u tuzlanski basen i došli u dodir s radnicima. Zato sam smatrao za potrebno da obi em front prema Zvorniku i prema Kladnju.

— Ti govoriš — rekao sam Colakovi u — kao da raspoložemo vojnim jedinicama koje mogu zauzimati utvr ene gradove. A mi takvih jedinica za sada nemamo. Držimo sa etnicima front oko Zvornika, a grad ne možemo zauzeti! To isto važi i za Kladanj, Rogaticu. Trošimo dragocjenu municiju, gubimo ljude. Neprijateljske snage u gradovima se sve više oslanjaju na muslimansko stanovništvo koje je pobjeglo ispred etni kog noža; one se utvr uju, bore do posljednjeg ovjeka. Mi smo prisiljeni da naše snage držimo prikovane za frontove. Radimo ono što odgovara okupatorima i ustašama. A to su ve elementi stagnacije. Pa ni u pogledu organizovanja vlasti u pozadini, ne ostvaruje se ono što je bilo predvi eno sporazumom; narod ne bira slobodno odbore kao organe vlasti na teritoriji koju su etnici oslobodili; nema ni zajedni kih komandi u pozadini iako smo i to predvidjeli.

— Preuveli aváš zna aj vlasti u pozadini — govorio je olakovi . — Važnije je da potiskujemo snage okupatora i njihovih slugu. Tako emo najviše pomo i Crvenoj armiji. Pitanje vlasti e se ionako rješavati poslije rata.. .

— Ne može se tako ocjenjivati pitanje vlasti u pozadini — živo sam reagovao. — Ako ne držimo vlast u pozadini, ne možemo ra unati da emo pobje ivati i na frontovima. Osim toga, ne emo mo i mobilisati ljudstvo ako ono ne bude sigurno da se poslije oslobo enja zemlje ne e pojaviti stara vlast. Ve sada se mora pokazati narodu, posebno Muslimanima i Hrvatima, da e se u oslobo enoj zemlji promijeniti odnosi me u narodima. Bez toga ne možemo ra unati da e se narod masovno priklju iti našoj borbi i da e izdržati sve teško e na koje e nai i u borbi.

— Zna i li to da treba prekinuti svaku saradnju sa etnicima? — zapitao me je olakovi .

— Možemo da nastavimo sa saradnjom, samo ne na sadašnjoj osnovi! — odgovorio sam ne baš mnogo uvjerljivo.

Na kraju razgovora imao sam osjećaje da se nijesmo sporazumjeli. Pošto se radilo o krupnim stvarima od kojih je zavisio dalji razvoj oružane borbe, odlučio sam da obavijestim Tita o tome da Srbi i ja imamo različita gledišta o daljoj saradnji sa Srbima i o ulozi pozadine. Tito je brzo reagovao i pozvao nas da odmah dođemo u Užice.

Princip, koji je kasnije došao sa rogača od fronta, isticao je važnost zauzimanja Rogatice, Višegrada, Goražda, Foče, ime bi se slobodna teritorija u istočnoj Bosni povezala sa oslobođenim krajevima zapadne Srbije, Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine.

TITO NAS JE PRIMIO u zgradi gdje je bio smješten Vrhovni štab. Pažljivo je saslušao naša izlaganja, a onda rekao:

— Neprihvatljivo je da u Bosni primjenjujete liniju koja bi se razlikovala od linije usvojene na savjetovanju u Stolicama. Sa Srbima treba saradivati, naravno — sa onima koji hoće da vode borbu protiv okupatora. Ali mi se ne smijemo identifikovati sa njima. U pozadini se ne smije obnavljati stara vlast; narodima mora biti jasno da se ne mogu povratiti stara Jugoslavija poslije oslobođenja zemlje. Moramo nastojati da se prihvate narodni odbori kao organi nove vlasti. Neprihvatljivo je što ste napustili taktiku partizanskog ratovanja i što vodite frontalne borbe radi odbrane slobodne teritorije. Takva taktika najviše odgovara neprijateljskim snagama. One su bolje naoružane i raspoložive sa više municije. Dobro bi bilo da razmislite zašto dolazi do takvih pojava. Da li su one posljedica uticaja oficira bivše jugoslovenske vojske ili rezultat nesnalazjenja naših kadrova ...

Sastanak se brzo završio i mi smo izašli u grad.

Kakva razlika od vremena kad sam prije rata dolazio u ovaj grad i stvarao partijske organizacije. Tada je to bila mala palanka, a sada na svakom koraku osjećamo da se nalazimo u glavnom gradu prve partizanske države. Narodna vlast već funkcioniše, stvara se neka vrsta srpske vlade sa Dragoljom Đukićem i Petrom Stambolijem na čelu. Izlaze

i novine: *Borba* — organ naše Partije. Centralni komitet se nalazi u zgradi pored Vrhovnog štaba. Gradom prolaze naše oružane snage, jedinice Uži kog partizanskog odreda; svi nose petokrake zvijezde i svuda se ore revolucionarne pjesme koje smo mi pjevali na Univerzitetu! Ispunjava me radost, ali to sve ano raspoloženje podgriza saznanje da u Bosni nije tako. Istina, imamo brojne partizanske odrede koji postižu velike uspjehe, ali u Bosni se rijetko može vidjeti petokraka zvijezda i uti revolucionarna pjesma.

Razmišljaju i o tome, po ela mie je gristi savjest što Titu nijesam iznio pravo stanje u Bosni. Sastanak je završen nekako na brzinu. Tito može ostati u uvjerenju da su bosanski partizanski odredi isti kao ovi u Srbiji. To ne bi bilo dobro!

Riješio sam da zatražim još jedan razgovor sa Titom. Podrobno sam izlagao stanje u Bosni, ali se nijesam mogao osloboditi neugodnog utiska da me Tito ne sluša dovoljno sabrano. Kao da mu saopštavam poznate stvari! Bio sam ljut na sebe što ne umijem da ga zainteresujem za prilike u Bosni.

— Ima li kod tebe neko pogodno mjesto za smještaj Vrhovnog štaba? — odjednom me je prekinuo.

Gledao sam ga za u eno. Tito je produžio ne ekaju i moj odgovor:

— Ovdje e do i do zastoja... do oseke revolucije. Vjerovatno emo morati da po emo u krajeve gdje vi sada dejtstvujete.

Nijesam- shvatao o emu govori. Kako da se napušta teritorija gdje je dominantan uticaj komunista i u pozadini i u odredima! Vojni uspjesi nijesu mali; slobodna teritorija se prostire gotovo do Beograda. Valjevo i Kraljevo su opkoljeni i njihovo oslobo enje uskoro o ekujemo. Zašto napuštati sve to i krenuti tamo gdje se nalazi uglavnom naoružani narod?

Na moje glasno razmišljanje Tito kao da nije obra zo pažnju, ve je ponovio:

— Ipak nam pripremi dobru bazu . . .

IZ UZICA SMO SE VRATILI istog dana. olakovi je ostao u Mili ima sa zadatkom da nastavi saradnju sa etnicima, ali na novim osnovama: zajedni ki štab trebalo je pre-

tvoriti u operativni štab koji bi koordinirao naše akcije. Ja sam krenuo na Romaniju da formiram naš Glavni štab i da pripremim savjetovanje aktivista iz isto ne Bosne, Krajine i Hercegovine.

Prvo je održano savjetovanje sa grupom aktivista iz isto ne Bosne. Nešto kasnije došli su rukovode i drugovi iz Krajine i Hercegovine. Na tim savjetovanjima pretresana je pojava etništva u Bosni i naš odnos prema etnicima. Složili smo se da se pojava etništva ne može objasniti samo time što se pokrenula „ aršija“, bogati seljaci, sve ono što je predstavljalo vlas<sup>+</sup> u staroj Jugoslaviji. Svi ti elementi su se uplašili da e izgubiti imanja i položaje ako komunisti preuzmu rukovodstvo ustankom. Zato su prešli na suprotnu stranu. Doduše, ti elementi predstavljaju samo rukovode i sloj etništva, dok njegovu masovnu bazu ini jedan dio seljaštva. Seljaci su se digli na ustanak jer im je okupator ugrožavao život i imovinu, ali jedan dio nije spreman da ide u borbu do kraja. ak je sklon da se nagodi sa okupatorima i ustašama. O torue svjedo i svojevrсно primirje izme u ustanika i italijanskih okupatora u Hercegovini i u jednom dijelu Krajine. Ustanici drže sela, a italijanskom okupatoru su prepušteni gradovi i komunikacije.

Ako bi na sli an na in postupili njema ki okupatori u krajevima koje oni drže, to bi neizbježno dovelo do neutralisanja dijela seljaštva; nastupila bi stagnacija. Uostalom, elementi stagnacije su ve bili uo ljivi tamo gdje partizanski odredi frontalno brane slobodnu teritoriju; nastaje pre utno primirje — partizani više ne napadaju okupatorske i ustaške snage, ve se zadovoljavaju time što ih okupator ne uznemirava na slobodnoj teritoriji. To kod boraca stvara iluziju da su postigli ono radi ega su pošli u borbu; splašnjava spremnost za borbu i nastaje ona opasna situacija u kojoj sazrijeva raspoloženje u narodu da se prihvate lažna obe anja okupatora.

Izlaz iz te situacije ležao je u napuštanju taktike frontalne borbe, ak i po cijenu toga da slobodna teritorija ne bude zašti ena od upada neprijateljskih snaga. Istovremeno valjalo je obnavljati iznenadne akcije duboko u neprijateljskoj pozadini. To je dalo ogromne rezultate u po etku ustanaka, a opet e uspjeti ako se u odredima formiraju jezgra



boraca koji e htjeti da se odvoje od svojih domova i da se otisnu na širu teritoriju.

Analiziraju i uzroke koji su doveli do pojave i širenja etništva, uo ili smo i neke specifi nosti. U Srbiji etnici u prvo vrijeme nijesu išli na otvorenu saradnju sa okupatorom, ali se nijesu ni borili protiv njega. Orijentisali su se na ekanje da oslobo enje zemlje bude ostvareno kada pobijede saveznici na glavnim frontovima. U Bosni etnici tako e nijesu napadali okupatorske snage, ali su se uhvatili u koštac sa ustašama. To im je obezbijedilo podršku onih seljaka koji su se radi odbrane golih života morali di i na oružje. Pri tome etnici su naglašavali da se ne bore protiv okupatora, ve jedino protiv Muslimana i Hrvata, da bi Bosna postala srpska. A to je ve konveniralo i okupatorima. Oni su imali ra una ak i da pomažu takvu borbu etnika.

Akcije etnika, razumljivo, nijesu ostale bez uticaja na muslimansko stanovništvo. Ono je bilo izloženo fizi kom istrebljenju. Na oslobo enoj teritoriji se našlo u istom položaju u kome je bilo srpsko stanovništvo na po etku oružane borbe. Razlika se ogledala u tome što je tada srpsko stanovništvo bilo bez ikakve pomo i sa strane, dok su Muslimanima pritekli u pomo okupatori i ustaše; oni su ih naoružali i organizovali u vojne jedinice. Tako je stvorena muslimanska milicija; ona se nije ograni ila samo na odbranu svojih sela nego je primjenjivala etni ku taktiku i upadala u srpska sela vrše i pokolj i plja ku srpskog stanovništva. Stvoreno je stanje koje je konveniralo okupatorima i ustašama; oni su mogli mirno da sjede u gradovima i da s vremena na vrijeme podsti u jednu ili drugu stranu na me u sobno istrebljivanje.

Situacija je bila utoliko teža što se ni naše, partizanske snage nijesu uspjele distancirati od takve aktivnosti etništva. Mnoge snage koje su stajale pod partizanskom komandom odnosile su se prema muslimanskom stanovništvu kao i etnici. Izuzetak su predstavljale samo one jedinice u kojima je bio ja i uticaj komunista. Ali, i ti odredi su se kompromitovali u o ima muslimanskog stanovništva jer su zajedno sa etni kim jedinicama u estvovali u osloba anju pojedinih mjesta; pri tome je redovno dolazilo do plja kanja i ubijanja muslimanskih porodica.

Na savjetovanju je ocijenjeno da se u interesu daljeg razvoja oružane borbe partizanski odredi moraju sasvim razgraničiti od onih odreda koji, iako stoje pod partizanskom komandom ne vode borbu protiv ustaša i okupatora, nego protiv „Turaka“. Zaključili smo da sa etničkim odredima partizani ne treba zajednički da napadaju mjesta naseljena muslimanskim stanovništvom jer tom stanovništvu prijeti opasnost od pokolja.

SPORAZUM SA ETNICIMA bio je još jednom stavljen na probu u oslobojenoj Rogatici. Varoš je oslobođena u zajednici sa malim snagama etnika. To nas je obavezivalo da i vlast u pozadini organizujemo u saradnji sa njima.

Narod je izabrao odbor kao organ nove vlasti, a Romanijski partizanski odred je imenovao komandanta mjesta, dok su etnici izabrali njegovog zamjenika. Sve je to bilo u skladu sa sporazumom.

Nešto kasnije etnici su organizovali svoj odred iako nijesu imali dovoljno ljudstva. U „odredu“ je bilo nekoliko desetina žandarima koji su zajedno sa komandantom odreda došli iz Srbije. Nijesmo protestovali jer su po slovu sporazuma imali pravo da organizuju svoj odred. Sukob je izbio tek kada je odred poeo sa svojom „djelatnošću“: grupe etnika su jednostavno poele da pljačkaju muslimanska sela; upadali su noću u nezaštićena sela i silom uzimali sve što bi našli po kućama. Ako bi im se seljaci suprotstavljali, oni su ih premlaćivali, ubijali. To je bio dobro smišljen plan za razbijanje naših odreda. Partizani nijesu smjeli pljačkati; za najmanju krađu bile su predviđene oštre kazne. Muslimanska sela bila su tako potpuno zaštićena. Iako smo uspjeli da pridobijemo Muslimane da stupe u naše odrede: stvorili smo jednu sastavljenu od Muslimana, računajući i pri tome da će ona brzo prerasti u bataljon. etnici su upravo to htjeli da spriječe, i to tako što bi privukli borce iz naših odreda dozvoljavajući im da pljačkaju po muslimanskim selima. Time bi bila stvorena nesigurnost kod muslimanskog stanovništva, koje bi bilo prinuđeno da napušta svoje domove i da traži zaštitu od ustaša. etnici su pribjegli takvoj

taktici jer su smatrali da je za njih opasna tendencija povećanja broja Muslimana koji se priključuju partizanima.

Taktika etnika nije ostala bez rezultata: muslimanske porodice su poele ostavljati svoje domove i bježati na teritoriju koju su držale ustaše. Javljali su se i znaci neposlušnosti i nediscipline u redovima partizana. To me je prinudilo da stupim u akciju kako bih spriječio nepovoljan razvoj situacije. Pozvao sam komandanta Romanijskog odreda i naredio mu da poveri dvije ete sa fronta i da ih uputi u Rogaticu, gdje je trebalo da pohapse etnike za koje se dokaže da su pljačkali muslimanske kuće u gradu i poselima. Potom sam sa olakovim i komesarom Romanijskog odreda krenuo u Rogaticu.

U gradu smo se odmah našli sa etnim komandantom kapetanom Mihailovićem. Komesar je iznio sasvim konkretno i dokumentovano šta su etnici radili sa muslimanskim porodicama. Ali Mihailović je za sve to imao veoma kratko objašnjenje:

— To što mi radimo nije pljačka, nego na in redovnog snabdijevanja naše vojske. Pošto komanda mjesta ne snabdijeva naše ljude hranom, odjećom i oružjem, mi smo prinuđeni da to uzimamo od stanovništva, u prvom redu od onog dijela stanovništva koje je neprijateljski raspoloženo prema nama.

Odgovorili smo da se snabdijevamo u akcijama protiv neprijateljske vojske i zapljenom imovine neprijatelja narodnooslobodilačke borbe, kao i zapljenom državne imovine. Ako smo prinuđeni da vršimo rekviriranje od stanovništva, onda teret ravnomjerno raspoređujemo na svakog stanovnika u srazmjeri sa njegovim materijalnim mogućnostima bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Tako e smo naglasili da je tretiranje muslimanskog stanovništva kao neprijateljskog protivno sporazumu koji smo potpisali. Naš zajednički proglas podjednako poziva muslimansko i srpsko stanovništvo da poveri u oružanu borbu protiv okupatora. I upravo u trenutku kada muslimansko stanovništvo počinje masovno pristupati narodnooslobodilačkom pokretu, ono se proglašava u cjelini za neprijateljsko.

etnici su ostali gluvi na sve naše riječi. Nije nam preostajalo ništa drugo nego da primijenimo silu, da oružjem

zaštitimo muslimansko stanovništvo i da to objasnimo narodu. Nestrpljivo sam očekivao kada će se pojaviti dvije naše čete koje su trebale da naprave red u Rogatici. To utoliko prije što u na zboru građana govoriti o nastaloj neslaganju između nas i etnika; rekao sam da će nam pomoći za rukom da raskrinkamo ponašanje etnika prema muslimanskom stanovništvu i da opravdamo silu koju namjeravamo primijeniti.

Pred sam održavanje zbora komandant Romanijskog odreda mi je saopštio da su naše čete odbile da izvrše naređenje i da neće da štite „Turke“. Bilo mi je jasno da smo za taj momenat izgubili bitku i da je beskorisno održavanje zbora. Međutim, zbor se više nije mogao odgoditi. Stoga smo svi izašli pred okupljeni narod. Prvo sam ja govorio. Upozorio sam prisutne na posljedice ako dozvolimo da bilo koji etnici bilo partizani pljačkaju muslimansko stanovništvo. Rekao sam da bi se naša borba pretvorila u međusobno istrebljenje naroda koji su vijekovima zajedno živjeli na ovom tlu.

— Ne zaboravite da se rat još nije završio — opominjao sam na kraju govora. — Ratna sreća je veoma promjenljiva... vi ste sada jači i možete pljačkati i ubijati muslimansko stanovništvo... ali, da li će to biti u stanju sutra? Vodite o tome računa da se situacija može promijeniti i da vam Muslimani mogu vratiti milo za drago...

Poslije mene o potrebi jedinstva govorio je Polaković. I njegov govor je bio veoma ubjedljiv. Ali okupljeni narod je dosta hladno primio naša izlaganja jer su zboru prisustvovali pretežno Srbi; Muslimani nijesu smjeli ni da se pojave; plašili su se represalija etnika. A mi nijesmo imali vojne snage da ih zaštitimo! Nije nam preostajalo ništa drugo nego da i dalje intenzivno radimo na stvaranju jedinica koje će biti spremne da se bore za zaštitu stanovništva bez obzira na to da li su u pitanju Srbi ili Muslimani, bez obzira na to da li opasnost dolazi od ustaša ili od etnika.

NA ROMANIJI smo raspravljali šta preduzeti poslije našeg neuspjeha u Rogatici. I upravo tada je stiglo pismo od Tita. On nas je obavještavao da su između 1. i 2. novem-

bra snage Draže Mihailovi a iznenada napale Užice. Napad je odbijen, ali su borbe još u toku. Kako su naše snage u Srbiji angažovane u borbama protiv Nijemaca oko Kraljeva i Valjeva, Tito je tražio iz Bosne pomoć u jačini od jednog bataljona.

Pismo nas je stavilo pred nove probleme. Nekoliko dana ranije nijesmo mogli naći ni jednu etnu iz našeg najboljeg odreda kako bismo zaštitili muslimanska sela od pljačkaša, a sada treba poslati čitav bataljon u Srbiju da se bori protiv etnika sa kojima mi sada ujedimo u Bosni!

Ocijenili smo da je situacija veoma ozbiljna i da se događaji u Srbiji moraju neizbježno odraziti i na naš položaj u Bosni. Svi smo se saglasili da je nerealno vjerovati da u Bosni možemo naći snage koje bi prihvatile da pođu u Srbiju i da se bore protiv etnika. I to ne samo zbog toga što u Bosni sada ujedimo sa etnicima nego i zbog toga što je me u srpskim stanovništvom za sada gotovo nemoguće mobilisati bilo partizane protiv etnika bilo etnike protiv partizana. I pored toga, zaključio sam da četnici kreću u Šekoviće i da vidi da li se otuda ili sa Majevice može neka jedinica poslati u Srbiju.

Najnoviji događaji su nas ubijedili da treba ubrzati proces diferencijacije koji je već otpočeo u svim ustanikim snagama. Nikome ne koristi jedinstvo koje tolerira postojanje snaga koje ne žele da vode borbu protiv okupatora, odnosno koje borbu protiv ustaša pretvaraju u borbu protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Takvo jedinstvo ne razvija, nego vuče natrag oružani ustanak.

Međutim, neophodna diferencijacija nije se smjela ubrzavati primjenom sile jer bi izazvala obrnut efekt — izolovala bi seljake od nas. Naime, u narodu su se već počeli javljati znaci izvjesnog zamora od borbi, raspoloženje da se postigne kompromis sa okupatorima. Valjalo je, dakle, tražiti bolje rješenje.

Što sam više razmišljao o tome, sve više sam bivao ubijeđen da je dotadašnja saradnja sa etnicima u stvari dovela do usporavanja procesa diferencijacije, posebno u etnikim redovima, a samim tim i do usporavanja razvoja ustanka.

U etni kim redovima sve su više sazrijevali uslovi za ubrzavanje diferencijacije: bio je primjetan sukob izme u seljaka koji su podigli ustanak u svojim krajevima i oficira bivše jugoslovenske vojske koje je Draža Mihailovi slao da preuzmu rukovodstvo ustankom u Bosni. Taj sukob nije nastao samo zbog toga što su oficiri potiskivali lokalne komandante nego i zato što su oficiri održavali veze sa okupatorima i izbjegavali da napadaju gradove u kojima su se nalazile okupatorske snage. Lokalni komandanti, pak, htjeli su da oslobode gradove kako bi otklonili opasnost koja je odatle prijetila njihovim selima. Oficiri nijesu bili omiljeni u masama zbog toga što su se mnogi od njih zavla ili u pozadinu po raznim štabovima i komandama. im bi neprijateljske snage po ele sa ofanzivnim akcijama, oni bi bježali u Srbiju. Me utim, mi nijesmo sagledali tu podvojenost niti smo produbljivali diferencijaciju u etni kim redovima ja anjem saradnje sa lokalnim komandantima.

Saradnja sa etnicima dovela je do usporavanja procesa diferencijacije i u partizanskim odredima: naši odredi su se vezali, zajedno sa etnicima, za odbranu slobodne teritorije ili za opsadu pojedinih mjesta. To je usporavalo stvaranje pokretnih jedinica koje bi bile spremne da vode borbu i van svoga podru ja. Osim toga, usporavalo je i diferencijaciju u odnosu prema Muslimanima ...

Suo eni sa injenicom da je u Srbiji izbio sukob izme u etnika i partizana, znali smo da se on ne može lokalizovati. Istina, vjerovali smo da, isto onako kao što mi ne možemo na i partizansku jedinicu koja bi se borila protiv etnika, isto tako ni etni ko rukovodstvo ne može gurnuti etnike protiv partizana.

Da bismo izašli iz takve situacije, predložio sam da raskinemo dotadašnju saradnju sa etnicima. To e, istina, biti u izvjesnoj mjeri nepopularno u srpskim masama. One se osje aju ugrožene i zato traže jedinstvo po svaku cijenu. Ali, da bi se izbjeglo da se partizani pojave kao cjepa i jedinstva, trebalo je izgraditi posebnu platformu na kojoj bi se stvaralo jedinstvo na sasvim novoj osnovi. Kao baza za novu platformu mogao je poslužiti zahtjev da se saradnja u Bosni nastavi samo sa onim etni kim snagama koje osude

Dražu Mihailovi a kao izaziva a bratoubila ke borbe u Srbiji i koje odbijaju da ostanu pod njegovom komandom!.

Svi su se sa tim složili, pa sam predložio da se sazove konferencija komandanata i komandira svih etni kih i partizanskih eta i bataljona. Mi bismo iznijeli našu platformu i pokušali da produbimo jaz koji ve postoji izmie u oficira i lokalnih etni kih komandanata. Odlu eno je da olakovi , koji ionako ide za Šekovi e, istovremeno svrši i taj zadatak.

ETNICI SU PRIHVATILI sazivanje konferencije i ona je zakazana za 16. novembar u Vlasenici. Njeno održavanje je najbolje dokazivalo koliki je bio pritisak iz baze da se o uva postignuto jedinstvo. Na konferenciju su došli svi komandanti i komandiri etni kih i partizanskih bataljona i odreda. Bio je to impozantan skup komandnog kadra sa tog podru ja.

olakovi je govorio me u prvima. On je istakao da se jedinstvo može održati samo ako se obje strane pridržavaju sklopljenog sporazuma. Završio je govor a da ni rije ju nije pomenuo naše uslove za saradnju sa etnicima, o emu smo se dogovorili na Romaniji. To mie je iznenadilo jer je bilo veoma važno da iza emo sa tim uslovima. olakovi je najpogodniji za to: Bosanac je, bio je dugo godina na robiji i uživa veliki ugled u narodu ...

Poslije Colakovi a uzeo je rije Dangi . On je pateti no govorio o tome kako je srpski narod izložen istrebljenju od strane „Turaka" i ustaša, kako ga treba povesti u borbu da se osveti za sve što je pretrpio. Ni jednom rije ju nije pomieniu okupatora, ali je istakao da se treba pridržavati sporazuma sklopljenog u Drinja i.

Uplašio sam se da e konferencija uzeti neželjen obrt. Jedva sam do ekao da dobijem rije i da pokušam izmijeniti njen tok ...

— etnici pod komandom Draže Mihailovi a su iznenadno napali partizane i Vrhovni štab u Užicu — bile su moje prve rije i. — Oni nijesu htjeli da po nu borbu protiv okupatora pod izgovorom da još nije vrijeme, a sada su zaklju ili da je došlo vrijeme da napadnu partizane, i to

neposredno pred njemačku ofanzivu koja je u toku! Time su etnici izazvali bratoubilačku borbu u Srbiji, pojavili su se kao prethodnica okupatora.

— U Bosni tako e ima etničkih snaga i komandanata koji izbjegavaju sukobe sa okupatorskim snagama — nastavio sam sa ocjenom situacije u Bosni. — Pitam se ko nam garantuje da nas te snage ne e napasti u pogodnom momentu, pogotovo ako dobiju naređenje od Draže Mihailovića. Sa takvim snagama ne može biti nikakve saradnje. Saradnja se može uspostaviti samo sa onim etničkim jedinicama koje otvoreno i javno osude Dražu Mihailovića kao izazivača bratoubilačke borbe u Srbiji i koje se izdvoje ispod njegove komande.

Dok sam govorio, primijetio sam komešanje me u etnicima, posebno me u oficirima. Na moje posljednje riječi Dangi je poskočio i prekinuo me uzvikujući:

— A ko si ti?

Mislio je da e me zbuniti jer su se mnogi naši drugovi pojavljivali pod pseudonimom — i to ne samo Hrvati i Muslimani nego i Srbi. To im je bila navika iz perioda ilegalne borbe.

— Ja sam Svetozar Vukmanović — odgovorio sam mirno. — A zovu me inače Tempo...

— A odakle si? — produžio je Dangi sa ispitivanjem. Znao sam šta smjera, ali sam ipak rekao istinu.

— Ja sam iz Crne Gore...

Slavodobitno je pogledao i povikao:

— Idi u Crnu Goru! Sta eš ovdje?

Zadovoljno je sjeo na svoje mjesto. Uložio se odobravanjem, mahom od oficira. Za trenutak sam sačekao sa odgovorom; nadao sam se da e se javiti neko od partizana i reći mi da se ovdje nalazim po njihovoj volji. Kako se niko nije oglasio, odgovorio sam oštro:

— Mene je Partija poslala... Jedino mi ona može pomoći i...

Ta izjava je dočekana sa velikom vikom, iz koje se ipak razabirao Dangi ev glas:

— Eto, opet partija! A one su nas upropastile...

Odgovorio sam glasno da bi me svi čuli:



— Nijesu sve! Komunisti ka partija je jedina povela borbu protiv okupatora i spasila narod, posebno srpski, od istrebljenja.

Nastala je opšta pometnja: jedni su vikali, pretežno etni ki oficiri, da ne e politiku jer nas je ona upropastila; drugi su, opet, odgovarali, pretežno partizanski komandanti, da nije svaka politika r ava...

Dangi nije izdržao; ustao je i viknuo:

— Ko je etnik, za mnom!

Za udo, poslušala ga je samo nekolicina! Pošto njegov pokušaj da razbije konferenciju nije uspio, rije je uzeo Slaviša Vajner — i a. Dok je on govorio, vladala je tišina; vidjelo se da uživa nepodijeljeno poštovanje svih prisutnih komandanata. I on je govorio o potrebi jedinstva optužuju i etnike da krše sporazum.

Interesantno je bilo izlaganje majora Todorovi a. On je rekao da ne predstavlja ni etnike ni partizane, ve jugoslovensku vojsku „koja nije prestala da se bori" i kao neutralan u sukobu izme u partizana i etnika ponudio se da bude posrednik. Predložio je da se formira komisija koja bi izradila platformu za ujedinjenje svih snaga koje se bore za oslobo enje zemlje. Komisija bi bila sastavljena od po jednog predstavnika partizana i etnika i njega kao predstavnika jugoslovenske vojske.

Prijedlog je bio prihva en. etnici su za svog predstavnika odredili Peru ukanovi a, jednog od etni kih komandanata sa kojima se moglo veoma dobro sara ivati. Mi smo odredili Slavišu Vajnera — i u. Konferencija je prekinuta dok komisija ne izradi prijedlog platforme.

Kad je komisija završila rad, njeni lanovi su izašli u hodnik i ekali da se sakupe svi koji u estvuju na konferenciji. Bio sam nestrpljiv, pa sam prišao Vajneru i zapitao ga:

— Jesi li uspio da prihvate naše stavove?

— Potpuno — odgovorio je samopouzvano.

Držao je u ruci komadi papira na kome su bile ispisane osnovne ta ke nove platforme.

— Daj da vidim — zatražio sam dokument od Vajnera.

Nije bio sklon da mie poslušā:

— Pri ekaj! u eš za koji as na konferenciji.

Ali ja nijesam htio da te odjekam! Energično sam zahtijevao da odmah vidim dokument. On mi ga je konačno donosio. Kada sam vidio šta u njemu piše, bio sam toliko iznenađen da sam nekontrolisano uzviknuo:

— Ja ovo ne prihvatam! To je ravno izdajstvo.

Kad su čuli te riječi, etnički komandanti su se odmah okupili oko nas i počeli su vikati na mene:

— Odlazi u Crnu Goru! Zašto si došao da kvariš naše odnose? Mi smo svi za sporazum, a ti hoćeš sve da pokvariš ...

Prišao je Čolaković i zapitao me o čemu se radi. Odgovorio sam da dokument sadrži takve stavove koje nikada ne mogu prihvatiti. Citirao sam iz cedulje stavove o tome da se osuđuje bratoubilačka borba u Srbiji, da se bosanski ustanici izdvajaju ispod komande Draže Mihailovića, ali ostaju i dalje s njim u vezi; bosanski partizani se tako i izdvajaju ispod komande Vrhovnog štaba, ali ostaju i dalje s njim u vezi.

Cim je vidio o čemu se radi, Čolaković je izbjegao da se raspravljamo pred etnicima. Zatražio je da se hitno okupe članovi Pokrajinskog komiteta koji prisustvuju konferenciji.

Sastanak je održan u susjednoj sobi. Čolaković je prvi govorio i izjavio da u cijelosti usvaja predloženi dokument jer se pri njegovom sastavljanju vodilo računa o specifičnosti situacije u Bosni. Osim toga, njegovo sprovođenje će ipak dovesti do izolacije Draže Mihailovića.

Ja sam ponovio da ne prihvatam formulaciju kojom se odgovornost za sukob u Srbiji pripisuje partizanima i etnicima. Mi istinu ne smijemo prećutati, a istina je da su etnici napali partizane, i to uoči i njemačke ofanzive. Politički je štetno to prećutati. Za mene je bilo neprihvatljivo i da se izdvajamo ispod komande Vrhovnog štaba, makar samo na papiru.

No, i pored svih tih argumenata, prisutni članovi Pokrajinskog komiteta su se saglasili sa Čolakovićem. Vidjevši da sam ostao usamljen, smatrao sam za potrebno da izjavim:

— Vi svakako možete prihvatiti ovaj dokument. Ja vas u tome ne mogu ometati, ali izjavljujem da se ne slažem ni sa dokumentom ni sa vašom odlukom.

Kada su naši predstavnici potražili etnike, njih više nije bilo! Oni su tako e održavali sastanak svog užeg rukovodstva. Dangi je rukovodio sastankom na kome je dogovoreno da se ne prihvati predloženi dokument...

etni ko rukovodstvo je na tom sastanku formiralo „unutrašnju upravu“ za isto nu Bosnu. Usvojen je i dokument 0 poretku koji treba da bude uspostavljen na toj teritoriji: zabranjuje se svaka politika propaganda, kako u vojsci tako i u pozadini; ne priznaje se ni jedna partija... borba se vodi za osloboenje srpskog naroda; zabranjuje se naoružavanje Muslimana; omoguava se etnicima i partizanima da se izjasne da li žele da ostanu u etni kom ili partizanskom odredu; niko se ne smije prisilno zadržavati u odredu . . . sve one koji budu pokušali da pre u iz Srbije u Bosnu, bez obzira na to da li se radi o etnicima ili partizanima, treba razoružati; Bosance uputiti etnicima ili partizanima, prema tome za koga se izjasne; ostale vratiti u Srbiju; zabranjuje se prelazak iz Bosne u Srbiju naoružanim etnicima i partizanima.

Pravi smisao takvih mjera mogao se shvatiti ako se imalo u vidu da su one donijete u toku njema ke ofanzive na zapadnu Srbiju. etni ko rukovodstvo je znalo da Nijemci raspolažu velikim snagama i ocijenilo je da e partizani morati da se povla e u Bosnu. Otuda nareenje da se oni razoružavaju i da se vrata u Srbiju — pravo u ruke Nijemcima! Da bi se to kamufliralo, predvi eno je da se na isti na in postupi sa etnicima. Ali to je bilo bez zna aja jer je njema ka ofanziva bila usmjerena protiv partizana, a ne protiv etnika. Uostalom, nešto kasnije etni ke snage su prešle u Bosnu pod komandom vojvode eki a i majora Ra- i a i niko ih nije razoružao.

etni ko rukovodstvo je bilo ubijeno da e partizani u Srbiji doživjeti slom i da e to izazvati paniku me u bosanskim partizanima. U takvoj situaciji se moglo o ekivati da e mnogi htjeti da pre u u etnike jer ih Nijemci tada ne e dirati. Otuda stav da treba omogu iti slobodan prelazak iz partizana u etnike, i to sa oružjem. A da bi se i to zakamufliralo, zauzet je stav da treba omogu iti i slobodan prelazak etnika u partizane. Me utim, dobro se znalo da do toga ne e do i tokom njema ke ofanzive koja je uperena

protiv partizana. Zabrana političke propagande imala je za cilj da se onemogući narodu da sazna pravo stanje stvari; trebalo je od naroda sakriti pripreme za saradnju sa okupatorima ...

POKUŠAJ ETNIKA da zauzmu Užice propao je; partizani su prešli u kontranapad, razbili etnike i zauzeli Požegu, Ljuboviju, varoši koje su do tada držali etnici, izbili su na Drinu sa namjerom da pređu u Bosnu i da raširiste sa Dangi evim etnicima u Bratuncu i Srebrenici. Bilo je to upravo ono i održavanje konferencije u Vlasenici. Olakovi je izišao pred partizane kod Ljubovije i objasnio im da nije vrijeme da prelaze u Bosnu jer neposredno predstoji održavanje konferencije etnika i partizana. Tito je, naravno, odmah saznao za to; uputio mi je pismo kojim osuđuje Olakovi ev postupak i naredio je da ga odmah uputim u Užice. Pokazao sam pismo Olakovi u i rekao da ćemo odmah po završetku konferencije zajedno ići u Užice.

Na sastanku kod Tita referisao sam o situaciji u Bosni i o mjerama koje smo preduzeli u vezi sa sukobom do kojeg je došlo između etnika i partizana u Srbiji. Izložio sam šta smo htjeli da postignemo organizovanjem konferencije u Vlasenici. Na kraju sam obavijestio o razmimoilaženju između mene i Pokrajinskog komiteta. Zatim je govorio Olakovi . On je isticao da se situacija u Bosni razlikuje od situacije u Srbiji i da to zahtijeva da budemo što širi u saradnji sa etnicima.

Tito nas je saslušao, a zatim rekao da je iluzija misliti da se Dangi i njegovo oficirsko rukovodstvo razlikuju od Draže Mihailovića; oni, vjerovatno, sada ne mogu napasti partizane zbog raspoloženja naroda, ali je to uiniti prvom prilikom; pravilna je bila orijentacija da se pojača saradnja sa lokalnim komandantima koji su podigli ustanak u svojim krajevima i koji i sada vode borbu. Obratili su se Olakovi u, Tito je sporazum o izdvajanju bosanskih partizana ispod komande Vrhovnog štaba ocijenio kao politički štetan, kao pokušaj etnika da zabiju klinove u naše redove.

Tito je i mene kritikovao.

— Ni ti nemaš mnogo razloga da budeš zadovoljan. Misliš da si se odužio savjesti revolucionara kada si se ogradio i izrazio neslaganje sa predloženim sporazumom. Zaboravio si da imaš ovlaš enja Centralnog komiteta da sprije iš donošenje odluke koja bi bila na štetu oružanog ustanka. Imao si ovlaš enja da raspustiš partijske organizacije, komitete, ak i Pokrajinski komitet.

Time se, u stvari, završio naš razgovor. Prije nego što smo se razišli zamolio sam da me oslobode dužnosti delegata Centralnog komiteta. To sam obrazložio mojim zdravstvenim stanjem i okolnoš u da su veze izme u Pokrajinskog i Centralnog komiteta znatno olakšane. Tito se složio sa mojom molbom. Rekao je da preuzmem dužnost komandanta Glavnog štaba Bosne i Hercegovine, dok e olakovi biti politi ki komesar Glavnog štaba i u i u Pokrajinski komitet.

Automobilom smo krenuli za Bosnu, u susret novim burnim doga ajima ...

**JOS DOK SMO BORAVILI U UZICU**, dobili smo nareenje da pripremimo jedinice koje e sa bosanske strane u estvovati u napadu na Višegrad. Sa druge strane u estvo va e srpske i sandža ke partizanske jedinice. Zadatak je bio da se oslobodi Višegrad i da se na taj na in spoji slobodna teritorija zapadne Srbije, isto ne Bosne i Sandžaka. Po eli smo sa pripremana odmah po povratku na Romaniju. U jeku priprema stigla je vijest iz etni kog štaba u Vlasenici da su Nijemci zauzeli Užice i da su partizanske snage razbijene. Vijest se veoma brzo širila u narodu, pronosili su se glasovi da u Srbiji nema više partizana i da je Vrhovni štab likvidiran. Te vijesti su pronosili etnici, ali su ih potvr ivale grupe partizana i pojedinci koji su se povla ili iz Srbije u Bosnu. Kod nas su stigli Ko a Popovi , Dobrivoje Vidi i ostali. Svi su potvrdili da je Užice zauzeto i da se ne zna šta je sa Vrhovnim štabom. etnici su neke grupe partizana i pojedince razoružavali i predavali Nijemcima...

Nastala je sasvim nova situacija u isto noj Bosni; ona se mnogo promijenila u odnosu na situaciju prije njema ke

ofanzive u zapadnoj Srbiji. Tada je zapadna Srbija bila partizanska, najvažniji gradovi bili su u našim rukama. Uticaj takve partizanske Srbije na isto nu Bosnu bio je ogroman: u naše odrede stupali su seljaci koji su dotle bili više naklonjeni etnicima nego partizanima; etni ki oficiri koji su dolazili iz Srbije nijesu uspijevali da privuku ni jednog borca iz naših redova. Nama je uspijevalo da privu-emo na našu stranu ak i neke etni ke jedinice. A onda su se stvari odjednom izmijenile: zapadna Srbija nije više partizanska, u o ima masa ona je postala etni ka. Stvarao se utisak da partizana više nigdje nema. To je išlo na ruku etni koj propagandi da borci treba da napuste partizanske odrede prije nego što Nijemci do u u Bosnu.

etni koj propagandi koristio je i odnos njema kih okupatora prema etnicima. Nijemci nijesu uznemiravali etnike i dozvoljavali su im da zadrže teritorije koje su do tada kontrolisali pod uslovom da ne napadaju njema ke jedinice. To je bio zarazan primjer za borce partizanskih odreda, za sve koji su se zasitili borbe; ra unali su da e se borba brzo završiti pobjedom Rusa, a kako se ona oteгла, bili su spremni da se nagode s Nijemcima. To utoliko prije što su naši borci pošli u borbu da zaštite svoje živote i imovinu. Ako im okupatori garantuju živote pod uslovom da pre u u etnike, na i e se mnogi koji e to i u initi. O igledno, nastajali su teški dani za dalji razvoj borbe u Bosni!

etni ko rukovodstvo je preduzelo još jedan korak: pozvalo je iz Srbije dva etni ka odreda. Jedan od njih, pod komandom majora Ra i a, prodirao je u pravcu Vlasenice i Han Pijeska, a drugi, kojim je komandovao vojvoda eki , nastupao je u pravcu Rogatice i Pra e. Bilo je jasno da nastoje da obuhvate cijelu teritoriju isto ne Bosne. Te etni ke snage nijesu uopšte napadale partizane; ak je najavljivano da žele saradnju sa nama. Smatrali su, vjerovatno, da u narodu ne bi bili dobro primljeni kao izaziva i sukoba; u tom slu aju bi postojala opasnost da izazovu suprotan efekt, to jest da se u vrste partizanski odredi. etnici su, o igledno, imali drugu taktiku: ekati da vrijeme i Nijemci u ine svoje. U me uvremenu su akcije usmjerili na ustaška i muslimanska uporišta. Zauzeli su Goražde i Fo u i na taj na in stvorili uporišta za prodiranje prema Herce-

govini, Crnoj Gori, Sandžaku. To su im<sup>1</sup> omogu ili italijanski okupatori.

Pošto su zauzeli i Olovo, pred etnicima se otvorila dolina Krivaje, sve do Zavidovi a. Svuda su plja kali i palili muslimanska sela, ubijali i klali ljude, žene i djecu. Sve su to radili pod parolom da Bosna treba da bude srpska, ra unaju i da e tako privu i što ve i broj boraca iz partizanskih odreda. Da bi u tome imali što više uspjeha, širili su glasine da e im Nijemci prepustiti isto nu Bosnu. Nijemci su u stvari to obe ali i dali su im oružje za borbu protiv Muslimana i Hrvata! Istovremeno su ustašama rekli da Bosna treba da bude hrvatska i dali su im oružje za borbu protiv Srba. Nijemcima je odgovaralo me usobno klanje našeg stanovništva. To im je omogu avalo da drže vlast i da plja kaju naša bogatstva.

Morali smo preduzimati mjere da onemogu imo namjere etnika. Poslali smo Kostu Na a na podru je Pala. Njegov zadatak je bio da pokuša zauzeti Pale i da postavlja zasjede duboko u pozadinu neprijatelja, sve do samog Sarajeva. Naredio sam Hasanu Brki u, politi kom komesaru odreda „Zvijezda“, da prodre u rudarsko-topioni arski basen Zenice i da oslobodi Vareš. Ako bi nam to uspjelo, popunili bismo naše jedinice radnicima, stvorili revolucionarno jezgro u njima.

Brki u smio poslali kao poja anje muslimansku jedinicu, koja je u me uvremenu prerasla u bataljon. Ra unali smo da e ta jedinica imati više uspjeha u mobilizaciji muslimanskog stanovništva u rejonu Zenice.

Tih dana javljeno mi je iz Rogatice da se me u etnicima pri a kako su se crnogorski partizani pojavili na Metaljci, u blizini Cajni a. To me je navelo da im uputim poziv da pošalju dva bataljona u Bosnu. Htio sam da pokažem narodu da još ima partizana i da nijesu svi uništeni. Ra unao sam da e se time povratiti samopouzdanje onih boraca koji su ga po eli gubiti. Pozvao sam Vajnera i rekao mu da pošalje pismo štabu partizanskog odreda na Metaljci i da traži od njih da upute dva bataljona u pravcu Fo e i Goražda.

Nekako u to vrijeme stigao je Uglješa Danilovi iz Hercegovine. Iz njegovog izvještaja proizlazilo je da se u Herce-

govini postepeno izlazi iz stagnacije izazvane dolaskom italijanskih okupatora. Uspjeli su da od naoružanog naroda organizuju manje partizanske odrede koji vode borbe protiv okupatora i sarajevu sa crnogorskim partizanima.

Ni tu se nijesam dvoumio: naložio sam Principu da se na svaki način probije u Hercegovinu, da se poveže sa crnogorskim partizanima i da ih ubijedi da pošalju dva bataljona prema Foča i Goraždu.

Ja sam obavio te poslove, odlučio sam da krenem prema Varešu. Činilo mi se da se tamo bježe bitka od koje zavisi da li ćemo se izvući iz stagnacije. Pokušaj da zauzmemo Pale završen je neuspjehom. Ali, kada sam došao u Srednje, nedaleko od Vareša, javljeno mi je da nije uspio ni napad na Vareš! U tom je stiglo pismo od Čolakovića kojim je tražio da se hitno vratim na Romaniju. Nijesam prihvatio poziv; htio sam da ostanem i da vidim kako će proći drugi napad koji je po mom naređenju trebalo izvršiti na Vareš. Tada je došlo drugo pismo od Čolakovića. Naglašavao je da je veoma važno da se odmah vratim na Romaniju. Odlučio sam da to odmah učinim.

U štab sam stigao sljedećeg dana rano ujutro, ali nijesam nikoga zatekao: svi su otišli u Han Pijesak na pregovore sa Dangićem i njegovim štabom. Ostavili su poruku da doći će jer se radi o važnoj stvari. Bio sam iznenađen i ljut. Zašto su pošli na pregovore? Zašto se već jednom ne odvoje od Dangića i njegovih oficira? Nijesam imao kud i krenuo sam izravnim putem prema Han Pijesku. Stigao sam upravo na početak konferencije.

**KONFERENCIJA JE SAZVANA** na inicijativu četničkog rukovodstva. Tvrđili su da imaju sigurna obavještenja da će Nedićeva vojska preći Drinu i ući u istočnu Bosnu tokom decembra. Zato su predlagali da se sastanemo i uskladimo stavove.

Prije početka konferencije vođen je nevezan razgovor. Kako je to bio naš prvi susret poslije raskida na konferenciji u Vlasenici, razgovor je bio protkan uzajamnim peckanjem. Prvi je počeo Dangić. On je očigledno bio zadovoljan razvo-



jem situacije u istoj noj Bosni poslije našeg neuspjeha u zapadnoj Srbiji. Obratio mi se s osmjehom:

— I vi ste neki politički ljudi! Uporno branite „Turke“. Zbog toga ste ostali bez Srba koji napuštaju vaše odrede. A „Turke“ nijeste pridobili... oni su otišli ustašama.

U njegovim riječima ima bilo je nešto istine, ali sam bio uvjeren da je to privremena tendencija. Zato sam mirno i sa samopouzdanjem odgovorio:

— Nemojte se veseliti prije vremena! Ko se posljednji smije, najslabije se smije!

A onda sam iznio ozbiljne optužbe na račun etnika:

— Istrebljivanjem muslimanskog i hrvatskog stanovništva u Bosni vi ste doveli do toga da ustanak preživljava izvjesnu krizu. Muslimanska i hrvatska sela su se organizovala i naoružala. Stvorili su miliciju radi odbrane, isto kao što su učinili Srbi kada su bili ugroženi. Ustašama je uspjelo da stvore „Crnu legiju“, najelitniju jedinicu sastavljenu većinom od Muslimana i Hrvata koji su bježali ispred vašeg noža! Sada se borba vodi između u jednog i drugog dijela stanovništva, a to nije dobro ni za srpski ni za druge narode u Bosni i Hercegovini!

Dangi nije htio da ulazi u tu diskusiju. Cutao je neko vrijeme, a onda odjednom rekao:

— Vi ste trockisti! Ja ću vas tužiti Staljinu...

Kada smo to čuli, prvo smo se iznenadili, a onda smo se nasmijali. Ali, on se nije zbunio, nego je nastavio:

— Da, vi ste trockisti! Vi ne priznajete kralja i našu legalnu vladu u Londonu, a nju priznaju saveznici... pa i sam Sovjetski Savez!

Odgovorio sam oštro:

— Kralj i vlada su napustili zemlju. Oni za sada nemaju pravo da govore u ime naroda. Poslije oslobođenja, ako im narod da povjerenje, možda će da govore u njegovo ime.

Odgovorio sam tako iako sebi nijesam mogao objasniti kako je moguće da Moskva, a ne samo London, govori o tome da snage pod komandom Draže Mihailovića vode borbu protiv okupatora. Znao sam da Moskva ima radio-vezu sa našim Vrhovnim štabom i da mora biti upoznata sa stvarnom situacijom u našoj zemlji. Pa ipak produžava da hvali snage pod komandom generala Mihailovića! Zašto? Na to pitanje

nijesam znao da odgovorim, a nijesam smio posumnjati u ispravnost politike koju je Staljin vodio.

Poslije arkanja prešli smo na pitanja zbog kojih je sazvana konferencija. Dangi nas je obavijestio da raspolaže obavještenjima o dolasku nedi evaca u istu nu Bosnu. Iznio je i svoj stav o tome kako treba da se odnosimo prema njima:

— Nedi evci su naša bra a. Istina, zabludjela bra a, ali ipak bra a. Narod u Bosni ne e htjeti da vodi borbu protiv njih. Prema tome, ne emo ni mi da vodimo borbu ...

Da bi razjasnio ono što njegov komandant nije smio otvoreno da kaže, kapetan ukovi , koji je nezvani no prisustvovao sastanku, odlu no je izjavio:

— Moja puška ne e pucati na brata Srbina!

Odmah mi je postalo jasno zašto je došlo do tog sastanka. etnici u stvari žele da pred narodom dobiju pokri e za izdaju koju, o igledno, pripremaju. Nije mi jedino bilo jasno jesu li toliko naivni pa misle da je naša situacija tako teška da moramo prihvatiti i ovakve njihove prijedloge. A možda se nešto drugo krije iza zahtjeva za održavanje konferencije?

— Nedi evci nam nijesu nikakva bra a — presjekao sam kapetana. — Oni su obi ne sluge okupatora i protiv njih se treba boriti kao protiv okupatora.

— Mi emo se boriti protiv svakog pokušaja Nijemaca ili nedi evaca da u u na našu slobodnu teritoriju — odlu no je reagovao olakovi . — Ako ne budemo imali dovoljno snage da držimo front, povu i emo se u šume i odatle voditi borbu protiv neprijatelja.

etnici su se samo zgledali, a onda je progovorio major Todorovi :

— Partizani i vojni etnici, koje ja predstavljam, ne mogu stupati ni u kakve pregovore sa okupatorima i njihovim pomaga ima, ali etnici mogu primjenjivati taktiku kakva je nužna da bi spasli stanovništvo od uništenja. Stoga predlažem da se partizani i vojni etnici povuku sa ove teritorije i da po u u krajeve koji još nijesu osloboeni. etnici mogu ostati na ovoj teritoriji i posti i kompromis sa nedi evcima ako je to potrebno radi spasavanja stanovništva.

Poslije tih rije i shvatio sam pravi smisao održavanja konferencije. etnici su se nadali da e nas mo i navesti da napustimo teritoriju koju smo držali i da je prepustimo

njima. Pošto sam prozrio njihove namjere, odgovorio sam mirno i kratko:

— Mi možemo napustiti ovu teritoriju samo pod borbom!

Svi su za utali. Izgledalo je da je diskusija završena. Ali Todorovi je izašao sa novim prijedlogom:

— A možda bismo mogli da se obratimo narodu proglasom u kome bismio otvoreno rekli da su nedi evci neprijatelji kao i okupatori, ali, kako narod ne e da se bori protiv njih, mi se povla imo u šume?

Brzo sam reagovao:

— Zašto unaprijed da kažemo da narod ne e da se bori? Zašto unaprijed da kapituliramo? Ako smatramo da su nedi evci zaista neprijatelji, treba da se obratimo narodu i da ga pozovemo u borbu protiv tih neprijatelja. A zatim da se postaramo da naše snage prekopaju i zakr e drumove kako neprijateljske snage ne bi mogle da pro u.

Uglješa Danilovi me je snažno podupro, a za njim i ostali drugovi iz naše delegacije. etnicima nije preostalo ništa drugo nego da prihvate naše stavove ili da se konferencija završi bez sporazuma. Ja sam intimno o ekivao ovo drugo, ali, na moje potpuno iznena enje, etni ko rukovodstvo se bez mnogo natezanja saglasilo sa našim stavovima. Prihvatilo je i formulacije koje su do tada uporno odbijane. Sastavili smo zajedni ki dokument u kome su se nalazile i ovakve izjave: „eventualni prelaz Nijemaca ili nedi evaca preko Drine neprijateljski je akt prema narodu ... Smatramo da smo dužni pružiti otpor gdje god i kada god bude mogu e, naprežu i sve snage da naše formacije ubijedimo u potrebu ovog otpora”.

Me utim, uskoro je etni ko rukovodstvo pogazilo dokument koji smo zajedni ki potpisali!

Mjesec dana kasnije Nijemci su ušli u isto nu Bosnu, a etnici su dobili nare enje od svog rukovodstva da ne pružaju nikakav otpor jer Nijemci traže samo partizane.

## GLAVA VII

### PLIMA I OSEKA

*Tito na elu Proleterske brigade u isto noj Bosni • Savjetovanje u Ivan i ima • Njema ko-ustaška ofanziva i propuštena šansa da izolujemo etni ko rukovodstvo od naroda • Ponovni dolazak proleterskih brigada u isto nu Bosnu i formiranje Prvog bosanskog udarnog bataljona • Povla enje sa Ozrena*

U JANUARU 1942. GODINE komandant mjesta iz Rogatice javio md je telefonom da Tito dolazi sa Proleterskom brigadom i da hitno krenem njemu u susret. Ta vijest me je jako obradovala jer je na en izlaz iz komplikovane situacije u kojoj srno se nalazili poslije povla enja naših snaga iz zapadne Srbije. Odmah sam pošao ezama u Rogaticu ...

Uz put sam sretao grupe seljaka i boraca naših odreda. Ve su saznali za dolazak „Crnogoraca“, kako su zvali proletere. Bile su vidne promjene: na kapama boraca pojavile su se petokrake zvijezde, a kraj puta su ležale ba ene kokarde! To su bili spoljni znaci onoga što se dešavalo u glavama seljaka koji nikako nijesu umjeli da ocijene na ijoj e strani da „pretegne“ — na etni koj ili partizanskoj. Zato su za svaki slu aj imali pri sebi i petokrake zvijezde i kokarde.

Sa Titom sam se sreo pred ve e istog dana. Prve moje rije i nakon pozdravljanja bile su:

— Stari, vaš dolazak spasao je ustanak u isto noj Bosni!

On mie je pogledao kao da provjerava zna aj mojih rije i. A onda se obratio Rankovi u, Kardelju i ostalima kratkim pitanjem:

— Jeste li uli šta kaže Tempo?

Nijesam odmah shvatio šta je time želio re i. Kasnije sam saznao da je Tito jedini zahtijevao da se krene prema

isto noj Bosni kada su u Sandžaku odlučivali u kom pravcu da krenu. Svi ostali su predlagali pokret prema Crnoj Gori navode i da je situacija tamo mnogo povoljnija, da su partizanski odredi organizovaniji i politički svjesniji.

Upoznao sam Tita sa stanjem u isto noj Bosni poslije povlačenja naših snaga iz zapadne Srbije. Dok sam govorio o kolebanju jednog broja boraca, primijetio je da sam potišten. Rekao mi je da to ne treba mnogo da me zabrinjava jer su za vrijeme revolucije u Rusiji čitavi pukovi prelazili s jedne na drugu stranu!

Već smo proveli zajedno, a sljedećeg dana sam krenuo na Romaniju da pripremim sve što je potrebno za smještaj Vrhovnog štaba.

NA SAVJETOVANJE u Ivančicu bili su pozvani politički i vojni rukovodioci iz odreda, kao i sekretari i članovi okružnih komiteta iz istočne Bosne. Savjetovanju je prisustvovao i Tito. Razmatrano je stanje u vojnim jedinicama i u pozadini.

Drugovi iz pozadine su iznosili da vlast nije organizovana, da su pljačke i paljenje muslimanskih sela redovna pojava; svakodnevno se događalo da jedinice napuste front i krenu na muslimanska sela izjednačavaju i se tako sa etničkim odredima. Muslimansko stanovništvo je prisiljeno da bježi u gradove, gdje ga ustaše prihvataju i od odraslog ljudstva stvaraju svoje najelitnije jedinice.

Predstavnici vojnih jedinica su izvještavali da disciplina ljudstva slabi i da je znatan broj onih koji izjavljuju da više ne će da budu partizani. Disciplinske mjere su neefikasne jer ljudstvo prijeti da će otići i etnicima.

Sve to je svjedočilo da ustanak u isto noj Bosni preživljava izvjesnu krizu. Valjalo je stoga preduzeti korake da se iz krize izađe. To je učinio Tito kada je na kraju savjetovanja, između ostalog, rekao da ljudima koji ne žele da budu ni partizani ni etnici treba omogućiti da budu u našim redovima kao dobrovoljci. Dakle, pored partizanskih, treba stvarati i dobrovoljce određene. Tito je tako već naglasio da će razvoj oružane borbe sve više zavisiti od toga u kojoj se

mjeri budu uključivale, pored srpskih, hrvatske i muslimanske mase. Da bismio to ostvarili, Tito je istakao potrebu stvaranja udarnih vojnih jedinica koje će biti sposobne da iznenadnim napadima zauzimaju veća okupatorska i ustaška uporišta, ali koje isto tako moraju da budu u stanju da zaštite muslimansko i hrvatsko stanovništvo i da obezbijede poštovanje narodnooslobodilačke vlasti u pozadini.

Te Titove riječi i dalje su širile značaj savjetovanju u Ivan i ima.

DESETAK DANA po dolasku Vrhovnog štaba i Proleterske brigade u isto nu Bosnu dobili smo obavještenja da se priprema nova njemačka ofanziva sa ciljem da se unište naše snage na tom području. U vezi s tim održan je sastanak kod Tita. Riješeno je da Kardelj i Lola Ribar otputuju u Zagreb i da tamo uspostave punkt Centralnog komiteta koji bi povezivao Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju, a preko nje i Makedoniju.

Meni je naloženo da odem u Sarajevo, i to sa dva osnovna zadatka: da osposobim sarajevsku organizaciju da dostavlja Vrhovnom štabu obavještenja o kretanjima neprijateljskih snaga i da snabdijeva naše jedinice sanitetskim i drugim potrebnim materijalom; s druge strane, valjalo je organizovati rad na pridobijanju oficira iz domobranskih jedinica. Potonji zadatak imao je prioritetan značaj jer smo raunali da promjena naše politike u odnosu na etništvo mora povoljno da se odrazi na raspoloženje muslimanskih i hrvatskih masa koje se nalaze u domobranskoj vojsci. Pored toga, trebalo je da se lije im u gradu.

Nekoliko dana po mome dolasku u Sarajevo poele su opsežne pripreme za njemačku ofanzivu na slobodnu teritoriju isto ne Bosne. Izvoena je mobilizacija radno sposobnog stanovništva za opravku pruga i drumova. Po tome smo zaključili da je cilj ofanzive ovladavanje komunikacijama od Sarajeva prema Rogatici i Višegradu, kao i prema Vlasenici i Zvorniku. Rekvirirane su skije i skijaška oprema, što je govorilo o namjeri da njemačka potjerna odjeljenja krenu u akcije van glavnih komunikacija. O svemu tome smo obavijestili Vrhovni štab.

Okupator je nastojao da uhvati u obru naše snage koje su djelovale na teritoriji izme u Tuzle i Zvornika, odnosno Sarajeva i Višegrada. Njema ke snage nadirale su iz svih pravaca. Vrhovni štab je donio odluku da se ne prima frontalna borba, nego da se jedinice Proleterske brigade i mjesni odredi razmjesti duž komunikacija i da napadaju neprijateljske kolone, a sam se na elu jednog bataljona Proleterske brigade probio usiljenim maršem iz obru a i prešao željezni ku prugu Sarajevo—Višegrad. Nekako u isto vrijeme stigle su u rejon Fo e i crnogorske jedinice. Oslobo eni su Fo a i Goražde, stvorena je nova slobodna teritorija; odatle je kasnije Vrhovni štab koordinirao akcije partizanskih snaga na podru ju Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i isto ne Bosne. Taj korak Vrhovnog štaba bio je veoma dalekosežan; on je doveo do toga da se neprijateljska ofanziva na isto nu Bosnu pretvori u našu ofanzivu, pri emu smo, za razliku od zapadne Srbije, zadržali teritoriju.

Nešto druga ije se razvijala situacija na terenu koji je bio obuhva en obru em njema ke ofanzive. Dijelovi Proleterske brigade sa nekim lokalnim jedinicama pružali su otpor okupatorskim snagama koje su nadirale prema Romaniji, a zatim su se povukli dalje od drumova. Nijemci su pomo u skijaških odjeljenja pokušali da u u dublje u našu teritoriju. Doživjeli su poraz na Romaniji, ali su istovremeno nanijeli teške gubitke bataljonu Proleterske brigade koji se povukao u šume oko Han Pijeska. Tom prilikom poginulo je oko 40 boraca, zajedno sa rukovodstvom bataljona, a život je izgubio i komandant Romanijskog odreda, legendarni Slaviša<sup>^</sup>-Vajner — i a.

Nijemci više nijesu ni pokušavali da dublje zalaze u našu teritoriju, ali su se naše snage ipak povla ile. Romanija je napuštena, prvi put od po etka oružane borbe! Jedino je Biranski odred izveo vješt manevar i u toku same ofanzive iznenadio kolonu domobrana; zarobio je itavu jedinicu i zaplijenio dosta oružja.

etni ko rukovodstvo je naredilo svojim odredima da se povuku sa komunikacija i da ne daju otpor njema kim trupama sa obrazloženjem da Nijemci dolaze da unište partizane i da e poslije sva teritorija pripasti etnicima. Me u tim, dogodilo se upravo suprotno: sa Nijemcima su došle

najelitnije ustaške jedinice, me u kojima i zloglasna Franceti eva „Crna legija“, sastavljena ve inom od Muslimana i Hrvata koji su svojevremeno pobjegli od etni kog terora.

Kada su Nijemci otišli, ostavili su za sobom ustaše, koji su se okomili na srpska sela isto onako kako su to ranije inili etnici po muslimanskim selima. Dogodilo se ono na šta smo upozoravali: kada su etnici, kojima su se priključivali i partizani, plja kali i palili muslimanska sela, mi smo govorili da to ne rade; ratna sre a se može promijeniti. Seljaci su tek tada shvatili da ih je etni ko rukovodstvo pref varilo, a oficiri pobjegli u Srbiju, ostavljaju i narod na milost i nemilost ustašama.

Stab brigade, zajedno sa Glavnim štabom, donio je odluku o povla enju preko Igmana u pravcu Vrhovnog štaba. I to u trenutku kada je prestala njema ka ofanziva i kada su njema ke jedinice napuštale teritoriju isto ne Bosne. Time je naš pokret na itavoj toj teritoriji bio vojni ki i politi ki obezglavljen upravo u vrijeme kada su se pružale veoma povoljne mogu nosti da raskrinkamo i izolujemo etni ko rukovodstvo od naroda.

Cim sam saznao za te doga aje, hitno sam izvijestio Tita ocjenjuju i odluku o povla enju kao veoma štetnu. Istovremeno sam predložio da se obrazuje štab za isto nu Bosnu sa Principom na elu, koji bi objedinjavao aktivnost partizanskih odreda na toj teritoriji; tako e sam predložio da se vrate dva bataljona Proleterske brigade na teren isto ne Bosne.

Nekako u to vrijeme dobio sam izvještaje iz Bosanske krajine. Pucar je javljao da su se i tamo pojavili etni ki odredi i da ljudstvo prelazi iz partizana u etnike, posebno južno i isto no od Banja Luke. To me je zabrinulo jer sam smatrao da ne e biti dobro ako partizani ostanu samo na uskom pojasu cd Drvara preko Podgrmie a do Kozare. Stoga sam Titu predložio da u Krajinu po e Na ; on bi sa Osmanom Karabegovi em obrazovao štab za Bosansku krajinu. Za Hercegovinu sam predložio da se formira poseban štab koji bi koordinirao aktivnost svih partizanskih jedinica južno od Sarajeva.

Na kraju sam tražio od Tita da mi dozvoli da iz Sarajeva odem na teren isto ne Bosne pošto sam izvršio postav-



ljene zadatke u gradu, a isto na Bosna je ostala bez rukovode ih kadrova.

Na moje prijedloge Tito je odgovorio u osnovi pozitivno: složio se da napustim Sarajevo i iza em na Romaniju, ali nije pristao da vrati dva bataljona Proleterske brigade. Ocijenio je da je bila pogrešna odluka o povla enju brigade i Glavnog štaba sa Romanije. Naglasio je da se ta greška može umanjiti ako se narodu objasni da je brigada izvršila planiran takti ki pokret radi iš enja terena i zaustavljanja neprijatelja u njegovom nadiranju prema Fo i i Trnovu.

im sam dobio pismo od Tita, napustio sam Sarajevo i krenuo na Romaniju.

KADA SAM SE NA ROMANIJI sastao sa drugovima iz odreda koji su tu djelovali, uvjerio sam se da je stanje mnogo gore nego što mi se inilo dok sam bio u Sarajevu. Ne samo da naši štabovi nijesu organizovali u toku ofanzive nikakve akcije u pozadini neprijatelja nego to nijesu inili ni poslije ofanzive! Okupatori su napuštali pojedina mjesta i u njih su po pravilu ulazili etni ki odredi. Ustaše su ostale u Rogatici, Podromaniji i Sokocu. Nadiru i prema Han Pijesku, napadali su i palili okolna srpska sela, a mi nijesmo preduzimali nikakve akcije!

I u etni kim redovima su nastupile promjene. Ve ina ljudstva bila je sklona da prestane sa borbom. ak nije pružen nikakav otpor kada je „Crna legija“ ušla u Han Pijesak. Poraslo je nepovjerenje prema oficirima koji su pobjegli u odsudnom trenutku. U takvoj situaciji etnici su po eli postavljati za komandante ljude iz svoje sredine — ve inom dobre i poštene borce. Taj proces je prisilno prekinut: iz Srbije su se vratili oficiri i doveli etni ku udarnu brigadu: pomo u nje su uspostavili svoju vlast; svuda su smijenjeni komandanti izabrani od boraca i postavljeni pouzdani oficiri. Time je još više produbljen jaz izme u bora kog sastava etni kih odreda i oficira koji su došli sa strane.

Izlaz iz takve situacije bio je, o igledno, u stvaranju udarnih eta i bataljona od ljudstva iz odreda koje je bilo spremno da nastavi i oživi borbu. Odmah sam preduzeo

mjere u tom pravcu i izdao direktivu da se prikupi najbolje ljudstvo iz Romanijskog odreda i odreda „Zvijezda“ kako bi se formirao udarni bataljon sa kojim bismio mogli napadati ve a uporišta okupatora i suprotstaviti se plja kama i nasilju etni ke udarne brigade.

O svemu tome obavijestio sam Tita i ponovo tražio da pošalje dva bataljona; smatrao sam da bi to ubrzalo proces diferencijacije koji je bio u toku i olakšalo oživljavanje oružane borbe.

Nekoliko dana kasnije na Romaniji sam našao Uglješiu Danilovi a; on je došao iz Fo e i saopštio mi da je Tito odluo da cijelu brigadu pošalje na ovaj teren, a njemu je dao zadatak da ga izvijesti o raspoloženju u etni kim odredima, posebno o tome koje e snage dati otpor dolasku brigade. Danilovi je ve bio poslao izvještaj; u njemu je pesimisti ki ocjenjivao da bi svi odredi dali otpor eventualnom dolasku brigade. Nijesam se složio sa takvom ocjenom. Riješio sam da napišem Titu izvještaj; u njemu sam iznio da, ukoliko itava akcija bude uperena samo protiv oficira, na brigadu ne e opaliti ni jedna puška doma ih etnika; bori e se samo žandarmi i etnici koji su došli sa oficirima iz Srbije.

Poslije nekoliko dana odluo sam da li no odem Titu i da ga usmeno obavijestim o situaciji u etni kim odredima. Kada sam stigao u Fo u, proleTERSke brigade su ve bile u pokretu prema Rogatici jer je Tito u me uvremenu odluo da pošalje i drugu brigadu. Na brzinu sam podnio izvještaj i odmah krenuo natrag. Tito mi je stavio u zadatak da sa Prvim bosanskim udarnim bataljonom, koji treba da formiram im stignem u Srednje, krenem prema Vlasenici u susret proleTERSkim brigadama.

Pošao sam najpre im putem prema odredu „Zvijezda“; tu je trebalo da formiram Prvi bosanski udarni bataljon. Dok sam se bavio time, brigade su bez borbe zauzele Vlasenicu, Srebrenicu, Drinja u i Bratunac. etnici nijesu opalili ni jednu pušku! ak se ni oficiri ni žandarmi nijesu suprotstavili, nego su, zajedno sa etni kim rukovodstvom, radije pobjegli u Srbiju.

U Vlasenici sam se sastao sa rukovodstvom brigada. Zatekao sam i olakovi a; on se kretao sa brigadama. Svi su

bili raspoloženi da odmah krenu prema Majevidi. Posebno je Ranković na tome insistirao. Nijesam se složio pošto sam smatrao da postignute uspjehe treba u vrstiti. Istina, etnički rukovodstvo i oficiri su pobjegli u Srbiju, ali otišlo je svojih kućama i boračko ljudstvo iz etničkih odreda. Putevi prema Han Pijesku i Zvorniku su potpuno otvoreni i ustaše mogu svakog časa provaliti; pravo je reći da do sada to nijesu učinili. Vjerovatno se još ne usuđuju zbog prisustva brigada. Ali, šta će se dogoditi ako brigade odu, a mi ne uspijemo da prikupimo ljudstvo i da ga organizujemo u dobrovoljke odrede? Ustaše će provaliti na slobodnu teritoriju, pa će ispasti da su im brigade otvorile put. Da se to ne bi desilo, tražio sam vremena da prikupimo etničko ljudstvo i da ga organizujemo za borbu protiv ustaša. Ukazivao sam da se ne radi o ljudstvu koje je neprijateljski raspoloženo prema nama; ono se, istina, razbježalo, ali ne zato da bi vodilo gerilsku borbu protiv brigada, nego zbog toga što se bojalo da će ih brigade razoružavati, a neke i strijeljati. Kada se uvjere da brigade tako ne postupaju, ne će proći mnogo vremena, a oni će se vratiti na položaje prema ustašama i mi ćemo moći da ih organizujemo u dobrovoljke jedinice.

Nijesam uspio da ih ubijedim i zato sam odlučio da o svemu izvijestim Tita. Ali, umjesto odgovora, u Vlasenicu je stigao Ranković sa Titovim naređenjem da uzme na odgovornost i mene i rukovodstvo brigada! Mene zbog toga što nijesam dao tačku ocjenu o stanju u etničkim odredima (ljudstvo se razbježalo kućama), a rukovodstvo brigada zato što nije izvršilo njegovo naređenje da se zaustavi pokret prema Vlasenici. Kako je još na putu, oko Han Pijeska, utvrdio da smo uspjeli da prikupimo ljudstvo koje je bilo pobjeglo kućama, Ranković je ocijenio da je otpao razlog zbog kojeg je trebalo da mene uzme na odgovornost. Isto se pokazalo i u odnosu na rukovodstvo brigada jer se utvrdilo da ono nije dobilo naređenje o kom je Tito govorio... Ranković mi je ispričao da se situacija znatno pogoršava u Crnoj Gori, gdje etnici potiskuju naše snage. Slično je i u Hercegovini. Stoga mora hitno da se iz istočne Bosne povuku obje brigade. Odgovorio sam' da je to prerano jer još nije-

smo uspjeli da konsolidujemo novoformirane jedinice, ali s obzirom na stanje u Crnoj Gori i Hercegovini saglasio sam se da su brigade tamo potrebnije.

U ME UVREMENU se produbio sukob između etnika i partizana na Majevidi. etnici su iskoristili okolnost što je naš štab ostao bez zaštite, pa su iznenada izvršili napad na sjedište štaba i pobili sve ljudstvo koje su zatekli. Tom prilikom poginuli su i komandant i komesar odreda. Doznajući o uništenju štaba, partizani su se brzo okupili i cio dan vodili borbu sa etnicima, ali, kada im je nestalo municije, povukli su se na teritoriju Biranskog odreda. Stigli su upravo kada se Proleterska brigada spremala za pokret. S obzirom na nastalu situaciju, odlučio sam da se od ljudstva odreda formira Drugi udarni bataljon.

Namjeravao sam da sa Prvim udarnim bataljonom krenem na teritoriju Ozrenskog partizanskog odreda i da pokušam srediti stanje izazvano pojavom etničkih elemenata koji su unosili razdor i nedisciplinu. Drugovi iz rukovodstva odreda uvjerali su me da je sama pojava „brigade“ brzo promijeniti situaciju: u odredu ima svega 40—50 etnika koji teroriziraju ostalo ljudstvo; kada bi „brigada“ došla, odmah bi joj prišlo preko 200 boraca, dok bi se etnici razbježali. To je bilo veoma primamljivo! Raunao sam da bismo za desetak dana mogli omasoviti brigadu i vratiti se. Međutim, nijesam bio siguran da u meuvremenu ne bi došlo do neželjenih pojava na teritoriji koju već kontrolišemo. Poslije dužeg kolebanja ipak sam odlučio da krenemo na Ozren. Kasniji razvoj događaja pokazao je da sam pogriješio!

Poslije napornog marša od nekoliko dana stigli smo na teren Ozrenskog odreda. Odmah smo se sastali sa komandantom odreda Vujanovićem. On je očekivao da ćemo doći sa brigadom, a ne samo sa jednim bataljonom. Predložio je da se zadržimo izvjesno vrijeme i da učestvujemo u borbama protiv okupatora i ustaša, da se afirmišemo u narodu i među borcima. Raunao je da bismo se mogli popuniti novim ljudstvom, a zatim izvršiti akciju između raznih etničkih eleme-

nata koji su se pojavili u odredu. Osjeo sam da je Vujašinski u pravu. Uostalom, tako sam i ja rezonovao kada sam tražio da Proleterska brigada ostane duže na Romaniji. Naime, stvar mi je pri polasku na put predstavljena tako kao da je dovoljno da se samo pojavi naša „brigada“ pa da nam odmah pride najmanje 200 boraca!

Me utim, uvjerio sam se da nam je potrebno najmanje mjesec dana jer nam niko od novih boraca ne prilazi. Sve je to govorilo da nije trebalo da dolazim i da pokrećem bataljon sa Romanije. Ali, umjesto da iz toga izvućem logičan zaključak i da se vratim neobavljenog zadatka, odnosno da poslušam Vujašinski savjet i da ostanem nešto duže, upao sam u novu grešku. Odlučili smo da odmah pohapsimo nekoliko ljudi koji su unosili razdor u odred i da ih izvedemo pred sud, a da sa bataljonom obiđemo sve jedinice odreda na položajima prema okupatoru i ustašama. Poslije toga bismo u sjedištu štaba odreda održali savjetovanje sa komandantima bataljona i komandirima istih. Tom prilikom bismo izvršili reorganizaciju odreda i smijenili neke komandire i komandante.

Obilazak jedinica na položajima uglavnom je dobro prošao. Primali su nas na izgled prijateljski, održali smo i mitinge sa borcima, ali sam itavo vrijeme imao neprijatan utisak da se ne nalazim među svojim. Umjesto da se obezbijedimo od mogućeg iznenadnog napada, prilikom smo se raskomotali kada smo došli u sjedište štaba odreda. Zato nas je nespretno zatekao napad bataljona na kojem se nalazio etnički nastrojen komandant. Naš bataljon je bio primoran da se povuče u neredu. Srećom, brzo smo se reorganizovali i prešli u protivnapad. Razbili smo etnike i ponovo zauzeli selo u kojem je bilo sjedište štaba.

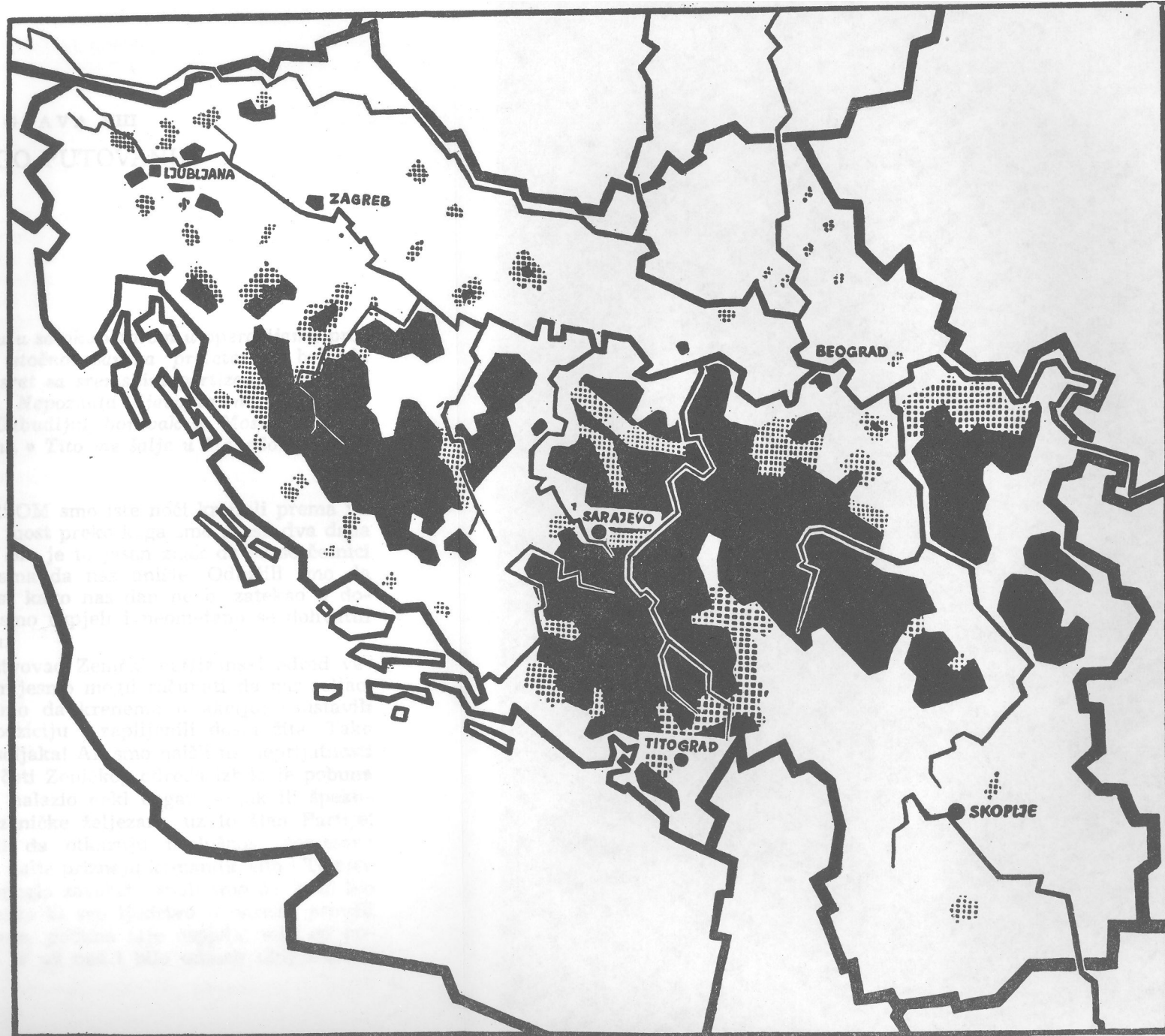
Umjesto konferencije koja je trebalo da se održi upravo tog dana, okupili smo se radi dogovora o tome šta nam valja učiniti. Vujašinski je predlagao da sa udarnim bataljonom pođemo u poturu za napadom, da ih kaznimo i time uvrstimo disciplinu u odred. Navodio je da je u napadu učestvovao samo jedan bataljon, dok su se ostali držali pasivno. Nijesam osporavao Vujašinski savjet, ali sam ukazao da nam se niko nije pridružio. Ali niko nije došao ni na konferenciju! Sve je to govorilo da bismo lako mogli biti

OSLOBOĐENA I POLUOSLOBOĐENA  
TERITORIJA JUGOSLAVIJE  
U JESEN 1941. GODINE

Poluoslobođena teritorija



Oslobođena teritorija



izolovani i primorani da se po Ozrenu ganjamo sa etnicima koji dobro poznaju teren i imaju jatake u svim selima. Naglasio sam da naši borci dolaze iz drugih krajeva i da se ne zna kako bi se držali bataljoni koji su sada neutralni. Ukoliko bi nas i oni napali, mogli bismo se na i u veoma nezgodnom položaju: na jednoj strani opkoljeni etnicima, a na drugoj odvojeni dolinom Krivaje i Konjuhom od ostalih naših snaga. Na tako uskom prostoru za manevrisanje miogli bismo biti uništeni. Zbog svih tih razloga odlučio sam da se istog dana prebacimo na teren Zeni kog odreda.

Vujasinovi je predlagao da ostane u štabu sa grupom boraca Ozrenskog odreda; smatrao je da ga etnici neće napasti i da će nesmetano obavljati funkciju komandanta odreda. Pošto sam bio ubijeđen da bi ga etnici odmah ubili, naredio sam da se i on povuče sa nama.

## GLAVA VIII

### DUGO PUTOVANJE

*etnici otvoreno sarađuju sa okupatorom u operacijama protiv partizana • Šesta isto nobosanska proleterska brigada • Kriza u brigadi i susret sa sremskim partizanima • Rizican silazak u Tuzlu • Nepoznata djevojka me spasla od ustaša u Sarajevu • Uzbudljiv boravak u Mostaru • Zarobljenik partizana • Tito me šalje u Makedoniju*

USILJENIM MARSOM smo iste noći krenuli prema rijeci Krivaji. Međutim, most preko koga smo prešli dva dana ranije bio je porušen! Bio je to jasan znak da su se etnici sporazumjeli sa ustašama da nas unište. Odlučili smo da odmah popravimo most kako nas dan ne bi zatekao u dolini Krivaje. U tome smo uspjeli i neometano se dohvatili planina zeni kog kraja.

Kraj gdje je djelovao Zenički partizanski odred veoma je siromašan, te nismo mogli računati da nas seljaci ishranjuju. Odlučili smo da krenemo u akciju: zaustavili smo željezni kućni kompoziciju i zaplijenili dosta žita. Tako nismo pali na teret seljaka! Ali smo naišli na neprijatnosti druge vrste: u jednoj od kuća Zeničkog odreda izbio je pobunjenički ustanak. U kući nije nalazio neki bogati seljak ili špekulant, nego radnik iz Zeničke željezare, uz član Partije! Pobunjenici su izjavili da otkazuju poslušnost komesaru i štabu odreda, ali da i dalje priznaju komandu Tita i Tempa. Naravno, to nas nije moglo zavarati; znali smo da je to bio samo taktički potez kako bi sve ljudstvo u odredu preveli na svoju stranu. Srećom, pobuna nije uspjela: više od polovine ljudstva ostalo je uz nas i bilo odmah uključeno u bataljon.



Time nijesu prestala iznenađenja koja su nas pratila: u to vrijeme stigao je na taj teren i Glavni štab sa Drugim udarnim bataljonom i Omladinskom četom. Oni su se povukli sa teritorije odreda „Zvijezda“ jer su sva tri bataljona tog odreda prešla u etnike.

Održali smo sastanak rukovodstva da bismo pretresli nastalu situaciju. Drugovi su me upoznali sa događajima na terenu Vlasenice i Romanije. Ustaše su bez borbe ušle u Vlasenicu, Srebrenicu, Drinju, Bratunac. Dobrovoljci koji odredi nijesu htjeli da se bore, već se ljudstvo razišlo kućama. Slično se desilo i na Romaniji, u odredu „Zvijezda“: borci partizanskih odreda su se razišli svojim kućama ili su prešli u etnike. Jedino je ostala Omladinska četina i Drugi udarni bataljon sa Majevice.

Te pojave, po našoj ocjeni, značile su da je i kod jednog dijela partizana preovladala tendencija da se obustavi borba, i to na liniji da se okupatorima i ustašama prepuste gradovi i komunikacije, a vlast u selima da ostane u rukama ustanika. Ti borci su bili spremni da pređu u etnike pošto prethodno likvidiraju političke komesare i komuniste koji su došli iz gradova...

Ipak, konstatovali smo, situacija nije tako crna kao što izgleda: najborbeniji i politički najuzdignutiji dio ljudstva nije prišao etnicima; od tog ljudstva stvorili smo udarne bataljone koji mogu činiti brigadu u jačini od 500 do 600 boraca. Ocijenili smo da ni ostalo ljudstvo nije u osnovi neprijateljsko iako je prišlo etnicima. Napori etničkog rukovodstva da likvidiraju komesare i komuniste i time prekinu mostove između nas i borbenih masa nijesu uspjeli — borci su prešli u etnike, ali nijesu postali naši neprijatelji...

Takva je bila situacija koncem aprila 1942. godine. Ona je bila utoliko komplikovanija što ništa nijesmo znali o sudbini Vrhovnog štaba i glavnine naših snaga. Znali smo samo da su okupatori i etnici vršili ofanzivu na području Foče, Hercegovine i Crne Gore. Trebalo je odlučiti kuda da krenemo jer nijesmo mogli da ostanemo u zeni kraj: stanovništvo je siromašno i ne može da ishranjuje toliko ljudstvo, a i teren je suviše uzan za manevrisanje krupne jedinice.

Odbacili smo varijantu da se vratimo na Romaniju, gdje, po našoj ocjeni, trenutno nijesu postojale mogućnosti za oživljavanje ustanka. Ostalo nam je da se probijemo u Krajinu, odakle smo upravo dobili izvještaj o previranju u redovima partizana, posebno u rejonima prema rijeci Bosni. Htjeli smo da se spojimo sa krajiškim partizanskim jedinicama i da pomognemo da se zaustavi nepovoljan razvoj u Krajini. Kasnije bismo se vratili u istu nu Bosnu oja ani krajiškim jedinicama.

Nijesmo uspjeli da premo rijeku Bosnu jer je voda bila duboka i brza; amci koje smo sami napravili odmah su tonuli. Trebalo je opet odlučiti kuda da krenemo. olakovi je predložio da se probijemo preko Konjuha na Majevicu i dalje u Semberiju. Naveo je i razloge — stanovništvo nam je naklonjeno, hrane ima dovoljno ... olakovi je u više navrata predlagao da se snažnije orijentišemo prema Semberiji, Bijeljini. Cvijetin Mijatović ga je u tome podržavao. Mislio sam da tako govore zato što su rodom iz tih krajeva. Me utim, ovog puta poeo sam da se kolebam. Možda su ipak u pravu?

Prihvatili smo olakovi ev prijedlog i odlučiti ili da se probijemo preko Konjuha.

**PREŠLI SMO BEZ BORBE** planinu Konjuh i put Kladanj—Tuzla. Približili smo se teritoriji koju je ranije držao Sekovićki odred. Kretali smo se oprezno jer nijesmo znali da li odred nije slučajno prešao u etnike. Najzad smo susreli prve partizanske straže i saznali da je odred itav! To je bilo prijatno iznenaenje. Riješili smo da izvjesno vrijeme ostanemo na toj teritoriji sa ciljem da oživimo ustanak po mogućstvu u cijeloj isto noj Bosni.

Poslije odmora trebalo je da brigada, koju smo stvorili sredinom aprila, po ne sa akcijama protiv ustaša i time prekinu primirje uspostavljeno između etnika i ustaša. Htjeli smo da ponovo uvedemo seljake u borbu, svjesni da je to mogu e jedino ako nam akcije budu uspješne. Tako e smo željeli da produbimo diferencijaciju koja se ispoljava u etni kim redovima. Naime, neki etni ki odredi su otvoreno

sarivali sa ustašama uzimaju i obavezu da progone partizane i naše simpatizere. U tom cilju formirani su etnički „udarni bataljoni“ na Majevidi, Ozrenu, u Sprei. Ti bataljoni su progonili partizane i vršili teror nad stanovništvom. Uporedo sa borbom protiv tih etničkih odreda namjeravali smo da pokušamo sarivarivali sa onima koji budu spremni da se bore protiv ustaša.

Diferencijacija se mogla primijetiti i u redovima muslimanske milicije. Stvorena da bi branila sela od napada etnika, ona se uvećini orijentisala u tom pravcu, ali bilo je i takvih njenih jedinica koje su upadale u susjedna srpska sela i pljačkale da bi se osvetile etnicima za ono što su oni radili u muslimanskim selima. Diferencijacija se ispoljavala i u odnosu prema partizanima: kroz neka sela mogli smo slobodno prolaziti jer nas milicija nije napadala. Doduše, nijesu htjeli da se bore sa nama protiv ustaša, ali nijesu ni sa ustašama napadali naše jedinice. Bilo je, opet, sela u kojima smo morali voditi borbu pri svakom prolasku. Stoga smo odlučili da otvorimo borbu protiv jedinica milicije koje se neprijateljski odnose prema nama, a da uspostavljamo što bliže kontakte sa jedinicama koje su prijateljski raspoložene.

Uspostavili smo kontakt sa našim drugovima koji su ostali na Majevidi, Romaniji... Tako smo ustanovili da stanje nije ni izdaleka onako loše kako nam je izgledalo kada smo se povlaćili. Svuda su ostale grupe partizana okupljene oko pojedinih rukovodilaca ih drugova; nijesu vodile nikakve borbe, ali samo njihovo prisustvo svjedoćilo je da je narod uz nas iako je prestao sa borbom.

**SREDINOM JUNA** doznali smo da se Tito i. Vrhovni štab sa pet brigada nalaze u okolini Vrbni e. Ofanziva okupatora i etnika protiv naših snaga na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine trajala je više od dva mjeseca i primorala nas na povlaćenje. A tada je došlo do onoga što smo već iskusili u istojnoj Bosni: ljudstvo iz partizanskih odreda prelazilo je u etnike, a ostajali su samo oni koji su bili spremni da se bore na drugim terenima. Od tog ljudstva su

stvorene brigade — i to dvije iz Crne Gore, a jedna iz Sandžaka. Pošto ljudstva iz Hercegovine nije bilo dovoljno da se formira brigada, stvoren je samo bataljon.

Ofanziva je prestala, a naše snage nijesu bile uništene. Naprotiv, bile su spremne za prodor na nova područja...

Odlučio sam da se sa jednom desetinom boraca probijem do Vrbniča i da se sastanem sa Titom. Poveo sam i Vučasinovića. Prešao sam Romaniju i Jahorinu i stigao u jedno selo u blizini Trnova. Tu sam od seljaka saznao da su partizanske brigade prešle preko Treskavice i Bjelašnice prema Igmanu.

Uputili smo se tim pravcem. Na Igman smo stigli dva dana poslije napada na prugu Konjic—Sarajevo. Kada smo saznali da je pruga na cijeloj dužini uništena i da su zauzete sve željezničke stanice i Konjic, bilo mi je jasno da je time poela naša ofanziva na terenima centralne Bosne i Krajine.

Tita sam našao u selu Seonici, blizu Ostrošca. Mnogo se obradovao kada me je vidio jer je vjerovao da smo svi likvidirani. Tim veće je bilo njegovo iznenađenje kada sam ga obavijestio da smo stvorili brigadu.

— To će biti šesta brigada — radosno mi je saopštio.

Nije mi bilo pravo. Brigadu smo stvorili sredinom aprila 1942. godine, kada još nijesu postojale treća, četvrta ni peta brigada. Zato sam rekao da će naša brigada biti treća... A izlazi da smo tek šesti! Ipak sam se morao pomiriti sa svršenom činjenicom...

Obavijestio sam Tita o stanju u istočnoj Bosni. Iznio sam stavove koje smo zauzeli u odnosu na etnike i muslimansku miliciju da bismo ubrzali proces diferencijacije u njihovim redovima. Nijesam zaboravio da pomenem ni akcije koje smo vodili. On se u osnovi složio sa svim što smo preduzimali. Kada sam rekao da smo mogli postići i više uspjeha da nije bilo oportunitizma u odnosu na etnike, prekinuo me i kazao:

— Oportunitizam je, svakako, loš. Protiv njega se treba boriti... Međutim, sektaštvo ostavlja mnogo teže posljedice...

Za to sam ga pogledao. Shvatio je moj pogled i na njemu svojstven način poeo mi je primjerom objašnjavati razliku:

— Samo sa jednom desetinom prošao si skoro javno kroz sela koja ste napustili... Pokušaj da to uradiš u Crnoj Gori ili Hercegovini! Diferencijacija je postepen proces i ona sporo sazrijeva u masama. Ako se proces nasilno ubrzava, posljedice mogu biti veoma loše.

Shvatio sam da je kritikovao stanje u Crnoj Gori i Hercegovini, gdje je rukovodstvo pokušalo da represalijama zaustavi proces jenjavanja ustanka. Zaboravilo se da ustanak može da se održi samo neprekidnim i uspješnim akcijama, a ne strijeljanjem onih koji se kolebaju. Takav teror mora imati negativne posljedice po razvoj oružanog ustanka.

Poslije dva-tri dana rastao sam se od Tita. On je krenuo prema Prozoru, a ja za Šekoviće.

ŠESTU ISTOCNOBOSANSKU proletersku brigadu formirao sam 2. avgusta 1942. godine. Uinio sam to u ime Vrhovnog komandanta. Poslije sve anosti sastao se Glavni štab da bismo analizirali rezultate ostvarene za dva mjeseca boravka na tom terenu. Bilans nije bio naročito povoljan: nije nam uspjelo da oživimo oružanu borbu; snage brigade su se pokazale nedovoljne i nedorasle da zauzimaju gradove i veća uporišta okupatora i ustaša; napadi na Vlasenicu, Miliće i neka druga ustaška uporišta nijesu uspješni; grupe partizana koje su se nalazile na terenu nijesu se mogle pokrenuti da vrše napade i da postavljaju zasjede na drumovima; izgovarale su se da je za izvođenje takvih akcija potrebno imati obezbjeđenu pozadinu. Bilo je očividno da ponovno oživljavanje ustanka na tom području zavisi od toga da li će naše snage postići i krupnije uspjehe u borbama — da oslobode neki veći grad, da potisnu krupniju neprijateljsku jedinicu. A za takve akcije snage brigade bile su nedovoljne... Zato smo odlučili da se probijemo do Semberije i iz tamošnjih sela dobijemo nove borce za brigadu. Tako se sa nekoliko mjeseci zakašnjenja počelo ostvarivati naš prvobitni plan.

Prvi pokušaj probijanja pored mjesta Zivinica nije uspio. Otkriveni smo prije vremena, pa smo odlučili da se vratimo... Pripremali smo se da se probijemo drugim pravcem, ali nas je preduhitrila ofanziva na Šekoviće. Jake okupator-

ske i ustaške snage krenule su na Šekovi e iz svih pravaca sa ciljem da nas opkole i unište brigadu. Mi smo vještim manevrom izbjegli opkoljavanje, zašli u pozadinu neprijatelja, napali i spalili dvije željezne ke stanice na uskoj pruzi Han Pijesak—Zavidovi i. Nigdje nijesmo naišli na neprijateljske snage jer su sve pošle prema Šekovi ima. Mogli smo zauzeti i Vlasenicu, ali za to nam je nedostajalo smjelogosti . . .

Kada su se okupatorske snage povukle iz Šekovi a, brigada se ponovo uputila na taj teren.

Na putu za Šekovi e, dok se brigada odmarala na Milan-planini, Hasan Brki i još neki politiki rukovodioci iz brigade saopštili su mi da je prethodne noći i dezertirala grupa boraca sa Romanije. Tako e su me obavijestili da komunisti u brigadi predlažu da se brigada razbije na manje grupe partizana koje bi otišle u svoje krajeve i tamo nastavile borbu.

Nijesam ništa rekao, samo sam naredio da se brigada postroji. Uzeo sam zastavu brigade u ruke i pred strojem održao kratak govor:

— Dok borci ostalih brigada pišu svojim pobjedama najslavnije stranice naše revolucionarne borbe, dotle u našoj brigadi pojedini borci dezertiraju. A pojavilo se i mišljenje da brigadu treba razbiti na grupe . . . Pred prvim teško ama brigada je kapitulirala! Sramota, Šesta brigada . . . — od bijesa sam pljunuo, a zatim, kada sam se pribrao, nastavio sam mirnijim glasom. — Ako ima boraca koji bi htjeli da idu kućama, neka to otvoreno kažu! Pusti ih, i to sa oružjem . . . Neka nas ostane samo deset, mi ćemo ovu zastavu ipak zasno iznijeti pred druga Tita.

Brigada je utala. Niko se nije oglasio, pa smo nastavili put prema Šekovi ima.

Odlučili smo da se probijemo na Majevicu dolinom rijeke Spre e. Znali smo da dolinu drži muslimanska milicija, neprijateljski raspoložena prema nama. A iznad doline, na vrhovima Majevice, nalazio se četnički odred vojvode Kerovića, jedan od onih koji su se obavezali ustašama da preko „svoje“ teritorije ne e propustiti partizane. Taj odred je prvi u Bosni napao partizane kada je mučki likvidirao štab Majevice kog odreda.

Krenuli smo no u dolinom Spre e i odmah upali u okr-  
šaj. Kroz borbu smo se probijali itavu no . Tek u zoru,  
kada smo se dohvatili obronaka Majevice, borba je prestala.  
Podijelili smo se u tri kolone i krenuli uz Majevicu, iji su  
vrh ve bili posjeli etnici. Negdje na sredini planine uru-  
eno nam je pismeno upozorenje etni kog vojvode; poru-  
ivao nam je da e otvoriti vatru ako u inimo još jedan  
korak . . . Odmah zatim stigla je druga poruka; upu ivali su  
je sami etnici; uvjeravali su nas da njihove puške ne e  
pucati na brata Srbina!

Ocijenili smo da etnici ne e zapodjenuti borbu. Ipak  
smo se oprezno kretali. Htjeli smo da izbjegnemo svako  
iznena enje... Na samom vrhu pomiješali smo se sa et-  
nicima! Borci, posebno Majevi ani iz našeg Drugog bata-  
ljona, rukovali su se sa poznanicima koje su našli me u  
eticima. Neki etnici su davali municiju našim borcima  
govore i da znaju kako nemamo municije jer smo je istro-  
šili u borbi sa ustašama prethodne no i. Tu smo doznali da  
je vojvoda naredio da nas napadnu, ali da su borci odbili da  
izvrše njegovo nare enje. Vidjevši to, odlu io je da nas za-  
plaši, te nam je poslao pismeno upozorenje.

Poslije malog zastanka produžili smo put niz Majevicu,  
prema ravnici. Znali smo da su u brdima seljaci etni ki  
raspoloženi, a da je stanovništvo u ravnici masovno za par-  
tizane. Ipak, i u brdima su nas seljaci prijateljski primali  
iznose i vo e, rakiju i druge ponude. Naši borci su sve od-  
bijali. Kada sam to primijetio, zaustavio sam kolonu i za-  
pitao borce:

— Zašto ne uzimate ono što vam nude?

— Ne emo da etnici vide da smo gladni — odgovori-  
rili su, ne bez ponosa.

Kako smo se približavali ravnici, raspoloženje stanov-  
ništva se bitno mijenjalo. U svakom selu stanovništvo je  
masovno izlazilo u susret borcima iznose i hljeba, pe enja,  
pi a... Borci više nijesu odbijali jer su se osje ali kao  
me u svojim.

U jednom selu zatekli smo partizanski odred iz Srema  
koji je prešao na bosansku stranu da bi izbjegao njema ku  
ofanzivu. Od boraca tog odreda sam saznao da u Sremu  
ima nekoliko stotina partizana i da im ništa ne smeta što

je teren ravan; osnovno je da uživaju podršku stanovni-  
1 štva. etnika i etni ke izdaje uopšte nije bilo iako su et-  
nici pokušavali da se i tamo organizuju.

Eto — razmišljao sam — opet se stvarnost nije podu-  
darala sa šemama o razvoju revolucije koje sam stvorio  
itanjem knjiga! Smatrao sam da naša revolucija treba da  
se oslanja na siromašne seljake, a doživljavamo upravo  
suprotno — siromašni seljaci što žive po ovim brdima ine  
masovnu bazu etništva, dok se iz redova bogatijeg sta-  
, novništva ravnice regrutuju partizani. Tako je u Sremu,  
a tako i u Semberiji...

Svi smo bili saglasni da su ovdje uslovi za omasovljenje  
brigade veoma povoljni. To se dalo zaklju iti po tome kako  
su nas do ekali seljaci. Tek tada sam shvatio koliko su imali  
pravo olakovi i Mijatovi kada su od samog po etka ustan-  
ka insistirali da se okrenemo više prema Majevidi i Sembe-  
riji.

Ocijenili smo da se svi etnici ne e boriti protiv bri-  
gade. To, naravno, ne zna i da se ne e na i ja e etni ke  
snage koje e nas napasti u pogodnom momentu. etnici  
drže brdske krajeve, a u gradovima i duž komunikacija  
stacionirane su jake snage okupatora i ustaša. Teren je ve-  
oma nepodesan za manevrisanje krupnih jedinica, a rav-  
nica je isprepletana gustom mrežom saobra ajnica. Prema  
tome, postoji opasnost da nam udruženim snagama nanesu  
osjetne gubitke ako ostanemo na ovom terenu.

Izvukli smo odgovaraju e zaklju ke: ako ho emo da  
od ove teritorije stvorimo bazu za oživljavanje ustanka u  
isto noj Bosni, moramo o istiti Majevidu od etnika. A da  
, bismo to mogli u initi, potrebno je da oja amo snage spa-  
' janjem bilo sa sremskim bilo sa krajiškim partizanima.

Tih dana nam je jedan etni ki komandant koji se  
predstavljao kao naš prijatelj javio da su krajiški partizani  
oslobodili Prnjavor. Mi smo odmah odlu ili da im po emo  
u susret. I pogriješili smo! Vijest je, naime, bila lažna.

Stigavši do Trebave, saznali smo od pouzdanih ljudi  
da se krajiški partizani nalaze daleko u unutrašnjosti Kra-  
jine — oko Podgrme a, Kozare i dalje prema Drvaru.

I Riješili smo da se vratimo na Majevidu i da pokušamo  
da se spojimo sa sremskim partizanima. Podijelili smo se



u dvije kolone: jedna je išla ravnicom pored Brk u pravcu Bijeljine, a druga sa Glavnim štabom obroncima Majevice. Na Majevisi smo odlučili da u ime Vrhovnog štaba izdam naredbu da dva bataljona sremskih partizana pređu u Bosnu i da zajedno sa Šestom brigadom likvidiraju etnike na Majevisi. Istovremeno smo riješili da pokušam da se povežem sa Vrhovnim štabom i da predložim da se glavnina naših snaga orijentiše i prema teritoriji koja se graniči sa istočnom Bosnom, prema rijeci Bosni. U tom cilju krenuo sam na put — preko Tuzle i Sarajeva do Vrhovnog štaba.

POŠAO SAM ZA TUZLU u pratnji jednog seljaka koji je bio poznat kao etnik mada je u stvari bio član Partije. Još u toku noći i stigli smo do jedne kuće udaljene oko pet kilometara od grada. Tu je trebalo da mi drugovi iz grada donesu lažnu legitimaciju i odijelo kako bih legalno mogao ući u Tuzlu. Žena koju smo zatekli u kući i rekla nam da još niko nije došao iz grada. Smjestila me je u jednu sobu, a pratilac je otišao u grad da vidi šta se dogodilo. Vratio se poslije nekoliko sati i rekao da u odijelo i legitimaciju dobiti najkasnije do dva sata poslije podne. Kada je zatražio da se vrati na Majevicu, ja sam ga pustio.

Bilo je već pet sati po podne, a iz grada nikoga nema. Tada mi žena saopšti da odmah napustim kuću. Odbio sam jer se nijesam smio pojaviti onako obučeni i bez ikakve legitimacije. Ali ona je to zahtijevala navodeći da joj je muž Italijan i da se svakog trenutka može vratiti sa posla. Nije, mi preostalo ništa drugo nego da izađem iz kuće. Ali, kuda da krenem? Bez pratioca se ne umijem vratiti na Majevicu! A u Tuzli ne znam kome da se obratim! Žena mi je pomogla utoliko što mi je rekla da svratim u jednu trgovinu koja se nalazi na pola puta do Tuzle. Tu sam našao i jednog Muslimana koji je po njenom kazivanju naš simpatizer. Iako su bili mali izgledi da ću uspjeti, ipak sam prihvatio tu posljednju šansu.

U radnji sam zatekao dva čovjeka. Sačekao sam da kupac izađe, a onda se odlučio obratiti prodavcu:

— Dolazim odozgo ... iz brigade. Treba da uđem u Tuzlu, ali, evo, cio dan čekam kod žene onog Italijana da mi

neko donese odijelo i legitimaciju... Nijesam smio duže da ostanem kod te žene, pa sam došao da mi pomogneš... žena reče da si naš simpatizer...

Nije bio iznenađen! Bez dvoumljenja je odgovorio:

— Znam ja za to... Svaki čovjek treba da dođe iz Tuzle. Za to vrijeme možeš se skloniti kod mene.

Odveo me je u sobu iza radnje i ostavio me samog. Tada su me obuzele sumnje: ko je zapravo uvijek kome sam se povjerio... je li naš ili ustaški simpatizer... ko je zapravo do i po mene — drugovi iz Tuzle ili ustaška policija? Po čemu sam sebe prekorijevati što sam se povjerio neznancu. Tješilo me je samo to da drugog izlaza nijesam imao...

Moje muke bile su ubrzo prekraćene: došli su drugovi iz Tuzle, ali bez legitimacije. Donijeli su samo jedne pantalone; legitimaciju nijesu stigli da izrade! Kako ući u Tuzlu bez legitimacije kad na ulazu u grad svakog legitimišu? Ostalo je da se oslonim na sreću. Izigrava u gradskog mangupa. Obukao sam pantalone i izgužvanu košulju i krenuo za drugovima koji su došli iz grada. Kada smo stigli u blizinu straža, po čemu smo se iz šale juriti kao obijesni mladići i... Tako smo ušli u grad a da nas niko nije legitimisao...

Poslije dva dana boravka u Tuzli, za koje sam vrijeme održao sastanak sa aktivistima i obavijestio ih o našim planovima za oživljavanje oružane borbe, krenuo sam vozom za Sarajevo. Pratio me je jedan omladinac koji je po zadatku Partije stupio u ustaše. U vozu je bila takva gužva da cijeluno nijesam oklopio...

U SARAJEVU je trebalo da se nađe sa Humom i da se dogovorimo da li da za Vrhovni štab krenem preko Banja Luke ili preko Mostara. Humo je prethodno bio poslat iz Šekovića a sa zadatkom da sredi stanje u partijskim organizacijama u gradovima. Povod je bio jedan događaj koji nas je sve uznemirio. Naime, „na vezu“ u Tuzlu je stigao jedan „drug“ iz Sarajeva; predstavio se kao član Pokrajinskog komiteta i tražio da se odmah sastane s lokalnim Mjesnim komitetom. Sekretaru organizacije je to bilo sumnjivo jer je znao da se

Pokrajinski komitet ne nalazi u Sarajevu, nego u Šekovi ima, blizu Tuzle. Odmah je naredio „vezi“ da se skloni, a sam je došao da nas obavijesti o svemu što se dogodilo. Znali smo da je posrijedi provokacija. Poslali smo Humu da izvidi u emu je stvar i da preduzme mjere da se sprije i hapšenje drugova.

Humo nam je kasnije javio da je provokacija bila maslo Gestapoa: u Sarajevu je bila provaljena organizacija i došlo je do masovnog hapšenja komunista; kod sekretara organizacije su prona ene adrese i „javke“ u Mostaru, Banja Luci i Tuzli preko kojih se dolazilo do organizacije u tim gradovima. Gestapo je, koriste i to, pokušao da stvori svoju organizaciju i svoj „pokrajinski komitet“, ali Humo je uspio da omete planove Gestapoa i konsolidovao je organizaciju.

Po dolasku u Sarajevo brzo smo pronašli drugaricu koja je održavala vezu sa tuzlanskom organizacijom; ona je trebalo da me poveže sa Humom, ali se nekako udno ponašala. Rekla mi je da nije dobila nikakvo obavještenje da u do i. Odgovorio sam da nije ni mogla biti obavještena jer sam iznenadno odluo da do em. Ali ona je i dalje bila nepovjerljiva! Tada sam joj odluo glasom naredio:

— Tvoja je dužnost da prona eš Humu, da mu kažeš da je Tempo došao u Sarajevo i da treba hitno da se sastanemo.

Takav nastup imao je efekta. Pristala je da me odvede u jednu vilu gdje u se odmoriti dok ona ne prona e Humu. Rekla je da to može biti tek sljede eg dana, a da se u me uvremenu odmorim. Pošto sam vidio da kod nje još ima nepovjerenja, upitao sam:

— Šta je tvoja dužnost? Šta treba da radiš kao veza sa tuzlanskom organizacijom?

— Sva pisma i poruke koje do u iz Tuzle treba da dostavljam višoj vezi — odgovorila je brzo.

— Shvati onda da sam i ja neko pismo koje treba predati višoj vezi... i stvar je riješena! — dodao sam u šali.

Nasmijala se; kona no se odobrovoljila. Krenuli smo prema vili. Tek tada sam otpustio mladi a koji me je pratio. Nijesam želio da se ponovi neprijatno iskustvo iz Tuz-

le! im smo stigli u vilu, otišao sam u kupatilo. Bilo je divno kupati se poslije šest mjeseci! Osvježen i obu en u novo ruho, sišao sam u salon. Djevojka me je ponudila rakijom. Upravo sam prinosio ašicu ustima kada se oglašilo zvonce sa ulaznih vrata. Djevojka je otišla da vidi ko zvoni. Vratila se usplahirena.

— Ustaše ... ima ih trojica! Vidjela sam kroz ključanicu... — šapatom mi je saopštila, a onda je brzo pošla da objašnjava kako je vila svojina jednog Jevrejina koji je prešao u islamsku vjeru i sada se nalazi u Dubrovniku; vilu je ostavio njenoj sestri na čuvanje.

Shvataju i situaciju, rekao sam joj:

— Slušaj, ti i ja smo ljubavnici... dovela si me u kuću.

Shvatila je i otišla da otvori vrata ustašama koji su bjesomučno zvonili. Napregnuo sam sluh da čujem šta će se dogoditi. Riješio sam da prvo pokušam da se izvučem pomoću legitimacije koju su mi nabavili drugovi u Tuzli. Ako to ne uspije i ustaše pokušaju da me pretresu, braniću se revolverom i nastojat ću da pobjegnem. Za to vrijeme na vratima se vodio razgovor.

— Ija je ovo kuća? — pitale su ustaše.

Djevojka je odmah odgovorila navodeći muslimansko ime vlasnika. Ali ustaše su znale cijelu istoriju o promjeni vjere.

— On je Jevrej i mi ćemo pretresti kuću. ..

— Imate li dozvolu za pretres? — nije se predavala djevojka.

Uo sam kako jedan ustaša, repetirajući i revolver, govori:

— Ovo je moja dozvola!

Upali su u predsoblje ... otkrivajući sam da svakog časa ulazim u salon. Međutim, djevojka je odlučno povikala:

— Bez dozvole ne dozvoljavam pretres! Ako hoćete na silu, izvolite...

Imao sam utisak da ih je takav nastup zbunio. Razgovor je za trenutak zastao.

— More, ko tebe pita za dozvolu! — sabrao se jedan od ustaša.

uo sam da se neko približava salonu. Ali se drugarica još uvijek nije predavala.

— Ja imam naredbu ustaškog stožernika kojom se zabranjuje pretres ove kuće.

Ustaše su zastale i zatražile da vide tu naredbu. Bilo je očigledno da su se opet zbunili.

— Mi ćemo zadržati ovu naredbu! — najzad su uzviknuli.

— To ne dozvoljavam! — protestovala je djevojka.

Nijesu imali kud! Da bi prikrivio poraz, jedan od njih je rekao:

— Onda ćemo prepisati naredbu... vidje ćemo sa stožernikom dokle ćemo da štiti jevrejske bogataše!

Sa ekali smo da ustaše odu i odmah napustili prokletu vilu. Malo je trebalo da padnem u ruke ustaškoj policiji! Spasla me je u stvari nepoznata djevojka. Ali bilo je očigledno i da ustaše nastoje da promijene nekadašnje držanje prema Srbima i Jevrejima. Ranije su bezobzirno upadali u kuće i pljačkali imovinu. Sada to nastoje da uklope u nekakav zakonski poredak. Izgleda da je to bila cijena kojom su platili sporazum sa etnicima!

Našavši se na ulici, morali smo riješiti gdje ćemo se smjestiti dok ne nađemo Humu. Djevojka nije znala za drugi stan, pa je predložila da je negdje sađemo dok ne nađemo smještaj. Nijesam prihvatio njen prijedlog, svjestan da bih bio izgubljen ako ona ne bi došla na ugovoreni sastanak.

istav dan smo išli od stana do stana njenih prijatelja; niko nije prihvatio da me primi za jednu noć, a policijski čas se neumitno približavao. Počela je već da me hvata nervoza. Zar je moguće da u Sarajevu nema prijatelja koji bi me primio samo za jednu noć? Ma koliko nevjerovatna, bila je to surova istina. Prestanak oružane borbe oko Sarajeva odražavao se na raspoloženje stanovništva u gradu. U vrijeme kada je Sarajevo praktično bilo opkoljeno od naših snaga, bio sam priman gotovo u svaku kuću! Sada se sve izmijenilo ...

Pošto se sasvim približio policijski čas, djevojka je rekla da će me odvesti jednom prijatelju koji stanuje kao samac, a radi u noćnoj smjeni. Dogovorili smo se da gazdarici kažemo da sam ja njegov dobar drug i da sam upravo stigao

iz unutrašnjosti. Iako mi se prijedlog nije uinio dobar — jer gazdarica može posumnjati — pristao sam pošto drugog izlaza nije bilo.

Za udo, gazdarica se nije bunila! Kasnije sam doznao da je „gazdarica“ bila u stvari djevoj ina majka; moja pratilja dovela me je u svoj stan!

Uveli su me u sobu gdje je bila postelja i otoman. Upravo sam htio da se raskomotim kada se na vratima pojavila djevojka; bila je sva blijeda.

— Pred zgradom su opet ustaše — usplahireno je saopštala.

Brzo sam pogledao na sat. Do policijskog asa ostalo je svega nekoliko minuta. Nije dolazilo u obzir da bježim, ali, šta da radim? Po svemu izgleda da mi je ustaška policija za petama — prvo u onoj vili, a sada ovdje! Da djevojka nije u njihovoj službi? Možda sam upao u mrežu gestapovske organizacije? Pitanja su navirala bez prestanka. A onda sam shvatio da je uzaludno o tome razmišljati. Zato sam smirenim glasom rekao djevojci:

— Ostajem ovdje! Ako me ne uhapse u toku no i, na i emo se u sedam asova ujutro u obližnjem parku ...

Ona je bez rije i izašla, a ja sam onako obu en legao na otoman. Po eo sam da razmišljam o položaju u kome sam se našao. Ali priroda je u inila svoje; pošto prethodne no i nijesam oka sklopio, a cio dan proveo traže i stan, odmah sam zaspao. Nijesam uo ni kada se samac vratio sa posla.

Probudio sam se nešto prije sedam asova. Pohitao sam na sastanak u park. Djevojka me je ve ekala! Odvela me je u jedan stan, gdje sam ostao preko dana. Uve e sam se sastao sa Humom. Time su prestale nezgode na koje sam do tada nailazio na mome dugom putovanju.

U Sarajevu sam ostao nekoliko dana. Stanovao sam sa Humom u jednoj dobro stoje oj porodici i koristio vrijeme da se odmorim. Dugo sam razgovarao sa Humom o situaciji u isto noj Bosni i o mogu nostima da se prevazi e prolazna stagnacija oružanog ustanka. Me u nama nije bilo razmimoilaženja.

U POSLJEDNJEM TRENUTKU odlučio sam da za Vrhovni štab krenem preko Mostara, a ne preko Banja Luke. I dobro sam učinio! Da sam otišao preko Banja Luke, pao bih u ruke ustaškoj policiji. „Veza“ iz rukovodstva banjalučke organizacije preko koje je trebalo da se prebacim u partizane otkrivena je kasnije kao agent ustaške policije; ta žena je već bila dostavila ustaškoj policiji da uđem u Banja Luku.

U Mostaru sam se zadržao nekoliko dana. Situacija je bila potpuno drugačija od one u Sarajevu: omladinske organizacije su bile masovne i vrlo povezane tako da su u pojedinim kvartovima grada imale stvarnu vlast! Iako su obezbjeđivale stražu kada su se naši drugovi koje traži ustaška policija kretali gradom. Ako bi primijetili kakve sumnjive tipove, omladinci bi odmah stupali u akciju.

Malo je trebalo da i mene napadnu već prvog dana! Išao sam sa Olgom Marasović na sastanak Mjesnog komiteta. Ona se kretala pod feredžom jer ju je tražila policija, a ja sam je pratio na rastojanju od nekoliko desetina metara. Omladinci su me ocijenili kao sumnjivog i spremali se da me napadnu. Srećom, naišao je jedan drug koji im je rekao da se u gradu nalazi neko iz višeg rukovodstva, pa nije isključeno da ga Olga vodi na sastanak. Omladinci su riješili da ne napadaju odmah, nego da prate Olgu i „tipa“ koji se šunja za njom. Umirili su se tek kada su vidjeli da mi Olga daje znak da uđem u jednu kuću.

Boravak u Mostaru koristio sam za obilazak organizacija u gradu. Svaki dan sam odlazio do Olge; ona se smjestila u zasebnoj kući i na periferiji grada; u toj kući su stanovale tri djevojke — moje sestre.

Plan našeg rada odvijao se besprijekorno. Već sam mislio da u tom gradu biti pošteno neprijatnosti sa ustaškom policijom. Ali jednog dana, samo što sam ušao u kuću u triju sestara, oglasilo se zvoncem sa ulaznih vrata. Pogledali smo kroz prozor i vidjeli pred vratima ustašku policiju! Došli su da izvrše pretres. Odmah smo napravili plan: Olga i dvije sestre ostale su u kuhinji, a ja sam sa trećom sestrom prešao u salon. Sjeli smo za sto; preda mnom je bila naša rakija... izigravali smo zaljubljen par. Policajci

su prvo saslušali Olgu; ona se predstavila kao ro aka koja je upravo stigla iz unutrašnjosti. Kada su ušli u salon, ustao sam i u tivo ih zapitao:

— Trebate li moju legitimaciju?

— Ne, hvala — rekli su pošto su me pažljivo odmjerili.

Ustaše su uskoro otišle ...

Što se ti e stanja u Hercegovini, mostarsko rukovodstvo nije imalo nikakav pregled šta se dešava na terenu. Samo se znalo da etnici vrše represalije nad porodicama koje su bile simpatizeri partizana. Progoni su dobijali takve razmjere da su po eli izazivati proteste ostalog stanovništva. To je navelo etnike da prošire represalije na sve stanovništvo.

Iz tih dosta oskudnih informacija mogao sam zaklju iti da je po ela izolacija etnika i da ne e pro i mnogo vremena kada e se stvoriti uslovi za povratak partizana na taj teren.

Prebacivanje za Vrhovni štab trebalo je da mi omogu e Peta crnogorska brigada i Mostarski bataljon, koji su se nalazili negdje izme u Prozora, Fojnice i Kreševa. Te jedinice su doskora držale Prozor u svojim rukama, ali ih je italijansko- etni ka ofanziva izbacila iz varoši. Sa njima je uspostavljena veza i ugovoreno je da me njihova patrola eka u selu Seonici, blizu Ostrošca — u istoj ku i u kojoj sam se ve jednom sreo sa Titom.

Od Mostara do Ostrošca putovao sam automobilom, a u Seonicu sam se uputio pješice.

U SEONICI me niko nije sa ekao! Opet sam se našao na cjedilu. Da se vratim u Mostar, nijesam mogao jer sam otpustio šofera. Stoga sam odlu io da krenem od sela do sela u pravcu planine Vranice, gdje se, navodno, nalaze naše jedinice. Sva sela kroz koja je trebalo da pro em bila su muslimanska, a ja nijesam znao kako se odnose prema partizanima. Radi svake sigurnosti predstavljao sam se kao trgovac koji poslom putuje za Prozor. Istovremeno sam se raspitivao gdje se nalaze partizani, tobož da bih izbjegao susret sa njima. im bih izašao iz sela, pošao bih u pravcu



gdje su seljaci tvrdili da se nalaze partizani. Tako sam putovao cio dan. Pred večerom sam poeo da se raspitujem kod prvog seljaka kojeg sam sreo u jednom selu i pitao sam ga gdje se nalazi Prozor jer tamo idem poslom. Ovjek me je gledao za učeno; rekao mi je da sam krenuo sasvim pogrešnim pravcem. Ja sam se, naravno, iščuvao. Uvjeren da me smatra običnim trgovcem, kao uzgred zapitao sam gdje se nalaze partizani. Seljak me ovog puta pažljivo odmjeri ili se bar meni tako učinilo. Poslije izvjesnog oklijevanja rekao je da su partizani u obližnjoj planini. Ja sam naglasio da to pitam da ne bih naletio na njih. Seljak se samo nasmijao!

Pošto se spuštao mrak, zamolio sam ga da me primi na prenoćište. Pristao je bez oklijevanja i uveo me u kuću. Bogato smo večerali! Domaćin je zatim prostro ležaj nasred sobe koju mi je namijenio, a onda je seo kraj mene. Očigledno, htio je da razgovara, ali nije znao kako da počne. Kako sam i ja učtao, on se na kraju odvažio:

— Težak je vaš posao! — lukavo je rekao.

— Koji posao? — pretvarao sam se da ga ne razumijem.

— Pa taj vaš, kurirski — nije se dao zbuniti seljak.

— Da, jeste! — kratko sam odgovorio pošto sam vidio da je prozrio moju igru.

Tada se led raskravio i počeli smo otvoreno da razgovaramo. Seljak mi je pričao da su u selu bili etnici koji su zajedno sa Italijanima napadali partizane. Etnici su pljačkali i ubijali. Za razliku, od njih, partizani nijesu ništa uzimali od seljaka a da prethodno nijesu sve platili. Bilo je očigledno da su simpatije ovog seljaka bile na strani partizana.

U razgovoru je prošlo pola noći, a meni se strašno spavalo. Nijesam mogao da se skinem pred njim jer bi vidio da imam revolver, a ja to nijesam želio. No, seljak nikako nije napuštao sobu. Vidjevši da nemam kud, skinuo sam kaput i revolver stavio pod jastuk. Domaćin je pratio moje pokrete, ali se nije uvrijedio što nemam povjerenja u njega. Naprotiv, prije nego što je izašao rekao mi je:

— Ne trebaš se bojati! Ali, da bi mirnije spavao, zaključaj vrata od sobe...

Za svaki slučaj sam zaključao vrata i odmah zaspao.

Probudio sam se veoma rano i uč pratnji mog domaćina pošao put planine. Oprostili smo se uč podnožju.

Negdje na pola puta naišao sam na partizansku patrolu, u stvari na grupu partizana iz Mostarskog bataljona. Odmah su me zaustavili; bilo im je sumnjivo što vide uvijek u civilnom odijelu. Pošli su me ispitivati; insistirao sam da me sprovedu u štab Mostarskog bataljona. Vidjevši da se oni nešto dogovaraju, shvatio sam da bi me mogli likvidirati na licu mjesta. Odlučno sam zatražio da me odvedu u štab; rekao sam da me tamo drugovi znaju. Poslušali su me i pošli smo uz planinu. Bitavo vrijeme su me držali pod prisilom i to mi nije smetalo. Jedino sam se plašio da li u štabu bataljona na nekoga poznatog. Problema ne bi bilo da su me vodili u štab brigade kojeg sam komandanta Savu Kovačevića dobro poznavao. Ali, da li nekoga poznajem i u štabu bataljona?

Na sreću, u štabu Mostarskog bataljona sreo sam drugove koje sam poznavao još sa Univerziteta! Kada sam ih vidio, dvostruko sam se obradovao: što ponovo vidim stare drugove i što mogu se osloboditi neprijatnosti da dokazujem kako sam i šta tražim u ovoj planini.

Sti i do Tita više nije bilo teško. Sa brigadom sam išao do Glamočkog polja, a zatim sam se uputio prema Drvaru i Oštrelju.

**PO DOLASKU NA OSTRELJ** Tito me je primio u željezni kom vagonu, gdje je bio smješten Vrhovni štab. Upoznao sam ga sa našom ocjenom situacije u istočnoj Bosni i sa mjerama koje smo preduzeli da oživimo oružanu borbu. Na kraju sam rekao da sam u ime Vrhovnog štaba naredio da dva bataljona sremskih partizana pređu u istočnu Bosnu i da zajedno sa Šestom brigadom poturiste Majevicu i Semberiju od četnika.

— Ne znam da li sam pogriješio ... pošto za to nisam imao ovlaštenja — postavio sam Titu pitanje.

— Da, pogriješio si — odgovorio je ozbiljno.

Malo je zastao i osmjehujući se rekao da sam trebao svim sremskim partizanima narediti da prelaze u Bosnu i da stvaraju krupne vojne jedinice. U Sremu bi, po Titovom mišljenju, trebalo da ostaju samo manji partizanski odredi radi vršenja akcija i mobilisanja ljudstva za naše brigade.

Saopštio sam Titu vijesti koje sam u Mostaru dobio o stanju na Majevici: Humo mi je pisao da su sremski partizani sa Šestom brigadom potpuno uništili etnike na Majevici i da su Semberija i Majevica u našim rukama. Time je po elo ponovno oživljavanje ustanka u isto noj Bosni. U vezi s tim iznio sam i naš prijedlog da se snage iz Krajinine orijentišu na oslobo anje podru ja prema rijeci Bosni i tako olakšaju našim snagama da sa Majevice i iz Semberije prošire ofanzivu i na ostala podru ja isto ne Bosne. Ako bi nam to uspjelo, stvorili bi se izvjesni uslovi za oživljavanje oružane borbe i u zapadnoj Srbiji! Iako se nije izjašnjavao o mojim prijedlozima, Tito je o igledno bio jako zainteresovan.

Pri završetku sastanka Tito me je upitao kuda bih htio da krenem.

— U Makedoniju! — odgovorio sam bez razmišljanja. — Tamo, izgleda, ve dva puta ne uspijeva organizovanje oružanog ustanka.

i Malo se zamislio, a onda sumnji avo zapitao:

— A kako eš se probiti do Makedonije?

— Preko Zagreba i Beograda... to ne e biti problem — brzo sam reagovao.

— Ne, ne mogu te pustiti — rekao je poslije izvjesnog kolebanja. — Partija je do sada pretrpjela velike gubitke... mnogi rukovode i ljudi su izginuli...

Vidio sam da nema izgleda da u i i u Makedoniju. Zato sam odmah predložio drugo rješenje:

— Onda se vra am natrag ... u isto nu Bosnu!

Ni sa tim se nije složio! Govorio je više kao da razmišlja:

— Dosta si samostalno radio! Ostani malo sa nama ... Ima nekih slabosti u Oblasnom komitetu za Krajinu ... nastoj da se to popravi. Zatim obi i jedinice Prvog bosanskog korpusa koje se nalaze u rejonu Podgrme a i pogledaj kako rade partijske organizacije.

Tako je naš razgovor bio završen.

Na Oštrelju sam se zadržao dva dana. Sreo sam se sa Rankovi em i Zujovi em. Iako su imali pune ruke posla, ipak su našli vremena da porazgovaramo. A imali smo i o emu! Za nama je ostao buran period borbe. Morali smo na-

pustiti Srbiju, Crnu Goru, Hercegovinu, ali zato se u centralnim krajevima snažno razvija ustanak. Prije neki dan, uo i praznika oktobarske revolucije, oslobo en je Biha . Stvoren je i Prvi bosanski korpus. Ustanak je zahvatio i Hrvatsku — ne samo srpsko nego i hrvatsko stanovništvo. Raspoložemo velikom slobodnom teritorijom. Automobilom se može putovati od Drvara bezmalo do Zagreba! Ustanak se povoljno razvija i u Slove<sup>m</sup>ji\* mada se osje a nedostatak komandnog kadra. Zbog toga iz ovdašnjih proleterskih jedinica neki drugovi upravo kre u u Sloveniju.

Pa ipak, ima nešto što nam ne dozvoljava da budemo sasvim zadovoljni. Ustanak se razvija samo u zapadnim krajevima zemlje, dok su iz isto njih naše snage potisnute! Doduše, takvo stanje ne može dugo trajati. U to vrsto vjerujemo, pa smo zato skloni da pridamo veliki zna aj i manjim akcijama. Rankovi i Zujovi su stoga veoma cijeni li što smo u isto noj Bosni uspjeli ne samo da se održimo sa brigadom nego i što smo po eli sa oživljavanjem oružanog ustanka.

ilasa nijesam vidio. On se povukao u selo Drini e; tu je pripremao ponovno izlaženje lista *Borba*. Sa njim su bili drugovi koje je okupio za taj posao. Nabavili su slova i štamparsku presu. Bilo mi je žao što nijesam imao vremena da ih posjetim. Morao sam hitno otputovati za Biha jer se tu nalazio Oblasni komitet za Krajinu.

Dva dana poslije mene u Biha je stigao Tito sa lanovima Vrhovnog štaba. im me je ugledao, zapitao je:

— A šta eš ti ovdje?

— Pa, radim sa Oblasnim komitetom.

— Kada završiš posao, odmah do i na Oštre<sup>l</sup>j — kratko je naredio.

— Ali, treba da idem u Prvi bosanski korpus — pod-sje ao sam ga na naš dogovor.

— Ne treba tamo da ideš! Vрати se na Oštre<sup>l</sup>j.

— A zašto?

— Ideš na dalek put — tajanstveno je rekao Tito.

— Gdje? — nestrpljivo sam pitao.

— E, to eš saznati kada do eš na Oštre<sup>l</sup>j.

Nijesam prosto mogao izdržati da još dva dana ostanem u Biha u. Našao sam Rankovi a i pitao ga da li zna kuda

treba da idem. On mi je rekao da je to neka Titova li na kombinacija o kojoj niko ništa ne zna.

Nijesam bio siguran da je sve to ta no, pa sam o tome pitao Lolu Ribara. Kazao mi je: odlučeno je da dvije divizije krenu u srednju Bosnu da iste teren do rijeke Bosne od ustaških i etničkih uporišta. Sa tim divizijama treba da krene jedan član Vrhovnog štaba, a to treba da budeš ti...

Bilo mi je milo što je Tito tako brzo odlučio da prihvati moj prijedlog, ali mi je nešto govorilo da Lola ipak ne zna kuda treba da idem. Jer Tito je pominjao dalek put. A rijeka Bosna nije toliko daleko! Morao sam sa ekati da od Tita ujem kuda me šalje!

Sljedećeg dana sam završio posao u Bihaću i odmah krenuo put Oštrelja.

— Ipak ideš u Makedoniju — rekao je Tito oslobođenu i me neizvjesnosti.

Vidio je da sam zadovoljan povjerenim zadatkom, ali i da sam pomalo za učen. Prije nekoliko dana odlučeno je odbio da me pošalje u Makedoniju, a sada odjednom mijenja svoju odluku! Sta se dogodilo u me uvremenu? Shvatio je da mi to pitanje ne da mira, te je nastavio:

— Dobio sam izvještaj sa Kosova... javljaju da u partizanskim odredima ima oko tri hiljade boraca. Zato te šaljem u Makedoniju! Probij se kako znaš! Sa tri hiljade partizana možeš učiniti...

Sve je postalo jasno! Takav je Tito: on je shvatio da postoje uslovi za pokretanje oružane borbe i u isto vrijeme krajevima zemlje, nikakav rizik nije ga mogao natjerati da odustane od akcije...

Tito mi je rekao da imam izvanredna ovlaštenja Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba da preduzimam sve mjere za koje nađem da su potrebne da bi se razvio oružani ustanak na teritoriji Makedonije i Kosova i Metohije. Tako je me je ovlastio da u ime Centralnog komiteta stupim u vezu sa centralnim komitetima KP Albanije, Grčke i Bugarske radi organizovanja saradnje u borbi protiv njemačkih okupatora...

Poslije tog razgovora ostalo mi je da se oprostim sa drugovima i da krenem na put.

## GLAVA IX

### PRAVAC — MAKEDONIJA

*Od Oštrelja do Zagreba • Putujem za Beograd kao ustaški oficir • Videnje sa Beogradom • Putnik iz poštanskog vagona i dolazak u Jablanicu • Posljednja etapa na putu za Skoplje*

OD OŠTRELJA DO SLUNJA, gdje je bilo sjedište Glavnog štaba Hrvatske, putovao sam automobilom!

Čim sam stigao u Slunj, po kuriru sam poslao fotografije da bi mi u Zagrebu izradili legitimaciju. Istovremeno sam naložio da se nekoliko fotografija i moje pismo dostave Blagoju Neškovi u u Beograd. U pismu sam javljao da za nekoliko dana stižem u Zemun, odakle treba da predem u Beograd. Da ne bih dugo čekao, molio sam da bude spremna legitimacija pomoću koje bih se prebacio iz Zemuna u Beograd.

Međutim, dani su prolazili, a kurir se nije vraćao. Sjedio sam u Slunju i dosadivao se. Drugovi iz štaba imaju pune ruke posla, a ja ne znam šta da radim! Bar da ima knjiga koje bih čitao ...

Na kraju me je uhvatila nervoza što sporo napredujem na mom putu. Zato sam odlučio da krenem prema Zagrebu; i i u odreda do odreda, javi im svima da zaustave kurira kako se ne bismo mimošli.

Kad sam stigao do odreda koji je djelovao u Pisarovini, nedaleko od Zagreba, utvrdio sam da od kurira nema ni traga ni glasa!

Odlučio sam da pošaljem drugog kurira sa zadatkom da izvidi šta se dogodilo sa mojom pošiljkom. Neprijatno sam se iznenadio kada se kurir vratio i saopštio da u Zagreb nije stigla nikakva pošta od mene! Istovremeno je prenio

poruku da je bilo hapšenja na kanalu kojim je išla pošta za Zagreb, što ne isključuje mogućnost da su moja pisma i fotografije već u rukama policije.

Sve je govorilo da je besmisleno nastaviti put za Beograd. Ali, kako da izađem na oči i Titu kad sam ga toliko ubjeđivao da se lako probiti?

Ne obazirući se na opasnosti, riješio sam da pošaljem nove fotografije u Zagreb. Samo da uđem u grad, a onda u veći smisliti kako da stignem do Beograda...

Konačno je stigla legitimacija! Doduše, bila je manjkava: nije sadržavala dozvolu Ministarstva unutrašnjih poslova za putovanje iz sresa u srez. Nijesam mogao više da čekam, već sam nagovorio kurira — jednog seljaka — da njegovim vozom uđem u grad.

Imali smo sreću: niko nas nije zaustavljao i tako sam nesmetano ušao u Zagreb.

**KURIR ME JE ODVEO** U jednu trgovinu u Ilici u kojoj je održavana veza sa organizacijom. U radnji smo zatekli jednog starijeg čovjeka, vjerovatno vlasnika.

Kada nas je ugledao, rekao je kuriru:

— Prije pola sata bila je drugarica koja je „na vezi“ ... Rekla je da sačekate ... vrati se uskoro ...

Obrađivao sam se što tako dobro funkcionira organizacija. Zato sam otpustio kurira. Ali, ubrzo sam vidio da sam pogriješio: sjedio sam u radnji do podne, a djevojka nije došla! Trgovac se spremao da zatvori radnju. Predložio je da idem u hotel i da kasnije navratim. Nijesam mogao na to pristati, već sam zahtijevao da me vodi u svoj stan. Pristao je bez protivljenja!

Uz put sam ga zapitkivao o tome šta se moglo dogoditi sa „vezama“, ali on ništa nije znao. Upravo to mi je bilo sumnjivo. Da nije djevojka slučajno pala u ruke policiji... ako se bude slabo držala, može da oda stan trgovca i da me tako izruči policiji! Sumnja me je sve više nagrizala. Tražio sam od trgovca da se raspita kod drugova šta se dogodilo. On mi je jednostavno rekao da ne poznaje nikoga od naših, da je član Hrvatske seljačke stranke, da nije komunista i da je pristao da bude „veza“ zato što je to tražio njegov pastori-

rak prije odlaska u, partizane. Od tada kod njega povremeno navra a jedna djevojka koju mu je predstavio pastorak; ona odnosi poštu koju ostavljaju naši kuriri. On je uvijek u radnji, ali ne zna ko je djevojka niti gdje stanuje.

Dok mi je to pri ao, morao sam u sebi priznati da je itava organizacija dobro postavljena. Ali, upravo njena preterana konspirativnost mi nije odgovarala... Morao sam ekati u stanu dok se neko ne pojavi — djevojka ili policija ...

Poslije podne sam ostao u stanu, a trgovac je otišao u radnju. Uve e se vratio bez djevojke. Zna i, moram, protiv svih pravila konspiracije, da spavam kod trgovca. Uhvatila me je nervoza, pa sam glasno psovao drugove, a i samu organizaciju. itavo to vrijeme moj doma in i njegova žena diskretno su utali. Kao da su oni krivi za sve što se desilo.

Kako djevojka nije došla ni sljede eg dana, postao sam još nervozniji i oštriji.

Drugog dana po podne doma in se ranije vratio iz radnje i veselo saopštio:

— Došla je drugarica!

Još se nijesam povratio od uzbu enja, a trgovac mi je pri ao kako je izgrdio djevojku. im je ušla u radnju, on joj je rekao:

„A gdje si ti, drugarice, ova dva dana? Jedan drug te cijelo ovo vrijeme eka ...”

„Pa neka eka i sedam dana — odgovorila je djevojka osorno. — Imala sam drugog posla ...”

„A znaš li ti ko je taj drug?” — zapitao ju je trgovac.

„Pa svakako kurir. Ko bi drugi mogao biti?”

„Ma nije kurir... nego neki oficir partizanski — likovao je trgovac. — Psuje na sav glas i kaže: ako odmah ne do eš, ode ti glava ...”

Vjerovatno uplašena time, djevojka nije ni došla po mene. Umjesto nje, pojavio se lan Centralnog komiteta KP Hrvatske Marinkovi i odveo me u Dubravu, gdje sam ostao u jednom stanu sve do odlaska iz Zagreba.

Za put sam se dobro opremio: dobio sam novu legitimaciju. Ovog puta bio sam natporu nik ustaške nadzorne službe. Bilo je dovoljno da izvadim legitimaciju i odmah bi me pozdravljali uzdignutom rukom — na fašisti ki na in.



Pošto je sve bilo uređeno, krenuo sam na željezničku stanicu oko deset sati uveče. Međutim, čekalo me je iznenađenje: vozovi nijesu saobraćali jer su prugu razrušili slavonski partizani.

Sljedećeg dana sam se prethodno raspitao da li saobraćaju vozovi. Tek kada sam dobio potvrđan odgovor, otišao sam na stanicu, ali uzalud — pruga je bila ponovo prekinuta. Isto se dogodilo i trećeg i četvrtog. Tek petvrtog objavili su da će krenuti voz.

U vozu sam mogao vidjeti koliko je slaba ustaška država, koliko je oružani ustanak uzdrmao temelje okupatorske vlasti. Putnici su bili u paničnom strahu da partizani ponovo ne razruše prugu i zaustave voz. Moram priznati da je i mene bilo strah. Plašio sam se da ne izgubim dragocjeno vrijeme, ali i da padnem u ruke partizana! Ako bi me našli sa ovom legitimacijom, na licu mjesta bi me likvidirali kao gestapovca. Poginuo bih od svojih drugova prije nego što bih uspio da dokažem ko sam i kuda putujem. Istina, pri sebi sam imao pismenu ovlaštenje koje je potpisao Tito. Međutim, veliko je pitanje da li bi partizani povjerovali komadi u papira, koji bi, ako bi mi ga ustaše pronašle, bio dovoljan da mi skinu glavu ...

SREĆNO SAM STIGAO u Zemun; tu me je čekala nova legitimacija, ali i pismo od Neškovića; savjetovao me je da ne prelazim preko mosta jer na srpskoj strani ima mnogo policajaca koji me poznaju. Predlagao je da idem u Zemun dok ne osiguraju ilegalno prebacivanje preko Save, negdje oko Obrenovca. Nijesam prihvatio njegov prijedlog i namjeravao sam da krenem preko mosta. Međutim, propusnici koju su mi poslali istekla je važnost. Zatražio sam novu i dobio je već sutradan. Ali opet je stiglo Neškovićevo pismo u kome je stajalo da Pokrajinski komitet i on li ne skidaju sa sebe svaku odgovornost ako mi se nešto dogodi na mostu. Moram priznati da mi je bilo prijatno što drugovi iz Pokrajinskog komiteta poklanjaju toliku pažnju mojoj bezbjednosti. Oglušivši se o njihova upozorenja i nastoje i da nadoknadim izgubljeno vrijeme, odlučio sam da rizikujem ...

Most sam prešao bez ikakve teškoće. Ali nijesu ni pogledali pruženu propusnicu ... agent me je samo osmotrio od glave do pete. Pošto sam bio dobro odjeven i nijesam izazivao sumnju, dao je znak rukom da mogu proći...

I Najzad sam bio u mom gradu! Kakva razlika između Beograda koji sam ostavio jula prošle godine i grada u koji ulazim posljednjih decembarskih dana!

Na Slaviji sam stao u red za tramvaj. Mislio sam na opasnost kojoj se izlažem: dovoljno je da me prepozna neko ko bi bio spreman da me za novac prijavi policiji. Srećom, niko me nije prepoznao: stigao sam bezbjedno do zgrade u kojoj se nalazio Pokrajinski komitet za Srbiju. Tada kuća mi je bila dobro znana: nalazila se na Avalskom drumu i u njoj sam izgradio tajno sklonište za jednu od naših štamparija. Pokrajinski komitet se smjestio u toj zgradi jer nije imao druge. Štamparija je prestala sa radom.

Pored Neškovića, koji je bio sekretar, zatekao sam ostale članove komiteta — Momu Markovića, Mirka Tomića i Vasilija Buhu.

U Beogradu sam ostao skoro mjesec dana. Ne toliko zbog poslova koje je trebalo da obavim, koliko zbog toga što me drugovi nijesu htjeli pustiti da putujem vozom do Leskovca. U Srbiji je bilo dosta izbjeglica iz Bosne, a mnogi ljudi su me poznavali još od prije rata. Postojala je opasnost da me neko prepozna u vozu. Stoga je odlučeno da se prebacim poštanskim vagonom. Samo, trebalo je čekati da jedan drug koji radi na željeznici (Savićević) organizuje to moje prebacivanje.

U međuvremenu sam održao nekoliko sastanaka sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta. Pretresali smo situaciju u Srbiji. Izvještaji koji su dolazili iz raznih krajeva Srbije nijesu bili najpovoljniji: u zapadnoj Srbiji su poslije povlačenja glavnine naših snaga partizanski odredi bili izloženi danonoćnim zajedničkim napadima okupatora i četnika. Odredi su se podijelili na manje grupe, ali su one uskoro bile razbijene; mnogo je drugova nastradalo; samo neki su uspjeli da se probiju u Bosnu...

Za razliku od stanja u zapadnoj Srbiji, na području Toplice, Jablanice, Vranja i Crne Trave partizanski odredi su se održali još od 1941. godine. Pojedine grupe partizana uspjele su se održati oko Kosmaja, Knjaževca i Požarevca.

Ali, svi ti odredi i grupe su u stvari životarili; nijesu vodili akcije da ne bi izazvali reakciju okupatora i etnika; nijesu primali ni nove borce iz gradova i iz sela jer, navodno, nijesu mogli da prehrane ni postojeće borce ...

Takva je bila situacija u Srbiji po etkom januara 1943. godine.

Nijesmo imali dovoljno elemenata za analizu uzroka takvog stanja; ipak smo riješili da razmotrimo mjere koje treba preduzeti u takvoj situaciji ...

Iznio sam mišljenje da je neprihvatljivo da se rukovodstvo nalazi u Beogradu kada na određenim područjima postoje uslovi za razvoj oružane borbe ... Namjeravam da ostanem u Skoplju samo koliko je potrebno da svršim organizacione i tehničke poslove oko organizovanja oružane borbe; poslije toga izaći u na teren, i to tamo gdje postoje najpovoljniji uslovi...

Rekao sam da bi Pokrajinski komitet za Srbiju mogao da se preseli u Toplicu i Jablanicu jer tu po svim znacima postoje najpovoljniji uslovi da se razvije oružana borba. U Beogradu bi bilo dovoljno ostaviti samo jednog druga koji bi održavao veze sa organizacijama i sa rukovodstvom u Jablanici.

Na kraju sam primijetio da bez neprestanih akcija nema uspjeha u oružanoj borbi. Čekanje proljeća ne zna ništa drugo nego umrtvljavanje oružane borbe, njenu likvidaciju. Odredi se ne mogu održati ako akcijama ne stvore takvo stanje da se neprijateljske snage ne smiju slobodno kretati. A kada se to postigne, nema problema ni sa ishranom ljudstva niti sa prihvatanjem novih boraca ...

O tim pitanjima gledišta su bila podijeljena: Neškovi i Buha su smatrali da treba ostati u Beogradu, odakle se može imati bolji pregled razvoja situacije u cijeloj Srbiji. Smatrali su da bi odlazak na teren ograničio rukovodstvo da djeluje samo na uskom području, dok bi ostali krajevi Srbije bili zapostavljeni. Markovi i Tomići su, naprotiv, bili mišljenja da se rukovodstvom iz grada ništa ne postiže; sve se svodi na proučavanje izvještaja i slanje direktiva. A to se može raditi i iz Jablanice ili Sumadije. Odlazak na teren i uspjeh u pokretanju masa i oživljavanju ustanka više bi doprinijeli razvoju borbe u drugim krajevima nego stotine napisanih pisama ...

Saglasnost nije postignuta i ta pitanja su ostala otvorena. A to je bilo najgore što se moglo dogoditi. Jer ništa kao podijeljenost i neodlučnost rukovodstva ne može tako da uspori razvoj borbe. Rukovodstvo je inače bilo podijeljeno i po drugim pitanjima. Primjetna je bila netrpeljivost između Mirka Tomića i Neškovića. Marković je prigovarao Neškoviću da u svoje ruke koncentriše sve poslove rukovodjenja. Sve je to uticalo da odnosi u rukovodstvu ne budu najbolji i da Tomić i Marković insistiraju da idu na teren, da više ne sjede u „bunkerima“.

Za vrijeme boravka u Beogradu obišao sam štampariju Centralnog komiteta; ona je sve vrijeme intenzivno radila. Našao sam se opet sa starim drugovima — sa Brankom, Slobodanom, Ljubicom i Zagom. Došli su Branko i Dana Maksimović iz susjedstva. Jedino je Milo Bošković nedostajao! On je krenuo za Vrhovni štab, ali je na putu, u Zagrebu, bio uhapšen. Od tada se ništa nije ulo o njemu. To nas je sve teško pogodilo, posebno mene jer sam ga ja angažovao za ovaj posao.

Svi su se mnogo obradovali mojoj iznenadnoj posjeti. Tražili su da im priča o partizanima; prvi put su došli u dodir sa nekim ko dolazi neposredno iz partizana.

Kada su čuli da ponovo idem u partizane, Branko i Slobodan su me molili da ih povedem jer im je bilo dosta rada u štampariji. Morao sam da ih podsjetim da su mi obećali da ne izlaze iz zgrade do oslobođenja zemlje. Za utalu su... nijesu htjeli kršiti obavezu koju su dali. Teška srca sam odbio njihovu molbu. Tada nijesam ni slutio da ih u stvari osuđujem na smrt. Naime, nešto kasnije Nijemci su naredili da se isprazne sve vile u kraju gdje je bila smještena štamparija. Odlučeno je da Branko i Slobodan pređu u Krajinsku ulicu u stan sa tajnim skrovištem koje sam izgradio za smještaj hartije, boja i drugog materijala potrebnog za nesmetan rad štamparije. Tamo su prenijeli malu „bostonku“ i nastavili da štampaju *Glas*, list koji je iznosio istinu o našoj borbi. Međutim, samo dva mjeseca prije oslobođenja Beograda policija je uhvatila dvojicu koji je bio naša veza sa štamparijom. Podvrgnut teškim mučenjima, on je sve odao. Policija je upala u stan, ali se Branko i Slobodan nijesu predavali. Borili su se do posljednjeg metka, a onda sami okončali svoje živote... Poginuli su kao heroji!

Pri kraju mog boravka u Beogradu dogodilo se nešto što će ostaviti traga na mome životu. Odlučeno je da sam mnogom na put krene Brana Perović. Nju sam svojevremeno angažovao za rad u jednoj od štamparija. Ona se tada zbog potrebe poslala fiktivno vjenčala sa Nikom Vučkovićem, koji je tako i radio u štampariji. Međutim, nešto kasnije između njih se razvila ljubav. Riješili su da se stvarno vjenčaju i uzeli su mene za kuma! Rat ih je razdvojio: Niko je po zadatku Partije otišao u Crnu Goru, a Brana je ostala u Beogradu. Bio sam zadovoljan što će Brana poći sa mnogom, ali u posljednjem trenutku Nešković je odlučio da ona ne može da ide; znala je mnoge drugove u Beogradu i njihove stanove. Razlozi bezbjednosti su zahtijevali da se u slučaju njenog odlaska prestanu koristiti svi stanovi za koje je znala. A to je bilo nemoguće!

Trebalo je naći i zamjenu. Moma Marković je predložio Milicu Sarić. Kada su pomenuli njeno ime, nešto je zatrepilo u meni. Navalile su uspomene... Znali smo se još od studentskih dana! Bila je jedna od rijetkih studentkinja koje su u to vrijeme prišle našem pokretu. Stalno je bila u društvu svoje drugarice Vjere Dodić, koja je tako i prišla našem pokretu. Volio sam da ih sretnem i da ih pitam: „Koja od vas dvije hoće da bude moja drugarica?“ U stvari, nisam imao odvažnosti da priđem ni jednoj! Niti sam bio siguran koja mi se više sviđa. Tek docnije, kada je Milica pošla sa Durom Strugarom, shvatio sam da sam izgubio voljenu djevojku. Ali, bilo je kasno... Oni su se vjenčali!

Ja sam se tako i oženio... Olgom Nakić, milom, skromnom djevojkom koju sam upoznao na moru. Studirala je filozofiju. Na žalost, između nas se nije razvila ljubav. To je bilo vidno po mom ponašanju. Kad sam se vraćao iz unutrašnjosti, gdje sam obavljao partijske zadatke, više sam volio da se sretnem sa Milicom i Durom nego da potražim Olgu u Domu studentkinja. To je jednom primijetila i Milica i skrenula mi pažnju na moje ludno ponašanje...

Sa Milicom sam se sastao neposredno pred polazak. Pozdravili smo se. Ništa se nije izmijenilo, osim što mi se činilo da je postala nekako ljepša. Oboje smo se radovali što nam je povjeren tako važan partijski zadatak. Dogovorili smo se da ona otputuje sljedećeg dana i da se nađemo u Leskovcu, odakle ćemo nastaviti put za Skoplje...

POKRAJINSKI KOMITET KPJ za Srbiju ovlastio me je da se zadržim u Toplici, Jablanici, Crnoj Travi i Vranju radi preduzimanja mjera koje budem smatrao potrebnim za oživljavanje oružane borbe. To je donekle izmijenilo plan mog putovanja.

Riješio sam da se po nekoliko dana zadržim u Jablanici i Crnoj Travi. Namjeravao sam da održim savjetovanja sa vojnim i političkim kadrom, da se sastanem i sa partizanima koji djeluju na tim područjima. Pokrajinski komitet je već uputio direktivu svim partizanskim odredima da se koncentrišu na planini Kukavici, nedaleko od Leskovca, i u regionu Crne Trave...

Do Leskovca sam stigao poštanskim vagonom, kao što je bilo predviđeno. Ali u vagonu nijesam bio sam, već u društvu grupe švercera! Bar tako su mi se predstavili.

U početku nijesam izazivao nikakvu pažnju; uglavnom sam utao. Ali, kada je došlo vrijeme za ručak, situacija se izmijenila. Otvorio sam kofer i namjeravao da izvadim nešto hrane koju su mi spremili drugovi u Beogradu. A u koferu je bilo svega: bijelog hljeba, pečena, kolača i mnogih drugih lijepih stvari do kojih je u to vrijeme bilo veoma teško doći. Šverceri su pomislili da sam jedan od onih kojima „ne ide loše“. Počeli su se interesovati koji su to unosni poslovi. No, ja sam se držao tajanstveno, kao uvijek koji se bavi unosnim ali i opasnim poslovima!

U Leskovcu sam se našao sa Milicom. Poslije dva dana krenuli smo na Kukavicu. Tamo su nas čekala samo dva odreda, a treći — iz Toplice — nije još stigao. Pošto nijesam mogao duže čekati, pošli smo sa savjetovanjem.

Situacija je bila slična onoj u Semberiji i na Majevidi. Sela u ravnici su pretežno pod partizanskim, a ona u brdima pod etničkim uticajem. Naše snage u ravnici su neznatne — svega oko 100 boraca. U Toplici je isto! Nasuprot tome, u brdima ima mnogo više. Ali njihova snaga nije u brojnosti, već prije svega u povezanosti sa okupatorom i Nedićevim oružanim snagama po gradovima. Spremni su da odmah interveniraju ako se pojave partizani, a pogotovo ako partizani izvode akcije. Otuda se uvriježilo shvatanje da je partizan-

ski odredi ostati nezapaženi ukoliko ne budu izvodili akcije! Zbog toga novi borci nijesu primani u odrede ...

Jedini izlaz iz te nepovoljne situacije bio je u intenziviranju naših akcija, što će dovesti do omasovljenja odreda. U tom cilju preduzeo sam sljedeće mjere: odrede na teritoriji Toplice i Jablanice stavio sam pod jedinstvenu komandu i tako stvorio Prvi južnomoravski odred; novoformiranom odredu postavio sam kao osnovni zadatak da neprestano napada prugu Stala —Leskovac i da potiskuje etnike iz brdskih terena prema Kopaoniku. Cilj je bio da ovladamo područjem između Ibra i dvije Morave. Time bismo stvorili veoma povoljne uslove da se na graničnoj teritoriji prema Kosovu mogu stvarati kosovski partizanski odredi. Jer na Kosovu stanje nije ni izdaleka bilo onakvo kakvo je izloženo u izvještaju koji mi je Tito pominjao.

Već prvog dana savjetovanja obaviješteni smo da etnici znaju za naš skup i da se spremaju da nas napadnu. Trebalo je odlučiti šta da preduzmemo. Smatrao sam da je glavni dio posla završen mada je trebalo da prenesem iskustva iz Bosne i zapadne Srbije i da analiziramo rad Partije u pozadini. Međutim, ako se moramo povlačiti — rekao sam — možemo biti zadovoljni onim što smo postigli prvog dana savjetovanja.

U esenciji savjetovanja nijesu mnogo razmišljali: odlučiti ili ne povlačiti se i nastaviti savjetovanje!

Drugog dana uveče saznali smo da nas etnici neće snage opkoljavaju. Odluka ni tada nije povoljna ...

Ujutro je počela borba; napalo nas je preko hiljadu etnika i nedovoljno evakua — i to iz šest pravaca! Bili smo potpuno opkoljeni. Međutim, uprkos velike brojne nadmoćnosti neprijatelja, mi smo ga potpuno razbili. Dok je na strani neprijatelja bilo ranjenih i poginulih, mi smo imali samo jednog lakše ranjenog.

Poslije tog uspjeha, koji je široko odjeknuo po selima, naše snage su krenule za Jablanicu. Moral u narodu i kod boraca bio je ponovo na visini jer se shvatilo da izlaz nije u defanzivi i izbjegavanju sukoba, nego u ofanzivi, u neprestanim napadima na neprijatelja!

SLJEDE EG DANA pošao sam sa našom patrolom prema bugarskoj granici. Zadržali smo se nekoliko dana u jednom selu blizu Leskovca, a zatim se no u prebacili preko granice i stigli u Crnu Travu; tu sam se sastao sa rukovode im drugovima sa tog područja, kao i sa onim partizanskim jedinicama koje tada nijesu vršile akcije prema Vranju.

Za razliku od Jablanice i Toplice, u Crnoj Travi nije bilo etnika ni njihove vlasti. Vlast su neposredno držali bugarski okupatori. Stanovništvo je u cjelini spremno na žrtve i na pružanje podrške partizanima. Pa ipak, borba se ne razvija! Partizanski odredi su u stvari male naoružane grupe boraca. Razlog takvom stanju isti je kao u Jablanici i Toplici: ustezanje da se neprekidno vrše akcije. I tu sam preduzeo odgovarajuće mjere: svi odredi se sa injavati Drugi južnomoravski odred; on će djelovati na teritoriji od desne obale Južne Morave do bugarske granice, odnosno od rijeke Nišave do planine Kozjaka; njegov osnovni zadatak je da likvidira uporišta okupatora na toj teritoriji i da neprestano napada na cijeloj dužini željezničke pruge od Niša do Kumanova. Odred je trebalo da pomogne da se na Kozjaku i Skopskoj crnoj gori formiraju makedonski i kosovski partizanski odredi, koji bi zajednički djelovali i na jednoj i na drugoj teritoriji. Pored toga, odred je trebalo da stupi u vezu sa rukovodstvom bugarske Komunističke partije i da omogući da se na našoj teritoriji formiraju bugarski partizanski odredi koji bi djelovali prema unutrašnjosti Bugarske ...

Pošto sam uspješno obavio zadatke kojih sam se prihvatio u Beogradu, Milica i ja smo se noću, u pratnji kurira, spustili u jedno selo nedaleko od Surdulice. Tu nas je sačekao drugi kurir koji će nas pratiti do Skoplja. Dobili smo bugarske legitimacije: ovog puta sam bio geometar, a Milica moja žena!

Ujutro smo pošli drumom prema Vranjskoj Banji. Kurir je išao naprijed, a Milica i ja smo ga pratili držeći se za ruke. Kraj nas su prolazile jedinice bugarske vojske i žandarmerije. Toliko prisustvo vojne sile bilo je razumljivo jer su iznad drumova, u brdima, djelovali naši partizanski od-



redi! Niko nas nije zaustavljao niti legitimisao. Vjerovatnojj zato što smo li ili na zaljubljene, a što smo u stvari ve bili!i! Držali smo se za ruke tobož da ne upadnemo u o i okupatorskoj policiji, ali oboje smo znali da to nije jedini razlog.

— Kuda e nas ovo odvesti? — Milica je prva progovorila.

Znao sam o emu govori i šta je zbunjuje. Bilo je jasno da nije ravnodušna prema meni! To je za mene tada bilo najvažnije.

— Sta ja tu mogu... — odgovorio sam.

Htjela je da me upozori na ono zbog ega je po ela razgovor:

— A Olga?

— Pa ti znaš da je u stvari nijesam volio — spremno sam odgovorio.

Gutali smo neko vrijeme. Nešto kasnije nastavio sam:

— Mora emo sa ekati do kraja rata ...

Klimnula je glavom u znak saglasnosti. Nastavili smo put drže i se i dalje za ruke.

U Vranjskoj Banji smo oko pet sati morali ekati na voz. To je bilo neprijatno iznena enje: sjediti toliko dugo na mjestu koje vri od okupatorskih vojnika, a ne znati ni bugarski ni makedonski! Bilo je dovoljno da nas neki od žandarma koji su se vrzmali oko nas nešto zapita pa da odmah postanemo sumnjivi.

inilo nam se da je vrijeme stalo... Najzad je voz stigao! Odahnuli smo i ušli u vagon prve klase. Našli smo dva slobodna mjesta ... oko nas sve sami njema ki oficiri. Zagrllili smo se i uskoro zaspali. Spavali smo sve do ispred Škoplja, a njema ki oficiri su nam uvali stražu!

## GLAVA X

### IZVI ANJA

*Prvi koraci u Skoplju • Poražavaju i bilans: partijski kadrovi desetkovani • Razgovor sa lanovima partijskog rukovodstva za Makedoniju • U emu se nijesam složio sa lanovima Glavnog štaba • udnovati argumenti predstavnika bugarske Partije • Sklonište u „grobnici“ • Situacija na početku 1943. godine i odluka o stvaranju grupa partizanskih odreda širom Makedonije • Posljednje pripreme • Ponovni sastanak sa delegatom Bugarske radni ke partije (komunista) • Formiranje Kom,unisti ke partije Makedonije • Boravak na teritoriji pod italijanskom okupacijom • Automobilom od Tetova preko Elbasana, Tirane i Skadra do Prizrena • Reakcija bjesni na Kosovu i Metohiji • Neobi an na in ispoljavanja raspoloženja mladih revolucionara • U emu je specifi nost stanja na Kosovu i Metohiji • Konceptija razvoja narodnooslobodila ke borbe na Kosovu i Metohiji*

U SKOPLJE SAM STIGAO koncem februara 1943. godine, poslije putovanja koje je trajalo više od tri mjeseca. U tom mjestu treba da pristupim izvršavanju zadatka koji mi je povjerio Tito kada me je poslao u Makedoniju.

Namjeravali smo da iz voza iza emo na jednoj stanici u predgra u Skoplja. Me utim, re eno nam je da putnici smiju izlaziti samo na glavnoj stanici! Bilo nam je jasno da je kontrola pooštrena. Uznemirio sam se: dovoljno je samo da nas neko oslovi pa da vidi da smo sumnjivi stranci...

Na peronu smo primijetili da svi putnici moraju pro i izme u dva reda žandarma i policijskih agenata. Sigurno traže nekoga ... možda baš mene? Bilo je zaista neoprezno što sam partizanima u Jablanici i Crnoj Travi otkrio da sam

lan Vrhovnog štaba i da putujem na jug. Doduše, time sam htio da podignem moral partizana, ali, ako su Bugari doznali da lan Vrhovnog štaba dolazi na teren Makedonije, sve će uiniti samo da ga prona u.

Nije se imalo kud, pa smo se Milica i ja opet uzeli za ruke i krenuli prema izlazu... Nijesu nas pretresali, čak ni oslovili! Vjerovatno smo li ili na zaljubljeni par koji nikoga ne vidi oko sebe. A u stvari motrili smo sve, svaki pokret policajaca.

Savladavši i tu prepreku, osjetio sam bezmjernu radost: uspio sam da se probijem do Skoplja iako su mnogi smatrali da je to nemoguće. Čak se i Tito kolebao da li da me pusti!

Putem do stana gdje je trebalo da prenoćimo postepeno me je napuštalo radosno raspoloženje. Dolazak u Skoplje svakako predstavlja velik uspjeh; on govori o tome da okupator nije uspio da razbije Partiju i da pokida veze u partijskih organizacija. Ali dolazak u Skoplje je samo uslov da pristupim ostvarivanju osnovnog zadatka — oživljavanju oružanog ustanka. Kako taj zadatak ostvariti? To još nisam znao jer su mi mnogi događaji iz bliske prošlosti ostali nerazjašnjeni. Zašto je Partija doživjela neuspjeh u organizovanju oružanog ustanka u 1941. na 1 u 1942. godini? Da li zato što ne postoje objektivni uslovi ili zbog subjektivnih slabosti rukovodstva? Da li se poslije tih neuspjeha mase mogu pokrenuti i treći put na oružani ustanak? Da li postoje snage koje će ih organizovati i povesti u borbu? ... Pitanja su navirala, a radosno raspoloženje je ustupalo mjesto svijesti o složenosti i odgovornosti zadatka koji mi je povjeren. Moram dobro da proučim šta se i zašto dogodilo, kakvo je sadašnje stanje — pa tek onda da izvodim zaključke. U tome u izgubiti dragocjeno vrijeme, ali bez toga bi se lako moglo upasti u avanturu.

Odlučio sam da u Skoplju ostanem dvadesetak dana...

SLJEDEĆEG DANA prešao sam u stan koji su mi pripremili drugovi iz makedonskog rukovodstva. U stanu nije bilo tajnog skloništa i, ukoliko bi upala policija, što se često dešavalo, bili bismo uhapšeni jer se nijesmo prijavili via-

stima. Isto bi se desilo i ženi koja nas je primila, svjesno prihvataju i taj rizik.

U takvim okolnostima riješio sam da se Milica i ja prijavimo policiji kao braćni par iz Surdulice; rećemo da je Milica došla radi liječnice i da smo se privatno smjestili jer nam je hotel preskup ...

Sastao sam se najprije sa Dobrivojem Radosavljevićem — Bobijem. Znali smo se odranije, iako nijesmo nikada zajedno radili. On je ukratko ocrtao trenutnu situaciju u Makedoniji: partizanski odredi organizovani u ljetnim mjesecima prošle godine dijelom su razbijeni, te se pojedini borci kriju kod svojih prijatelja po gradovima i selima. Jedan odred je uspio da se prebaci u Jegejsku Makedoniju i nalazi se u selima oko Lerina, Vodena i Kosturskog. Partijske organizacije i u mnogim mjestima su rasturene; rukovodeći i kadrovi su ili izginuli u partizanima, ili pohapšeni i strijeljani, ili se nalaze u zatvorima i logorima. Malo ih je na slobodi. Neki su se preselili u Sofiju, a neki su otišli u bugarsku vojsku. Cvetana Dimova, radnica iz Skoplja, Strašu Pindžura i Mirjeta Aceva, studente iz Kavadara i Prilepa, strijeljali su okupatori; Orce Nikolov, radnik iz Skoplja, poginuo je prilikom prelaska granice; Stiv Naumov, student iz Bitolja, Borko Talevski i mnogi drugi poginuli su u partizanima; Lazo Koliševski, radnik iz Ovege Polja, osuđen na doživotnu robiju; Mara Nacevska i Kumanova, i Ljupče Arsov, bankarski činovnik iz Štipa, oterani su na prinudni boravak u unutrašnjost Bugarske... Dakle, gotovo svi rukovodeći i drugovi sa kojima sam radio na stvaranju i obnavljanju Partije u Makedoniji i Srbiji tokom 1940. i 1941. godine! Od poznatih na slobodi su samo Kuzman Josifovski i Strahil Gigov; oni su na teritoriji pod italijanskom okupacijom (Kicevo, Debar, Tetovo) radi ispitivanja moguće organizovanj partizanskih odreda.

Slušaju i te porazne vijesti, sve više me zahvatalo osjećanje tuge. Polaze i za Makedoniju, računao sam da u naša dobro znane drugove i radovao sam se tome. Međutim, našao sam samo dvojicu.

Brzo sam pobijedio nespokojsstvo ... mora da su u godinama koje su prošle izrasli novi, mladi kadrovi koji će htjeti i umjeti da pokrenu masu u oružanu borbu. Treba ih samo pronaći i odabrati... ne valja poklanjati povjerenje

jedino ljudima koje znamo jer u borbi stalno ni u novi, bolji i sposobniji kadrovi. Tugu za ubijenim drugovima smjenjivala je odlučnost. Sa Radosavljevićem sam se dogovorio da se preduzmu mjere radi oslobađanja naših drugova koji su u zatvorima, logorima ili na prinudnom boravku u Bugarskoj. Uputi me i poziv komunistima koji su se nastanili u Sofiji i u unutrašnjosti Bugarske ili su se javili u bugarsku vojsku. Njima me otvoreno reče i da je došlo vrijeme da se makedonski narod pokrene u oružanu borbu i da je zadatak svakog komuniste da se uključi u tu borbu. . .

Tako sam već na samom početku boravka u Skoplju počeo da vršim pripreme za ostvarivanje povjerenog zadatka . . .

U SKOPLJU su se od članova Pokrajinskog komiteta nalazili samo Borko Temelkovski i Vera Aceva. Vrijeme provedeno u Skoplju iskoristio sam za razgovore sa njima. Htio sam da se što bolje upoznam sa situacijom u Makedoniji, posebno sa uzrocima koji su doveli do neuspjeha u organizovanju oružane borbe prethodnih godina.

Interesovao sam se da li su izživljene iluzije u narodu da su bugarski okupatori donijeli oslobođenje.

— Ako je takvih iluzija i bilo u početku, one su u međuvremenu sasvim izživljene — odgovorili su mi jasno i kategorički.

U Makedoniji se, naime, ništa nije promijenilo u odnosu na stanje koje je postojalo u staroj Jugoslaviji: makedonska nacija se ne priznaje — ranije su Makedonci proglašavani Srbima, a sada Bugarima; nikad nijesu smjeli da govore svojim jezikom — ranije je službeni jezik bio srpski, a sada bugarski; razvoj nacionalne makedonske kulture je onemogućen — ranije je njihova kultura proglašavana srpskom, a sada se proglašava bugarskom; ranije su organi bezbjednosti na teritoriji Makedonije bili regrutovani iz Srbije i drugih krajeva Jugoslavije, a sada se oni regrutuju iz Bugarske . . . kao nacionalno nesiguran element, Makedonci su služili vojsku u drugim krajevima Jugoslavije, a sada ih šalju u vojne jedinice širom Bugarske. Ništa se nije promijenilo ni u pogledu kolonijalnog iskorišćavanja prirodnih

' bogatstva i radne snage u Makedoniji: cijene duvana i radne snage ostale su niske ... Sve je to moralo dovesti do gubljenja vjere u „oslobodioce“ i kod onog dijela naroda koji je prijatejski i sa poverenjem do ekao bugarsku vojsku 1941. godine!

Htio sam da znam da li se u širokim slojevima naroda sagledava izlaz iz te situacije.

— Narod je izgubio iluzije u bugarske „oslobodioce“; ali je protiv povratka stare Jugoslavije — re eno mi je. — To je glavni razlog što još uvijek nema masovnijeg priliva seljaka u partizanske odrede ... U prvo vrijeme moramo ra unati da se jedan dio naroda ne e odazvati na poziv da stupi u borbu i da se priklju i partizanima. To možemo preovladati ako uspješno izvodimo akcije protiv bugarske vojske i milicije. Svaka takva akcija doveš e nam na desetine novih boraca...

Na osnovu onoga što mi je re eno zaklju io sam da objektivna situacija u Makedoniji i nije tako loša kao što mi je izgledalo kada sam imao u vidu jedino neuspjehe partizanskih odreda prethodnih godina. Zbunjivalo me je samo otkuda ti neuspjesi... jesu li posrijedi subjektivne slabosti... Odgovori koje sam dobio otkrili su mi mnoge stvari<sup>^</sup>

Pri organizovanju partizanskih odreda po injeno je mnogo grešaka: ljudi koji su pošli u odrede bili su bez ikakvog iskustva u ratovanju, a posebno u partizanskom. Zbog toga je došlo do nekritikog primjenjivanja iskustva iz prošlosti: umjesto partizanskog, prihva en je komitski na in ratovanja. Partizanski odredi su boravili uglavnom po bazama i šumama; hranili su se uz pomo jataka po selima, a borba je prihvatana samo ako im je bila nametnuta. Osnovni vid ionako slabe aktivnosti ogledao se u održavanju mitinga po selima. Ako bi pri tome naišli na arhivu, oružje i novac, partizani bi obi no spaljivali arhivu, a novac i oružje plijenili.

Bilo mi je jasno da takvo „ratovanje“ može da se vodi samo u ljetnim mjesecima kada guste šume pružaju zaštitu od potjernih odjeljenja bugarske vojske i žandarmerije. Ali sa dolaskom zime odredi se nijesu mogli održati: ili su bili jedan za drugim razbijani ili su se sami raspuštali.

Razlozi neuspjeha ležali su u tome što su odredi boravili pretežno u šumama i što su bili izolovani od stanov-

ništva. Stanje se moglo promijeniti samo ako bi odredi ne-  
prestano vodili akcije protiv žive sile okupatora i time one-  
mogu ili opstanak manjih okupatorskih jedinica po selima.  
Doduše, okupatori će preduzeti šire ofanzive i partizani će  
biti prinuđeni da se povlače u šume. Ali takve ofanzive su  
kratkotrajne jer krupnije okupatorske jedinice nijesu u sta-  
nju da duže borave van glavnih puteva za snabdijevanje  
ratnim materijalom i hranom. Oni se povlače glavnina ne-  
prijateljskih jedinica, partizani mogu izaći i na kraj sa ma-  
njim jedinicama i sela će opet biti slobodna...

Da bih dobio cjelovitu sliku, tražio sam podatke o sta-  
nju partijske organizacije.

Saznao sam da je naporedo sa razbijanjem partizanskih  
odreda došlo do provala u partijskim organizacijama po  
gradovima. To nije bilo slučajno! Odredi su se snabdijevali  
preko jataka i uz pomoć partijskih organizacija iz gradova.  
Na taj način su se suviše vezivali za određenu teritoriju i  
bili u nemogućnosti da manevrisanjem izbjegnu poraze koje  
su im neprijateljske snage nanosile iznenadnim napadima.  
Partijske organizacije su, opet, gubitavu aktivnost usmjerile  
na snabdijevanje partizana hranom, odjeću, oružjem, mu-  
nicijom, što je olakšavalo policiji da otkrije organizacije  
i pohapsi njihove članove. Partizani bi se poslije razbijanja ili  
rasformiranja odreda sklanjali kod jataka po selima ili kod  
prijatelja i rođaka po gradovima. Ionako već demoralisani,  
ti ljudi bi se veoma slabo držali kada bi bili uhapšeni: otkri-  
vali su policiji veze u gradovima i jatake po selima. Konačni  
rezultati su bili katastrofalni! Policija je uspjela da otkri-  
je i razbije mnoge organizacije na teritoriji Makedonije pod  
bugarskom okupacijom...

Bio sam u osnovi zadovoljan onim što sam saznao. To  
me je uvrstilo u uvjerenju da uzroci neuspjeha ipak ni-  
jesu objektivne prirode. Naime, ne bi se moglo reći i da narod  
nije prihvatio borbu. U pitanju su bile subjektivne slabosti...

Nije se mnogo znalo o stanju u dijelu Makedonije pod  
italijanskom okupacijom. Organizacije su sačinjavane u svim  
gradovima, ali nije bilo pokušaja da se organizuju partizan-  
ski odredi. Tu se pogriješilo! Makedonsko stanovništvo je,  
nesumnjivo, protiv okupatora, kako italijanskog tako i alban-  
skog. Italijanski okupatori su slabi; njihova vlast nije vrsta.  
Sve to govori da na toj teritoriji može uspjeti oružani usta-

nak odmah na početku. Jedinu smetnju će predstavljati albansko stanovništvo.

Prva saznanja o situaciji u oba dijela Makedonije navela su me na zaključak da glavne snage koncentrišemo na teritoriji pod italijanskom okupacijom. Tamo će se nalaziti Glavni štab. Odatle ćemo prodirati na teritoriju pod bugarskom okupacijom...

GLAVNI STAB za Makedoniju sastojao se od dva člana — Mihajla Apostolskog, majora bivše jugoslovenske vojske, i jednog druga koji je učestvovao u španskom građanskom ratu: Njih dvojica su bili zaposleni u Skoplju. Iz grada su rukovodili oružanom borbom. Veze nijesu imali ni sa jednim odredom; oni su se u osnovi raspali! To me je iznenadilo, pa sam zatražio da mi objasne organizaciju rukovodjenja.

— U svim gradovima — odgovorili su — postojali su štabovi, ali su i oni razbijeni. Trebalo je da štabovi rukovode partizanskim odredima na određenim područjima, da neposredno organizuju diverzije i sabotaze, da rade na pridobijanju vojnika i oficira bugarske vojske... Svim štabovima rukovodi Glavni štab ...

— Nije li takva „mirnodopska" organizacija rukovodjenja uticala da se partizanski odredi raspadnu u težim situacijama i da „partizani" si u u gradove na legalizaciju? — upitao sam izražavajući i na taj način neslaganje sa dotadašnjom praksom.

— Ne — odgovorili su. — Uzroke tim pojavama treba tražiti u specifičnim uslovima u Makedoniji; okupatori raspolažu ogromnom vojnom snagom; okrutni su; naši kadrovi nisu imali iskustva.

— A zar zadržavanje štabova u gradovima nije imalo negativnog uticaja na moral ljudi u partizanskim odredima? Najbolji ljudi su ipak ostajali u gradovima! U odrede su odlazili nedovoljno pripremljeni kadrovi — opet sam primijetio.

— Zadatak štabova nije samo u tome da rukovode odredima nego i diverzantskim grupama u gradovima, da rade na pridobijanju vojnika i oficira bugarske vojske...



Težište borbe je u gradovima — uporno su ostajali pri svome moji sagovornici.

Nijesam htio da nastavim na elnu diskusiju o tome gdje je težište borbe. Želio sam da se „spustimo na zemlju“, te sam predložio da daju pregled onoga što je u injeno.

Obavijestili su me da je tokom ljeta 1942. godine do u kasnu jesen u rejonu Bitolja, Prilepa i Velesa dejstvovalo šest partizanskih odreda. Održavani su mitinzi po selima, spaljivane arhive, zapljenjivano oružje, municija i novac iz državne kase, strijeljani izdajnici koji su služili bugarskim okupatorima. Izvo ene su akcije na pruži i na telefonskim linijama. Vo ene su borbe sa žandarmerijom i policijom, a bilo je sukoba i sa jedinicama bugarske vojske.

Zapazio sam da se ne pominju ostali zadaci štabova, pa sam zapitao:

— A kako stojite sa izvo enjem sabotaža i diverzija u gradovima? Imate li uspjeha u povezivanju sa jedinicama bugarske vojske?

— Nismo mnogo u inili ni u jednom ni u drugom pravcu — kratko su mi odgovorili.

O ekivao sam takav odgovor! Povoljni uslovi za izvo e nje diverzija u gradovima stvaraju se ja anjem partizanske borbe; okupatorske snage su prinu ene da evakuišu sela, a pogotovo varoši; njihov moral opada, a raste moral stanovništva. Tada stanovništvo po inje da pruža ve u podršku partizanima; spremno je i da u estvuje u borbama i da masovno izvodi diverzantske akcije. Ukoliko partizani budu imali ve eg uspjeha u borbama protiv okupatora, utoliko e imati snažniju podršku stanovništva, kako u selima tako i u gradovima. Tek u takvim uslovima se stvaraju ve e mogu nosti za rad na pridobijanju itavih jedinica bugarske vojske ...

Sto sam više razmišljao o tome, sve više sam dolazio do uvjerenja da uzroke neuspjeha treba tražiti i u orijentaciji da se štabovi zadrž^ p, gradovimg. U stvari, u gradovima je trebalo ostaviti samo manji broj mla ih komunista kojii nijesu poznati policiji. Svi ostali su trebali iza i u šume. Štabove je trebalo formirati ne u gradovima, nego na terenu — i to od eta i odreda pa do Glavnog štaba. Tek sa razvojem borbe i pojavom slobodne teritorije stvorila bi se mogu nost da se pojedini komunisti vra aju u gradove radi

mobilizacije novih boraca u odrede, radi organizovanja diverzija i sabotaza ...

Saopštio sam im ta moja razmišljanja i predložio da ispravimo o igledne greške, da iza emo na teren i po nemo stvarati vojsku ... Naišao sam na otpor.

—• Izložio emo se opasnosti da izginu najbolji kadrovi i da u gradovima ostanemo bez ikakvih organizacija... Rizik je velik, a eventualna preimu stva suviše su mala — ukazivali su nastoje i da mi predo e necjelishodnost mojih prijedloga.

— A zašto polazite od toga da e partizanski odredi opet doživjeti poraze? Zar ne vidite da oni moraju uspjeti ako otklonimo greške koje su do sada injene? — bunio sam se.

Pošto sam vidio da se ne slažemo i kako sam želio da stvar raš istim do kraja, upitao sam Apostolskog:

— Da li biste izašli na teren ako se ipak prihvate ova moja razmišljanja?

— Ne, ne bih mogao odmah iza i na teren — odgovorio je on ... — Došao bih kasnije ... Nemam iskustva u stvaranju vojnih jedinica. Znam samo komandovati ve stvorenim jedinicama ...

Reagovao sam odlu no — nazvao sam takav stav oportunisti kim i rekao da se ne pože **ostati n Partiji sa takvim** shva anjima^ Me utim, Apostolski je ostao uporan, a „Spa-  
~nac<sup>Ru\*</sup> ie utao. Ipak, nijesam postupio onako kao u Bosni. Iskustvo me je nau ilo da budem strpljiviji sa ljudima. Situacija u Makedoniji nije dozvoljavala da izgubimo ijednog ovjeka!.. Složio sam se da Apostolski do e kasnije. A on je to u inio kada smo stvorili slobodnu teritoriju i imali krupne vojne jedinice.

SUSREO SAM SE sa Bojanom Blgaranovom; njega je Centralni komitet Bugarske radni ke partije (komunista) poslao u Makedoniju radi koordiniranja rada sa nama. Znao sam da se on nalazi u Makedoniji još od 1941. godine; pro- itao sam i veoma pohvalnu ocjenu koju je Radosavljevi dao o njemu u jednom pismu našem Centralnom komitetu. Kao i uvijek, imao sam tremu prije po etka razgovora. On

je dugo godina radio u Kominterni; izgleda, bio je i generalni sekretar bugarske Partije neko vrijeme.

Prvi utisci o Blgaranovu bili su nepovoljni: iako znatno stariji od mene, njegovo poznavanje marksizma bilo je knjiško ... Kako je razgovor odmicao, sve više sam se oslobaao treme i postajao sigurniji u ocjenama ...

Razgovor je poeo o stanju na sovjetskim frontovima. Složili smo se da opkoljavanje njemačkih armija kod Staljingrada predstavlja prekretnicu rata i da se može očekivati da sovjetska armija pređe u nastupanje prema njemačkim granicama. Napredovanje saveznih armija u Africi ocijenili smo takođe kao izuzetno značajno. Sve to mora povoljno uticati na razvoj oružane borbe u svim evropskim zemljama.

Neslaganja su nastala kada smo počeli analizirati situaciju u pojedinim evropskim zemljama.

— Mislim da bi radnička klasa u evropskim zemljama morala da pređe na oružane forme borbe — poeo sam da iznosim moje teze ukazujući i da su za to sazreli svi uslovi.

— Ni u jednoj zapadnoj zemlji još nema masovnih protestnih akcija ni štrajkova radnika protiv okupatora — rekao je Blgaranov. — Do toga je tek sada došlo u Francuskoj; u toj zemlji postoje povoljni uslovi i deluje veoma snažna komunistička partija... Sve dok ne bude takvih akcija, ne može se govoriti ni o postojanju povoljnih uslova za potaknuće oružane borbe... Iskustvo oktobarske revolucije nam to jasno pokazuje ...

Shvatio sam da pred sobom imam jednog od kominternovskih doktrinara koji smatraju da se ništa nije promijenilo od oktobarske revolucije i da se svaka revolucija mora odvijati baš kao i oktobarska: potekom sa štrajkovima, demonstracijama i barikadama, pa tek poslije toga organizovati oružani ustanak.

— itava naša dosadašnja praksa pokazala je da smo uspeli zato što se nijesmo držali nikakvih šema. Da smo se u prvo vrijeme orijentisali isključivo na štrajkove i demonstracije ili na izvođenje sabotaža i diverzija u gradovima, mi bismo izgubili bitku. Okupatori bi reagovali masovnim strijeljanjem i deportovanjem ljudi u logore. Pale bi velike žrtve, a postigli bi se veoma mali uspjesi... Umjesto toga, mi smo povukli komuniste iz gradova u sela i od-

mah po eli sa oružanim akcijama. Njihov uspjeh stvorio je povoljne uslove za aktivnost komunista koji su ostali u gradovima. I uspjeli smo! Danas nema podruja u našoj zemlji koje u ve o j ili manjoj mjeri nije zahva eno oružanom borbom . . .

Umjesto odgovora na takvo moje istupanje, Blgaranov, o ito nezadovoljan, po eo je glasno da razmišlja:

— Veliko je pitanje šta više doprinosi pobedi Crvene armije — oružana borba protiv okupatora ili štrajkovi i diverzije kojima se onemogu ava uredno snabdevanje nema - kih armija. Staljin u svom govoru povodom godišnjice oktobarske revolucije daje prevagu ovom drugom. On nije istakao kao primer za ugled oružanu borbu jugoslovenskih naroda, nego nedavne štrajkove .u Marseiu. Zašto je tako postupio? Verovatno zato što je ocenio da ti štrajkovi više doprinose poredama sovjetske armije.

I mene je to zbunjivalo; esto sam se pitao zašto Staljin nije u govoru povodom godišnjice Oktobra prošle godine ponovo kao prethodne godine istakao za primjer našu borbu. Pomišljao sam da je posumnjao u uspjeh naše borbe . . . a možda se ne slaže sa linijom naše narodnooslobodila ke borbe . . . možda iz nekih razloga ne želi da se naša borba široko populariše u evropskim zemljama.

Razmišljaju i o tome, sjetio sam se da je Moskva početkom 1942. godine zatražila da naš Vrhovni štab uputi proglas narodima porobljene Evrope i da ih pozove na oružanu borbu protiv okupatora... Proglas je trebalo da emituje Radio-Moskva. Time bi se odalo veliko priznanje našoj borbi. Razumljivo, odmah smo napisali traženi proglas, ali on nije bio objavljen. Nijesmo saznali zašto . . . Taj postupak stvorio je kod mene uvjerenje da izme u nas i Moskve postoje razmimoilaženja i da Moskva u suštini ne odobrava liniju koju smo usvojili. Na takav zaklju ak me je navodila i injenica da je Radio-Moskva dugo vremena isticao kako se etnici pod komandom generala Mihailovi a bore protiv Nijemaca iako su u Moskvi dobro znali da etnici sara uju sa okupatorima. Tada sam takav stav objašnjavao željom Moskve da ne zaoštrava odnose sa jugoslovenskom /vladom u Londonu jer bi to moglo da kvari odnose Sovjet[skog Saveza sa saveznicima . . .

Iz onoga što je rekao Blgaranov postalo mi je jasnije u emu je suština naših razmimoilaženja sa Moskvom. Znao sam da on vjerno izražava mišljenje Moskve. Naime, izlazi da on svrsishodnost pokreta ili akcije u jednoj zemlji ocjenjuje ne sa gledišta koliko oni doprinose pobjedi socijalizma u toj zemlji, nego koliko olakšavaju pobjedu Crvene armije. Takav stav se opravdava višim interesima socijalizma, pomaganjem osnovne snage socijalizma. A ja se sa time nijesam slagao! Za mene je radni ki pokret u svakoj zemlji osnovna snaga socijalizma. To, naravno, ne isklju uje, nego podrazumijeva da svaki pokret svojim akcijama pomaže Crvenu armiju.

Nijesam htio da polemišem s Blgaranovom o tim pitanjima, pa smo prešli na analizu situacije u našim zemljama i na mogu nosti me usobne saradnje.

— Interesuje me zašto u Bugarskoj nema oružane borbe protiv njema ke armije kada za to postoje povoljni objektivni uslovi (rat protiv Sovjetskog Saveza) i kada vaša Partija ima iskusne kadrove, izrasle u ranijim revolucionarnim borbama? — zapitao sam Blgaranova.

— Mnogima to izgleda udno — odgovorio je Blgaranov. — Vi, ve dve godine imate snažan oružani pokret mada je vaša Partija bez revolucionarne prošlosti. .. za to treba da zahvalite aprilskom vojnom slomu i okupaciji zemlje... to je izbacilo na površinu jednu slabu i bezna ajnu partiju kojoj je pošlo za rukom da organizuje oružanu borbu,

takvom ocjenom se ne bih složio — Burno sam reagovao. — Aprilski doga aji se ne mogu odvojiti od martovskih. . . Kao što znate, jugoslovenska vlada je pristupila Trojnom paktu. . . Da je on ostao na snazi, njema ka vojska bi nesmetano ušla u Jugoslaviju. Ali pakt nije ostao! Vlada koja je potpisala pakt srušena je akcijom naroda na inicijativu Partije. Istina, pobunila se i vojska. To je neposredno dovelo do pada vlade. Ali, ni akcija vojske nije došla slu ajno. Partija je mnogo ranije povelu akciju za okupljanje svih patriotskih snaga za odbranu zemlje. A to nije mimoišlo ni vojsku; sve što je u njoj bilo patriotsko pokrenulo se na akciju. . . Aprilski doga aji nijesu izbacili na površinu jednu slabu partiju. . . prije bi se moglo re i da je jedna partija obnovljena mladim kadrovima prije ila da Jugoslavija postane saveznik sila osovine. Aprilski

vojni slom — nastavio sam u jednom dahu — posljedica je nesposobnosti i nespremnosti vojnih vrhova da se suprotstave njemačkoj vojnoj mašini... A kada je već došlo do sloma, Partija je, prirodno, pozvala mase u borbu za oslobođenje zemlje od okupatora. Dakle, jedna „slaba“ partija uspjela je da utiče na tok događaja...

— Bez obzira na to što govorite — nije se predavao Blgaranov — izmeću položaja i stanja u Jugoslaviji i Bugarskoj se ne može staviti znak jednakosti. Jugoslavija je u aprilskim danima doživjela vojni poraz. Razbijen je državni aparat, oružje je ostalo u rukama naroda... Sve je to olakšalo da pokrenete mase. A u Bugarskoj je obrnuta situacija: stari državni aparat je ostao neokrnjen, čak su ga Nemci pojava. Oružje je ostalo u rukama vojske i organa bezbednosti, što otežava pokretanje masa na oružanu borbu...

— Sve je to tačno — prekinuo sam sagovornika — ali vi zaboravljate da takvo stanje u našoj zemlji nije nastalo slučajno... ono je stvoreno akcijama naše Partije... Vi ne možete tvrditi da kod vas nijesu postojali povoljni uslovi za borbu protiv pristupanja Bugarske Trojnom paktu i za rušenje vlade...

Došao je red na Blgaranova da burno reaguje. Nastojao je po svaku cijenu da opravda to što u Bugarskoj nije došlo do oružane borbe poput one koja se razvila u Jugoslaviji... Osjetio sam da je pogodio ponos jedne „stare“ partije, pa sam promijenio temu razgovora.

— Dobro, dokle ste stigli u organizovanju oružane borbe? — pomirljivo sam zapitao.

— Nalazimo se u fazi političkih priprema za prelazak na oružane forme borbe — odgovorio je Blgaranov. — Razvijamo političku borbu u narodu i u armiji kako bismo sprečili da ona ode na sovjetski front. U tome smo uspeli... Organizujemo široku aktivnost u narodu da ne daje vlastima prehrambene proizvode, ništa što bi moglo koristiti Nemcima za rat protiv Sovjetskog Saveza. I u tome smo uspeli... Radimo u armiji da ona u celini pređe na stranu naroda kada dođe vreme za odlučujuću bitku. Organizujemo i partizanske odrede, mada je to tek u začetku... Imali smo i teškoća sa članovima Partije i organizacijama koje je bilo teško ubediti

da su sazreli uslovi za oružanu borbu ... Sada smo i to preovladali...

Prekinuo sam njegovo izlaganje:

— Ne razumijem vašu politiku, a još manje objašnjenja koja dajete ... Vi kažete da ste svojom aktivnoš u sprije ili odlazak bugarske armije na Isto ni front... ali ona je došla na „jugoslovenski front" i zamijenila njema ke divizije koje su upu ene na sovjetski front! U emu ste onda pomogli sovjetskoj armiji? ... Isti ete da ste otežali snabdijevanje njema kih armija hranom i vojnim materijalom, ali željezni ki transporti nesmetano odlaze iz Bugarske za Njema ku! .. Podvla ite kako ste razvili politi ki rad u armiji da bi ona u cjelini prešla na stranu naroda „kada do e vrijeme". Ne razumijem zašto treba ekati... Zar „vrijeme" nije ve došlo? Zar nije mnogo efikasnije da vojne jedinice pojedina no prelaze na stranu partizana i time stvaraju diferencijaciju u vojsci? ...

Nijesam se mogao uzdržati i postavio sam i sarkasti no pitanje:

— Dokle ete da filozofirate? Zašto ne uzmete puške i ne tu ete Nijemce? Trebalo bi da se više bavite stvarnim pripremama kako biste tukli Nijemce ... svakog dana i svakog asa!

O ekivao sam oštar odgovor. Ali ne onakav kakav je uslijedio.

Blgaranov je po eo prijete im glasom:

— Vi ste uvredili jednu veliku partiju ... sa slavnom prošloš u ... Tako se ne može govoriti o partiji koja je organizovala septembarski ustanak ... i koja je dala me unarodnom radni kom pokretu revolucionare kao što su Dimitrov i Kolarov... Vi ete za ovo odgovarati... pred Kominternom!

Uplašio sam se! Bio sam ljut na sebe što sam se upuštao u kritikovanje bugarske Partije ... zašto se nijesam ograniio na kritiku njihovog stava prema Makedoniji? A tu se imalo šta kritikovati... i bez bojazni da u odgovarati pred Kominternom. Zato sam brzo reagovao:

— Imate pravo! Politika koju vodite u Bugarskoj vaša je stvar! Ali imam ozbiljne primjedbe na liniju vaše Partije i na vaš rad u Makedoniji! No, treba mi vremena da dobro

prou im sve materijale koji se odnose na ova pitanja ... tada emo se ponovo sastati...

Složili smo se o potrebi ponovnog sastanka. Blgaranov je napustio stan u kome smo izgovorili dosta teških rije i. Milica, Radosavljevi i ja ostali smo da preno imo ...

Ujutro nas je ekalo neprijatno iznena enje: bugarska policija je blokirala cio kvart... Ra unao sam da emo se izvu i zahvaljuju i legitimacijama iz Leskovca. Nezgoda je samo u tome što nijesmo bili prijavljeni ... ali nastoja emo ih ubijediti da smo u Skoplje stigli prethodnog dana.

Sre om, poslije jednog sata blokada je bila skinuta! Brzo smo se udaljili iz „sumnjivog" kraja.

Taj doga aj je ponovo ukazao na opasnosti koje me vrebaju na svakom koraku. Mogao sam pasti u ruke policiji ve drugog dana boravka u Skoplju! Kako da se od toga osiguram u neposrednoj budu nosti? Pošto u Skoplju nije bilo stanova sa tajnim skloništima, rekao sam Banetu Andrejevu da na e stanodavca kod koga bismo Milica i ja stanovali kao bra ni par i bili legalno prijavljeni. Andrejev je odmah našao jednog geometra iz Velesa koji je pristao da nas primi ne slute i ko smo i zašto u stvari boravimo u Skoplju. Sve je bilo u najboljem redu dok me novi gazda nije zapitao šta sam po zanimanju.

— Geometar — odgovorio sam pribrano.

— Pa i ja sam geometar! — iznenadio se doma in.

Kakva slu ajnost! U mojoj lažnoj legitimaciji stajalo je da sam geometar! Uplašio sam se da ne po ne ispitivanje gdje sam i kada završio školu. Zato sam preduhitrio mog stanodavca:

— A gdje ste vi završili školu?

— U Beogradu ...

— A ja u Zagrebu — požurio sam da dodam i upitao: — Kada?

— Pre dve godine — odgovorio je stanodavac.

— A ja prije etiri godine... — odahnuo sam.

Opasnost je bila prebro ena! Kao legalno prijavljen stanar mogao sam se posvetiti zadatku zbog kojeg sam došao...



NEUMORNO SAM PROU AVAO dokumente, izvještaje i ostale materijale na osnovu kojih je mogu e izvu i pouzdane zaklju ke o stvarnim uzrocima neuspjeha oružane borbe u Makedoniji...

Upravo u jeku tog intenzivnog rada morao sam ponovo napustiti stan. .. Bane Andrejev je došao jednog dana i saopštio mi da moj stanodavac sumnja u pri u koju smo izmislili.

„To mu nije žena — govorio je Banetu — jer se uopšte ne ponašaju kao muž i žena... Ona nije došla radi le e nja. . . nijednom nije bila kod lekara! A on nije nikakav geometar — nastavio je moj stanodavac — nego neki veliki konspirator. Stalno nešto sitno piše na komadi ima papira, iza e iz ku e i odmah se vra a. O igledno obavlja neke konspirativne poslove... Mora da je lan CK Partije jer ima nerve kakvi se retko sre u... Ne zna ni re i bugarski ni makedonski, a slobodno razgovara sa susedima . . .

Pošto je Andrejevu izrazio svoje sumnje, geometar je rekao da je spreman na sitne usluge, ali ne i na velike žrtve. Zato je tražio da se Milica i ja hitno iselimo.

Ma koliko to saopštenje bilo neprijatno, ipak me je umirilo to što me stanodavac nije prijavio okupatorskim vlastima. Bio je pošten i priznao je da nije spreman na velike žrtve! Uostalom, i ja sam bio kriv... dozvolio sam da me prou avanje materijala toliko zanese da sam zaboravio na osnovna pravila konspiracije.

Istog dana prešli smo kod mog starog poznanika Gige. Kod njega sam odsjedao kada sam prije okupacije dolazio u Skoplje. Gigo je bio radnik, rodom iz Kumanova. Nekoliko puta hapšen i premla ivan, nikada ništa nije priznao. Njegov stan nije bio bezbjedan, te nijesam smio da se prijavim policiji. Sre om, u dvorištu je bilo izgra eno podzemno sklonište u koje smo se mogli smjestiti za vrijeme „blokade“.

Kod Gige smo ostali desetak dana. Za to vrijeme sam obavio ogroman posao. Okružen drugarskom pažnjom Gige i njegove porodice, prou io sam sve što se odnosilo na razvoj situacije u Makedoniji tokom 1941. i 1942. godine. Osje ao sam se potpuno bezbjedno: Gigina ku a bila je u tipi nom

turskom stilu — velika bašta, visoka ograda koja sakriva od radoznalih pogleda; u bujnom rastinju bašte bilo je smješteno sklonište — „grobnica“ sa sandukom u koji su mogle da stanu najviše dvije osobe. „Grobnica“ je bila namijenjena sakrivanju propagandnog materijala. Za sakrivanje ljudi bila je veoma nepraktična: trebalo je najprije ukloniti zemlju, u i u sanduk i opet nabacati busenje. Osim toga, u „grobnici“ se nije moglo dugo ostati jer je postojala opasnost od ugušivanja. Uprkos svim tim nedostacima, mi smo računali da nam „grobnica“ može poslužiti kao pouzdano sklonište u slučaju blokade.

„Grobnica“ je preko noći bila stalno otvorena, a Gigo ili njegova žena su sjedili pored prozora i gledali na ulicu da bi nas probudili ukoliko naiđe policija.

Jedne večeri izvršili smo probu: uspjeli smo da se sklonimo u „grobnicu“ i da budemo zatrpani dok je Gigo „tražio“ ključ i otvarao kapiju.

Nadao sam se da nam „grobnica“ ipak neće biti potrebna i zato sam mirno spavao svake noći...

Međutim, jedne večeri nam javiše da će sljedećeg dana biti opšta blokada i da će policija vršiti pretrage po kućama radi pronalaska Jevreja i njihovog upliva u koncentracione logore.

Cijelu noć su Gigo i njegova žena stražarili, a ujutro smo ušli u „grobnicu“, koju su zatim zatrpali. No, tada je nastala nova nesreća: pas naših domaćina je poeo da njuška i razgrabe zemlju sa „grobnice“. Psi su odvučeni u drugi kraj dvorišta i povjereni ga nadzoru Gigine kćerke kojoj je bilo svega nekoliko godina. Rekli su joj otvoreno da će nas policija ubiti ako pusti psa. Mala je sa svom ozbiljnošću u primila zadatak i savjesno ga izvršila.

Samo što smo otklonili tu opasnost, naišla je nova: osjetili smo da nemamo vazduha... uzalud smo pokušavali da upalimo šibicu. Morali su nas otkopati! Dogovorili smo se da ostavimo manji otvor dok policija ne dođe na kapiju. Gigina žena je stajala sa lopatom kraj „grobnice“ spremna da nas zatrpa dok Gigo otvara kapiju.

Cijelo dan smo proveli u iščekivanju — svako na svom mjestu. Policija nije došla i uveče smo se vratili „normalnom“ životu. Milica i ja smo otišli na spavanje, a Gigo i njegova žena su se smjenjivali na „stražarskom mjestu“.

KONA NA PROCJENA situacije u Makedoniji govorila je u prilog tome da se i treći put po ne sa oružanom borbom ... Sve više se rasplamsavala borba u zapadnim krajevima zemlje; dolazak Vrhovnog štaba i glavnine naših snaga u Bosansku krajinu doveo je do prekretnice u razvoju ustanka u zapadnoj Bosni, Hrvatskoj, Sloveniji... Prelaskom sremskih partizana u isto nu Bosnu odnos snaga se promijenio u našu korist i mi smo ponovo izbili na granicu prema zapadnoj Srbiji. . . Razbijanjem etnika na Neretvi otvoren je put za povratak naših snaga u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak, gdje ih je narod radosno dočeka jer mu je dozlogrdio etnički teror. . . Definitivno su razbijeni planovi okupatora i etnika da od isto njih krajeva zemlje, sve do rijeke Bosne i Neretve, stvore bazu etničkog pokreta. . . U Srbiji se poela obnovljati borba. Zapadna Srbija je još bila baza etnika, ali su zato partizani ja ali na jugu — u Toplici, Jablanici, Crnoj Travi. . . Odlučujuće borbe za konačni uticaj u Srbiji tek su predstojale. . .

I u zemljama koje se graniče sa Makedonijom situacija se povoljno razvijala. Poela su oružane akcije u Grčkoj i Albaniji; organizovani su partizanski odredi. Otuda se javljala potreba za koordiniranjem akcija. I u Bugarskoj su vršene pripreme za prelazak na oružanu formu borbe. . .

U takvim uslovima Makedonija nije smjela zaostati.

Odlučio sam se za akciju! Poeti odmah sa oružanom borbom, i to po mogući u svim krajevima Makedonije. Sve što je spremno da ide u borbu trebalo je povući iz gradova u odrede, a u gradovima ostaviti samo po nekog mladog druga koji nije poznat policiji. . . Riješio sam da pozovemo i one drugove koji su već bili u partizanskim odredima i koji su se skrili po selima ili u gradovima; oni su već doživjeli „vatreno“ krštenje i treba da sačinjavaju jezgro budući partizanskih odreda. . . Uputio sam pismo partizanskim organizacijama i izdao proglase partizanima. Nijesam se prevario, svi su se odazvali pozivu.

Izdao sam i naredbu o formiranju odreda na cijeloj teritoriji Makedonije. Predviđeno je pet grupa odreda:

Prva grupa odreda trebalo je da djeluje sjeverno od linije Debar—Kičevo i zapadno od željeznice pruge Ka-

nik—Skoplje—Veles. Odredi su imali zadatak da uspostave kontakt sa albanskim partizanima u rejonu Debar—Piškopeja i sa kosovskim partizanima u rejonu Sar-planine.

Druga grupa odreda bila je predviđena na području južno od linije Kičevo—Debar i zapadno od željezničke pruge Veles—Prilep—Bitolj. Odredi iz te grupe trebalo je da se povežu sa albanskim partizanima u rejonu Kore i Podgradca i sa srpskim partizanima u lerinskom i kosturskom rejonu.

Treća grupa odreda trebalo je da se formira na prostoru između željeznih pruga Veles—Bitolj i Veles—Dev elija. Ti odredi su dobili zadatak da se povežu sa srpskim partizanima na području Kajmakalana i Pajaka.

Najveći u brigama mi je zadavalo stanje u istomjedišnoj Makedoniji, u rejonu Štipa i Strumice. Tu je trebalo da se formira četvrta grupa odreda. Znao sam da je partijska organizacija malobrojna, u narodu još neživljene iluzije u bugarske „oslobodioce“ ... Bio sam u dilemi kako da postupim: ili odmah formirati odrede od komunista iz gradova i akcijama protiv okupatora privlačiti nove borce ili čekati da ojačaju partizanske snage na susjednim područjima Tikveša i Kumanova i onda postepeno prodirati na taj teren. Prvi put je brži, ali zato i nesigurniji. Ipak sam se za njega opredijelio. Pristupili smo odmah formiranju četvrte grupe odreda.

Odložio sam formiranje pete grupe odreda u rejonu Kumanova. Partijska organizacija u Kumanovu je bila razbijena i sa njom nijesmo imali nikakve veze ... Stanovništvo je inače bilo spremno da se pridruži borbi protiv okupatora; čak su i etnici uspjeli da stvore izvjesna uporišta ... Nije preostajalo ništa drugo nego da koordinirano djelujemo preko nekih veza u Kumanovu i da preko Vranjskog partizanskog odreda po nemoj sa oružanom borbom i na tom području.

U to vrijeme uputio sam pismo partizanima ukazujući na osnovne slabosti dotadašnje borbe. Najprije sam istakao štetnost shvatanja da se samo mali odredi mogu održati. Mali, lako pokretljivi odredi potrebni su na samom početku oružane borbe, ali, ukoliko se ne omasove i ne prerastu u krupne vojne jedinice, osuđeni su na propast... Osudio sam

i orijentaciju na to da se akcije svedu samo na održavanje mitinga, spaljivanje opštinskih arhiva ... što je neizbježno vodilo u pasivnost. Odredi su se sukobljavali sa okupatorskim snagama samo kada su bili napadnuti, zna i kada su bili u nepovoljnijem položaju. Tada su imali veće gubitke, a isto bili razbijeni... Umjesto takve orijentacije, trebalo je vršiti iznenadne napade na vojne jedinice okupatora, nanositi im teške gubitke, natjerati ih da se povlače u veće gradove. Tada se mora pojaviti slobodna teritorija.

Ne treba se bojati represalija! One se ni onako ne mogu izbjeći. Odredi treba, gdje god je moguće, da pružaju zaštitu stanovništvu i da prihvataju u svoje redove sve one koji budu zaželjeli da se priključe borbi...

POŠTO su se Radosavljevi, Temelkovski i Aceva složili sa koncepcijom oživljavanja oružane borbe, pretresli smo stanje rukovodnog kadra koji je trebalo da ponese glavni teret pri ostvarivanju tog krupnog zadatka. Odlučili smo da se u svaku zonu pošalje po jedan član rukovodstva sa izvanrednim ovlaštenjima da preduzima mjere za koje na njemu da su potrebne za oživljavanje oružane borbe, organizovanje odreda... To su morali biti politički uzdignuti komunisti, sposobni da samostalno donose vojne i političke odluke. Jer u uslovima zaoštrene borbe ne mogu biti nosioci da se uvijek i o svakom pitanju konsultuje centar...

Odlučili smo da Temelkovskog pošaljemo u treću grupu odreda; njemu će se pridružiti Minčev.

Temelkovski mi se mnogo svidio: mlad... teoretski ne mnogo uzdignut, ali politički se dobro orijentiše... posjeduje odlučnost kakva se rijetko sreće. Od prvog susreta stekao sam povjerenje u njega.

Acevu sam zapazio po kritičkom stavu prema onima koji su tvrdili da u Makedoniji nema uslova za partizansko ratovanje; ostala mi je u sjećanju njena izjava koju sam pročitao u nekom materijalu — „narod nije prilazio partizanima jer oni su se uvek nalazili po šumama“.

Aceva je imala da ide u četvrtu grupu odreda. Njoj će se priključiti Ljupčev i Arsović im bude pušten iz internacije.

Glavni štab i partijsko rukovodstvo bi prešli na teritoriju pod italijanskom okupacijom (oko Ki eva); odatle bi rukovodili oružanom borbom u cijeloj Makedoniji. Pošto su drugovi iz Glavnog štaba odbili da odmah iza u na teren, riješili smo da ne zaoštravamo odnose s njima, ve da im ostavimo vremena da nam se pridruže. Do tada poslovima u štabu e se baviti grupa drugova iz partijskog rukovodstva.

Radosavljevi je imao da ostane u Skoplju i da posvršava kadrovske i organizacione poslove oko formiranja tre e i etvrte grupe odreda. Njegov je zadatak bio da vidi da li se može nešto preduzeti da se ubrza stvaranje odreda u rejonu Kumanova. Poslije toga trebalo je da se prebaci u rejon Ki eva, gdje bi radio kao instruktor pri partijskom rukovodstvu.

Ja sam planirao da se prebacim u Tetovo i da održim sastanak sa dijelom rukovodstva koje se nalazilo na teritoriji pod italijanskom okupacijom. Na sastanku bismo se dogovorili o organizovanju prve i druge grupe odreda, o smještaju Glavnog štaba i partijskog rukovodstva. .. Planirali smo da održimo i prvi sastanak Centralnog komiteta Komunisti ke partije Makedonije.

PRED MOJ ODLAZAK iz Skoplja ponovo sam se sastao sa Blgaranovom. Tog puta bio sam mnogo sigurniji u ono što sam govorio. Dobro sam upoznao situaciju, sagledao politiku bugarske Partije prema Makedoniji... Više nijesam kritikovao politiku koju vode u Bugarskoj, ali sam zato oštro napao politiku koju su sprovodili u Makedoniji.

— Pravilno je — po eo je Blgaranov — što si se najpre želeo upoznati sa situacijom u Makedoniji, pa tek onda preduzeti odgovaraju e mere. No, vreme je da nešto preduzemo ... Predlažem da se formira zajedni ko rukovodstvo u koje bi ušli sekretar makedonske organizacije i nas dvojica kao predstavnici bugarske i jugoslovenske Partije ... To bi bilo u skladu sa odlukom Kominterne da naše dve partije sara uju po pitanju Makedonije. Uostalom, radi toga sam i poslat u Makedoniju ...

— Ne prihvatam takvo rješenje — odgovorio sam brzo. — Ono ne odgovara duhu odluke; u njoj se govori samo o

potrebi saradnje dviju partija, ali se ne predviđaju nikakva koordinaciona tijela ... Predlažem da ovaj problem riješimo na ovaj način: vi ste predstavnik bugarske Partije pri našem Centralnom komitetu, a ja sam delegat tog komiteta; dakle, vi mi možete davati kritičke primjedbe i prijedloge, ja u njih razmotriti i o njima odlučiti... Jer makedonska organizacija se nalazi u sastavu naše Partije... njom rukovodi naš Centralni komitet...

Kako Blgaranov nije komentarisao odbijanje njegovog prijedloga, to sam nastavio:

— Uostalom, ne vidim mogućnost dublje saradnje između naše dvije partije... linije koje smo usvojili potpuno se razlikuju... vi smatrate da je težište borbe u gradovima, da treba voditi akcije za svakodnevne interese, organizovati borbene grupe radnika i pridobijati vojnike i oficire koji bi se aktivizirali kada dođe vrijeme za uzimanje vlasti... Mi smatramo da možete uspjeti samo ako Crvena armija u Bugarsku prije savezničkih armija... Težište borbe sada nije u gradovima, nego u planinama. Tamo treba stvarati i jačati partizanske odrede; obezbijediti njihovo preostajanje u krupne vojne jedinice sposobne da razbiju neprijateljske snage i oslobode gradove... Vi kopirate iskustva oktobarske revolucije... i to poslije četvrt vijeka... a mi koristimo nova iskustva i nove mogući koje nam pruža oslobođena zemlja... U takvim uslovima ograničene su mogućnosti saradnje.

Blgaranov je i dalje utao, a ja sam nastavljao u jednom dahu:

— Vaša djelatnost ovdje bila je u osnovi štetna... Naglašavali ste, istina, da makedonske organizacije treba da slijede liniju Komunističke partije Jugoslavije jer njoj organizaciono pripadaju; ali ste vješto koristili teritorijalnu udaljenost rukovodstva jugoslovenske Partije i političku nedoraslost pojedinih makedonskih rukovodstava i ako ste uspijevali da nametnete svoje stavove: da u Makedoniji nema uslova za razvoj narodnooslobodilačke borbe jer još nijesu izživljene iluzije u bugarske „oslobodiocima“; da komunisti ne treba da idu u šumu, već da je bolje da se javljaju u bugarsku vojsku; da neprijatelja treba natjerati da ide u šumu itd. Sve je to unosilo demoralizaciju među komuniste

i u narod, jer su se mnogi s pravom pitali zašto podnositi žrtve ako objektivno ne postoje uslovi za borbu ... Štetno je djelovalo i sijanje iluzija da je dovoljno oboriti vladu Borisa Filova pa da Makedonija bude slobodna... Takvi i mnogi drugi vaši stavovi bili su potpuno suprotni liniji naše Partije ... Saradnju možemo uspostaviti samo na potpuno novoj osnovi... Poite sa mnom i makedonskim rukovodstvom u planine! .. Pomognite nam da stvorimo makedonsku vojsku ...

Blgaranov, sve vrijeme utljiv i vrlo rezervisan, na jednom je živnuo:

— Ne, ne mogu ... moram odmah u Sofiju da referišem rukovodstvu o našem razgovoru.

Bilo je jasno da ne želi da nam se pridruži zato što ne vjeruje da ćemo uspjeti da organizujemo oružani ustanak. Vjerovatno je takvu našu orijentaciju ocjenjivao kao avanturizam.

Oprostili smo se dosta hladno.

OKO 20. MARTA pošao sam uskotra nom prugom do rudnika Raduše, gdje su njemački okupatori eksploatisali hromnu rudu. Sa mnom je bio jedan drug iz Tetova koji je trebalo da me prebaci preko granice i dovede do drugova iz rukovodstva koji su me čekali u Tetovu.

Iz Raduše smo oko 10 časova ujutro krenuli planinom prema granici. Ispod nas su se vidjeli rudnik i zgrade rudnika u kekciji. .. niko nas nije zaustavljao mada je bilo jasno da namjeravamo da ilegalno pređemo granicu. To je pokazivalo koliko je slaba okupatorska vlast.

Na vrh planine smo izbili za dana... granica je veoma blizu ... zašli smo dublje u šumu da sačekamo no ... granicu smo prešli u blizini Tetova.

U grad smo ušli kroz uske sokake... oni su iz vremena turskog ropstva. Smjestili smo se u jednu od tih „turskih“ kuća...

Trebalo je da održimo sastanak na kome bi se proglasilo formiranje makedonske Partije... njenog Centralnog komiteta ... Namjeravali smo da razmotrimo i sva pitanja, orga-



nizaciona i kadrovska, oko organizovanja prve i druge grupe odreda ... i pitanje smještaja Centralnog komiteta i Glavnog štaba.

Sastanku je trebalo da prisustvuju i drugovi koji su se nalazili na teritoriji pod bugarskom okupacijom. Me utim, nijesmo ih pozvali da ne bismo gubili u vremenu i nepotrebno ih izlagali riziku da padnu u ruke policiji... Tako nijesu prisustvovali Radosavljevi, Temelkovski i Aceva ... Prisustvovali su samo Cvetko Uzunovski, Kuzman Josifovski i Strahil Gigov... drugovi koji su bili odredeni da rade u centru ...

Sastali smo se na periferiji grada u jednoj kući u kojoj se moglo prići i iz vinograda. Došli su Josifovski, Gigov i Uzunovski; prvu dvojicu sam poznao još od prije rata, dok sam Uzunovskog prvi put vidio ... Josifovski je ostao onakav kakvog sam ga zapamtio još od vremena kada smo se sreli u Prilepu — tada su smijenili rukovodstvo sastavljeno od „starih komunista“; nijesu prihvatili da se rad Partije svede na prepričavanje „novosti iz meunarodne situacije“ ... On mi je tada izgledao miran i povučen, ali zato stabilan i postojan; bio sam siguran da ono što kaže mora biti i ostvareno ... Ni Gigov se nije izmijenio; on je bio jedan od onih komunista koji su robijali ali se po shvatanjima nijesu razlikovali od mladih — držao je korak s vremenom. U vrijeme moje borbe u Španiji, gdje je stekao vojno iskustvo i sposobnost da se nosi sa teškim zadacima... Ali, ostalo je u njemu nešto nedorečeno... No, u cjelini gledano, bio sam zadovoljan sastavom novog rukovodstva ... Sa Radosavljevima kao instruktorom oni su se mogli odgovoriti zadacima koji se pred njih postavljaju.

Ni omladinu nijesam zapostavio — predvidjeli smo formiranje novog rukovodstva. Taj zadatak smo povjerali Ljiljani Alovskoj; nju sam poznao takođe od prije rata; prenosila je partijski materijal za Makedoniju. Čim sam došao u Skoplje, potražio sam je i angažovao je na okupljanju komunista koji su za oružanu borbu. I taj zadatak je dobro izvršila ...

— Prema zaključku Centralnog komiteta KPJ treba da se oformi Komunistička partija Makedonije — po mojoj sam misli izlaganje... — Ona, razumljivo, ostaje i dalje u sa-

stavu Komunisti ke partije Jugoslavije... Ovaj korak je preduzet da bi se makedonskim komunistima olakšalo okupljanje naroda u borbi za osloboenje Makedonije... Meutim, to nikako ne bi smjelo da dovede do odvajanja te borbe od one koju vode ostali narodi Jugoslavije. Ukoliko bi do toga došlo, to bi dovelo do jaanja onih snaga koje se na unutrašnjem i na meunarodnom planu bore za obnovu stare Jugoslavije. Realno je o ekivati — nastavio sam — da emo kroz ovu borbu uspjeti da ostvarimo osloboenje onog dijela Makedonije koji se nalazio u sastavu stare Jugoslavije. Za taj cilj ne bori se samo makedonski nego i svi drugi narodi Jugoslavije... ukoliko je ta borba povezanija, utoliko postoje ve i izgledi za uspjeh. Štetne su tendencije — skrenuo sam pažnju — koje su postojale u prošlosti, da se pred narodom sakriva da je borba za slobodu Makedonije tijesno povezana sa sudbinom Jugoslavije. Ako pobijede reakcionarne snage u ostalim narodima, takvu sudbinu ne emo i izbje i ni makedonski narod... Ne smije se anatemišati Jugoslavija kao takva zbog toga što je u staroj Jugoslaviji vladao režim velikosrpske hegemonije... Mora se shvatiti da postoje dvije Jugoslavije: jedna koja treba da pripadne prošlosti, mada se za nju bore znatne snage na unutrašnjem i posebno na meunarodnom planu, i druga koja se ra a u narodnooslobodila koj borbi i za koju se bore znatne snage u svim narodima Jugoslavije. Ove snage su spremne da pomognu makedonskom narodu o ekuju i i od njega pomo... Sakrivanje istine od naroda, ma od koga dolazilo, nije u interesu makedonskog naroda...

Upoznao sam drugove i sa mjerama koje smo radi oživljavanja oružane borbe preduzeli na teritoriji pod bugarskom okupacijom. Pošto niko nije imao primjedbe, prešli smo na zadatke koji nas o ekuju na teritoriji pod italijanskom okupacijom...

Upravo kada smo bili u toku te diskusije, upao je naš doma in i usplahirenim glasom rekao da je ku a po svojoj prilici opkoljena jer iz vinograda se uju glasovi i vidi se svjetlucaje džepnih lampi... Nijesmo mnogo oklijevali; brzo smo se prebacili preko visoke ograde u dvorište susjedne ku e. Ali, kako je pomr ina bila gusta kao tijesto, nagazili smo na neke limene kante i tako stvorili buku koja

je izazvala lavež pasa! Po eše se otvarati prozori na okolnim kućama, a bunovni ljudi su se pitali šta se to dešava. Otvorila su se i vrata kuće u kojoj smo se dvorištu nalazili... na pragu se pojaviše muškarac i žena. Bez oklijevanja sam im prišao i glasom koji je trebalo da zvuči mirno zamolio ih da mi pokažu kuda se izlazi na ulicu jer smo zalutali! Bez riječi su otvorili kapiju i pustili nas na ulicu. Nijesu me čak ni zapitali ko sam i kako sam zalutao u tu dvorište. Očigledno, shvatili su da se ne radi o lopovima i provalnicima, nego o ljudima koji se kriju od okupatorske vlasti i koje je policija iznenadila.

Kasnije sam se raspitivao kako je moguće da nas niko iz okolnih zgrada nije prijavio policiji. Objasnili su mi da se me u makedonskim stanovništvom teško mogu naći i špijuni i sluge okupatora.

Diskusiju smo nastavili poslije dva dana, naravno — u drugoj kući. Ocjene drugova o stanju na području pod italijanskom okupacijom su se u osnovi poklapale sa zaključcima do kojih sam došao za vrijeme boravka u Skoplju: makedonsko stanovništvo je u cjelini spremno da podrži oružanu borbu; njegov položaj u uslovima italijansko-albanske okupacije se znatno pogoršao u političkom i ekonomskom pogledu. Nijesu se pojavili ni znaci demoralizacije, što se obično javlja u uslovima kada se pretrpi poraz. Ovdje nije ni bilo pokušaja da se organizuje oružana borba. Spremnost naroda da se priključi i partizanskim odredima zavisi od toga koliko će ti odredi imati uspjeha u svojim akcijama...

Položaj albanskog stanovništva se korjenito promijenio pripajanjem ovih krajeva Albaniji. Vlast u selima i gradovima nalazila se u rukama Albanaca. Albanskim jezikom se slobodno govori u školama, nadležnostima, na ulici... Istina, stvarna vlast se nalazi u rukama italijanskih okupatora, ali to nije mnogo uočiivo za mase, koje jedino vide da se mnogo promijenilo u odnosu na stanje u staroj Jugoslaviji — tada su bili obespravljeni, a sada imaju vlast. ... Zato je teško pokrenuti narod da se bori za promjenu stanja; on se, naime, boji da će se vratiti stanje koje je postojalo u staroj Jugoslaviji, da će opet biti obespravljen... Ne prihvata se čak ni nova Jugoslavija u kojoj bi Albanci bili ravnopravni sa

- ostalim narodima Jugoslavije! I'pak im je bliže ono što je okupator u inio uklju uju i ih u Albaniju.

Nije mi bilo jasno kako pri i Albancima, kako ih privu i u narodnooslobodila ku borbu. Odlu io sam da na to odgovorim kasnije, kada budemo imali više iskustva. Za sada je bitno izbjegavati sukobe sa Albancima, napadati italijanske okupatore i, naravno, braniti se ako nas napadnu albanske snage ...

IZ TETOVA SAM KRENUO za Kosovo i Metohiju. Put je bio dug i pun opasnosti: automobilom sam morao da pro em kroz Debar, Elbasan, Tiranu i Skadar da bih na kraju stigao u Prizren i Gnjilane! Na ulazu i izlazu iz svakog grada, kao i na raskrscicama drumova, italijanski okupatori su postavili kontrolne punktove da bi pretresali i legitimisali svakog putnika. Da stvar bude još teža po mene, nijesam znao ni jedan jezik kojim se govorilo na tim području jima — ni albanski, ni italijanski, ni bugarski ni makedonski! Ako me nešto zapitaju prilikom legitimisanja, mogu se na i u teškoj situaciji. Da bih donekle otklonio tu opasnost, dao sam da mi se izradi lažna legitimacija: postao sam Makelarski, Makedonac iz Debra. U stvari, to je ime brata moga pratioca; on je kao dijete emigrirao u Bugarsku i sada se, navodno, vratio u Makedoniju; legitimacija je uredno zavedena u službene knjige; to je u inio Mehmed Hodža, tadašnji prefekt u Debru, ina e pripadnik narodnooslobodila kog pokreta ...

Ako bi me na putu uhapsili i provjeravali moj identitet u Debru, dobili bi odgovor da sam lojalan građanin i da nijesam sumnjiv. Ra unao sam da bi se time zadovoljili i da ne bi tražili podatke od bugarskih vlasti na ijoj sam teritoriji, navodno, nekad živio ...

Moj pratilac je dobro znao albanski i makedonski jezik i trebalo je da odgovara umjesto mene ako bi me okupatorske vlasti nešto pitale prilikom kontrole na putu.

Za divno udo, iako su nas legitimisali na svakom kontrolnom punktu, niko nas nije ništa zapitao! To se ponovilo i kada smo se istim putem vra ali za Makedoniju!

U Elbasanu smo prekinuli put; krenuli smo pješice u obližnje planine. U selu Ljabinotu sastao sam se sa novim rukovodstvom albanske Partije. Tek je bila završena Prva partijska konferencija; na njoj je izabran Centralni komitet. To je bio krupan uspjeh naših rukovode ih ljudi, Miladina Popovi a\* i Dušana Mugoše; oni su izvjesno vrijeme boravili u Albaniji i uspjeli su da od raznih me usobno nepovezanih grupa marksista stvore jedinstvenu partiju ... Tu sam našao, pored Miladina, i Blaža Jovanovi a; on je prisustvovao konferenciji kao delegat naše Partije. Od albanskog rukovodstva bili su prisutni Enver Hodža, Imer Dišnica i drugi, ve inom intelektualci. Nije bilo ni jednog radnika! To sam rekao Miladinu, ali on mi je objasnio da nijesu mogli izabrati radnika za generalnog sekretara; nijesu imali takvog radnika; jedan takav nalazi se u zatvoru; osu en je na smrt; najbolji je komunista kojim raspolaže albanska Partija; njega su izabrali za organizacionog sekretara. Kasnije sam doznao da se radilo o Ko i Dzodzeu ...

U selu Ljabinotu sam boravio nekoliko dana. Za to vrijeme dogovorili smo se o saradnji duž naših granica. Iskoristio sam vrijeme da što više saznam i o stanju na Kosovu i Metohiji.

U PRIZREN SAM STIGAO pred sam policijski as. Smjestili su me u jednu ku u gdje se ve nalazilo nekoliko drugova. Svi su bili naoružani; sklonili su se tu jer ih niko drugi u gradu nije htio primiti. Bio je to prosto lov na komuniste i pripadnike narodnooslobo ila kog pokreta: ko bi bio uhva en da krije komuniste, tome je ku a spaljivana i itava porodica likvidirana!

Našavši se u društvu ljudi koji su se krili od policije, spremni da oružjem brane svoje živote ako budu otkriveni, shvatio sam da mi moja legitimacija ne e mnogo vrijediti. Stoga sam pola u šali, a pola u zbilji rekao:

**\* Instruktor CK KPJ, poslat još 1941. godine u Albaniju da pomogne borbu albanskog naroda protiv okupatora. Poginuo na Kosovu 1945. godine kao žrtva atentata koji su izvršili lanovi ekstremisti ke organizacije „Bali Kombetar“ (prim. red.).**

— Ako ostanem živ ove noći, prekidam sve veze s vama ... vi ste ilegalci, a uz to naoružani! A ja sam „lojalan“ trgovac iz Debra ... Zato ne u s vama da imam nikakve veze! Ako nema drugog stana, idem u hotel...

Svi smo se smijali. Raspoloženje je bilo vedro, uprkos veoma teškom položaju u kome smo se nalazili. Poslije smo prešli na ozbiljne razgovore koji su trajali do duboko u noć. Oni su me upoznavali sa stanjem u Prizrenu i Metohiji, a ja sam im priao o našoj vojsci, slobodnoj teritoriji, drugu Titu ... Na kraju sam ih upozorio:

— Ne treba da se na jednom mjestu okupljate... i to naoružani! Izlažete opasnosti i sebe i porodicu koja vas prima.

— Drugog izlaza nemamo — odgovorili su mi. — U Prizrenu besni takva reakcija da niko nije spreman da nas primi.

— A zašto se sakrivete u gradu? Sto ne izaete na Saru i ne organizujete tamo partizanski odred?

— Pa na Sari postoji partizanski odred — odgovorili su u glas.

— Utoliko prije treba da izaete u partizane! Zašto ekate u ovoj rupi da bi na koncu izginuli u neravnoj borbi? Ako izaete na Saru, možete da nanese neprijatelju velike gubitke, a da ve ina od vas ipak sa uva živote.

— A pozadina? — žustro su mi upali u riječ. — Zar emo dozvoliti da bude prepuštena sama sebi. Mi smo komunisti i ne smemo žaliti ako poginemo ...

— Stotine mladih a i djevojaka e stupiti u naše redove samo ako vi u partizanima po nete nanositi ozbiljnije gubitke okupatorskim snagama — upozorio sam moje sagovornike. — Zato ne treba sada mnogo da brinete o pozadini! Osnovni zadatak je da se organizuju partizanski odredi i da po ne oružana borba u svim krajevima gdje za to postoje uslovi. Tada e se moći raditi i u pozadini! A što se ti e vaše spremnosti da date živote, ja u nju ne sumnjam ... ali zadatak komunista nije da poginu, nego da ostanu živi i da nanesu što teže gubitke neprijateljskim snagama... Poginuti je lako! Treba malo više smjelosti i odvažnosti... mnogo teže je ostati živ i tu i neprijatelja.

Nijesam bio sasvim siguran da sam ih ubijedio u ispravnost mojih riječi, te sam nastavio:

— Procijenite sami da li ste ve u štetu nanijeli okupatoru ili našem pokretu kada ste organizovali diverzije, likvidiranje špijuna i druge akcije u pozadini! Zar nije okupator na svaku vašu akciju odgovarao masovnim strijeljanjem komunista i interniranjem srpskog i crnogorskog stanovništva? Zar time nije spriječeno da se organizuju masovni partizanski odredi koji bi mogli nanositi okupatoru ozbiljne gubitke? Stoga se nemojte kolebati... vaše mjesto je na Sari... tamo biste mogli biti za dva-tri dana ...

Sljedećeg dana smo se rastali. Ja sam otišao u drugi stan, a oni, kako sam kasnije obaviješten, krenuli su poslije dva dana na Saru.

U novom stanu održao sam prvi sastanak sa Milijom Kovačevićem, članom oblasnog rukovodstva. Od njega sam saznao da se Boro Vukmirović i Ramiz Sadiku, sekretar i član oblasnog rukovodstva, nalaze u Gjakovici. Upravo tog jutra stiglo je od njih pismo u kojem su javljali da se više ne mogu održati u Gjakovici; zahtijevali su da im se odmah pošalje auto kako bi se prebacili u Prizren. Pismo se završavalo dramatičnim upozorenjem: „Stanje je ovde do te mere kritično da ćemo morati krenuti pešice za Prizren ako nam ne pošaljete auto“.

Odmah smo im poslali auto kojim sam došao iz Elbasana. Sa šoferom je pošla i Milijina žena, Vidra, jer je ona znala kuću u kojoj su se skrili Boro i Ramiz. Uspjela je da se sastane sa njima; dogovorili su se da oni izađu iz grada pred policijski nasrtaj, a na ugovorenom mjestu izvan grada čekaju ih automobil. Međutim, Boro i Ramiz nijesu došli na ugovoreno mjesto i Vidra se vratila neobavljena posla. Ni ona ni šofer nijesu znali šta se dogodilo; jedino su čuli pucnjavu u vrijeme kada je trebalo da se Boro i Ramiz pojave... Pretpostavljali smo da su ubijeni ili uhapšeni ukoliko im nije uspjelo da pobjegnu.

Poslije nekoliko dana smo saznali da je pucnjava bila u vezi sa njima: dok su prolazili gradskim ulicama, policija ih je prepoznala i otvorila vatru... uhvatili su ih ranjene i sljedećeg dana ubili na putu prema Prizrenu. To je bio ozbiljan gubitak za otporan pokret na Kosovu i Metohiji. Nji-

hovich strijeljanjem ostala su na slobodi još svega tri lana oblasnog rukovodstva.

U takvoj situaciji nije mi preostajalo ništa drugo nego da odem u Gnjilane i da se sastanem još sa Pavlom Jovičevićem, tako i članom oblasnog rukovodstva. Pošto sam sa njim razmotrio stanje na Kosovu i Metohiji, vratio sam se u Prizren i iskoristio boravak u gradu za stvaranje plana oživljavanja narodnooslobodilačke borbe na tom području.

ZANESEN OZBILJNIM POSLOVIMA, za uha jednog dana djevojačke glasove kako u bašti pjevaju meni poznatu melodiju. Pjevale su tihim glasom i nijesam čuo riječi, te se nikako nijesam mogao sjetiti koja je to pjesma. Nastojao sam da odvratim pažnju od toga i da radim svoj posao. Ali pjesma je bivala sve jača i glasnija! Najzad sam razaznao dobro poznate riječi: „Na barikade, proleterii!...”

Uplašio sam se. Odmah sam pozvao klerku moje „gazdarice”, gimnazijalku, inače skojevku:

— Ko to pjeva dolje u bašti?

— Pa mi pjevamo — odgovorila je naivno. — Došla je Mileva sa nekim drugaricama... Raspoloženje je prazničko ... pjevamo!

Iznenadio sam se. Mileva je član Partije i morala bi da se odgovornije ponaša. Zar ne zna da to pjevanje može privući policiju i dovesti do hapšenja svih nas? Posebno bi morala znati da se tako ne smije ponašati u bašti kuće gdje se ja nalazim. Nijesam htio da o tome govorim sa tom djevojkom, već sam joj dosta oštro rekao:

— Idi dolje i reci Milevi da odmah prekine sa pjevanjem revolucionarnih pjesama... Kaži da joj to ja poručujem!

Djevojka je otišla i za trenutak pjesma je prestala, da bi se malo kasnije još snažnije zaorila! Cijelo dvorište je grmjelo ili se meni tako pričinjavalo. To me je strašno razbjesnilo. Ponovo sam pozvao „gazdaricu” klerku i rekao joj da Mileva smjesti dođe kod mene u sobu.

Pjesma se utišala i Mileva je veselo utrčala u sobu.



— Jesi li poludjela? — ljutito sam joj podviknuo. — Otkuda ti ideja da pjevaš revolucionarne pjesme, i to u bašti ku e gdje ja stanujem.

— Pa, druže, meni se danas pjeva — bezbrižno je odgovorila. — Ako za to treba da se ide u zatvor, ja u i i... i tamo u pjevati... Moram pustiti srcu na volju ... tako sam danas raspoložena... ne mogu da utim!

Slušaju i te rije i, udno sam se osje ao. Htio bih da se ljutim, a ne mogu! Ova omladina je puna oduševljenja, spremna na žrtve — i gdje treba i gdje ne treba. A ja se brinem da li emo imati ljude koji e oživiti narodnooslobodila ku borbu na ovom podru ju! Dok sam o tome razmišljao, djevojka me je posmatrala. Vjerovatno se pitala šta se to dešava sa mnom. Najizad sam se prenuo i dosta strogo rekao:

— Mene se ne ti e što ti želiš da dopadneš zatvora... uostalom, možeš da radiš šta ho eš... ali, da znaš, ja ne u da idem u zatvor zbog tvoje gluposti! Ja nemam pravo da dozvolim sebi da budem uhapšen zbog tvog trenutnog raspoloženja ... to mi ne dozvoljava povjereni zadatak ...

Najzad je shvatila. Bar tako se meni u inilo iako ništa nije rekla. Otišla je oborene glave, kao ak kome je održana pridika.

Pjesma se više nije ula . . . mogao sam mirno da nastavim sa radom.

USLOVI ZA ORUŽANU BORBUNa Kosovu i Metohiji bili su nepovoljniji nego u bilo kom drugom kraju zemlje. Teren je ravni arski, opkoljen visokim planinama, što otežava manevrisanje ... Stanje je bilo pogoršano time što se albansko stanovništvo držalo neprijateljski prema partizanima, a ono sa injava preko tri etvrtine ukupnog stanovništva .. .

Okupatori su uspjeli da pridobiju albansko stanovništvo pripojivši Metohiju i jedan dio Kosova Albaniji; lokalnu vlast u selima i gradovima predali su Albancima, uveden je albanski jezik ...

Albansko stanovništvo je ostalo nepovjerljivo prema svima koji se bore za uspostavljanje Jugoslavije, bez obzira na

1to da li je u pitanju stara ili nova Jugoslavija. U njihovim lo ima to je manje nego što su dobili od okupatora...

Srpsko i crnogorsko stanovništvo, pak, našlo se u položaju karakterističnom za Albance u staroj Jugoslaviji. Otuđa je masovno prišlo narodnooslobodilačkom pokretu. Ali spremnost za borbu nije mogla dati odgovarajuće rezultate jer su Srbi i Crnogorci malobrojni u odnosu na albansko stanovništvo.

Takva je bila situacija na Kosovu i Metohiji poslije dolaska okupatora i pripajanja te oblasti Albaniji...

Želio sam da saznam šta je preduzimalo rukovodstvo i uspio sam da dođem do sljedećih podataka:

Preko tri hiljade Srba i Crnogoraca javilo se za odlazak u partizane. U tom pogledu tačan je bio podatak iz izvješćaja upućenog Titu. Ali, rukovodstvo je smatralo da nijesu sazreli uslovi za oružanu borbu. Zato je odlučeno da se ljudstvo organizuje po četama i bataljonima i da ostane kod svojih kuća sve dok ne dođe vrijeme da se stupi u akciju.

U međuvremenu se prišlo diverzijama i sabotажama, likvidiranju špijuna... To je dalo negativne rezultate: diverzije i atentati izazvali su masovne represalije okupatora; pohapšeni su i otjerani u logore gotovo svi koji su se prijavili za partizanske odrede. Pale su dragocjene žrtve... To je dovelo do demoralizacije naroda.

Međutim, da su četete i bataljoni stupili u akciju, posljedice bi bile još teže! Žrtve bi bile mnogo veće, a odredi bi bili brzo likvidirani. Ne treba zaboraviti da je većina stanovništva bila neprijateljski raspoložena, a uz to i naoružana.

Ni iz procjene raspoloženja albanskog stanovništva, posebno inteligencije, rukovodstvo nije izvuklo pravilne zaključke. Tačno je da je albansko stanovništvo bilo na strani okupatora u početku ustanka, ali naporedo sa razvojem borbi na glavnim frontovima saveznika raspoloženje se mijenjalo. Inteligencija je shvatala da nije dobro povezati sudbinu albanskog stanovništva sa sudbinom Hitlerove Njemačke. Tako je došlo do diferencijacije: jedan dio inteligencije se okrenuo protiv okupatora i to objektivno slabi njegove pozicije. Umjesto da to shvati i uspostavi saradnju sa krugovima koji se odvajaju od okupatora, rukovodstvo ih sve proglašava nacionalistima.

Rukovodstvo nije znalo iskoristiti ni otpor koji je albansko stanovništvo pružalo mjerama okupatora (porezi, dažbine). Ono je uporno ostalo na principu da oni koji ne prihvataju oružanu borbu protiv okupatora nijesu pristalice narodnooslobodila kog pokreta. Takav stav je objektivno koristio okupatorima...

STO SAM SE VIŠE UPOZNAVAO sa stanjem na Kosovu i Metohiji, postajalo mi je jasnije šta treba preduzeti da bi se razvila oružana borba. Stvaranje partizanskih odreda na tom području još nije dolazilo u obzir. Raspoloženje veine stanovništva, a ni prilike na terenu nijesu tome pogodovali. Zato sam odlučio da partizanske odrede sa tog područja formiramo u granicama rejonima prema Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i Albaniji.

Smatrao sam da je za uspjeh naše revolucije mnogo važnije da naše snage pobijede u Srbiji, a posebno u Makedoniji, koja se može naći na pravcu nadiranja saveznih armija ukoliko bi se one iskrcale u Grčku. U slučaju da naše snage u Makedoniji ne bi mogle da se razraunaju sa okupatorima, nije isključeno da saveznici to uzmu kao izgovor za prelazak na našu teritoriju. Ukoliko bi do toga došlo, saveznici bi se pokušali miješati u naše unutrašnje stvari, oko kojih bi se okupile snage starog poretka, od kojih bi organizovanosti zavisio stepen miješanja saveznika... Stoga je bilo važno da ojačaju naše snage da same poraze okupatora u Makedoniji. Isto tako je bilo nužno da razbijemo etničke snage u Srbiji jer su se one javljale kao predstavnici „legaliteta i kontinuiteta vlasti“, spremni da zahtijevaju razoružanje partizana ukoliko dobiju vlast od saveznika!

Takva opasnost nije prijetila od kvislinških snaga na Kosovu i Metohiji. Čak i da ostanu kompaktne do kraja rata, one se ne mogu pojaviti kao snage „legaliteta i kontinuiteta vlasti“ jer im je cijela aktivnost za vrijeme okupacije bila usmjerena protiv saveznika i opstanka Jugoslavije kao države. Najzad, imamo istu situaciju u Srbiji i Makedoniji, biće u stanju da mobilizujemo znatne snage i da zajedno sa kosovskim i metohijskim odredima koji se budu u me-

vremenu formirali razbijemo kvislinške snage na Kosovu i Metohiji.

Donio sam odluku da svi sa Kosova koji žele da se bore protiv okupatora odlaze prema Jablanici i Vranju, gdje se uz pomoć Prvog i Drugog južnomoravskog odreda formirati kosovski odredi sa zadatkom da kasnije prodru prema Kosovu ... Isto sam učinio i u odnosu na Metohiju; naredio sam da se formiraju odredi na Šari i u okolini koj Malesiji i da u osloncu na albanske odrede prodiru na područje Metohije.

Da bi se pokrenulo albansko stanovništvo, odlučio sam da formiramo posebne albanske odrede, koji bi nosili nacionalnu albansku zastavu sa petokrakom zvijezdom i bili pod komandom Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju.

Što se tiče pitanja granice i pitanja samoopredjeljenja naroda tog područja, to smo ostavili da se rješava poslije oslobođenja, kada okupatori budu razbijeni. Smatrali smo da je u datom trenutku najvažnije da preduzmemo sve da narodnooslobodilački pokret u Albaniji i Jugoslaviji saraduju međusobno.

## GLAVA XI

### BALKANSKA SARADNJA

*utljivi predstavnik KP Gr ke • U Glavnom štabu KLAS •  
Otvoren dijalog sa delegatom KP Gr ke A. Džimasom • Iza-  
zov engleskom generalu • Kako je ro ena ideja o formiranju  
balkanskog štaba • Razmah narodnooslobodila ke borbe u  
Makedoniji i sastanak CK KP Makedonije u Prespi od 2.  
avgusta 1943. godine • Sa Ko i Dzodzeom ponovo u Gr koj  
na razgovorima sa rukovodstvom KP Gr ke • Odazivam se  
pozivu Ko i Dzodzea da posjetim rukovodstvo KP Albanije •  
Dramati an sastanak CK KP Albanije i moje mišljenje o  
situaciji u Albaniji i o liniji KP Albanije • Povratak u  
Makedoniju*

PO POVRATKU SA KOSOVA sastao sam se sa make-  
donskim rukovodstvom u partizanskoj bazi „Lopušnik“ u  
brdima iznad Ki eva. Pošto smo pretresli šta je u injeno za  
vrijeme mog odsustva, izvršena je procjena situacije i po-  
dijeljeni novi zadaci. Potom sam krenuo za Gr ku. Put me  
je vodio kroz selo Kucake, blizu Kor e, gdje se nalazilo  
albansko rukovodstvo. Odlu io sam da svratim do njih. Sa  
mnom su bili Milica i radio-telegrafista Vasko; njihov je  
zadatak bio da naprave radio-stanicu radi povezivanja sa  
našim Vrhovnim štabom.

Tu sam saznao da je na gr ko-albansku granicu došao  
predstavnik KP Gr ke i da traži vezu sa rukovodstvom KPJ.  
Obradovao sam se što mi se pruža prilika da uspostavim  
kontakt sa gr kom Partijom. Odmah sam krenuo prema  
granici i sastao se sa njenim predstavnikom. Ali ve pri  
prvom susretu ustanovio sam da nešto nije u redu sa tim  
ovjekom — ništa nije govorio o situaciji u Gr koj, nije htio

da kaže ni da li je u rukovodstvu Partije, već je stalno ponavljao da ima zadatak da se poveže sa Kominternom...

Bio sam razočaran: toliki put sam prevalio i toliko truda uložio da uspostavim tu vezu... Ali drugog izlaza nije bilo: moja je dužnost da mu pomognem da uspostavi vezu ...

Kako je tih dana radio-„Slobodna Jugoslavija" prenosio izvještaj našeg Vrhovnog štaba da su naše jedinice oslobodile Beograd kod Podgorice, odlučio sam da se preko Skadra probijem do Vrhovnog štaba. Ako nam to uspije, grčki predstavnik će moći da uspostavi vezu sa Kominternom preko radio-stanice Vrhovnog štaba, a ja ću moći da upoznam Vrhovni štab sa stanjem na ovom području i da dobijem nova uputstva.

Spustili smo se u Korčulu i angažovali šofera koji je bio član albanske Partije. Autom smo pošli prema Skadru. Uz put smo se zadržavali u Elbasanu i Tirani; tu smo bili smješteni u velike i udobne kuće bogatih ljudi i begova koji su pomagali narodnooslobodilački pokret Albanije. Bio sam veoma zadovoljan takvim smještajem; poslije toliko vremena mogao sam da spavam na udobnim i istim krevetima. Ali Grk je stalno gunđao da u albanskoj Partiji nema proletarijata, već samo buržoazije i begova ...

Pokušao sam mu razjasniti da je to dobro i da narodnooslobodilački pokret treba da obuhvata bezmalo cijelo stanovništvo, ali nijesam imao uspjeha.

U Skadru je ipak promijenio mišljenje: narodnooslobodilački pokret je imao simpatizere samo među siromašnim slojevima. Stoga su nas smjestili kod jednog siromašnog radnika. On nas je, istina, ugostio svim što je imao; uveče nam je prostro neke jastuke i ponjave na pod. Legli smo, ali nijesmo mogli zaspati. ... pojavili su se milioni stjenica! Cijelu noć smo polijevali vodom pod da stjenice ne bi došle do nas, ali one su padale sa tavanice ... Nijesmo otklopili. Grk je stalno huktao, a ja sam ga peckao:

— Pa, htio si proletarijat! Evo sada ga imaš u originalu ...

Sjutradan sam saznao da su sve veze sa Crnom Gorom prekinute zbog neprijateljske ofanzive. Tako su propali izgledi da se probijemo do našeg Vrhovnog štaba. Vratili

smo se u sjedište albanskog rukovodstva; tu me je ekalo novo iznenađenje: poruka Glavnog štaba ELAS\* kojom javljaju da Grigorija nije delegat KP Grčke, ak ni član Partije! Poslat je jedino da uspostavi vezu sa Kominternom, a za razgovore o saradnji nema ovlaštenja! Stoga me pozivaju da opet dođem u Grčku ...

NA GRČKOJ GRANICI me je dočekala partizanska patrola koja je imala zadatak da me otprati do Glavnog štaba ELAS, smještenog u tesalijskom mjestu Kastanja. Sa patrolom je bio i jedan mladi engleski oficir; rekao je da je došao da me pozdravi u ime generala Edija, predstavnika savezne komande za Srednji istok pri Glavnom štabu ELAS. Saopštio mi je da engleski general želi da razgovara sa mnom kada stignemo u Glavni štab. Ljubaznu ponudu mladog engleskog oficira veoma sam grubo odbio:

— Nemam šta da razgovaram ni s vama ni s vašim generalom! Vi se u mojoj zemlji borite zajedno sa Nijemcima protiv naše vojske... dok tako postupate, ne možemo imati nikakve kontakte ...

Nije očekivao takvu reakciju i o igledno se zbio. Nije uspio čak ni da protestuje protiv mojih grubosti... jednostavno se izgubio.

Poslije dva-tri dana putovanja stigli smo u mjesto Kastanja. Sastao sam se sa članovima Glavnog štaba, koji je, kao i svi štabovi grčkog pokreta, imao tri člana: jedan je morao obavezno biti oficir stare vojske koji se priključio partizanima — u Glavnom štabu to je bio pukovnik Sarafis. Drugi član je biran iz redova organizatora partizanskih odreda; kako je Haris Veluhiotis bio organizator prvog partizanskog odreda u Grčkoj, to je postao drugi član Glavnog štaba. Treći član je, pak, predstavljao EAM\*\*, svenarodnu organizaciju koja je, pored Komunističke partije, okupljala neke progresivne demokratske organizacije. Predstavnik

\* KLAS — Grčka narodnooslobodilačka vojska (prim. red.).

\*\* EAM — Grčka narodnooslobodilačka fronta (prim. red.).

EAM u Glavnom štabu bio je Andrea Džimas, koji je u razgovorima vodio glavnu riječ, dok su Sarafis i Veluhtiotis uglavnom slušali dijalog između njega i mene.

UPOZNAJU I ME SA RAZVOJEM borbe u Grčkoj, Džimas je odmah naglasio da je pojava partizanskih odreda došla prije kao rezultat spontanosti... pojedini komunisti su pred terorom okupatora bježali u planine Rumelije, Tesalijske, Epira, Makedonije. Seljaci su ih primali veoma dobro; pružali su im svaku pomoć u hrani, odjeću i obavještenjima o kretanju neprijatelja; komunisti su pokušavali stvarati oružane odrede; seljaci su im masovno prilazili. Tako je oružana borba otpočela mimo rukovodstva Partije...

Smatrao sam za potrebno da ga prekinem i da objasnim da se kod nas proces organizovanja oružane borbe upravo obrnuto razvijao: rukovodstvo Partije je od samog početka držalo sve u svojim rukama.

Džimas je nastavio sa svojim izlaganjem: partizanski odredi su sastavljeni pretežno od seljaka; radnici su ostali u gradovima; oni štrajkovima, demonstracijama i sličnim akcijama nastoje da dezorganizuju vlast okupatora u pozadini.

Nije mi mnogo trebalo da shvatim da se grčki drugovi još pridržavaju puteva kojima su se razvijale revolucije u prvim decenijama XX vijeka... u vrijeme prve i druge ruske revolucije. Stoga sam naglasio da se od tog vremena mnogo šta promijenilo; što je nekada bilo ispravno ne mora u sadašnjim uslovima davati željene rezultate; može čak dovesti do toga da se izgubi šansa koja se rijetko pruža i da se doživi poraz. Da bih to dokumentovao, iznio sam naša iskustva iz partizanskog ratovanja, naglašavajući i da se u našim odredima, pored seljaka, masovno nalaze i radnici, komunisti...

Džimas nije odgovarao na moje primjedbe; ponovio je da se rukovodstvo Partije nalazi u Atini, a rukovodeći ljudi su raspoređeni u Atini, Pireju, Solunu i drugim velikim gradovima; u partizanskim odredima ih nema! Na kraju, kao da se pravda, Džimas je rekao da se partizani u Grčkoj



ne bore za vlast, ve jedino žele da istjeraju okupatora i omogu e narodu da izabere vlast kakvu želi.

Nijesam se mogao uzdržati i žu no sam reagovao:

— Svi mi stojimo na stanovištu da e se pitanje vlasti rješavati poslije oslobo enja zemlje i da se sada treba boriti samo za istjerivanje okupatora... Ali, mi nijesmo naivni! Ako dopustimo da poslije oslobo enja zemlje vlast uspostave kralj i izbjegli ka vlada i da oni sprovode izbore, jasno je da je revolucija izgubljena. Jer, onaj ko drži vlast, taj može da ra una na uspjeh... Zato mi ve sada izgra-  
ujemo vojsku koja ima zadatak ne samo da istjera okupatora nego i da sprije i nametanje stare vlasti... A u toku same borbe izgra ujemo novu vlast koja e sprovesti izbore u oslobo enoj zemlji. .. Moramo na svaki na in obezbijediti uspjeh revolucije.

— Na našoj oslobo enoj teritoriji ne postoji nikakva vlast — odgovorio je Džimas. — Stara vlast je razbijena, a novu nijesmo ni stvarali; postoje samo sudovi koji rješavaju sporove me u stanovništvom... Ne treba davati argumente reakciji da se mi borimo za vlast.

Dok je Džimas govorio, sjetio sam se poruke koju smo dobili iz Moskve još u po etku ustanka; u njoj je stajalo da borba treba da se vodi samo za oslobo enje zemlje od okupatora ... Postalo mi je jasno da se gr ki drugovi striktno pridržavaju te poruke. Mi se nje nijesmo pridržavali jer bi takva orijentacija dovela do toga da narod iskrvavi u borbi, a da na kraju drugi uberu plodove borbe.

— Upravo da bismo obezbijedili što efikasniju borbu protiv okupatora, moramo se u toku borbe izboriti za formiranje nove, narodne vlasti; jedno bez drugoga ne e i i — ponovo sam intervenisao.

itavo vrijeme posmatrao sam sagovornike trude i se da po izrazima njihovih lica doznam šta misle o mome izlaganju. Sarafis se držao dostojanstveno; slušao me je pažljivo, ali nijesam znao da li se slaže sa mnom. Haris Veluhiotis je, o igledno, podržavao sve što sam govorio; on nije ni pokušavao da sakrije svoje raspoloženje. Džimas se trudio da ostavi utisak neutralnog, objektivnog ovjeka, ali ni on nije mogao sakriti da prihvata moje poglede.

— Da nam se ne bi prigovorilo kako stvaramo komunisti ku vojsku, zabranili smo da se javno ita komunisti ki materijal, da se pevaju komunisti ke pesme, da se pozdravlja stisnutom pesnicom — nastavio je Džimas.

— Kod nas je upravo obrnuto — ponovo sam ga prekinuo. — Materijale koje izdaje Partija svako može javno da ita. Na zborovima legalno istupaju predstavnici Komunisti ke partije. Zvani ni pozdrav u vojsci je stisnuta pesnica ... na priredbama se pjeva Internacionala... Mi smo pošli od toga da je Partija stvarni organizator narodnooslobodila ke borbe i da to ne treba kriti od naroda. Treba svakoga privikavati da je Partija izvojevala legalnost i da ne želi od toga odstupiti...

— Gr ka se nalazi u specifi nom položaju — objašnjavao je Džimas. — Interesi i uticaj Engleske su dominantni. Zbog toga od velikih saveznika popularišemo samo Englesku ...

— I vi mislite da ete uspjeti da prevarite Engleze? — reagovao sam, kao obi no, vrlo neposredno. — Ako to mislite, grdno se varate! To može dovesti samo do demoralizacije boraca i naroda. Vi pišete u jednom proglasu „da e se Gr ka osloboditi pod engleskom zastavom". Ne mogu a da se ne zapitam kakvo e biti to „oslobo enje". Njema ki okupatori e biti protjerani. Ali e do i engleska vojska. S njom e do i kralj i vlada. Ona e u ime principa legaliteta i kontinuiteta uspostaviti staru vlast. Ako stvari tako stoje, onda u najmanju ruku ne treba lakomisleno davati izjave o „oslobodila koj" misiji engleske vojske... Sto se ti e nas, mi ne krijemo simpatije prema Sovjetskom Savezu; popularišemo njihove uspjehe; isti emo da u toj zemlji nema kapitalista i veleposjednika; radnici su osloboeni. Sovjetski Savez e nam pomo i da se oslobodimo od okupatora i da se više nikad ne povrati stara vlast.

Veluhiotis je sav treperio; nije se mogao uzdržati od vidnog odobravanja, za razliku od druge dvojice sagovornika.

— Našu vojsku stavili smo pod komandu savezni ke komande za Srednji istok — opet se oglasio Džimas. — Njihov predstavnik, general Edi, nalazi se pri našem štabu, a oficiri za vezu su pridodati svakoj našoj jedinici. Od te

komande primamo nare enja o akcijama koje treba da izvodimo; oni snabdevaju našu vojsku hranom, ode om, novcem (zlatom), oružjem, municijom i drugim potrebama za vo enje borbe. Istina, oružja nam veoma malo šalju. Gotovo ništa ...

— A da li vodite ofanzivne akcije radi osloDa anja gradova i teritorija ili se ograni avate na defanzivne akcije, na izvo enje diverzija? — postavio sam pitanje.

— Vodimo isklju ivo defanzivne akcije da ne bismo izazvali represalije — odgovorio je Sarafis. — Izvodimo diverzije na pruzi, i to onda kada je to potrebno savezni koj komandi za Srednji istok.

— Takva vaša aktivnost, odnosno neaktivnost me nije za udila — riješio sam da im otvoreno kažem šta mislim. — Englezima, po svoj prilici, ne odgovara da stvorite vojsku sposobnu da vodi borbu protiv krupnijih jedinica okupatora, da zauzima utvr ena mjesta, gradove... Takva vojska bi se mogla suprotstaviti i njima ako bi pokušali da se miješaju u unutrašnje stvari zemlje, da uspostave staru vlast, dovedu kralja... A tu mogu nost ne treba isklju iti; engleska vojska e preuzeti takvu ulogu im njema ki okupatori napuste Gr ku. Zato njima ne odgovara da vaša vojska stekne ratno iskustvo i da se naoruža ... O svemu tome mi mnogo vodimo ra una ... Stalno smo u akcijama, osloba amo gradove, naoružavamo se... osposobljavamo naše jedinice da izvode i najkomplikovanije ratne operacije ... Politi ki nastojimo da borci i komandni kadar shvate da borba nije završena istjerivanjem okupatora, nego tek kada se osigura da se ne povrate stara vlast i kralj ... Zbog takve naše politike saveznici ne uspostavljaju s nama nikakve odnose; odbijaju da nas pomažu ... naoružavaju snage koje se sa njema kim okupatorima bore protiv naše vojske ... Nama ne preostaje ništa drugo nego da se snabdijevamo od stanovništva i da oružje i municiju zapljenjujemo od neprijatelja ... Mogu re i da raspoložemo dobro organizovanom i naoružanom vojskom, spremnom da se bori protiv svakog neprijatelja koji pokuša da se miješa u naše unutrašnje stvari...

Utisak je bio izvanredan. Zaklju io sam to po njihovom držanju.

U nastavku Džimas je govorio o formiranju zajedničkog štaba sa snagama generala Zervasa. Te snage su sarajivale sa okupatorima, borile su se protiv partizana i vjerovatno zbog toga ostale beznačajne... Sada su promijenili taktiku, prihvatili su da sarajuju sa partizanima... Formiran je zajednički štab u koji su ušla tri člana ELAS, Zervas i engleski oficir kao predstavnik saveznike komande za Srednji istok... Na osnovu tog sporazuma Zervas je dobio pravo da organizuje svoje odrede na cijeloj teritoriji Grčke. Do tada je njegovo djelovanje bilo ograničeno na usko područje Epira...

Iznenadilo me je što su išli na Zervasovu rehabilitaciju, a posebno što su primili engleskog oficira kao arbitra između njih i Zervasa... Nijesam htio da im to otvoreno kažem, već sam se ograničio na iznošenje naših iskustava iz saradnje sa etnicima...

Time su naši razgovori o razmjeni iskustava bili završeni. Bio sam zadovoljan; izgledalo je da su moji sagovornici shvatili šta sam htio da im kažem i da će preduzeti mjere da nešto od toga ostvare. To mi je, uostalom, rekao Džimas u povjerenju. Upozorio me je da se o svemu moraju konsultovati sa partijskim rukovodstvom, a ono se nalazi u Atini; zato mora hitno otputovati za Atinu; mora referisati rukovodstvu o našim razgovorima.

Sljedećeg dana održano je savjetovanje partizanskih odreda iz cijele Grčke; pozvali su i mene da prisustvujem i da govorim.

NA JEDNOJ LIVADI okupili su se predstavnici partizanskih odreda iz cijele Grčke. Bilo ih je nekoliko stotina. Pored članova Glavnog štaba ELAS, nalazila se i engleska misija sa generalom Edijem na čelu... Bio sam iznenađen kada sam vidio da Englezi prisustvuju internom savjetovanju. Ocijenio sam da su grčki drugovi ipak predaleko otišli u saradnji sa engleskim saveznicima.

Nijesam se ni pozdravio sa generalom iako smo sjedjeli jedan do drugoga.

Najprije je govorio Sarafis; pošto je dao pregled vojne situacije na saveznici kim frontovima, posebno na Srednjem

istoku, iznio je ulogu koju treba da odigra ELAS u trenutku iskrcavanja savezničkih armija. Dok je govorio, ja sam, kao i obično, osjećao izvjesnu tremu; ona se uvijek javlja prije nego što po nekom govorniku. Tog puta bila je izrazitija zato što nijesam bio odlučio o čemu treba da govorim. Upravo sam razmišljao o tome kad mi prišao Džimas i zamolio me da pođem u stranu.

— O čemu ćeš da govoriš? — zapitao me je pošto smo se izdvojili od nepoželjnih svjedoka.

— Ne znam, još nijesam odlučio — odgovorio sam sasvim iskreno.

— Slušaj, ne bi trebalo da pominješ Sovjetski Savez ni Komunisti ku partiju — uzbuđeno je govorio Džimas kao da mi prenosi neku poruku.

Nijesam očekivao postavljanje takvih uslova! Utke sam ga gledao nastojeći da proniknem da li je to njegova poruka ili je dobio nalog da mi je saopšti. Ali Džimas je samo zurio u zemlju. Tada sam brzo donio odluku: govoriti u ime i o Sovjetskom Savezu i o Komunističkoj partiji.

— Kada se obraćam narodu ili vojnim jedinicama u mojoj zemlji, uvijek pomenem i Komunisti ku partiju i prvu zemlju socijalizma. Ne vidim razloga zašto bih od toga sada odstupao... Neću da govorim o vašoj, nego o našoj Partiji, ne o vašem, nego o našem odnosu prema prvoj zemlji socijalizma. Ako postavljate uslov da o tome ne govorim, onda neću uopšte istupati...

Moje oštro reagovanje dovelo je Džimasa u veoma neugodan položaj. Kolebao se kako da postupi: ako bude insistirao na postavljenim uslovima, ja ću odbiti da istupim, a to bi izazvalo proteste među borcima; ako mi, pak, dozvoli da govorim o Partiji i o Sovjetskom Savezu, to može da kompromituje njihovu liniju „da se Grčka osloboditi pod engleskom zastavom“ ...

— Govori šta hoćeš — poslije izvjesnog kolebanja odlučio je Džimas. — Uostalom, ti istupaš u ime KPJ, sprovođaš liniju svoje Partije — dodao je kao da se opravdava.

Taj razgovor pomogao mi je da konačno odlučim šta treba da govorim. Ono što budem govorio odnosi se na našu zemlju i na politiku naše Partije. Druga je stvar koliko će oni koji me slušaju shvatiti zbog čega nastaju razlike

u politici naše i njihove Partije. Da li nema oportuniteta u politici njihove Partije?

Kad su mi dali riječ, pozdravio sam prisutne — stisnutom pesnicom! Već sam taj gest izazvao je oduševljenje; to je bio znak koji je govorio da oni koji se bore ne prihvataju sadašnju politiku rukovodstva... Govorio sam o uslovima pod kojima se razvija naša borba; posebno sam priča o uspjesima koje smo postigli. ... Sve je to izazvalo buru oduševljenja; esto sam prekidano bućanjem odobravanjem ...

— Mi u Jugoslaviji imamo dosta neprijatelja protiv kojih se moramo boriti... imamo njemačke i italijanske okupatore ... snage bugarskih i mađarskih okupatora — saveznika Nijemaca. Postoje doma i kvislinzi — ustaše i etnici... a imamo protiv sebe i englesko oružje! — rekao sam uzbućenim glasom.

Nastao je tajac i napetost, a ja sam nastavio:

— Da, i englesko oružje! Englezi snabdijevaju etnike oružjem i drugom ratnom opremom, a oni onda zajedno sa okupatorskim snagama napadaju naše jedinice ...

Nastalo je komešanje, ulari su se i protesti...

— Mi ne tražimo ništa od naših saveznika — nastavio sam uzbućeno. — Ni oružje, ni hranu, ni odjeću... ništa! Imamo svega što nam treba za vođenje narodnooslobodilačke borbe ... imamo pušaka, mitraljeza i topova ... Sve što nam treba otimamo od neprijatelja.

Nastala je eksplozija oduševljenja. Svi su ustali, a ja, i sam zahvalnim plimom osjećajući, nijesam više mjerio svoje riječi:

— Imamo čak i tenkove i avione...

Opet su me prekinuli aplauzi. Govor sam završio sljedećom porukom:

— Mi od naših engleskih i američkih saveznika tražimo samo da ne pomažu Nijemce!

Ponovo su svi bili na nogama dok sam se sa stisnutom pesnicom vraćao na svoje mjesto. Sjeo sam pored engleskog generala. Osjećao sam se kao uvijek koji se oslobodio nečega što ga je pritiskalo. Nijesam ni pogledao generala, ali osjećao sam da će mi odgovoriti. To se i desilo ... Moram reći da me je iznenadio svojim izlaganjem.

— Politika moje vlade je da pomažemo grčke partizane — smireno je rekao. — I mi ih pomažemo ... to je moja dužnost. Ali ne znam kakva je situacija u Jugoslaviji niti kakva je politika moje vlade u odnosu na jugoslovenske partizane. Dopuštam mogućnost da engleska vlada ponekad može da pogriješi... Ali sam siguran da će ona ispraviti svoje stavove kad im bude uvidjela da je pogriješila.

Vratio se dostojanstveno na svoje mjesto. Pravio sam se i dalje da ga ne primjećujem. Kasnije sam doznao da je general Edi znao da je engleska vojna misija već stigla u naš Vrhovni štab i da je uspostavljen kontakt sa engleskom komandom. Razumije se, ja o tome nijesam imao pojma, a engleski general me nije mogao obavijestiti jer sam odbio svaki kontakt sa njim!

Poslije nas govorio je Džimas. Držao se diplomatski: nije pominjao Sovjetski Savez, ali je zato mnogo hvalio Englesku; nije pominjao ni Ameriku, vjerovatno radi ravnoteže... Istakao je da će se Grčka osloboditi pod engleskom zastavom. Kao da je pogledao da će se Staljin i Berlin sporazumjeti o podjeli interesnih sfera i da će Engleskoj biti obezbijeden stoprocentni uticaj u Grčkoj poslije istjerivanja okupatora...

Džimas se osvrnuo i na moje izlaganje: rekao je da saveznici treba da pomažu pokret koji ima tako ogromne uspjehe u borbi protiv okupatora, ali nije precizirao da se to odnosi na Englesku i SAD.

Na kraju je govorio Veluhiotis. Odmah se vidjelo da, iako je član Partije, ne poštuje mnogo njenu liniju.

— Neka ne misle naši engleski saveznici da nas mogu potkupiti za gašenje što nam šalju. A ni za zlatnike! — temperamentno je poručio Veluhiotis. — Nama treba oružja, a ne gašenje...

Prisutni su burno odobravali te riječi; osjećali su da se nešto krije iza toga što im engleski saveznici šalju hranu, odjeću, novac, ali ne i oružje i sve drugo što im je potrebno za vođenje borbe... Bilo je očividno da Veluhiotis svojim istupom u stvari izražava mišljenje partizana, ali da time dolazi i u sukob sa stavovima rukovodstva. To ga je i dovelo u protivnu situaciju. Ako zauzme stav na liniji Partije, doći će u sukob sa bazom, sa partizanima; a ako se

*Krajiški partizani  
1941.*



*Falsifikovana ustaška  
propusnica sa kojom  
je Svetozar Vukmanovi,  
pod imenom Stanislav  
Valinac, putovao iz Bosne i  
Hercegovine preko Hrvatske  
u Srbiju 1942.*

3

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA  
STATO INDIPENDENTE DI CROAZIA

**Zupska redarstvena oblast u Sarajevu**  
**Direzione di polizia presso la Prefettura di Sarajevo**

Broj: 720/42

**PROPUSNICA  
LAS CIAPASSARE**

Gozp. *Stanislav Valinac* rod. *u Saraju*  
Il sig. *Banski* nato il *20 listopada 1912.*  
Kolar *Banski* Velika Zupa  
Distretto *Banski* Gran Zupa

Stara u *Sarajevu* dozvoljeno se putovanje iz Sarajeva  
Abdžante *Banski* i nazad e autorizzato a recarsi da Sarajevo  
a *Banski* i ritorno

Ovo dozvola vrijedi do isključivo *20 listopada 1942.*  
Il presente lasciapassare vale a tutto il *20 listopada 1942.*  
Passabile solo decise sopra tutti i sistemi sanitarie tibetiche.  
Il titolare del presente documento deve essere munito della tessera di riconoscimento personale.  
L'uso ogni a libere legittimazioni.  
Cancellati nelle tessere personali.

Sarajevu, *1. listopada* 1942. Glover arado:  
Capo d'ufficio: *[Signature]*





*Svetozar Vukmanovi — Tempo sa makedonskim partizanima*



*Tempo govori prilikom formiranja Prve makedonsko-kosovske brigade, 1943.*



*Predstavnik CK KPJ Miladin Popovi (prvi s desna) i albanski drugovi Tahiri Kadaren i Kristo Temeljko 1943.*

saglasni sa shvatanjima partizana, neizbježno dolazi u sukob sa svojom Partijom, odnosno njenim rukovodstvom. Na ovom sastanku se nije pokolebao. Izjasnio se za stavove koji su bili bliski shvatanjima partizana. Mnogo kasnije, poslije rata, saznao sam da je sli an stav zauzeo i kad je rukovodstvo gr ke Partije zaklju ilo sporazum u Varkizi sa snagama reakcije, po kome je trebalo da se partizani razoružaju. Odbio je da prihvati taj sporazum. Nije htio da se razoruža. Nastavio je sa borbom. I likvidiran je od sopstvene Partije. Pozvan je na sastanak i na prevaru ubijen.

SLJEDE EG DANA smo razmatrali mogućnost bilateralne saradnje; istovremeno smo htjeli da ocijenimo svrshodnost šire saradnje na vojnom planu izme u narodnooslobodila kih pokreta svih balkanskih zemalja. Iznio sam mišljenje: borimo se za oslobo enje naših zemalja od okupatora; imamo zajedni kog neprijatelja koji je za vrijeme ofanzivnih akcija u jednoj zemlji primoran da dovla i svoje snage iz susjednih zemalja. Time se pruža povoljna prilika da partizani prelaze u napad na oslabljene okupatorske snage. Ako bismo se organizovali za takvu aktivnost, mogli bismo imati mnogo ve e rezultate nego što ih sada postižemo. Sve to govori u prilog ve e koordinacije izme u glavnih štabova, a i izme u štabova u grani nim područjima . . .

Naglasio sam da okupatori koriste protivrje nosti me u narodima tog područja. Te protivrje nosti su naslje e prošlosti. Državne granice se ne poklapaju sa etni kim granicama. To je najteže pogodilo makedonski narod; teritorija na kojoj on živi podijeljena je na tri dijela susjednim balkanskim državama. Makedoncima je onemogu eno da stvore svoju nacionalnu državu, kao što su to u inili ostali narodi... Svaka od država koje su dobile dio makedonske zemlje po ela je da vodi politiku nasilnog odro avanja Makedonaca, protjerivanja makedonskog stanovništva... Okupatori su izvršili novu podjelu Makedonije: jedan dio teritorije koji je bio u sastavu Jugoslavije dodijeljen je Bugarskoj, a drugi — Albaniji, odnosno Italiji. Cilj je bio da se pridobiju

Bugari i Albanci... Makedonsko stanovništvo u Gr koj tako e je postalo plijen politike okupatora; njemu je obe ano izdvajanje iz Gr ke i prisajedinjenje ostalim dijelovima Makedonije pod uslovom da bude protiv narodnooslobodila kog pokreta u Gr koj ... Okupatori su naoružali to stanovništvo, kao što su u inili i sa albanskim.

^ . Nijesam se zalagao za proklamovanje da se borimo za reviziju granica ma koliko one bile nepravedne. Pokretanje pitanja granica koristilo bi okupatorima. Smatrao sam za potrebno da jasno kažem da se borimo za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svakog naroda, pa i makedonskog; da narodnooslobodila ki pokret u svakoj zemlji treba da ostvari ono što smo mi u Jugoslaviji ve u inili — da formira jedinice koje se bore pod svojim nacionalnim zastavama sa petokrakim zvijezdama kao simbolom zajedni ke borbe sa ostalim narodima Jugoslavije; da se u svim jedinicama i na oslobo enoj teritoriji slobodno govore maternji jezici; da svaki narod u estvuje u organima nove vlasti srazmjerno nacionalnoj pripadnosti. Ako bismo usvojili takvu politiku, to bi nam znatno olakšalo mobilizaciju svakog naroda u borbi protiv okupatora. Narodi bi shvatili da se problem granica uopšte ne e postavljati ako pobijede narodnooslobodila ki pokreti u svakoj balkanskoj zemlji. Granice e biti prevazi ene...

Moji argumenti su prihva eni jer su svi shvatili da bi u takvim uslovima makedonski partizani mogli mnogo u initi na pridobijanju Makedonaca koji žive u Gr koj na stranu narodnooslobodila kog pokreta; isto bi mogli u initi albanski partizani u odnosu na Albance koji žive u Jugoslaviji.

Pitanja koja sam pokrenuo nijesu se mogla svesti samo na vojnu saradnju u grani nim područjima. Ona su bila mnogo šira i imala su kako vojni tako i politiki aspekt. Jer trebalo je koordinirati borbu protiv okupatora svih balkanskih zemalja. A postavljalo se i pitanje da se ne dopusti da plodove te borbe koristi reakcija poslije oslobo enja. Otuda se i javila ideja o stvaranju balkanskog štaba.

Postigavši saglasnost o principima na kojima bi trebalo da po iva naša saradnja, prešli smo na rješavanje tehni kih problema. Prije svega, trebalo je obezbijediti radio-vezu me u štabovima. Bez toga ne bi mogla funkcionisati naša

organizacija. Problema je bilo mnogo: trebalo je nabaviti materijal za instaliranje stanica, na i ljude koji se razumiju u radiofoniju, obu ite telegrafiste, šifrante i ostalo osoblje koje bi rukovalo radio-stanicama. Zadatke smo nastojali da ravnomojerno raspodijelimo: gr ki drugovi su se obavezali da nabave materijal, a mi da izgradimo radio-stanice.

Dogovorili smo se da se na emo u Gr koj kroz mjesec dana. U me uvremenu Džimas je trebalo da ode u Atinu i da obavijesti svoje rukovodstvo o razgovorima sa nama, a mene su ekali mnogi poslovi na terenu Makedonije.

NEŠTO VIŠE OD DVA MJESECA poslije sastanaka na kojima smo donijeli odluke o oživljavanju ustanka stanje u Makedoniji se iz osnova promijenilo. Na sastanku Centralnog komiteta KP Makedonije održanom u Prespi 2. avgusta 1943. godine mogli smo konstatovati da se borba razvila na svim podru jima Makedonije izuzev rejona Štipa i Strumice. I ne samo to: stvorene su mogu nosti da odredi prera- stu u krupne vojne jedinice — bataljone, brigade; raspolaga- li smo slobodnom teritorijom na kojoj po inje da djeluje nova, narodna vlast; ušli smo u novu, višu fazu borbe ... Sve je to zahtijevalo da ponovo pretresemo situaciju i da done- semo odgovaraju e odluke.

Zaklju ili smo: potrebno je smjelo stvarati krupne vojne jedinice u svim zonama, izuzev Štipa, od najboljeg bora kog i komandnog kadra iz odreda; one moraju biti sposobne da iznenadnim napadima zauzimaju gradove i utvr ena mje- sta; moraju biti stalno u pokretu; moraju razbijati staru vlast svuda gdje stignu; time e se stvarati povoljni uslovi za širenje mreže partizanskih odreda iz kojih e se regru- tovati novo ljudstvo za naše brigade.

Smatrali smo da se brže mora razvijati nova, narodna vlast, ne samo na oslobo enoj nego i na neoslobo enoj teri- toriji. Iskustvo je ve pokazalo da narodni odbori kao organi nove vlasti veoma doprinose efikasnijem vo enju borbe protiv okupatora.

Ocijenili smo da je krajnje vrijeme da se prekine sa anonimnoš u kako u pogledu ljudi koji rukovode borbom

tako i u pogledu ciljeva koje treba ostvariti našom borbom. Zato smo odlučili da u Skoplje hitno pošaljemo Kuzmana Josifovskog sa zadatkom da se obrati politički uticajnim ljudima iz svih slojeva makedonskog naroda i da ih pozove da dođu na oslobođenu teritoriju. Računali smo na kulturne i javne radnike, u esnike ilindenskog ustanka, političare koji se nijesu kompromitovali saradnjom sa okupatorima. Nadali smo se uspjehu jer je povoljan razvoj borbe stvorio uslove da se okupi što više ljudi; tako bismo ojačali front borbe protiv okupatora. Time smo započeli niz priprema za sazivanje i konstituisanje najvišeg državnog i predstavničkog tijela — Antifašističkog sabora narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM).

Uspješan razvoj borbe izmijenio je i stanje u gradovima, a time i naš odnos prema opstanku komunista u gradovima. Ranije su komunisti bili izloženi hapšenjima, progonima i strijeljanju, a stanovništvo je bilo zaplašeno represalijama okupatora. Malobrojni partizanski odredi koji su tek ulazili u prve okršaje trebali su što više boraca-komunista koji bi svojim držanjem sprečavali raspadanje odreda. U takvoj situaciji sam zahtijevao da gotovo svi komunisti izađu iz gradova. Znao sam da će borba u gradovima biti obezglavljena bez komunista, ali drugog izlaza nije bilo. No, sada se situacija bitno promijenila: ohrabreno uspješima partizana, stanovništvo po gradovima je smjelije pomagalo komuniste i primalo ih u svoje kuće. Strah od represalija je nestajao jer se pojavila nova snaga došla da tu je okupatorske snage. Radnici, a posebno omladina iz gradova, u sve većem broju su odlazili u partizane. Bili smo skloni da u novonastaloj situaciji razmotrimo i potrebu vraćanja pojedinih komunista u gradove da bi efikasnije radili na mobilizaciji stanovništva za pomaganje makedonskoj vojsci.

NAKON SASTANKA CK KP Makedonije ponovo sam krenuo za Grčku. Kao i prošli put, sa mnom je u ime rukovodstva KP Albanije pošao Koci Džodže. Znao i, obojica smo postali „eksperti“ za Grčku. Inače, me u nama se razvijalo prijateljstvo. Iako nije mnogo govorio na sastancima sa

gr kim predstavnicima, osje ao sam da me Dzodze podržava ne samo zbog toga što sam član CK KPJ u kojeg ima mnogo povjerenja nego i zato što imamo iste poglede.

Na granici nas je sa ekala patrola Glavnog štaba ELAS, ali, umjesto u Glavni štab, odveli su nas u jedno selo u regionu Larise. Smjestili su nas u jednu kuću; tu smo do duboko u noćekali delegaciju KP Grčke; u njoj su se nalazili Santos, Joanides i Karaorgis. Santos je u odsustvu Zaharijadesa, koji se nalazio u njemačkim logorima, vršio dužnost generalnog sekretara Partije. Joanides je bio član Politbiroa, a Karaorgis član plenuma Centralnog komiteta. Sastanak je trajao cijelu noć, a pred zoru grčka delegacija se oprostila od nas. Odmah mi je palo u oči da su došli noću i vratili se po mraku! Vjerovatno nijesu željeli da ih ikome vidi i da se time naruši konspirativnost koja im je potrebna za ilegalan način života u gradovima. To je samo pokazivalo da ostaju pri usvojenoj liniji u oslobodilačkoj borbi. Uostalom, sadržaj našeg razgovora nedvosmisleno je potvrdio taj moj utisak.

Santos je prvi uzeo riječi, poput Džimasa, izložio situaciju u Grčkoj i obrazložio liniju KP Grčke. Vidjelo se da je dobro upoznat sa mojim stavovima i primjedbama na Džimasovo izlaganje. Nastojao je dati novo obrazloženje za stavove koje sam najviše kritikovao.

— Vi morate shvatiti specifičnost situacije u Grčkoj — ubjeđivao nas je Santos. — Polovina grčkog stanovništva živi u velikim gradovima. Ko drži gradove, taj će imati vlast u cijeloj Grčkoj! Zbog toga je težište našeg rada u gradovima, a ne u selima.

— A kako ćete uzeti vlast? Odmah po oslobođenju ćete se suočiti ne samo sa snagama starog poretka nego i sa snagama saveznika — nastojao sam da pokolebam Santosa.

— U svim gradovima organizovali smo vojne jedinice — ete, bataljone, brigade — sastavljene od radnika — odgovorio je Santos.

— A naoružanje?

— One raspolažu lakim naoružanjem.

— Kako sti u ratno iskustvo? — nijesam se predavao.

— Vojna obuka se izvodi i u ilegalnim uslovima.



— Ne vjerujem mnogo u efikasnost vaše vojne organizacije — rekao sam sasvim otvoreno. — Vi se ne ete mo i uspješno suprotstaviti protivniku koji raspolaže savremenim naoružanjem i bogatim ratnim iskustvom. Bilo bi mnogo bolje da su radnici napustili gradove i stupili u partizanske odrede kako bi nau ili ratnu vještinu i, kona no, naoružali se savremenim naoružanjem. Spremnost za borbu nije dovoljna da se pobijedi iskusan i dobro naoružan neprijatelj!

Prešli su utke preko moje primjedbe; vjerovatno nijesu imali argumenata ili nijesu htjeli da nastave diskusiju.

— Mi ne želimo da stvaramo novu vlast na oslobo enoj teritoriji — nastavio je Santos. — Tek kada Gr ka bude oslobo ena, narod e se na slobodnim izborima izjasniti o tome kakvu vlast treba izgr ivati. Izbore bi trebalo da sprovede koaliciona vlada u kojoj bi i komunisti trebalo da u estvuju. Mi smo predložili da sklopimo sporazum o obrazovanju zajedni ke koalicione vlade sa svim gra anskim partijama koje se izjašnjavaju protiv povratka kralja bez obzira na to da li su u estvovala u borbi protiv okupatora.

— Drugim rije ima, vi rehabilitujete snage starog poretka koje su u toku rata stajale po strani ili ak služile okupatora — dozvolio sam sebi da izvu em zaključak. — A šta dobijate u zamjenu? Ništa! Te snage sada nemaju nikakvog uticaja u narodu. Ali, ako ih rehabilitujete i sarajete sa njima u organizovanju vlasti, one e postati dominantan faktor. Ako još dobiju podršku saveznika, što se može sa sigurnoš u pretpostaviti, lako se može desiti da vas eliminišu iako trenutno imate dominantan uticaj u narodu.

— Osnovno je da se sprije i povratak kralja u Gr ku — umirivao me je Santos. — Zato sara ujemo sa snagama koje se izjašnjavaju protiv kraljevog povratka.

— Nije najvažnije sprije iti povratak kralja — nastavlja sam svoju misao. — Bitno je ne dozvoliti uspostavljanje starog poretka. Snage koje se danas izjašnjavaju protiv kralja promijeni e stav kada im se to u ini oportuno.

— Ali, mi emo pristati na saradnju samo pod uslovom da dobijemo portfelj Ministarstva unutrašnjih poslova i, eventualno, Ministarstva vojske — istakao je Santos.

— Ne vjerujem da ete dobiti bilo kakav portfelj — namijao sam se. — Pa ak i da ga dobijete, to još ne e zna-

iti da ste u stanju da sprijeite povratak stare vlasti. Sve zavisi od toga ko e imati vojnu silu u svojim rukama. Ako savezni ke snage u u u zemlju, ako se pod njihovom zaštitom obrazuje vlada sastavljena od predstavnika starog poretka, može se dogoditi da ona zatraži razoružanje snaga koje su se borile protiv okupatora i da to ostvari uz pomoć saveznika. U tom slučaju vi ste izgubili bitku!... Mi u Jugoslaviji nikada ne emo dopustiti da se uspostavi stara vlast i da ona sprovodi „slobodne“ izbore. Isuviše smo dali žrtava da bismo to dozvolili! Ne emo savezni kim snagama dopustiti ni da u u u zemlju. Samo snage koje su izvojevale pobjedu nad okupatorima mogu sprovoditi izbore za novu vlast...

— Vi Jugosloveni rješavate sva pitanja — silom, a mi Grci se služimo — politikom! Naš put je lakši — primijetio je Santos.

— Naš put je teži, ali zato efikasniji... Mi emo sigurno uspjeti, a za vas nijesam siguran — odgovorio sam mu ravnom mjerom.

Nijesu se nadali takvom odgovoru. Jedno vrijeme su utali, a onda je Santos nastavio:

— U vezi sa raspuštanjem Kominterne mi smo ponudili političkim partijama koje u estvuju u borbi protiv okupatora da obrazujemo konfederativnu partiju. Svaka partija bi zadržala svoju individualnost, ali ni jedna ne bi samostalno istupala, ve bi svi aktivisti istupali u ime konfederativne partije ...

— Koliko mi je poznato, raspuštanjem Kominterne prestaje rukovo enje komunisti kim pokretom iz jednog centra... Komunisti ke partije postaju samostalne u svojoj aktivnosti. Ne razumijem kako ste iz toga izvukli zaključak da treba stvarati nekakvu konfederativnu partiju! Meni izgleda da bi trebalo da oja ate vašu Partiju, a ne da je utopite u organizaciju koja kao program ne bi imala izgradnju socijalisti kog i komunisti kog društva .. .

Nijesu htjeli da prihvate diskusiju ...

Santos je pokrenuo pitanje me usobne saradnje.

— Saglasan sam — izjavio je — sa zaključcima koje ste donijeli na sastanku sa Glavnim štabom ... Vaše jedinice treba da prelaze na gr ku teritoriju i da uti u na make-

donsko stanovništvo da pristupi narodnooslobodila kom pokretu; njima treba otvoreno re i da samo na taj na in mogu obezbijediti nacionalnu slobodu i ravnopravnost... Mi smo za formiranje makedonskih jedinica koje bi se borile pod svojom nacionalnom zastavom; samo, one moraju biti u sastavu ELAS ... Sto se ti e ujedinjenja Makedonije, treba otvoreno govoriti da je Makedonija u prošlosti bila moneta za potkusurivanje me u balkanskim državama i da e makedonski narod samo borbom protiv okupatora ste i pravo na samoopredjeljenje ...

U potpunosti sam se složio sa Santosom i pustio sam ga da nastavi sa izlaganjem. On je izrazio izvjesne rezerve u pogledu stvaranja balkanskog štaba. Smatrao je da bi nas neprijatelji optužili da osnivamo neku balkansku internacionalu.

— Pa, vi ste se ve stavili pod savezni ku komandu za Srednji istok — pobuno sam se. — To vam ne smeta, a bojite se stvaranja zajedni kog štaba koji bi koordinirao borbe protiv okupatora u svim balkanskim zemljama!

— Nije to isto — odgovorio je kratko. — Razumije se, mi nijesmo protiv svake saradnje na širem planu. Naprotiv, mislimo da možemo koordinirati vojne akcije ako uspostavimo radio-vezu izme u naših glavnih štabova. Osim toga, mogli bismo povremeno organizovati sastanke delegata glavnih štabova radi pretresanja vojno-politi kih problema. Ukoliko bismo istovremeno uspostavili veze i izme u centralnih komiteta, mislim da bi svi problemi bili riješeni.

— Ali vi ne vidite politi ki zna aj stvaranja zajedni kog štaba — intervenisao sam. — To bi mogao biti prvi korak u stvaranju balkanske federacije.

— Naš stav nije definitivian — odgovorio je Santos. — Naprotiv, ako se kasnije pokaže da je formiranje takvog štaba oportuno, mi emo to u initi, ali samo kad ocijenimo da su za to sazreli uslovi.

Prihvatio sam Santosove prijedloge o saradnji, mada sam smatrao da uzdržavanje od formiranja zajedni kog štaba dolazi zbog njihovih obaveza prema engleskim saveznicima, odnosno što savezni ka komanda za Srednji istok nije sa tim saglasna.



*Milica Sari (pozadi na konju) sa gr kim partizanima 1944. Ispred nje su Džimas, komesar Glavnog štaba ELAS, i njegova žena*



*Tempo sa Milicom Sari (lijevo) i Ljiljanom Calovskom  
na planini Kožuvu 1944.*



*Svetozar Vukmanovi — Tempo (lijevo) sa Brankom Šotrom i Mihai-  
lom Apostolskim u Jegejskoj Makedoniji*



*U šumama Makedonije, s lijeva u prvom redu: Dobrivoje Radosavljević, Svetozar Vukmanović, Veselinka Malinska i Milica Sari (u kapulja i). U drugom redu s desna je Džozo Petrov, komandant bugarskog bataljona „Hristo Botev“, do njega (dolje) Bojan Blgaranov, predstavnik CK bugarske Partije, i Ljiljana Čalovska*

Joanides je ostao na oslobojenoj teritoriji, a Santos se vratio u Atinu. Ko i Dzodze i ja krenuli smo prema Albaniji, odakle sam namjeravao da se prebacim u Makedoniju.

Primijetili smo da nas patrola vodi kroz sela u kojima nije bilo jedinica ELAS. A nijesmo se sastali ni sa Glavnim štabom ELAS. Bilo je ovidno da se nastoji da se ne sret-nemo ni s jednima ni s drugima. Razlozi su bili jasni: Partizanima je bila bliža i razumljivija politika naše nego gr ke Partije. Stoga je odlučeno da nam se onemogu i da dođemo u dodir sa njima.

Po povratku u Makedoniju dobio sam poruku CK KPJ; u njoj mi javljaju da se inicijativa za stvaranje balkanskog štaba smatra politički nepravilnom i štetnom i da treba da obustavim svaku aktivnost u tom pravcu. Odmah sam postupio u skladu sa porukom. Tako je okončana akcija za stvaranje balkanskog štaba.

NA PUTU PREMA albanskoj granici razmijenjao sam sa Ko i Dzodzeom utiske o razgovorima koje smo upravo završili. Kao i obično, ocjene su nam bile identične. A onda me je Ko iznenada zapitao:

— Sta misliš o situaciji u Albaniji, o liniji našeg rukovodstva?

— Bitna razlika između vaše i gr ke Partije ne postoji — otvoreno sam rekao.

Nije ga iznenadila moja ocjena, ali odmah je dodao:

— Da li si to rekao našem rukovodstvu?

Za trenutak sam se zbunio ... Izvjesno vrijeme boravio sam u Glavnom štabu Albanije i tada smo govorili o saradnji, ali nikada o situaciji u Albaniji. O igledno, albansko rukovodstvo nije htjelo o tome da diskutuje. Da li da to priznam Ko i Dzodzeu, članu Politbiroa koji je tek nedavno izašao iz zatvora?

— Nijesam — kratko sam odgovorio.

— A zašto nijesi? — navaljivao je Ko i.

Nijesam mogao da lažem; na otvoreno pitanje morao sam pošteno odgovoriti.

— Prve razgovore vodio sam koncem marta u selu Ljabinotu blizu Elbasana. Prolazio sam kroz Elbasan na putu



za Kosovo i Metohiju. Kada sam doznao da se albansko rukovodstvo nalazi u blizini, prekinuo sam put da bismo se dogovorili o saradnji i da bih se upoznao sa situacijom u Albaniji, a po mogu nosti i sa stanjem na Kosovu i Metohiji... U Ljabinotu sam zatekao samo nekoliko lanova rukovodstva ... ostali su se razišli po Albaniji. Svi su bili veoma zauzeti... partijska konferencija se tek završila ... trebalo je hitno redigovati rezolucije i usvojene dokumente. Vjerovatno zbog toga nijesmo mogli voditi razgovore kao u Gr koj.

— To ne može biti razlog — bunio se Dzodze. — Redigovanje dokumenata jeste važan zadatak, ali ne tako hitan kao razgovor o saradnji.

Morao sam se s njim složiti; istakao sam drugi razlog:

— Nije ni bilo potrebno da ih ja upoznajem sa situacijom u našoj zemlji... to je prije mog dolaska u inio Blažo Jovanovi , koji je prisustvovao vašoj konferenciji.

— Ali, to nije isto. Jedna je stvar kada se albansko rukovodstvo upoznaje sa situacijom u vašoj zemlji preko druga Blaža, a sasvim druga stvar je kada se vrši razmjena mišljenja o situaciji u Makedoniji, Albaniji, na Kosovu i Metohiji kako bi se organizovala saradnja — prekinuo me je Ko i.

— Istinu da ti kažem: nijesam vidio spremnost ni kod albanskih drugova, a ni kod Miladina da razgovaraju o stanju u Albaniji, a još manje o liniji vašeg rukovodstva. Što se ti e mene, nijesam imao smjelosti da im nametnem diskusiju ...

— A zašto nijesi imao smjelosti?

— Bilo me je stid da insistiram na pokretanju takve diskusije. . . Vidio sam da to ne žele ni Miladin, a ni lanovi albanskog rukovodstva. Oni su imali velikog uspjeha u stvaranju albanske Partije; glavni dio posla oni su obavili. I sada treba ja da se pojavim i da dijelim lekcije. To nijesam mogao. Nešto mi je smetalo.

— Ja te ne razumijem! — Ko i je oštro reagovao. — To je obi na malogra anština. Revolucionar treba sve da u ini kako bi pobijedila revolucionarna linija, a ne da gleda da li e biti povrije ena ne ija sujeta...

— Primam lekciju — nasmijao sam se. — Imaš pravo, ali život je komplikovan, pa se ponekad mora voditi ra una i o sitnim ljudskim slabostima.

— Pa, o emu ste onda razgovarali? — nasmijao se i Ko i.

— Ja sam iznio koncepciju saradnje na užem i širem planu, koju sam kasnije izložio i gr kom rukovodstvu. Posebno sam naglasio važnost da albanski partizani pre u na teritoriju Kosova i Metohije, kao i na teritoriju zapadne Makedonije, kako bi tamošnje albansko stanovništvo pridobili za pomaganje narodnooslobodila ke borbe ili, u krajnjem slu aju, postigli da ono ne pomaže okupatora.

— Jesu li se saglasili sa tvojim prijedlozima?

— Potpuno! Jedino su predlagali da albanski partizanski odredi koji bi se formirali na teritoriji Metohije budu pod komandom Glavnog štaba Albanije. To sam odbio, kao što se svojevremeno nijesam složio ni sa prijedlogom da se makedonski partizanski odredi koji se budu formirali na teritoriji Gr ke stave pod komandu Glavnog štaba Makedonije...

— A da li bi pristao da sada na sastanku izneseš sve što misliš o liniji albanskog rukovodstva? — iznenadio me je Dzodze.

— Ne e to oni prihvatiti — odmahnuo sam rukom. — Da su htjeli, mogli smo i do sada o tome razgovarati; nekoliko puta sam bio kod njih ...

— Moraju prihvatiti — insistirao je Ko i. — Uostalom, ak i kad ne bi prihvatili, izgubi eš svega nekoliko dana... Naše rukovodstvo je blizu ...

Prihvatio sam ponudu; nije me trebalo mnogo nagovarati ... tamo u na i i Milicu. Ipak, to nijesam smio ni samom sebi priznati.

I tako, umjesto da produžim pravo za Makedoniju, skrenuo sam prema Kor i, u selo Kucake, gdje se nalazilo albansko rukovodstvo.

U SELU smo zatekli moje stare znance — Miladina, Envera Hodžu, Pandi Hrista, Naku Spira, Sejfulu Malešova i druge.

Milica i Vasko me nijesu o ekivali. Bili su radosni što se mogu pohvaliti da je njihov višemjese ni rad najzad okončan: napravili su radio-stanicu koja dobro funkcioniše. Na žalost, još nijesu uspjeli da uspostave vezu sa Vrhovnim štabom...

Milica se radovala i zbog toga što je bilo naša tajna. Ako je neko htio posebno da prati naše ponašanje, na našim licima mogao je pročitati sve!

Ko i Dzodze je još iste večeri predložio da se sastanemo sljedećeg dana i da ja referišem o razgovorima sa grkim rukovodstvom. Miladin se nije složio:

— Pa, valjda i ti znaš referisati o razgovorima... Ili si rukovodstva!

No, Ko i se nije dao zbuniti:

— Razumije se da bih mogao referisati, ali pretežno je Tempo vodio razgovore i on je vjernije prenijeti njihov sadržaj. Osim toga, zašto ne bismo iskoristili Tempov boravak da bismo čuli njegovo mišljenje o razgovorima i o situaciji u Grčkoj? Meni ne smeta što Tempo nije član našeg rukovodstva...

Svi su se složili sa prijedlogom... Sljedećeg dana podnio sam izvještaj o razgovorima u Grčkoj. Oštro sam kritikovao liniju grkog rukovodstva... Svi su me pažljivo slušali i odobravali. Izgledalo je da će se sastanak brzo završiti. Međutim, kada su neki počeli ustajati, Ko i je iznenada uzeo riječ:

— Predlažem da u nastavku Tempo iznese šta misli o situaciji u Albaniji i o liniji koju smo usvojili...

Svi su bili iznenađeni; Miladin i Enver su se prvi snašli i oštro reagovali:

— Nema nikakve potrebe za takvim razgovorom. To bi bilo preuranjeno. A nema ni nekoliko članova rukovodstva.

No, ni Ko i se nije dao zbuniti. Ponovo je uzeo riječ:

— Ne predlažem redovni sastanak rukovodstva. Predlažem samo razgovor prisutnih članova rukovodstva sa drugom Tempom. On bi nam iznio šta misli o situaciji u Albaniji i o liniji naše Partije. On ima veliko iskustvo; u to sam se uvjerio tokom razgovora sa grkim rukovodstvom. Njegov mišljenje može biti dragocjeno. Zašto da ga ne čujemo? Ne moramo se složiti; dovoljno je samo da ga čujemo.

Rije i su se izgubile u graji. U prvo vrijeme nijesam znao šta se događalo, ali nešto docnije sam shvatio da su se podijelili: Miladin i Enver su smatrali da ne treba dozvoliti da istupam, a ostali članovi GK su zahtijevali da iznesem svoje mišljenje. Kako su oni predstavljali većinu, odlučeno je da se sastanak nastavi i da se sasluša moje mišljenje.

Pošto sam time što sam ponovio da nema bitnih razlika između stanja i linije partija u Grčkoj i Albaniji. Primijetio sam izraze negodovanja kod Miladina i Envera, ali na licima ostalih članova rukovodstva vidio sam izraze odobravanja. To me je ohrabrilo da nastavim:

— Koliko sam mogao vidjeti na području Korče i Elbasana, vaši partizanski odredi su teritorijalizirani. Oni ne žive vojni kim životom. Partizani su kod svojih kuća; okupljaju se kada zaprijeti opasnost od okupatora. U takvim uslovima odredi ne mogu prerasti u krupne vojne jedinice, a bez toga nema pobjede u narodnooslobodilačkoj borbi. A vi ste, po mojoj ocjeni, još dosta daleko od toga...

Prekinuo me je žagor; vidjelo se da se neki ne slažu. Čuo sam da se pominju Berat i Argirokastro. Vjerovatno se time htjelo reći da je tamo drugačija situacija. No, ja sam se na početku ogradio da ocjenu dajem na osnovu stanja u područjima koja sam posjetio.

— Koliko sam mogao vidjeti, akcije protiv okupatora se uglavnom ne preduzimaju. Izgleda kao da vlada primirje. Okupator vas pušta da se slobodno krećete po selima i da organizujete partizanske odrede, a vi dozvoljavate okupatoru da se koristi putevima i da drži garnizone u gradovima i na strateški važnim punktovima...

Opet je nastalo komešanje. No, ja sam uporno nastavio:

— Posljedice takve vaše neaktivnosti su dalekosežne: izostala je polarizacija snaga na one koje vode borbu protiv okupatora i na one koje još uvijek stoje po strani od borbe. Bez oštre polarizacije nema ni pobjede nad snagama starog poretka... Vi se, koliko sam mogao ocijeniti, nalazite tek na početku tog procesa.

Ponovo sam čuo da se pominju Berat i Argirokastro kao područja gdje se, navodno, vrše ofanzivne akcije, ali ja se nijesam dao pokolebati.

— Iz takve vaše linije logi no je proizašao i vaš odnos prema „Bali Kombetaru“. Vi ste se orijentisali da po svaku cijenu postignete sporazum sa tim pokretom. Ne formirate krupne vojne jedinice; ne organizujete vlast u pozadini. Svega toga ste se odrekli samo da ne biste omeli sporazum sa „Bali Kombetarom“.

Iznio sam naša iskustva sa etnicima. etnici u našoj zemlji su htjeli da nas odvrata od borbe protiv okupatora; ili da nas unište uz pomoć okupatora i onda da se pojave kao jedina oružana snaga koja treba da preuzme vlast od saveznika poslije završetka rata... Ukazao sam da takvu ulogu u Albaniji igra „Bali Kombetar“. To sam dokumentovao:

— Vi ste sporazum postavili u centar aktivnosti; ali uspjeha nema jer „Bali Kombetar“ sistematski odugovlači. Na rije ima je za saradnju, stvara iluzije da će doći do sporazuma, a u stvari sve čini da ne dođe do njega. Smisao takve taktike je u tome da se po svaku cijenu izbjegne intenziviranje borbe protiv okupatora jer bi to prisililo „Bali Kombetar“ da se izjasni ili za borbu protiv okupatora ili za saradnju sa njima...

— Izlaz iz takve situacije — nastavio sam — ne bi trebalo u sadašnjem momentu tražiti u otvaranju neke borbe protiv „Bali Kombetara“. To ne bi dalo dobre rezultate, usporilo bi proces diferencijacije... Izlaz je u intenziviranju borbe protiv okupatora; treba stvoriti takvu situaciju da se „Bali Kombetar“ mora aktivizirati u borbi, da ta organizacija više ne bude pasivna ni prema okupatoru ni prema partizanima. Tako možemo računati da će se ubrzati proces diferencijacije... pojaviće se snage koje će stupiti u otvorenu borbu protiv partizana — njih treba vojnički razbiti, ali pojaviće se i snage koje će odbiti da izvrše zahtjeve okupatora — njih treba pridobiti na našu stranu. . .

I te moje rije i izazvale su protivrje na reagovanja. Meusobna prepirka se sve više zaoštravala; mogao sam primijetiti da se podijeljenost među njima još više produbila. Na jednoj strani su Miladin i Enver, a na drugoj su svi ostali.

Svoje izlaganje sam završio ovim riječima:

— Vi se čudite kako je Dišnica mogao zaključiti onakav sporazum sa „Bali Kombetarom“... A on je u stvari nastavio da sprovodi vašu dosadašnju liniju... Iluzija je

misliti da ćete na vašu stranu privu i sve snage „Bali Kom-  
betara“ ... Njih treba diferencirati.

Poslije mog izlaganja došlo je do prave eksplozije: sva-  
ko je odmah tražio rije ... Da bi se atmosfera koliko-toliko  
smirila, dat je odmor, ali ni tada se žagor nije utišao. Vid-  
jelo se da sam pokrenuo bitna pitanja.

Diskusija je vođena do duboko u noć. Kako nijesam  
znao albanski, a niko mi nije prevodio, imao sam utisak da  
sam suvišan. Trgnuo bih se samo kada bih čuo da pominju  
moje ime! Sastanak je prekinut s tim da se nastavi sljede-  
ćih dana.

Kako sam namjeravao da odmah nastavim za Makedo-  
niju, htio sam da saznam ishod diskusije. Ko i mi je rekao  
da su gotovo svi članovi rukovodstva u osnovi podržali moje  
ocjene. Jedino su se suprotstavili Miladin i Enver; oni su  
sve to shvatili više kao lični napad, a ne kao drugarsku po-  
moć. To me je oneraspoložilo. Rezignirano sam rekao  
Dzodzeu:

— Vidiš li da sam imao pravo kada sam izbjegavao da  
iznesem svoje mišljenje o vašoj situaciji. Dogodilo se ono  
čega sam se plašio!

— Kao revolucionar, komunista morao si reći i ono što  
misliš, bez obzira na to kako će to shvatiti pojedini rukovo-  
de i ljudi, pa čak i čitavo rukovodstvo! Uostalom, možeš biti  
zadovoljan — tješio me je Ko i. — Tvoje ocjene je pri-  
hvatilo gotovo cijelo rukovodstvo i to neće se osjetiti u bliskoj  
budućnosti.

Oprostio sam se sa drugovima i krenuo sa Milicom  
i Vaskom put Makedonije ...

Desetak dana kasnije doznao sam da je u Albaniji for-  
mirana Prva albanska udarna brigada i da je počinjala sa ofan-  
zivnim akcijama. Tako je formiran Glavni štab i objav-  
ljena imena njegovih članova ... pristupilo se organizovanju  
vlasti u pozadini... Te vijesti su me, razumljivo, mnogo  
obradovale. Ipak je Ko i Dzodze bio u pravu...

## GLAVA XII PREKRETNICA

*Kapitulacija Italije i moj govor u osloboenom Ki evu • Formiranje Prve makedonsko-kosovske udarne brigade • Savezništvo Nijemaca i albanskog stanovništva u rejonu Tetova i Gostivara • Dolazak engleske vojne misije • Manifest Glavnog štaba i prigovori na njega • Ofanziva neprijatelja u zapadnoj Makedoniji • Susret sa grkim partizanima na obroncima Kajmak alana • Kosovski bataljon otkazuje poslušnost • Boravak na grkoj teritoriji i „kra a” radio-stanica engleske vojne misije • Uspješan prodor u isto nu Makedoniju • Razmišljanja o oslobodilačkoj borbi u Grčkoj i Jugoslaviji • Kako smo prevarili bugarske trupe i neometano prešli rijeku Bregalnicu • Održavamo savjetovanje u manastiru Prohor Pčinjski i razbijamo etničke snage na planini Kozjaku • Vrhovni štab odobrava operacije koje smo samoinicijativno preduzeli • Naša pomoć bugarskim partizanima • Naša ofanziva u Jablanici i stvaranje prve srpske divizije • Pobjedonosna proljeće na ofanziva u Makedoniji • Iz Srbije avionom u Italiju pa u sjedište Vrhovnog štaba na ostrvu Visu • Oblačim generalsku uniformu • Razgovori sa starim drugovima • Zapadna štampa me naziva „poglavicom” partizana*

KAPITULACIJA ITALIJE\* zatekla nas je u šumama na vrhu Karaormana; upravo smo se vratili iz Glavnog štaba Albanije. Umorni od dugog pješarenja, a ne znajući i kakvo je stanje u selima tog kraja, odlučili smo da ne provedemo u šumi. Kako smo sa sobom nosili i radio-aparat na baterije, čuli smo vijesti o kapitulaciji Italije. Cijelu noć nijesam mo-

\* 8. septembra 1943. godine (prim. red.).

gao da zaspim; brinulo me je da li će se naši snaga i razoružati garnizone u Ki evo, Debru i drugim gradovima italijanske okupacione zone. Imamo li dovoljno snaga za izvršenje tog iznenadnog zadatka? Pitanja su navirala kao rojevi nesnosnih mušica ...

U rano jutro sljedećeg dana spustio sam se u prvo selo na putu koji vodi iz Struge u Ki evo. Seljaci nijesu znali gdje se nalaze partizani. Govorili su da su partizani boravili tih dana po selima tog kraja, ali da su otišli u nepoznatom pravcu. Nije nam ostajalo ništa drugo nego da krenemo put Ki eva. U suton smo naišli na dio Glavnog štaba u jednom selu blizu Ki eva. Tu sam saznao da je dan ranije glavnina naših snaga prešla na teritoriju pod bugarskom okupacijom, a da su na ovom terenu ostale samo neke manje jedinice. Ipak su članovi Glavnog štaba sa tim jedinicama ušli u Ki evo i razoružali italijanske trupe... To je bio razlog što nijesmo ušli u Strugu, Gostivar ...

Dok su mi članovi štaba referisali o situaciji, koja njima nije bila sasvim jasna, iz Debra je automobilom stigao Krste Crvenkovski. On je ranije bio uhapšen i zato en u Albaniji. Pošto je uspio da pobjegne iz zatvora, preuzeo je dužnost sekretara Okružnog komiteta u Debru. U prvi mah ga nijesam prepoznao; nijesmo se sretali još od 1940. godine ... Podsjetio me je da sam ga tada kao gimnazijalca uklonio iz rukovodstva ...

Crvenkovski me je ukratko upoznao sa stanjem u Debru: vlast drže balisti, dok albanski partizani pod komandom Hadži Lješa nemaju mnogo uticaja. Što se tiče makedonskih partizana, oni su i po broju i po naoružanju mnogo slabiji od Albanaca. Sve to veoma komplikuje stvari i zahtijeva brzu akciju. Odlučio sam stoga da isto veće krenem u Debar, koristeći auto kojim je došao Crvenkovski. On me je upozorio da je veoma opasno putovati, naročito u. Naoružanje italijanske divizije palo je u ruke balistikih i pljačakških bandi. Ukoliko putujemo u, neko će nas sigurno presresti, ako ništa drugo, bar da nas opljaka! Nijesam odustao od namjere i tako smo pošli u ...

Ispred Debra do ekala nas je paklena pucnjava. Uzeli smo zaklon i sa ekali da pucnjava prestane. Oni me u nama



koji su znali albanski sporazumjeli su se sa napada ima i mi smo neometano produžili za Debar.. .

Debar je pružao upravo onakvu sliku kakvu nam je ocrtao Crvenkovski... Na svakom koraku vile su se albanske zastave. Nigdje ni makedonske ni jugoslovenske zastave!

ovjek bi zaključio da se nalazi negdje u Albaniji, a ne na teritoriji Jugoslavije.

Stvorila se veoma komplikovana situacija: balisti ke snage drže vlast u gradu poslije istjerivanja okupatora; one su spremne da oružjem nametnu da Debar ostane u sastavu Albanije. Albanski partizani, opet, nemaju dovoljno snaga, a nijesu ni spremni da se suprotstave takvim namjerama balista.

Izlaz je valjalo tražiti u sporazumijevanju albanskih i makedonskih partizana; trebalo je da oni pruže otpor, ako je potrebno i silom, namjerama balista da uspostave svoju vlast u gradu. Osim toga, trebalo je izgraditi novu vlast sa ravnopravnim u eš em oba naroda; gra anima bi se dozvolilo da isti u makedonsku ili albansku zastavu pod uslovom da na njima bude i petokraka zvijezda kao opštejugoslovenski simbol. Od ljudstva iz Debra namjeravali smo formirati makedonske i albanske jedinice. Proglasila bi se ravnopravnost albanskog i makedonskog jezika.

Ukoliko bi odnosi izme u Albanaca i Makedonaca poivali na toj osnovi, problem granica se ne bi postavljao u tako oštroj formi; naravno, pod uslovom da narodnooslobodilački pokret pobijedi u obje zemlje ...

O svim tim pitanjima razgovarao sam sa rukovodstvom albanskih i makedonskih partizana. Postavio sam im te zadatke, a onda sam se vratio za Ki evo.

U Ki evu je atmosfera bila izuzetno povoljna; vlast se nalazila vrsto u rukama partizanskih jedinica; cjelokupno naoružanje italijanskog garnizona palo je u naše ruke. Ve se radilo na organizovanju vlasti i na mobilizaciji ljudstva u partizanske odrede. Meni je ostalo samo da govorim na velikom narodnom zboru u osloboenom Ki evu. itav dan sam se, pošto me niko nije poznao, slobodno kretao gradom.

Zanesen prizorom osloboenog grada, naletio sam na u itelja Zdravkovi a; on je 1940. godine u Sijarinskoj Banji

pohaao kurs kojim sam ja rukovodio. Zagrlili smo se kao stari znanci. On nije znao moje pravo ime niti moj nadimak „Tempo“; oslovljavao me je nekadašnjim pseudonimom — „Duga ki“. Ispriao mi je kako je bio u zatvoru i kako je poslije kapitulacije Italije pobjegao iz zatvora i stigao na slobodnu teritoriju. Bio je uzbuđen, kao i svaki ovjek koji se dugo borio i podnosio ogromne žrtve za ideju koja se najzad ostvaruje. Nije uspio ni da me upita otkuda ja u Makedoniji, a ve je neko sa balkona susjedne zgrade objavljivao da e miting uskoro po eti. Zdravkovi me uze pod ruku i re e mi:

— Hajde da slušamo Tempa... on je delegat Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta ...

Nasmijao sam se u sebi i pošao prema zgradi sa ijeg balkona je trebalo da održim govor okupljenom narodu. Bio sam pomalo uzbuđen. Ovdje se ra a nova država, prva u istoriji makedonskog naroda. Pokušaj sa stvaranjem Kruševske republike nije uspio. Prošlo je od tada 40 godina. Ki evska republika mora uspjeti. Uzbu enje koje sam osjeao kao jedan od u esnika njenog stvaranja prenio sam okupljenom narodu.

PONOVO SAM SE VRATIO u Debar. Morao sam da pospješim realizaciju mjera koje smo predvidjeli. Od toga kakvi e se odnosi uspostaviti izme u Albanaca i Makedonaca zavisio je razvoj borbe na itavom ovom podru ju. Po dolasku u grad dogovorio sam se da se i u Debru održi veliki narodni zbor. Pojavio sam se drže i u jednoj ruci albansku, a u drugoj makedonsku zastavu.

— Pod ovim zastavama su se borili vaši preci protiv turskog ropstva, a za nacionalnu nezavisnost... Pod zastavom Kruševske republike borili su se Makedonci... a pod Skenderbegovom zastavom borili su se Albanci... Ove zastave su simboli najslavnijih poglavlja vaše istorije. Mi smo nasljednici tih tradicija! Pod njima vodimo borbu za nacionalnu slobodu oba naroda... a petokraka zvijezda predstavlja ono što nas ujedinjava.

Moje rije i nijesu izazvale naročito oduševljenje u narodu ... To nijesam ni očekivao jer sam znao kakvo je teško nasljeđe ostavila prošlost. Ljudi nijesu vjerovali da ne e do i do obnove stare Jugoslavije u kojoj nije bilo slobode . . .

U OSLOBODNO KICEVO uskoro su stigli mnogi drugovi sa Kosova i Metohije koje su okupatori držali po logorima i tamnicama Albanije. Bili su to Srbi i Crnogorci i nekoliko Albanaca. Sve komunisti! Spremali su se da nastave put za Kosovo i da tamo organizuju borbu protiv okupatora. Formirali su dva bataljona i naoružali se još u Albaniji.

U prvi mah prihvatio sam njihovu ideju; ak sam namjeravao da po em sa njima do Šare. Ali u Debru sam se susreo sa rukovodstvom Šarplaninskog odreda; pošto sam se upoznao sa situacijom na Kosovu, a posebno u rejonu Šar-planine, uvjerio sam se da bi bilo pogrešno i i na Šaru iz mnogih razloga.

Prije svega, na Kosovu i Metohiji ve ina stanovništva ne e pomagati partizane; štaviše, pridružili e se njema kom okupatoru u borbi protiv partizana! Ukoliko bi se ti bataljoni koncentrisali na Šari, imali bi veoma usko područje za manevrisanje; u slučaju ofanzive okupatora, morali bi se povlaći u Makedoniju ili u dolinu Južne Morave, pa ak i u neke krajeve Albanije.

Ukoliko bi ostali na teritoriji Makedonije, gdje su postojali mnogo povoljniji uslovi za dejstvovanje ve ih jedinica, bataljoni bi mogli dejstvovati gotovo u cijeloj zapadnoj Makedoniji i u dijelovima Grčke i Albanije. Time bi još više podstakli raspoloženje makedonskog stanovništva za borbu.

Sve je govorilo u prilog tome da kosovske jedinice zadržim u Makedoniji. To sam i učinio kada sam 11. novembra u Slivovu formirao Prvu makedonsko-kosovsku udarnu brigadu. U redovima te brigade nalazile su se desetine Slovenaca i Hrvata koji su bili internirani u logorima Albanije. Tako je brigada bila sastavljena od pripadnika svih naroda Jugoslavije. Njeno dejstvovanje na teritoriji Make-

donije više je značilo za bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda nego stotine konferencija, proglašena i ostalih propagandnih akcija. Makedonski narod je vidio da se za njegovu slobodu bore i ginu Slovenci, Hrvati, Srbi, Crnogorci i Albanci.

NASA VLAST SE KONSOLIDOVALA u Debru i Kicevu. Stvorena je proširana slobodna teritorija koja je, pored ta dva grada, obuhvatala i sva sela od Struge do Gostivara. Izgledalo je da je postignuto jedinstvo makedonskog i albanskog naroda; u organima vlasti ravnopravno su u estvovali predstavnici oba naroda. Pored Makedonsko-kosovske udarne brigade, koja je imala pet bataljona, na tom području dejstvovali su mnogobrojni partizanski odredi sastavljeni od Makedonaca i Albanaca.

Istovremeno se konsolidovala vlast okupatora u gornjem toku Vardara — Gostivar i Tetovo — kao i u gornjem toku Drima — Ohrid i Struga. Nijemcima je uspelo da dobiju podršku Albanaca koji na toj teritoriji imaju stanovništva. Usljed toga je postojala opasnost da borba za proširivanje slobodne teritorije u pravcu Gostivara i Struge poprimi karakter obrambena u Albanaca i Makedonaca. To utoliko prije što je bilo evidentno da Albanci koji su se nalazili u našim jedinicama ne bi pristali da se bore protiv svojih sunarodnika koji pod okriljem okupatora drže vlast. Svi ti razlozi navodili su nas da budemo oprezniji pri određivanju pravca naših ofanzivnih akcija. Odlučili smo da ne vezujemo naše snage za odbranu slobodne teritorije, ali i da ne vršimo ofanzivu u pravcu Gostivara i Struge. Umjesto toga, krenu ćemo u pravcu srednjeg toka Vardara i željezničke pruge Skoplje—Bitolj, na teritoriju Makedonije pod bugarskom okupacijom ...

Time su bile ugrožene njemačke komunikacije kroz Vardarsku dolinu. To Nijemci nijesu mogli dozvoliti i zato su pripremili ofanzivu na Kicevo i Debar. Ali, pošto nijesu imali dovoljno svojih jedinica, mobilisali su Albance sa područja Gostivara i Tetova i uputili ih na Kicevo; grad su zauzeli gotovo bez borbe jer se glavnina naših snaga nije

nalazila na toj teritoriji i jer su Albanci koji su se nalazili u našim odredima prešli na stranu okupatora. Debar nijesu uspjeli zauzeti; njega su branili kako makedonski tako i albanski partizani.

Gubitak Ki eva nije negativno uticao na razvoj borbe. Naše snage, pošto su odbranile Debar, uspjele su da ponovo oslobode Ki evo. Tom prilikom zarobljen je jedan njema ki pukovnik sa jednom manjom njema kom jedinicom.

Ti uspjesi su nas ponovo stavili pred dilemu: da li držati naše snage prikovane za gradove ili napuštati gradove i usmjeriti akcije na zadavanje što težih poraza okupatorskim snagama, posebno udaraju i na komunikacije? Odlučili smo se za ovo drugo: napustili smo Ki evo, ali smo zadržali Debar. Tamošnji Albanci su spremni da brane grad ako okupatori ponovo pokušaju da ga zauzmu.

TOKOM TIH BORBI u naš štab neo ekivano je došla engleska vojna misija.

Ilanovi misije krenuli su iz Gr ke i na putu sreli našeg kurira koji se vra ao iz Glavnog štaba Albanije; on ih je doveo do nas. Iako iznena eni, primili smo ih veoma ljubazno. Odmah smo se dogovorili da po nemo razgovore sljede eg dana.

Kurir me je u me uvremenu obavijestio da su se ilanovi misije mnogo interesovali za mene; zanimalo ih je da li sam nervozan, da li u ih primiti... Kada sam to uo, bilo mi je jasno da su podrobno upoznati sa mojim istupanjem u mjestu Kastanja. Naravno, riješio sam da ih uvjerim da sa mnom mogu sara ivati, ali ne na bazi na kojoj sarauju sa gr kim partizanima.

Na prvom sastanku ilanovi misije su istakli da dolaze iz štaba savezni ke komande za Srednji istok. Izrazili su spremnost da organizuju pomo našim jedinicama. Za uzvrat su tražili da naše akcije protiv okupatora koordiniramo sa potrebama saveznika.

— Vi ste zainteresovani da se njema koj vojsci nanesu što teži porazi — obratio sam se iznenadnim gostima. —

To je i naš cilj! Mi želimo da što prije oslobodimo našu zemlju od okupatora. Ako je potrebno da radi brže pobjede saveznika naše snage ruše komunikacije kojima se služe okupatori, mi ćemo to učiniti jer je to i u našem interesu. .. ako treba da vežemo za ovaj teren što veće snage okupatora, mi ćemo i to učiniti jer je i to u našem interesu. Samo, treba nam pomoć u oružju, eksplozivu, municiji ...

— Mi vam možemo pomoći i u odjeći, ishrani, novcu — vješto su se ubacili članovi misije.

— Ništa nam od toga nije potrebno! — oštro sam reagovao. — Nama treba oružje i samo oružje!

Nijesu reagovali, ali sam primijetio da su iznenađeni.

— Saradnje me u nama ne može biti ako nam ne budete slali oružje — otvoreno sam rekao. — Ako kao u Grčkoj budete slali samo odjeću, novac, prehrambene proizvode, a ne oružje i municiju, slobodno možete odmah da napustite Makedoniju!

Obe ali su da ćemo dobiti oružje za nekoliko dana. Ali, prošlo je desetak dana, a od oružja ništa! Ponovo sam pozvao članove misije i rekao im:

— Izgleda da se nijesmo razumjeli! Ili vi nijeste shvatili moje upozorenje da je neophodno da nam odmah pošaljete oružje ... Molim vas da napustite teritoriju Makedonije ... Niste nam više potrebni!

Bili su preneraženi. Nijesu očekivali da ću tako oštro reagovati. Zamolili su da ostanu još dva-tri dana i obe ali su da ćemo u tom roku dobiti oružja. To obe anje su ispunili! Više se nijesmo sporili... oni su nam redovno slali oružje, a mi smo bili zadovoljni.

Kasnije sam saznao od boraca da su se članovi misije raspitivali da li hoće da im se šalje hrana, odjeća, zlato. Ali od svih su dobili isti odgovor: „Nama treba oružje i samo oružje!”

Članovi misije su ovako komentarisali tu izjavu: „Interesantan je ovaj narod! Nemaju šta da jedu, a traže samo oružje...”

Bilo mi je drago što su naši borci tako reagovali. Neka vide naši saveznici da se ovaj narod ne da korumpirati...

KAPITULACIJA ITALIJE i naša ofanziva koja je zatim uslijedila dovele su do vrlo krupnih promjena: stvorena je velika oslobođena teritorija; formirane su krupne vojne jedinice; organizovana je nova vlast... Sve je to imalo uticaja da priliv novih boraca bude masovniji...

U tim uslovima javila se potreba da jasno formulišemo ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta i da ljudi koji rukovode pokretom iza u iz anonimnosti. Odlučili smo da objavimo manifest o ciljevima naše borbe. Manifest bi izdao Glavni štab kao organ koji rukovodi borbom, a svi članovi štaba potpisali bi ga punim imenima.

Kada je trebalo da formulišemo ciljeve za koje se borimo, našli smo se pred problemom: da li kao neposredan cilj postaviti oslobođenje i ujedinjenje makedonskog naroda ili se u prvo vrijeme ograničiti na oslobođenje onog dijela Makedonije koji se nalazio u sastavu Jugoslavije, a ujedinjenje cijelog makedonskog naroda rješavati kada uslovi za to budu povoljniji.

Prihvatili smo drugu mogućnost jer su postojali svi uslovi da taj cilj bude ostvaren: narodnooslobodilački pokret svih naroda Jugoslavije nedvosmisleno se izjasnio za novu Jugoslaviju u kojoj će svi narodi imati nacionalnu slobodu i ravnopravnost; taj pokret je izrastao u takvu snagu da pobjeda ne dolazi u pitanje; raspolaže i vojnom silom (Narodnooslobodilačka vojska) sposobnom da skrši svaki pokušaj da se obnovi stara Jugoslavija.

Ako bismo usvojili prvu mogućnost, stvari bi se veoma komplikovale; ni jedan politički pokret u Bugarskoj se nije izjasnio za „samoopredjeljenje do otcepljenja“ onog dijela makedonskog naroda koji živi na teritoriji Pirinske Makedonije; nije to uradio ni jedan politički pokret u Grčkoj u odnosu na onaj dio koji živi na teritoriji Jegejske Makedonije ...

U takvim uslovima bilo je sasvim nerealno postaviti zahtjev za ujedinjenje kao neposredan cilj. Zato smo se orijentisali na to da se borimo da u svim zemljama pobijede snage narodnooslobodilačkog pokreta i da one priznaju pravo makedonskom narodu na nacionalnu slobodu i ravnopravnost. Tako će, kasnije, sazreći uslovi da se ostvari balkanska konfederacija, a u okviru nje slobodna i ujedinjena

Makedonija. A to su osnovi na kojima se to ujedinjenje jedino može rješavati.

Manifest je dao snažan podstrek razvoju narodnooslobodilačke borbe, ali je izazvao i otpore. Ljudi okupljeni u Akcionom odboru Narodnooslobodilačkog fronta — Blagoje Hadži Panzov, Lazar Sokolov, Kiro Gligorov, Kiro Petrušev i drugi — iznijeli su prigovore na Manifest; nijesu se zadovoljili da ih pismom dostave Glavnom štabu, nego su našli za potrebno da ih umnože i rasture u narodu.

U „Prigovorima“ je izraženo neslaganje sa politikom, izraženom u Manifestu, da se borba vodi za slobodnu i ravnopravnu Makedoniju u okviru nove Jugoslavije; pri tome je istaknuto da je Jugoslavija kao državna tvorevina „omrzuta u masama“. Umjesto toga, ukazivano je da se treba boriti za slobodnu i ujedinjenu Makedoniju u okviru balkanske konfederacije...

Grupa je osporila i pravo Glavnom štabu da govori u ime makedonskog naroda; vojska i njen štab — poručivali su — ne mogu da se izjašnjavaju o tako krupnim pitanjima kao što je državno uređenje ... o tome može da se izjasni samo narod ... a vojska treba jedino da vodi borbu i da oslobodi zemlju ...

Naša reakcija na takve prigovore, posebno na njihovo umnožavanje i rasturanje, bila je odlučna. Naravno, ito su reagovali partizani; oni su isticali: ako neko u Makedoniji ima pravo da se izjasni o ciljevima borbe koja se vodi već tri godine, onda su to oni koji su od prvog dana izašli u šume i koji su borbu doveli do pobjede, a ne ljudi koji sjede u Skoplju, zaposleni su kao činovnici i čekaju da im partizani donesu slobodu... Zato smo poručili ili toj grupi da najprije izađe u planine i da se pridruži partizanima ako želi da stekne pravo da govori o ciljevima borbe ...

Spremno smo dočekali Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Ciljevi borbe bili su već formulisani u Manifestu. Oni su postali svojina ne samo komandnog i borbenog sastava partizanskih odreda i brigada nego i cijelog makedonskog naroda. Pošto nijesmo mogli ići na zasjedanje AVNOJ-a, poručili smo preko radio-stanice, u ime makedonskog naroda, da prihvatamo da Makedonija bude u sastavu nove jugoslovenske zajednice koja se rađava u vatri narod-



nooslobodila ke borbe i koja se zasniva na punoj nacionalnoj ravnopravnosti svih naroda koji ine novu Jugoslaviju.

Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a dale su snažan podstrek razvoju borbe, ali su izazvale i novu opoziciju ... Rukovodstvo bugarskog Ote estvenog fronta izdalo je proglas u kome priznaje makedonskom narodu pravo na samoopredjeljenje, ali s tim da se ne smije prisajediniti nijednoj balkanskoj državi. Nije bilo teško vidjeti šta se krije iza tog proglasa; bugarsko rukovodstvo nije uspjelo da sprije i razvoj nacionalnog, oslobodila kog pokreta u Vardarskoj Makedoniji; zato bi sada htjeli da sprije e da se realizuje odluka AVNOJ-a da Makedonija u e u sastav nove jugoslovenske zajednice ...

PO ETKOM ZIME Nijemci su preduzeli ofanzivu na naše snage u zapadnoj Makedoniji; nastupali su iz pravca Gostivara i Struge. Naše snage nijesu prihvatile taktiku frontalne borbe. Smjelim manevrom izvukli smo se iz neprijateljskog obru a, prebacili se na obronke Kajmak alana i Kožuva u Gr koj i odatle neposredno ugrozili komunikacije od ev elije i Bitolja prema Solunu ...

Ofanziva okupatora ipak je imala izvjesnog uspjeha: kako se glavovina naših snaga povukla, uspjelo im je da na svoju stranu privuku one albanske jedinice koje su se do nedavno borile uz nas. Došlo je do polarizacije stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti: na jednoj strani Albanci, a na drugoj Makedonci! To je usporilo razvoj narodnooslobodila ke borbe i morale su se ponovo preduzimati mjere da se otvori proces diferencijacije me u samim Albancima ...

NA OBRONCIMA KAJMAK ALANA sreli smo odred gr kih partizana. Oni su imali itav logor izgra en pod zemljom. No u su slali patrole u ravnicu i od seljaka nabavljali sve što im je bilo potrebno za ishranu. Pošto nijesu izvodili akcije, okupator ih nije uznemiravao. Vladalo je pretno primirje!

Naišli smo u predvečerje i bili vanredno dočekani. Interesovalo nas je da li u ravnici ima okupatorskih ili kvislinških snaga. Namjeravali smo da narednog dana siđemo u ravnicu i da udarimo na pruge koje vezuju Solun sa Bevelijom i Bitoljem. Na naše iznenađenje, komandant odreda nam je saopštio:

— Na ovoj teritoriji se ne smiju izvoditi akcije! To je stav našeg Glavnog štaba... mi oдавde snabdijevamo hranom naše odrede u Tesaliji i dalje prema jugu Grčke. Ako biste pošli sa akcijama, okupator bi vršio represalije nad stanovništvom i time onemogućio plan Glavnog štaba da se snabdijevanje partizana u Grčkoj vrši sa ovog područja... Vi treba da se pokorite ovom narednji.

Znao sam da u Grčkoj izbjegavaju akcije protiv okupatora, ali nijesam pretpostavljao da će to i nama zabraniti. Zato sam dosta oštro rekao:

— Nijesam dužan da se pokoravam narednjima vašeg Glavnog štaba! Pogotovu neću u prihvatiti narednje da ne vodim borbu protiv njemačkog okupatora jer to smatram vidom saradnje sa okupatorom, pa čak i izdajom! Naša brigada će sutra sići i u ravnicu! Ostađemo u selima... odmorimo se, a onda udariti po komunikacijama. Ako nam se suprotstavite, boriđemo se protiv vas jer ćete za nas biti na strani okupatora.

Situacija je bila veoma mučna. Nijesu ođekivali takvu reakciju; vjerovatno su se kolebali da li da insistiraju na poštovanju narednja Glavnog štaba i da primijene vojnu silu kako bi obezbijedili da se potinimo tom narednji. Ne sađekavši njihov odgovor, otišao sam na spavanje...

U toku noći saznali smo od grčkih partizana da u ravnici nema nikakvih neprijateljskih snaga. Borci su bili nezadovoljni što ih prisiljavaju da žive po zemunicama u planini dok u selima u ravnici nema neprijateljske vojske.

Kada smo se u rano jutro približavali jednom selu u ravnici, pred nas je istrčao jedan vojnik i uzbuđenim glasom saopštio:

— Ne idite dalje! Dvije njemačke divizije nastupaju od Soluna...

Pažljivo sam ga osmotrio i primijetio da loše glumi uzbu enje. Shvatio sam da su ga poslali iz štaba da bi nas uplašio i natjerao da se vratimo u planinu.

— Pa šta su dvije njema ke divizije prema našoj snazi? — pravio sam se namjerno važan. — Ako dolaze njema ke divizije, tu su i naše brigade; vidje emo ko je ja i.

ovjek je bio zapanjen; vjerovatno je mislio da sam lud. Mi smo nastavili put i ušli u prvo selo. Seljaci su nas do ekali sa suzama u o ima. Ljubili su našu crvenu zastavu, iznosili hranu, pi e, suvo vo e — sve što su imali.

Tako smo zapo eli trijumfalni marš po selima u ravnici Karadžove. Smjestili smo se u selima na obroncima Kajmak alana i Kožuva.

Bili smo oduševljeni do ekom; u prvi mah smo pomislili da se radi o makedonskom stanovništvu; veoma smo se iznenadili kada smo saznali da su to Grci iz Male Azije; oni su se tu naselili poslije gr ko-turskog rata 1922. godine; u nekim selima su, pak, živjeli starosjedioci koji su se u prvom svjetskom ratu borili sa srpskim vojnicima na Kajmakalanu protiv njema kih i bugarskih snaga. Ti seljaci su se sa simpatijama sje ali srpskih vojnika i zajedni kog ratovanja, a u nama su vidjeli djecu tih vojnika koja su poslije dvadeset i više godina došla da se tuku protiv istog neprijatelja. Našu radost zbog simpatija koje je prema nama izražavalo stanovništvo tog kraja pomutilo je saznanje da su tu nekad živjeli Makedonci koji su raseljeni. Pa i Grci koji su se naselili u njihove domove tako e su raseljeni iz svojih domova u Maloj Aziji. A sve je to bila posljedica miješanja velikih sila u odnose balkanskih zemalja!

POSLIJE ODMORA od nekoliko dana napali smo pruge koje vode prema Solunu, zauzeli i razorili nekoliko stanica, a zatim odlu ili da se prebacimo na podru je Bitolja, Velesa i ev elije. Namjeravali smo da prekinemo željeznicu ku prugu koja ide prema Solunu i da napadnemo rudnike iz kojih su se snabdijevali okupatori. Izvršenje tog plana bilo je povjereno svim bataljonima; sa Glavnim šta-

bom na gr koj teritoriji ostao je samo jedan makedonski bataljon.

Udarili smo na najosjetljivija mjesta okupatora. Zato je njegova reakcija bila munjevita; po eo je sa ofanzivom protiv naših snaga; potpuno je iznenadio naš makedonski bataljon; to je izazvalo paniku; borci su se u neredu razbježali. Taj poraz je jako pogodio ugled naše vojske. Narod je vjerovao da su naše jedinice nepobjedive. A sada vidi kako se makedonski bataljon u neredu povla i! Nije uopšte bilo važno što se radi samo o jednom bataljonu. Pronio se glas kako „Titova vojska bježi“. On se širio brzinom vjetra od sela do sela. Tako je dopro i do nas.

Bio sam izvan sebe; htio sam da odmah napadnem nje-ma ke snage; ali naše jedinice su se nalazile u rejonu Bitolja i Velesa. Tek pred ve e stigao je jedan kosovski bataljon; on je nedaleko od Bitolja razorio jedan rudnik. Borci su bili potpuno iscrpljeni: dvije no i i dva dana su bez prekida maršovali. Jedva su ekali da se odmore. A ja sam ih postrojio i obratio im se ovim rije ima:

— Znam da ste iscrpljeni... znam šta zna i umor ti-jela. Zaslužili ste odmor, ali u pitanju je ast Titove vojske. Makedonski bataljon je ju e iznenada napadnut i u neredu se povukao. Gubici nijesu veliki. Me utim, naš ugled u narodu je strašno opao; po selima se pronosi vijest kako „Titova vojska bježi“. Ja vam ne nare ujem, ve vas molim da odmah krenete; u toku no i prona ite neprijatelja i do nogu ga potucite ...

Pošli su tr e i! Pred samu zoru otkrili su neprijatelja: oko 120 Nijemaca ulogorili su se u jednoj školi. Naši su opkolili školu i zapalili je; Nijemci koji nijesu poginuli u borbi izgorjeli su u ruševinama škole. Tako smo sprali ljagu koja je bila pala na našu vojsku.

Kada su me obavijestili o svemu što se desilo, ja sam se zagrcnuo; rije i su zastale u grlu. „Da, — mislio sam — to je naša vojska. To nijesu obi ni ljudi; to su džinovi; ti komunisti sa Kosova!“

No, sljede ih dana ti isti borci priredili su mi neprijatno iznena enje. Iz štaba Makedonsko-kosovske brigade javili su da su kosovski bataljoni otkazali poslušnost. Borci su se

okupili u jednoj školi i traže da hitno do em. Znao sam o emu se radi: borci i dobar dio komandnog sastava kosovskih bataljona povremeno su zahtijevali da napuste Makedoniju i da se vrate na Kosovo. To raspoloženje je podgrijavao komesar brigade. Ja, me utim, nijesam oštro reagovao na takve istupe iako oni nijesu bili u skladu sa vojnom disciplinom. Bilo mi je shvatljivo da više žele da se bore na svom terenu. Zato sam ih uvijek ubjeivao da je njihov boravak u Makedoniji od istorijske važnosti; u estvuju u stvaranju prve makedonske države. Uvijek sam uspijevao da ih smirim. Ali ovog puta su otkazali poslušnost! To je ve anarhija. Preko toga ne smijem pre i. Bez oklijevanja sam otišao kod njih.

Do ekali su me utke; borci su se smjestili u klupe, a po zidovima su istakli parole na kojima su tražili da budu upu eni na Kosovo. Shvatio sam da ovog puta žele da razgovaraju kao komunisti sa predstavnikom Centralnog komiteta, a ne kao vojnici pot injeni delegatu Vrhovnog štaba. Odlu io sam da im otvoreno kažem da se više ne možemo ubje ivati; možemo razgovarati samo kao vojnici. Nastojao sam da govorim kao što bi to inio komandant sa onima koji su mu pot injeni.

— Vaš postupak ne mogu okarakterisati druga ije nego kao anarhiju! Ako dopustimo da se u našoj vojsci ustali takva praksa, od pobjede nema ništa! Ostavljam vama da zaklju ite kakve mjere treba da preduzmem. ..

Zagrajali su. Bunili su se što sam tako ocijenio njihov postupak. Oni samo žele da odu na Kosovo i da tamo nastave borbu.

— Ako na tome insistirate, mora u da vas razoružam! — odbrusio sam u jednom trenutku.

Nastao je tajac. Bili su prosto zaprepaš eni. Odjednom se neko javio iz zadnjih redova:

— As kojim snagama eš nas razoružati, družo Tempo?

Svi su se nasmijali. Aluzija se odnosila na držanje makedonskog bataljona. To me je razbjesnilo; reagovao sam oštro:

— Razoruža u vas snagom autoriteta Partije i njenog Centralnog komiteta, iji sam predstavnik ...

Svi su sko ili i u glas povikali:

— To je druga stvar! Ako u ime Partije narediš da predamo oružje, mi ćemo odmah poslušati...

Bio sam razoružan! Nestalo je komandantskog držanja koje sam htio da zadržim. Opet sam po eo da ih ubje ujem; ali oni me više nijesu slušali jer sve to su davno uli! Ipak, razumjeli smo se kao komunisti. Znao sam da e ostati u Makedoniji sve dok to bude tražila njihova Partija. Rastali smo se kao stari, dobri prijatelji.

USKORO NAS JE POSJETIO predstavnik štaba gr kih partizana. Bio je to prvi kontakt poslije onog neprijatnog razgovora kada smo prešli na gr ku teritoriju. On nam je saopštio da su iz pouzdanih izvora saznali kako njema ki okupator namjerava da jakim snagama krene u ofanzivu protiv naše vojske. Zato su nam predložili da napustimo njihovu teritoriju i da se prebacimo na teritoriju Jugoslavije. Njihove snage bi tako e pošle sa nama.

Odbio sam taj prijedlog; istakao sam da se ne plašimo ofanzive okupatora bez obzira na to kolike je snage angažovao; uslovi za manevrisanje naših snaga na ovom terenu su veoma povoljni — oko ravnice pružaju se planinski masivi Kajmak alana, Kožuva i Pajaka; stanovništvo je u cjelini na strani partizana; a nema ni snijega koji bi otežavao kretanje ... dakle, mogu e je izbje i sukob sa ja im snagama okupatora, odnosno vršiti iznenadne napade na neprijateljske kolone i nanositi im teške gubitke. Jednom rije ju, ofanziva okupatora se može pretvoriti u njegov poraz. Nasuprot tome, u Makedoniji ne bismo mogli manevrisati zbog veoma dubokog snijega. Naglasili smo kako nam se može dogoditi da se smrznemo a da neprijatelja i ne vidimo!

Grci nas nijesu poslušali, ve su otišli na našu teritoriju. I dogodilo se ono što smo predvi ali: mi smo nanijeli teške gubitke jednoj neprijateljskoj koloni, istovremeno izbjegavaju i sukobe s ja im snagama okupatora. Gr ki partizani su, me utim, zapali u dubok snijeg i vratili se sa dvadesetak promrzlih boraca.

Razmišljao sam otkuda kolebljivost u gr kim odredima. Grci su poznati kao hrabri ljudi! Došao sam do zaključka da je to posljedica držanja komandnog kadra i politike rukovodstva. Im odredi nijesu stalno u akcijama, stvara se uvjerenje da ih okupator može opkoliti i uništiti. Nijesu bili svjesni da okupator nema dovoljno snaga da opkoljavanje izvrši po dubini. Pa ni tada nije sigurno da može uništiti partizanske snage. Ako partizani imaju iskusnije rukovodstvo, oni će se i u takvim uslovima probiti kroz neprijateljski obrub. Imaće gubitke, ali će se probiti. To je bilo iskustvo koje smo stekli iz dotadašnjih neprijateljskih ofanziva.

Nekoliko dana kasnije dobili smo iz štaba grčkih partizana obavještenje da opet predstoji ofanziva u kojoj će pored dvije njemačke divizije učestvovati i bugarska vojska kako bi spriječila naš prelazak na teritoriju Makedonije. Grci su nam tada predložili da izvršimo prodor na jug, do Olimpa. Uvjeravali su nas da je put osiguran s obzirom na to što u svakom selu postoje njihove organizacije. Opet smo odbili njihov prijedlog. Odlučili smo da ne napuštamo teren dok traje neprijateljska ofanziva, a poslije ćemo vidjeti šta nam valja činiti. Tako smo se još jednom rastali.

Još u toku noći izašli smo u planinu prema grčko-jugoslovenskoj granici. Radio-stanicu i ostale teške stvari sakrili smo nedaleko od sela. To isto je učinila i engleska misija sa svojim radio-stanicama.

Na vrhu planine nas je dočekao dubok snijeg, mećava, mraz... Smjestili smo se u planinske kolibe i otkrivali raspored dogadjaja. Naše jedinice su ostale u ravnici; dobile su zadatak da sačekaju neku izolovanu njemačku kolonu i da je po mogućnosti unište. To je učinjeno. Tom prilikom je zaplijenjeno mnogo oružja. U napadu su učestvovali samo makedonski bataljoni jer su to zahtijevali od štaba. Bataljon koji se nedavno u neredu povlačio držao je najteži položaj. Tako mu je data prilika da se rehabilituje, što je on i učinio. Tako smo slavili dvostruku pobjedu: uništenje njemačke kolone i rehabilitaciju makedonskog bataljona.

Ofanziva je bila kratkog daha: poslije nekoliko dana njemačke snage su se povukle, a sela su opet bila slobodna; mi smo se mirno u njih vratili. No, tamo me je čekala veoma neprijatna vijest: rečeno mi je da su Nijemci otkrili sve

etiri radio-stanice engleske misije. Srećom naša radio-stanica bila je dobro sakrivena i nju Nijemci nijesu uspjeli da pronađu. Bilo mi je strašno neprijatno; izvinjavao sam se iskreno engleskoj misiji. Međutim, članovi misije nijesu bili mnogo uznemireni. Za njih je bilo važno da preko naše radio-stanice mogu javiti svojoj komandi da im pošalje nove radio-stanice ...

Već sam bio zaboravio na tu neprijatnost kada mi je Dobrivoje Radosavljević rekao da su u stvari naši kuriri, po njegovom odobrenju, sakrili radio-stanice, a Englezima rekli da su ih Nijemci otkrili. Bio sam iznenađen i ljut na svoje drugove. Dovedli su me, zaista, u nemoguću situaciju. Ko može poreći i da se štab naše vojske ne bavi krađom? U prvi mah htio sam da vratim radio-stanice. Ali, time bih objelodanio pokušaj krađe! Zato sam odbacio tu ideju.

Sto je vrijeme više prolazilo, to je u meni jačao zaokupljenost čak da je ipak dobro što smo se dokopali radio-stanica. Bar ćemo moći i da povežemo Glavni štab sa sva tri centra ustanka u Makedoniji (Kumanovo, Tikveš, Kičevo)! Četvrtu radio-stanicu poslao ćemo Glavnom štabu Srbije u Jablanicu. Tako ćemo mnogo bolje rukovoditi i usklađivati naše akcije ...

Poslije duge unutarnje borbe zapitao sam Radosavljevića:

— Pa dobro, Bobi, zašto mi ne rekoste o čemu se radi? Zašto me pustiste da se onako nerviram i crvenim pred Englezima?

— Znali smo kakav si... sigurno se ne bi složio, već bi naredio da Englezima vratimo radio-stanice — odgovorio je mirno, bez uzrujavanja. — A time bi učinio veliku glupost... Nama su radio-stanice potrebne. A oni ih imaju napretek. Zašto da im ne uzmemo kada sami ne daju da nam daju? Ne uzimamo za sebe, nego za potrebe borbe... a to nije krađa!

Divio sam mu se. Kako lako rješava probleme koji su meni izgledali komplikovani!



OKO MJESEC DANA nalazili smo se u Grskoj, u oblasti Kajmakalana i Kožuvu. Iako smo dobro izdržali dvije kratkotrajne njemačke ofanzive, nanose i teške gubitke pojedinim kolonama okupatora i ostaju i na terenu koji je za neprijatelja imao izuzetan strateški značaj, ipak nijesmo bili potpuno zadovoljni. Stalno me je pritiskala misao da nijesmo na našoj teritoriji, da smo izgubili dio slobodne teritorije. Doduše, u Makedoniji djeluju manji partizanski odredi, ali to je korak nazad prema onome što smo postigli tokom jeseni 1943. godine. Odlučili smo da stvorenu situaciju preokrenemo u našu korist; to tim prije što smo raspolagali sa dvije udarne brigade\*, sastavljene od ljudstva provjerenog u mnogim borbama.

Krajem januara 1944. godine, u kolibama na planini Kožuvu, razradili smo plan naše ofanzive koja je kasnije dobila naziv „Februarski pohod“.

Prva makedonsko-kosovska brigada pod komandom Petra Brajovića — Dura, izvanrednog i hrabrog komandanta, imala je da se probije preko Morihova, izmeću Prilepa i Velesa i da se vrati u zapadnu Makedoniju, na teren oko Kiceva. Sa brigadom su pošli Uzunovski i Nedelkovski, zamjenik komandanta Glavnog štaba. Druga makedonska udarna brigada trebalo je da djeluje u Povardarju, na teritoriji izmeću Dev elije, Velesa i Bitolja, i da njom ponovo ovlada. Sa brigadom su ostali Radosavljević i Temelkovski. Treća grupa, sastavljena od jednog makedonskog bataljona i od bugarskog bataljona „Hristo Botev“\*\*, dobila je zadatak da se preko Strumice i Bregalnice prebaci u istočnu Makedoniju i da izbije na teren Kumanova u cilju spajanja sa partizanskim jedinicama koje su djelovale u tom rejonu. Sa tom grupom pošli smo Apostolski i ja, kao i ostali članovi Glavnog štaba i Centralnog komiteta. Grupa je imala najteži zadatak; morala se probijati terenom na kojem do tada

\* Druga makedonska udarna brigada formirana je 20. decembra 1943. godine u selu Fuštani (Jegevska Makedonija, Grčka). Brigada je imala u svom sastavu tri bataljona: bataljon „Strašo Pindžur“; bataljon bivše III operativne zone Makedonije i bugarski bataljon „Hristo Botev“ (prim. red.).

\*\* Bataljon „Hristo Botev“ bio je sastavljen od bugarskih vojnika iz jedne graničarske karaulice kod Dev elije koji su zajedno sa svojim komandantom, Dimitrom Petrovom, prešli na stranu partizana.

nijesu dejstvovali partizanski odredi; to je bio teren isto ne Makedonije. Sa nama je pošao i Blgaranov. On je došao u partizane u isto vrijeme kada i Apostolski; tada je već bila stvorena slobodna teritorija i imali smo krupne vojne jedinice. Stalno se kretao sa Glavnim štabom, držao govore partizanima i stanovništvu: istupao je u ime bugarske Partije i naroda. Nije se miješao u odluke o pokretima i akcijama naših jedinica. Uostalom, u tome nije imao nikakva iskustva, te mu je stalno izgledalo da smo opkoljeni. U stvari, mi smo uvijek bili opkoljeni — čak i kada smo sami opkoljavali i zarobljavali pojedine neprijateljske kolone.

Bilo je odlučeno da sve tri grupe pređu u grčko-jugoslovensku granicu u isto vrijeme kako bi se onemogućilo ili bugarski okupatori da koncentrišu svoje snage na jednom pravcu. Na žalost, to nije sprovedeno. Naša grupa je mogla da pređe Vardar ispred samog Solima jer je tamo postojala skela. Morali smo preduzeti dug, zaobilazan marš i zato smo zakasnili. Za to vrijeme Prva i Druga brigada su prešle granicu na raznim pravcima. Odmah su se sukobile sa jakim bugarskim snagama. Druga brigada nije uspjela da se probije i morala se vratiti. Prva brigada je razbila bugarske jedinice i pokušala se probijati predviđenim pravcem prema zapadnoj Makedoniji. Bugarski okupatori su tada koncentrisali sve snage iz cijele Makedonije da bi spriječili ili prodiranje brigade. Poslije žestokih višednevnih borbi bugarskim okupatorima je uspjelo da razdvoje brigadu: jedan dio se morao vratiti, a drugi je ipak uspio da se probije u rejon Kičeva. Nešto kasnije probio se i drugi dio brigade, samo preko grčke teritorije.

Najlakše je prošla naša grupa. Okupator se nije nadao da ćemo se usuditi da krenemo preko istočne Makedonije. Zato je sporo reagovao; dok je uspio da koncentriše svoje snage, mi smo već bili na Bregalnici...

Da bismo prešli Vardar, krenuli smo njegovom desnom obalom, na jug prema Solunu. Blizu Soluna se nalazila skela koju je koristilo stanovništvo za prelaz preko rijeke. Razumjeli smo da okupatori neće obezbjeđivati prelaz jer neće vjerovati da partizani mogu doći u neposrednu blizinu Soluna.

Nijesmo se prevarili: prelaz je bio slobodan i našli smo se usred solunske ravnice gdje su se okupatorske snage slobodno kretale po svim selima. Oni su koristili dan, a naše jedinice — no ! Pred zoru bismo ulazili u sela i sakrivali se po kućama. Preko dana su dolazile motorizovane snage okupatora, ali nijesu pretresali kuće. Nijesu ni sanjali da se po kućama kriju dva bataljona partizana. Sve je to bilo moguće jer u selima uopšte nije bilo špijuna ni saradnika okupatora. Tako smo bezbjedno prošli cijelu solunsku ravninu i stigli na našu granicu, tog puta lijevom obalom Vardara!

**IMPRESIONIRALO ME JE DRŽANJE** stanovništva solunske ravnice. Da je bio samo jedan izdajnik u selima u kojima smo boravili preko dana, loše bismo se proveli. Uporedio sam raspoloženje tog stanovništva sa onim u našoj zemlji. Razlika je bila velika. Razmišljaju i o tome, došao sam do zaključka da naša borba protiv okupatora ne bi bila tako teška niti bismo imali tako velike gubitke da okupatori nijesu uspjeli da pridobiju izvjesne slojeve stanovništva i da ih koriste u borbi protiv partizana... da su se našli izolovani u zemlji, imali bi mnogo većih gubitaka. Ovdje u Grčkoj, sudeći po raspoloženju stanovništva u ovoj ravnici kroz koju prolazimo, skoro da nema saradnika okupatora. Bar tako je nama tada izgledalo. Ali nema ni borbe! Partizani se nalaze u planinama, a okupatori se slobodno kreću u komunikacijama i stacioniraju se u gradovima. Pošto nema borbe, nema ni polarizacije snaga na one koje su spremne da se bore bez obzira na žrtve i na one koje su voljne da služe okupatoru kako bi izbjegle njegove represalije . . .

Diferencijaciju stanovništva ne izaziva samo strah od represalija. U toku borbe vrši se diferencijacija i na klasnoj osnovi. Tu su uočljive razlike između Grka i naše zemlje. Kod nas je ipak došlo do izvjesne klasne diferencijacije. Proklamovali smo da se borimo za istjerivanje okupatora, a da se pitanje oblika državnog uređenja rješavati slobodnom voljom naroda poslije oslobođenja; izgrađujemo i novu vlast u toku borbe. Sama činjenica da su borbu poveljeli komunisti

izazvala je izvjesnu diferencijaciju me u stanovništvom. Zavladao je strah kod jednog dijela stanovništva da e izgubiti pozicije koje su imali u slu aju da pobijede komunisti; i to ih je podsticalo da se opredijele za saradnju sa okupatorima kako bi sprije ili komuniste da uzmu vlast. Sve je to, prirodno, dovelo do dalje polarizacije stanovništva na klasnoj osnovi. U Gr koj, me utim, nije bilo takve polarizacije jer se nije ni postavilo pitanje vlasti. Komunisti su proklamovali da ne e izgrati nikakvu vlast u toku borbe i da e o karakteru vlasti odlu ivati narod poslije osloboenja. Komunisti ka partija nigdje ne istupa javno; ona je sama sebe zabranila! To je usporilo proces polarizacije stanovništva, ali je smanjilo i šanse da pobijedi narodnooslobodila ki pokret u borbi za novu vlast.

Razmišljanja o tome dovela su me do još jednog zaključka: u gr kom narodnooslobodila kom pokretu je, o igledno, preovladao stav da ne treba voditi borbu protiv okupatora kako bi se izbjegle represalije nad stanovništvom; umjesto toga, valja ekati da savezni ke snage razbiju njema ke okupatore i dovedu do oslobo enja zemlje. To je dovelo do usporavanja procesa diferencijacije; ali, što je još gore, to e dovesti do gubitka nacionalne nezavisnosti jer savezni ke snage koje budu ušle u zemlju uspostavi e svoju dominaciju. Jedan oblik dominacije bi e zamijenjen drugim.

Samo ako narodnooslobodila ki pokret uzme orijentaciju da se narod mora sam osloboditi, kao što je slu aj s našim pokretom, može ra unati da e izvojevati potpuno oslobo enje zemlje od svakog oblika dominacije.

POSLIJE DESETAK DANA putovanja po solunskoj ravnici najzad smo stigli u podnožje Belasice, preko ijih vrhova prelazi gr ko-jugoslovenska granica. Popeli smo se na vrh i tu u šumi, u dubokom snijegu, predahnuli. Predve e smo krenuli niz planinu i no u pregazili rijeku Strumicu. Dan smo proveli u selima u podnožju planine Ograždena. Niko nas nije uz put napadao, što je govorilo da smo potpuno iznenadili okupatora.

Sljedećeg dana ujutro krenuli smo preko planina Ograždena i Pla kovice. Snijeg je bio veoma dubok i teško smo se kretali. Nosili smo akumulatore i radio-stanice — za nas i za Glavni štab Srbije. Preno ili smo u kolibama na planini Pla kovici.

Trećeg dana našeg pohoda uhvatili smo seljake koje su bugarski okupatori poslali da izvide naše brojno stanje. Seljaci su nam rekli da se u blizini nalazi potjerno odjeljenje žandarmerije, ali nas nijesu smjeli napasti jer su se uplašili kada su vidjeli kolika je naša kolona. Ne obaziru i se na potjerno odjeljenje, nastavili smo put i predveče se spustili u dolinu rijeke Bregalnice. Seljaci su nam rekli da je cijelu dolinu zaposjela bugarska vojska. Rijeka se ne može pregaziti zbog velike vode. Postoji most kod Istibanje, ali ga uvaju tenkovi.

Apostolski je predložio da u toku noći izvršimo pokret prema drugom selu, koje bismo blokirali i tako omogućili ljudstvu da odspava nekoliko sati. Međutim, ujutro smo bili otkriveni; poela je borba i ona je trajala cijeli dan. Mogli smo se povući u planinu jer neprijatelj nije imao hrabrosti da nam zađe za leđa. Bojao se da nas ima i u planini.

Apostolski je predveče napravio drugi plan — koliko vojnički vješt, toliko i smion. Trebalo je da krenemo uz planinu tako da izgleda kao da smo odlučili da se povučemo prema gornjem toku Bregalnice gdje se rijeka može pregaziti. On je pretpostavljao da će i Bugari pokrenuti snage u istom pravcu. Zato je poslije izvjesnog vremena, kada se spustila noć, naredio da naša kolona koja je naokolo Bugara već bila krenula uz planinu pođe u suprotnom pravcu, prema mostu kod Istibanje. Manevar je bio rizičan: ako Bugari ipak ostave na mostu tenkove, biće veoma teško, ako ne i nemoguće, zauzeti most i prebaciti se na drugu stranu rijeke; ukoliko, pak, ostanemo u dolini, bićemo uništeni jer se danju ne možemo dokopati planine.

Manevar je ipak uspio! Apostolski je bolje od nas poznao bugarske okupatore i njihovu taktiku. Bugari su pokrenuli sve snage uključujući i tenkove sa mosta kod Istibanje i pohitali da nas presretnu u gornjem toku Bregalnice. A mi smo cijelu noć marširali prema mostu. Kako već trećeg dana nijesmo spavali, kora ali smo pospani, ali volja

za životom bila je ja a od nagona za snom. Znali smo da u toku no i moramo pre i rijeku, ina e emo biti uništeni.

Na mostu smo zatekli no nog uvara; on nije ni pušku opalio! Pred nama se otvarao put uz Osogovske planine prema dolini Krive reke, koja nas je razdvajala od Kumanova.

Pošto smo prešli rijeku i po eli se penjati uz Osogovske planine, okupatorske snage su shvatile našu varku. No, bilo je kasno; preostajalo im je da nas napadnu dok smo savlaivali planinu. A to za nas nije bilo opasno: branili smo se i istovremeno se penjali prema vrhu planine. Naškodili su nam samo utoliko što se nijesmo mogli odmoriti i naspavati. Pospani smo gazili dubok snijeg. Pred ve e je prestala borba. Bugari su se vratili na drum; vjerovatno su htjeli da posjednu drum duž Krive reke kuda emo morati da pro emo sljede eg dana. Mi smo nastavili uz planinu... tražili smo kakvo selo da bismo se mogli ispavati. Idemo i spavamo! Privi aju nam se ku e od svakog šumarka na koji nai emo.

Negdje oko pola no i u inilo mi se da stojim pred ogromnim dvorcem. Pomislio sam u prvi mah da je to opet halucinacija. Sklopio sam o i. Kada sam ponovo pogledao, prizor se nije promijenio. U tom sam uo kako neko govori: „E, ovo je zaista ku a." Rastrijeznio sam se ... zaista se nalazimo pred nekakvom osvjetljenom zgradom. Naša patrola naišla je na selo i naredila da se školska zgrada osvjetli. No ili smo u selu i dobro se naspavali.

Sljede eg dana, odmorni, krenuli smo uz planinu. Okupatori nas nijesu uznemiravali. Ali zato smo morali da gazimo sve dublji snijeg. Pri vrhu planine snijeg je bio dubok preko dva metra. Svakih pet minuta smjenjivali su se borci koji su na elu kolone pravili prtinu.

Najzad smo se popeli na vrh planine. Sjeo sam na snijeg; od umora nikoga ne opažam. Kada sam se malo odmorio, vidim da jedino Milica stoji nedaleko od mene. Htjela bi da mi pri e, ali se plaši da ostali ne primijete.

Prilazi jedan drug i ho e da me fotografiše. Pristajem. Milica se diskretno okre e. udno je to! Volimo se, a stidimo se da to pokažemo. Ne želimo da neko vidi kako se volimo u vrijeme kada treba da vodimo rat. Ima u tome nekog asketizma ...

KRIVU REKU SMO PREGAZILI bez teško a, pa i drum izme u Kumanova i Krive Palanke. Koriste i mrak, naša kolona je izmakla pažnji neprijatelja i ponovo smo krenuli uz planinu, ali ovog puta na kumanovskoj strani. Snijega ima, ali ne kao na Osogovskim planinama. Seljaci nam nijesu vjerovali da se u februaru može pre i preko Osogovskih planina.

Na kumanovskom terenu smo se osje ali sigurnije: znali smo da na tom terenu djeluje Kumanovski partizanski odred; ali, ima i etnika. Nijesmo još otkrili gdje se nalaze i kolike su etni ke snage. Išli smo nasumce grebenom Kozjaka prema Vranju. Ispod nas se pružala ravnica u kojoj leži Kumanovo. Nijesmo vjerovali da partizani djeluju na terenu koji je tako blizu Kumanova: za dva sata okupator može sti i u svako selo.

Naša prethodnica je iznenada stupila u borbu. Pretpostavljali smo da su to etnici jer je bilo nevjerovatno da se okupator uzvete na vrh ove planine. Borba je bila kratka; bili su to ipak etnici. Zarobili smo jednoga od njih; bio je to seljak iz okoline; obe ali smo mu da emo ga pustiti ako nam kaže gdje se nalaze partizani. Pokazao je rukom na sela u ravnici. Nijesmo mu vjerovali; mislili smo da ho e da nas navede u ravnicu kako bi nas Bugari napali, a etnici nam sprije ili odstupnicu. Zaprijetili smo mu da emo ga strijeljati ako nas prevvari. Seljak se zaklinjao da govori istinu. Uzeli smo ga za taoca i krenuli u ravnicu; u prvim selima smo naišli na partizane. Zarobljenog etnika smo odmah pustili...

Na sastanku sa štabom Kumanovskog odreda saznali smo da na tom terenu djeluju dva bataljona makedonskih partizana. Oni kontrolišu sva sela u ravnici ispod Kozjaka pa do Kumanova. Stanovništvo ih podržava i obavještava o kretanju okupatora. Ako su neprijateljske snage ja e, odred se povla i u planine.

Re eno nam je da u planinskom masivu od Krive Palanke do Vranja dominiraju etnici Draže Mihailovi a. Tu se nalazi njihov Glavni štab za Makedoniju. Raspoložu sa preko hiljadu boraca, ali ve inom prisilno mobilisanih. Takvi etnici ne e da napadaju partizane kada se ovi povla e u planine zbog ofanzive okupatora. No, me u njima ipak ima oka

200 etnika „sa bradama“ koji terorišu narod i spremni su da se bore protiv partizana čak i u savezu sa bugarskim okupatorima!

Sjeverno od teritorije koju drže etnici nalaze se snage Drugog južnomoravskog partizanskog odreda; on djeluje na desnoj strani Morave sve do Pirota i Niša na sjeveru i bugarske granice na istoku. Te snage ve broje tri bataljona, raspoređene duž itave te teritorije. Najbliži nam je Vranjski bataljon; on se trenutno nalazi u akciji na Skopskoj crnoj gori. U okolini Vranja je formiran i Kosovski partizanski bataljon; on je sastavljen od ljudstva koje, po mom prošlogodišnjem uputstvu, dolazi sa Kosova. I taj bataljon se trenutno nalazi u akciji na Skopskoj crnoj gori. Raspolagali smo, dakle, sa šest bataljona. Ocijenio sam da je to dovoljno da razbijemo etničke snage na Kozjaku i da spojimo slobodne teritorije koje su držali kumanovski i vranjski partizani na desnoj obali Južne Morave. Istina, etnika ima dvostruko više, ali u pogledu kvaliteta ljudstva i njegove borbenosti mi smo mnogo nadmoćniji.

Kada sam se upoznao sa situacijom, odlučio sam da održimo savjetovanje rukovodstava makedonskih, kosovskih i srpskih partizana. Na savjetovanju bismo se dogovorili kako da razbijemo etničke snage. Naredio sam da se okupimo u manastiru Prohor Pčinjski, koji se nalazi u dubokom kanjonu rijeke Pčinje.

Osjećali smo se bezbjedno jer nijesmo računali da bi nas etnici mogli napasti. Savjetovanje je trajalo dva umjesto tri dana. Trećeg dana smo napustili manastir i krenuli uz planinu prema Vranju. Kada smo izašli na visoravan, naša prethodnica je stupila u borbu. U prvi mah nijesmo znali da li smo naišli na Bugare ili na etnike. No, ubrzo smo se uvjerali da su pred nama etnici. Tada je komandu nad svih šest bataljona preuzeo Živojin Nikolić — Brka. Njega sam godinu dana ranije sreo u Crnoj Travi; bio je tada komandant odreda, a sada je komandant Vranjskog bataljona. Dobro je poznao teren i bio jedan od organizatora ustanka na ovom području. .. Nikolić je naredio da makedonska brigada koju smo formirali prije početka savjetovanja širokim manevrom zađe za leđa etnicima. Manevar je uspio i etnici su dovedeni u bezizlaznu situaciju ... natjerali smo ih u rijeku



P inju. Mnogo ih se podavilo prelaze i rijeku, a preko stotinu etnika se predalo. Bila je to brza i efikasna pobjeda. Nikoli je odmah komandovao gonjenje etnika. Nanio im je još jedan poraz; poslije toga je njihov štab sa oko stotinu „bradonja“ pobjegao i priključio se ostalim etničkim snagama koje su se nalazile u rejonu Okruglice i Gornje Jablanice. Ostali „etnici“ su dobrovoljno prišli nama i borili se u našim redovima i protiv bugarskih okupatora i protiv etnika.

Iz zaplijenjene arhive vidjeli smo da su etnici namjeravali da nas napadnu još dok smo se nalazili u manastiru pošto smo tu bili kao u klopci. Znali su da namjeravamo ostati tri dana, ali mi smo ranijim odlaskom osujetili njihov plan da nas prvi napadnu.

Iz zaplijenjenih dokumenata tako e smo utvrdili da postoji sporazum između etnika i bugarskih okupatora: kada okupatori krenu u ofanzivu protiv partizana u ravnici, etničko rukovodstvo je imalo zadatak da presije e odstupnicu prema planini. Drugo je pitanje što ono sa ljudstvom kojim je raspolagalo nije moglo da ga izvrši. Nijesam bio time iznenađen: kada nas je na Kozjaku zarobljen etnik uvjeravao da se partizani nalaze u ravnici, pomislio sam na takvu taktiku.

Što sam duže razmišljao, postajalo mi je jasnije da ta saradnja po ieva na zajednički interes etnika i bugarskih okupatora da ne pobijedi narodnooslobodilački pokret. etnici su znali da e bugarski okupatori morati napustiti Makedoniju im pobijede saveznici, a znali su i to da e Makedonija biti definitivno izgubljena kao „srpska provincija“ ako partizani ne budu uništeni. Bugari su tako e znali da e morati vratiti Makedoniju im pobijede saveznici, ali, ako pri tome pobijede etnici, Makedonija e ponovo postati „srpska provincija“, što znači da Makedonija ne e biti izgubljena za Bugarsku i da e se borba za Makedoniju nastaviti... Situacija e se sasvim promijeniti ako pobijedi narodnooslobodilački pokret — snažno e se razviti makedonska nacija. Makedonija bi bila zauvijek izgubljena kako za velikosrpske tako i za velikobugarske hegemoniste. To su razlozi koji su doveli do ujedinjenja najvećih dojučerašnjih

neprijatelja. Uostalom, to je logika svake borbe — ujedinjuju se oni koji gube svoje pozicije, koji nemaju drugog izlaza da ih sa uvaju.

**PORAZOM ETNIKA NA KOZJAKU** razbijen je njihov Glavni štab za Makedoniju i otklonjena opasnost da stvore izvjesna uporišta u Azotu i Pore ju. Uklonjena je prepreka koja je razdvajala slobodnu teritoriju na podru ju Kumanova od one na podru ju Vranja. Odjednom se slobodna teritorija proširila od Kumanova do Niša i Pirota, od Južne Morave do bugarske granice... Sada smo mogli svom silinom da udarimo po željezni koj pruži Niš—Kumanovo, i to na itavoj njenoj dužini. Istina, na lijevoj strani Južne Morave pružala su se naoružana šiptarska sela neprijateljski raspoložena prema partizanima; sjeverno od njih nalazile su se jake etni ke snage koje su tijesno sara ivale sa okupatorom. Pred nama je stajao zadatak da razbijemo i te snage, ili bar da ih neutrališemo, kako bismo bili u mogu - nosti da prugu napadamo iz oba pravca.

U toku tih borbi ponovo sam uspostavio vezu sa Titom i Vrhovnim štabom. Dok smo se probijali od Kajmak alana do Kumanova, nijesam mogao održavati vezu jer smo stalno bili u pokretu. Najzad sam javio da se nalazim u rejonu Kumanova. Bio sam zadovoljan razvojem doga aja i utoliko me je više iznenadila Titova poruka u kojoj je hitno tražio da ga izvijestim zašto smo napustili Kajmak alan i došli u rejon Kumanova. Tako e je želio da zna šta je sa Glavnim štabom i Centralnim komitetom Makedonije, gdje se oni nalaze.

Bilo mi je jasno da su u Vrhovnom štabu nezadovoljni što im nijesam prethodno javio itav plan i tražio odobrenje za njegovo izvo enje. Osje ao sam izme u redova da ne odobravaju ni to što smo napustili rejon Kajmak alana. U prvi mah me je to naljutilo. Reagovao sam preosjetljivo: zar nemam pravo da postupim kako smatram da je u interesu daljeg razvoja oružanog ustanka? Takvo ovlaš enje mi je dao Tito! Ako ono više ne važi, trebalo je to da mi jave i da povuku ovlaš enje ...

Što sam duže razmišljao, moje ogorčenje je raslo. Nijesam prihvatao da drugovi u Vrhovnom štabu mogu bolje procijeniti situaciju od mene. Jer, oni su daleko, a ja se nalazim na terenu ...

Nijesam žurio sa odgovorom; bolje je pričekati da se moje reakcije stišaju. I zaista, kada sam zrelo procijenio Titovu poruku, došao sam do zaključka da „oni“ u Vrhovnom štabu ipak imaju pravo! Ja sam ih morao obavijestiti o odluci koja ima ogroman značaj za dalji razvoj oružane borbe u Makedoniji i uopšte na jugu Jugoslavije. Uostalom, to sam mogao da uradim posredstvom radio-stanice. Zašto nijesam tako postupio? O igledno sam previše samouvjeren. Naučio sam da samostalno odlučujem, a to ne ide u modernoj armiji koja izrasta iz naših partizanskih odreda. To je moglo ranije dok su postojali samo partizanski odredi i dok nije bilo radio-veze. Ali sada je to nedopustivo! Kada sam došao do tog saznanja, odgovorio sam da smo došli na kumanovski teren jer je odavde lakše rukovoditi borbom u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji i u južnom dijelu Srbije. Tako ćemo možemo više pomoći i razvoju borbe u Bugarskoj. Izvijestio sam da smo formirali Treću u makedonsku brigadu od jednog bataljona koji je došao sa nama i dva bataljona koja smo ovdje zatekli. Javio sam da je Druga makedonska brigada prešla u ofanzivne operacije prema Velesu i zadržala pozicije na Kajmakalanu i Kožuvu, a da se Prva makedonsko-kosovska brigada vratila na područje zapadne Makedonije ... Tako je obuhvaćena cijela Makedonija.

Odgovor sam dobio veoma brzo. Tito mi je javljao da smo dobro u inil što smo došli na teren Kumanova i Vranja. Istovremeno mi je naredio da uzmem pod komandu i sve jedinice i partizanske odrede na jugu Srbije, u zahvatu obje Morave...

Bio sam presrećan! Tito me je ipak shvatio. Pregnuo sam na posao novom snagom. Uskoro smo likvidirali preostala uporišta bugarskih okupatora na desnoj obali Južne Morave, izuzev Surdulice. Formirali smo novu srpsku brigadu\* u okolini Vranja, a kasnije još dvije u okolini Crne Trave i Pirota. Stvorili smo uslove za formiranje divizije. Borba je primila karakter opštenarodnog ustanka...

\* Osmu srpsku brigadu.

KONCEM FEBRUARA 1944. GODINE na našoj teritoriji su djelovala dva bataljona bugarskih partizana: bataljon „Hristo Botev“ i bataljon „Vasil Levski“; prvi je došao sa nama, a drugi je formiran u rejonu Crne Trave od radnika i seljaka koji su dolazili na našu teritoriju iz Sofije i iz ostalih krajeva Bugarske.

Održao sam sastanak sa Blgaranovom i sa rukovodiocima oba bataljona; dogovorili smo se da oni koriste našu slobodnu teritoriju duž bugarske granice kao bazu iz koje će razvijati dejstva ka unutrašnjosti Bugarske. Mi smo se obavezali da osiguramo njihovu ishranu i da obezbijedimo oružje za nove borce ukoliko to ne u ini engleska misija koja je preko naših jedinica upravo stigla i pridružila se njihovom štabu.

Blgaranov je zatim otišao u Sofiju kako bi organizovao dolazak što većeg broja radnika iz Sofije i time stvorio uslove za popunjavanje bataljona i njihovo prerastanje u brigade. On je ostao u Sofiji više od mjesec dana. Vratio se sa Vasilijem Tri kovom\*, Jordankom Ankovom\*\* i još nekim rukovodećim drugovima. Saopštili su nam da su došli po odluci njihovog Politbiroa da pripreme bazu za smještaj Glavnog štaba i Centralnog komiteta na našoj teritoriji. Sa naše teritorije bi vršili mobilizaciju ljudstva iz unutrašnjosti Bugarske; naoružavali bi ljudstvo koje bude dolazilo; formirali bi odrede, bataljone i brigade; prodirali bi u unutrašnjost Bugarske duž cijele granice.

Mi smo primili kao znanju njihovo saopštenje i obećali punu podršku: snabdijevamo ih hranom i naoružanjem, naše jedinice pomažu u njihovim akcijama, a bataljon „Hristo Botev“ stavljamo pod njihovu komandu.

Da bismo odgovorili tim obavezama, posebno u pogledu ishrane, morali smo održati konferenciju u selima pored granice i objašnjavati seljacima da treba da se staraju o ishrani bugarskih partizana kao što to čine prema našim partizanima. Seljaci su to prihvatili, ali oni stariji su odmahivali glavom i govorili: „More, deco, prevariće vas Bugari!“

\* Komandant Glavnog štaba bugarskih partizana, bivši španski borac, poginuo pri pokušaju prodora u unutrašnjost Bugarske.

\*\* Sekretar Centralnog komiteta omladine, poginula zajedno sa Tri kovom.

Oni su nas u dva poslednja rata napali s le a, i to onda kada nam je bilo najteže!"

Mi smo govorili da to nijesu isti Bugari, ve komunisti kao i mi. I mi i oni borimo se za istjerivanje njema kih i bugarskih okupatora iz naše zemlje; u budu nosti emo živjeti kao bra a; ne emo se miješati u unutrašnje stvari niti emo jedni drugima otimati dijelove državnih teritorija.

Seljaci su sumnji avo vrtjeli glavom, ali su obe avali pomo ; ipak su nam govorili da se pazimo jer smo mladi i zeleni, te e nas i ovi Bugari na kraju prevariti.

Na žalost, kasnije — 1948. godine — pokazalo se da su naši seljaci bili u pravu!

Odmah po dolasku bugarski drugovi su formirali Glavni štab bugarskih partizana i po eli sa akcijama. Bataljoni su prodirali duboko u unutrašnjost Bugarske, napadali pojedine dijelove bugarske vojske, postavljali zasjede na drumovima, dezorganizovali vlast. Kada bi na sebe navukli ja e snage bugarske vojske, povla ili bi se na našu teritoriju. Takva njihova aktivnost bila je nešto novo jer su do tada postojale male komitske družine koje su se sakrivale kod seljaka i no u vršile manje napade. Dolazilo je i do smiješnih prizora: kada je u jedno selo ušla bugarska partizanska jedinica, partizani iz lokalnog odreda se itavo prijepodne nijesu pojavljivali iz skrovišta jer su mislili da su se bugarski policajci preobukli u partizane da bi ih izmamili; pošto su se uvjerali da su to zaista partizani, krenuli su sa njima na našu teritoriju ... prosto nijesu vjerovali da bugarski partizani raspolažu takvom vojnom silom! Taj i sli ni dogaji su uticali da sve više ljudi dolazi u partizane, kako iz Sofije tako i iz sela kroz koja su oni prolazili.

Nedostatak oružja postajao je sve ve i problem: engleska misija nije htjela da daje oružje, a akcijama nijesmo mogli obezbijediti oružje za sve borce koji su stizali u partizanske odrede. Drugovi iz bugarskog Glavnog štaba skrenuli su mi pažnju da nedostatak oružja ko i razvoj oružane borbe u Bugarskoj. Bez razmišljanja sam pozvao štab najbliže srpske brigade i izdao nare enje da uzmiu oružje svojim borcima i da ga predaju bugarskim partizanima. Oni su to u inili. Cio jedan naš bataljon je ostao bez oružja. Ali zato se

naoružao jedan bugarski partizanski bataljon. Smatrao sam da je to naša obaveza prema bugarskim komunistima, jer oni su se nalazili u slabijem položaju.

Na žalost, povoljan razvoj saradnje prekinula je depeša koju je bugarskim partizanima uputio iz Moskve Georgi Dimitrov: tražio je da ga hitno obavijeste zašto su napustili Bugarsku ... šta traže na teritoriji Jugoslavije ... kako misle da uzmu vlast u Bugarskoj ...

Dio bugarskog rukovodstva koji se nalazio u Moskvi, o igledno, nije bio zadovoljan orijentacijom rukovode ih ljudi koji su se nalazili u Bugarskoj. Suviše odvojeni od terena, od stvarnosti, nikako nijesu vjerovali u mogućnost pobjede revolucije kroz partizanski rat. Uporno su ponavljali da revolucija nastaje prerastanjem sukoba u gradovima u oružani ustanak. Sve što se ne bi slagalo sa tom koncepcijom trebalo je napustiti.

Poslije Dimitrovljevog telegrama bugarski drugovi su pošli vršiti pripreme za prodor u unutrašnjost Bugarske sa namjerom da tamo stalno ostanu. Jedna brigada je preko Stare planine krenula prema Plevenu, a druga prema Rili planini. No, uskoro su obje brigade bile razbijene! Pokazalo se da je plan bio preuranjen: trebalo je još neko vrijeme djelovati i razbijati živu silu neprijatelja; tada bi se stekla neophodna politička i vojna nadmoćnost; a onda bi mogle opstati krupne vojne jedinice; pojavila bi se slobodna teritorija.

Život je ubrzo ispravio one koji svoje odluke nijesu znali prilagoditi konkretnim uslovima. Razbijene partizanske jedinice su se opet prikupile na našoj teritoriji. U međuvremenu je u Jablanici formirana nova brigada sastavljena od ljudi koja je iz bugarske vojske prešla na našu stranu; dobila je naziv „Georgi Dimitrov“. Snage bugarskih partizana na našoj teritoriji tako su se udvostručile; mi smo ponovo pomogli bugarskim partizanima da djeluju na naše teritorije.

Kasnije, kada je Bugarska kapitulirala i vlast preuzela vlada Ote estvenog fronta, te brigade su predstavljale osnovne vojne jedinice na koje se nova vlada oslanjala ...

NASE OFANZIVE SU se odvijale pretežno na desnoj obali Južne Morave i imale su ogromnog uspjeha. Ali na lijevoj obali situacija se nije mijenjala: partizani su držali pretežno ravni arske terene oko Leskovca, Jablanice i Toplice. etni ke snage su zaposjele planinske masive izme u Ibra i Južne Morave i kontrolisale veliki dio te teritorije. Na taj na in je stalno ugrožavan opstanak partizana u dolini. Kada bi okupatori preduzimali ofanzivne akcije protiv partizana, etnici bi blokirali prilaze planinama i spre avali partizane da se izvuku iz neprijateljskog obru a. Bilo je jasno da treba u prvom redu likvidirati etni ke snage jer bez toga se ne može obezbijediti širi razvoj narodnooslobodila ke borbe na lijevoj obali Južne Morave.

Važnost tog zadatka za razvoj narodnooslobodila ke borbe u cijeloj Srbiji sagledao je i Tito. Koncem marta 1944. godine obavijestio me je da je naredio da se dvije naše divizije probiju u Jablanicu. Tito je tražio da i ja odmah krenem u Jablanicu kako bismo se dogovorili o akcijama za stvaranje slobodne teritorije u zahvatu dvije Morave i Ov eg Polja.

Dok sam se spremao za put, stigao je telegram iz koga sam saznao da nije uspio proboj naših divizija: prodrle su do Ibra, ali rijeku nijesu mogle pre i jer su krupne njema ke i etni ke snage blokirale sve prelaze; voda je u to doba godine velika, pa se nije mogla pregaziti. Istovremeno je Tito poru ivao da sam odem u Jablanicu i vidim šta se može u initi sopstvenim snagama.

Odmah sam po eo preduzimati mjere za sprovo enje tog Titovog nare enja. Znao sam da u Jablanici i Toplici ima dosta ljudstva, posebno omladine, koje bi htjelo da stupi u partizane. Nedostajalo je samo oružja! Zato sam predložio engleskoj i ameri koj vojnoj misiji da pošalju svoje predstavnike u Jablanicu i da osiguraju prebacivanje potrebnog oružja za partizane koji djeluju na tom podru ju. Rekli su mi da su zainteresovani da naše snage oja aju jer se mi jedini borimo protiv okupatora i napadamo njegove komunikacije. Pristali su da pove aju isporuku oružja, ali pod uslovom da tim oružjem ne napadamo etnike jer ne žele, navodno, da se na u u položaju da pomažu gra anski rat u Jugoslaviji.

Nije me iznenadilo takvo njihovo rasu ivanje. Iz ranijih razgovora vidio sam šta ih miu i. Zato sam im otvoreno rekao:

— Razgovarajmo kao vojnici! Vi znate da partizani drže ravni arski teren pored pruge, ali nijesu dorasli da spriječe prodore okupatora na oslobođenu teritoriju. Ostaje im jedino da izbjegnemo opkoljavanje manevrima na što široj teritoriji. A to im upravo onemogućavaju etnici pošto oni drže planinske predjele. Prema tome, ako bismo snažnije udarili po pruži, uništili bi nas kombinovanim napadom okupatori i etnici. Kao što vidite, moramo prethodno da rašistimo sa etnicima i tako oslobodimo našu pozadinu. Tako smo postupili i na terenu gdje se sada nalazimo. Vi ste vidjeli da smo snažno udarili po pruži, ali tek pošto smo razbili etnike i oslobodili naše zaleđe. Istu taktiku moramo primijeniti i u Jablanici.

Složili su se s mojim izlaganjem i nešto kasnije krenuli za Jablanicu; mi smo im dali potrebnu pratnju.

Nešto kasnije i ja sam pošao za Jablanicu; to je bilo 2. maja. Dan ranije otpočela je ofanziva bugarskih okupatora protiv naših snaga na desnoj obali Južne Morave.

U Jablanici sami vidio da je engleska misija veoma dobro izvršavala svoja obaveza: svako drugo veče avioni su bacali velike količine oružja. Kako je ljudstva bilo dovoljno, stvarani su novi bataljoni i brigade. Večeri su bile formirane tri brigade! Istina, borci, a i komandni kadar, bili su bez borbenog iskustva. No, to nijesu nepremostive teškoće: ratno iskustvo se stiče u borbama! Stoga sam požurivao da krenemo u akciju. Ne samo da bismo razbili etnike snage nego i da našim snagama na desnoj obali Južne Morave pomognemo da se uspješnije suprotstave ofanzivi bugarskih okupatora.

Nekoliko dana kasnije bili su postrojeni na jednoj livadi borci tri brigade i u ime Vrhovnog štaba proglasio sam formiranje prve srpske divizije. Govorio sam borcima o borbenim zadacima:

— Još ove noći polazite na izvršenje prvog borbenog zadatka! Treba da razbijete etnike majore u reonu Okruglici. Tu je smještena Dražina komanda južnog fronta. Nju treba razbiti! A kada izvršite taj zadatak, krenuete dalje na sjever da uništite i etnike majore Keserovi a na Kopaoniku. Tako ćete osloboditi cijelu teritoriju u zahvatu Ibra i obje Morave. Tada ćemo moći i svom snagom udariti po pruži.



A nije daleko ni dan kada ćemo pre i Moravu i krenuti prema Beogradu!...

Nije me mnogo iznenadilo što moj govor nije izazvao neko naročito oduševljenje. Ljudstvo je bilo odano partizanima, ali se nije lako odvajalo od svojih domova. A ja ih pozivam da krenu na Kopaonik, na Beograd!

Posljedice takvog raspoloženja uskoro su se ispoljile: nijesu prošla ni dva sata kako je divizija krenula, a već su pošli stizati „ranjenici“. U stvari, borci su se sami ranjavali u dlanove kako bi bili vraćeni svojim kućama. Naravno, morali smo veoma oštro reagovati: zaprijetili smo da ćemo strogo kažnjavati samoranjavanje; bila je predviđena i smrtna kazna. Kada je jedan borac zaista i strijeljan, prestalo je i samoranjavanje ...

Borba sa Srbima trajala je cijeli dan. U toku prijepodneva Srbi su bili razbijeni, a njihov komandant major Čurić prešao je na našu stranu. Međutim, Srbi su se poslije prvog poraza pribrali i prešli u kontranapad. Predveče smo dobili zahtjev komande divizije da uvedemo u borbu partizanski odred koji se nalazio u pozadini Srbije na planini Kukavici. Odmah smo izdali takvo naređenje; mada je u odred ušlo samo tridesetak boraca, računali smo da će taj napad iz pozadine imati bar psihološko dejstvo.

Međutim, dogodilo se nešto nepredviđeno: tog istog dana tri naše brigade koje su dejstvovala na desnoj obali Južne Morave, povlače se ispred ofanzive bugarskih okupatora, prešle su Moravu upravo na mjestu gdje se trebalo da naš mali odred napadne iz pozadine Srbije. Uspjeh, razumljivo, nije izostao: Srbi koje snage na Okruglici bile su razbijene.

Tako je stvorena slobodna teritorija i na lijevoj obali Južne Morave: od Vranja do Niša i Aleksinca i dalje do Stalae. I ne samo to! Pošto su Srbi koje snage bile razbijene i „bradonje“ se povukle, ostalo je i ljudstvo se odmah priključilo partizanima. Dogodilo se isto što i na Kozjaku: seljaci koji su prisilno bili mobilisani prešli su na stranu partizana čime je nestalo pritiska koji je na njih vršen. Time su stvorene nove mogućnosti za formiranje krupnih jedinica naše vojske. Imali smo dovoljno i oružja, pa smo za kratko vrijeme formirali pet divizija!

Na sastanku sa Petrom Stambolijem, komandantom Glavnog štaba Srbije, odlučeno je da nastavimo ofanzivu protiv etničkih snaga, posebno onih na Kopaoniku. Cilj je bio da oslobodimo teritoriju u zahvatu Ibra i obje Morave i da organizujemo sistematske napade na prugu koja je bila od životnog interesa za okupatora. Tako smo zaključili da jednu diviziju uputimo preko Morave u rejon Sokobanjske, Knjaževca i Zaječara kako bismo pošli sa oslobađanjem i tog terena. U tu diviziju su uključeni i partizani iz odreda koji je djelovao na tom terenu, ali se morao povući u Toplicu ispred ofanzive okupatorskih snaga.

Svi smo shvatali ogromnu važnost ispunjavanja tih zadataka za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Međutim, bili smo svjesni i ogromnih teškoća koje nas očekuju: ljudstvo i komandni kadar nemaju gotovo nikakvog ratnog iskustva. Sa etnicima ćemo nekako izaći na kraj jer oni nemaju ratnog iskustva, a, osim toga, većina ljudstva je silom mobilisana, dok je komandni kadar demoralisan pijanjenjem i razvratnim životom. Ali, ako etnicima pomognu okupatori, može se desiti da doživimo poraz.

NAŠE SNAGE na desnoj obali Južne Morave su izdržale bugarsku ofanzivu. Apostolski je, po mom naređenju, preuzeo operativnu komandu za vrijeme trajanja ofanzive nad svim jedinicama koje su djelovale na desnoj obali Južne Morave. To su bile Osmo srpska, kosovska i makedonska brigada; ostale srpske brigade su u toku same ofanzive prešle na lijevu stranu Morave. Sa te tri brigade Apostolski je izvršio smjelo manevar preko bugarske teritorije i pojavio se u pozadini neprijatelja u rejonu Kumanova. Zatim je nastavljen skoro dvomjesečni pobjedonosni pohod preko Krive reke, Bregalnice i Strumice do Kukuša u Jegejskoj Makedoniji, a zatim natrag do Kumanova i Vranja. Borbe su vođene svakog dana; pošto je već u prvim borbama nestalo municije za englesko naoružanje, ono je moralo biti zamijenjeno bugarskim naoružanjem. Od zarobljenih bugarskih vojnika uzimano je oružje i municija, a vojnici su zatim puštani kućama. Tako smo i tog puta bugarsku ofanzivu pretvorili u našu kontraofanzivu.

Stanje u istoj Makedoniji se iz osnova izmijenilo: stanovništvo je vidjelo da partizanske jedinice nijesu više male komitske družine sa kojima se mogu obračunavati žandarmerija i okupatorske snage bezbjednosti, već da je to dobro organizovana vojska, nadmoćnija i od same bugarske armije. Poslije našeg prodora na taj teren stvorena je četvrta makedonska brigada.

U VRIJEME NJEMA KOG DESANTA na Drvar radio-veza sa Titom je bila prekinuta. Tek pošto se Vrhovni štab prebacio na ostrvo Vis, mogli smo javiti: raspolažemo sa pet divizija u Srbiji; razbili smo Dražin štab južnog fronta; komandant tog štaba, major Čurić, prešao je na našu stranu. Tako smo saopštili: preduzeli smo ofanzivu protiv četničkih snaga majora Keserovića na Kopaoniku; jednu diviziju smo uputili preko Morave u pravcu Sokobanje i Knjaževca; razbijena je bugarska ofanziva na desnoj obali Morave; naše snage, prešavši u kontraofanzivu, prokrstarile su cijelu istu stranu Makedoniju, što je dovelo do odlučujućeg preokreta na tom području gdje smo do sada bili najslabiji. Predložio sam da li noćemo na Vis i da usmeno referišem o situaciji na Jugu. Ukazao sam na mogućnost da jedan saveznički avion sleti na „aerodrom“ u Toplici.

Prijedlog je prihvaćen; avionom sam se prebacio u Italiju, a odatle na Vis, gdje sam se sastao sa Titom i ostalim drugovima. Najviše sam se radovao što ću ponovo vidjeti Čilasa i Rankovića; za njih me je vezivalo staro prijateljstvo još iz vremena kada smo zajedno radili na organizovanju Partije u Srbiji.

Sastanak je održan u jednoj pećini, gdje smo bili zaštićeni od bombardovanja. Pored Tita, prisustvovali su Kardelj, Ranković, Čilas, Milutinović i Bakarić. Preko dva sata sam referisao usmeno, bez zabilježaka, o razvoju borbe i trenutnoj situaciji u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji i na teritoriji južne Srbije. Tako sam govorio o situaciji u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj. Kada smo diskutovali o mjerama koje treba preduzeti u Srbiji, Tito je istakao kako je uvijek smatrao da je promjena situacije u Srbiji biti rezultat unutrašnje akcije, a ne intervencije naših divizija izvan Srbije.

Nastavio sam odgovaraju i Titu:

— Stvar je u tome što ljudstva imamo dovoljno, svi dobrovoljno stupaju u partizane. I oružja imamo dosta, bilo da su nam dali saveznici bilo da smo ga uzeli od etnika. . . Ali ljudstvo je bez ratnog iskustva, a komandni kadar još nije savladao vještinu komandovanja ve im vojnim jedinicama. Ako bismo imali protiv sebe samo etni ke snage, ja bih bio optimista. Me utim, ako okupatori koncentrišu ja e snage, možemo doživjeti neuspjeh. Zato mislim da bi trebalo uputiti dvije divizije da se preko Kopaonika probiju u Srbiju i osiguraju uspješno izvršavanje plana o osloboenju Srbije.

Tito se nije sa tim složio; ponovio je da unutrašnje snage treba da razriješe situaciju u Srbiji. Me utim, predložio je da se avionima prebaci potreban srednji i viši komandni kadar iz proletherskih jedinica.

— To e biti velika pomo — složio sam se. — Mislim da e biti i dovoljna ukoliko okupatorske snage ne budu u neposrednoj budu nosti preduzele neku ja u ofanzivu.

Pošto na moj izvještaj nije bilo više primjedaba, Tito je predložio veoma kratak zaključak: prihvata se Tempov izvještaj. Zadatak koji je dobio od Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba izvršio je vrlo dobro.

Titov prijedlog je prihvaćen jednoglasno. To je bila velika radost za mene. Dobio sam priznanje najvišeg rukovodstva za dvogodišnji rad, kada sam u stvari samostalno odlučivao.

Poslije završetka zvanog dijela sastanka povelili smo intimnije prijateljske razgovore. Kardelj je jednog trenutka rekao:

— Da li ste primetili da je Tempo zaboravio srpski? Dugo je bio sa Makedoncima, Albancima, pa zaboravio maternji jezik!

Na Kardeljevu konstataciju on je dobio:

— Tempo nikada nije ni znao srpski...

Svi su se nasmijali, pa i ja! Ona opaska bila je ta na: rođen sam u kraju Crne Gore gdje se zamjenjuju padeži i toga se nikako ne mogu osloboditi.

Razišli smo se smijući se na našu neznanja maternjeg jezika ...

PRVI PUT SAM BORAVIO na utvr enom ostrvu. Iako se nijesam razumijevao mnogo u vojna pitanja, inilo mi se da je ostrvo dobro utvr eno. Bilo me je sramota što se ne razumijem^ mnogo u vojne stvari. Nikad nijesam neposredno komandovao vojnom jedinicom u borbi! Zato sam smatrao da mi ne pristoji in generala koji sam nosio ve duže vremena. Osje ao sam se nekako nelagodno, kao da sam prestao biti komunista! Kada su u Makedoniji po eli da me oslovljavaju sa „druže generale“, molio sam da to ne ine, ve da me oslovljavaju prosto — „druže Tempo“.

Me utim, na Visu kao da se nešto promijenilo u meni. Gledaju i moje drugove u generalskim uniformama, poželio sam da je i ja obu em. Kako se ovjek brzo mijenja! Kada sam dobio uniformu, prijatno sam se osje ao u njoj ...

Na Visu se na svakom koraku osje alo da se ra a nova država. Svi su toliko zauzeti da nemaju vremena da razgovaraju sa mnom. Cim smo završili razgovore, kao da su me zaboravili! A ja sam toliko želio da pri amo o svemu što smo proživjela. Ali vremena, jednostavno, nije bilo!

Upravo su tada vo eni pregovori sa Subaši em; Nacionalni komitet prerasta u vladu; formira se moderna armija; stvara se nova država. Poslova ima napretek! Od svakoga se traži maksimum zalaganja i nema vremena za prijateljsko askanje. Sve je to uticalo da se nelagodno osje am; htio sam da se što prije vratim u Makedoniju.

SASTAO SAM SE sa Rankovi em u njegovoj kancelariji. Zatekao sam i ilasa. Mada sam se dugo, još u Makedoniji, spremao za taj sastanak, zbunio sam se. Htio sam da Rankovi u kažem da želim da se rastavim od moje žene jer sam u me uvremenu zavolio drugu. Ali, jednostavno, nijesam imao snage da izgovorim tih nekoliko rije i. Bilo me je sramota; sav sam pocrvenio! Kako da kažem da sam u Makedoniji našao vremena i za ljubav? Otišao sam da vodim borbu, a ne ljubav. Osim toga, dok je moja žena bila u logoru, ja vodim ljubav sa drugom! Kako mogu sve to otvoreno da priznam? I to Rankovi u, za koga smatram da u tom pogledu ima besprijekoran život. Posebno mi je bilo nepri-

jasno što je ilas prisutan. On je znao da bude bezobziran u opho enju. Najzad sam se odvažio i rekao da imam namjeru da se razim sa ženom. Ilas se nasmijao i rekao:

— A ti si našao neku drugu!

Bilo mi je sramota da to priznam, te sam o utao na ilasovu upadicu. No, Rankovi je primijetio moju zbunjenost i pomislio da želim da se rastanem sa ženom! zato što je ona sa još nekim drugovima potpisala obavezu da e raditi za Gestapo ako bude puštena iz logora.

— Nemoj da prenagliš, Tempo! — savjetovao me je Rankovi. — Ona je potpisala obavezu da bi izašla iz logora, a im je bila puštena, otišla je u partizane i sve ispri ala komisiji koja ju je saslušavala. Zbog toga ne bi trebalo da se rastavljaš.

Osjetio sam neko olakšanje i najzad progovorio:

— Ne radi se o njenom držanju u logoru ... ja je ne osu ujem ... Posrijedi je nešto drugo ... ja je više ne volim i zato u se rastaviti...

Napustio sam sastanak oslobo en more koja mi je pritiskala od dana kada sam sa Milicom pošao iz Beograda za Makedoniju. To je bila unutarnja dilema: da li revolucionar može da ima li ni život u vrijeme revolucionarnih okršaja? Ta dilema me je toliko progonila da sam morao s nekim razgovarati. Izabrao sam Rankovi a. Ne samo zato što smo bili prijatelji nego i zbog toga što smatram da je on predan revoluciji i da nema li nog života. Pa ipak nijesam imao smjelosti da mi otvoreno kažem da sam zavolio drugu ženu!

NA VISU sam sreo i Dedijera. Bu an kao i obi no, ispri ao mi je kako zapadna štampa javlja da je sa Juga došao „poglavica“ partizana Tempo i da je priznao Tita za Vrhovnog komandanta. Smijao sam se toj izmišljotini zapadnih novinara mada nijesam bio siguran da se radi samo o naivnosti i nepoznavanju stvarnog stanja.

## GLAVA XIII

### POBJEDA

*Povratak u Srbiju • Susret sa voljenom ženom • Pripreme za sazivanje Antifašisti kog sobranja narodnog oslobo enja Makedonije i sukob sa nacionalisti kim shvatanjima • Proglšenje makedonske države • Titova poruka sa Visa • Razgovor sa bugarskim generalom Keckarovom • Sukob sa emisarom CK KP Bugarske • Ne ekivan sastanak sa rukovodstvom KP Bugarske u Sofiji i rasprava o me usobnim odnosima • Dimitrovljeva poruka • Protesti bugarskoj vladi i partijskom rukovodstvu • Zaoštreni odnosi sa gr kim partizanima • Povla enje Nijemaca iz Makedonije i neposlušnost Kosovske brigade • Bugari svojataju naše uspjehe u borbi sa Nijemcima • Dolazak u oslobo eni Beograd • Tito se ljuti zbog mog istupanja pred delegatom CK KP Bugarske • Satisfakcija za u injenu nepravdu*

SA VISA SAM BRODOM stigao u Bari, odakle sam avionom krenuo u Srbiju. Avion je bio prepun boraca koji su se povukli iz Srbije poslije njema ke ofanzive u novembru 1941. godine. Cijelo to vrijeme oni su ratovali po ostalim krajevima naše zemlje, da bi se tek sada vratili u svoju rodnu Srbiju, gdje treba da preuzmu komandu nad novoformiranim jedinicama koje ni u kao pe urke u dolini Južne Morave. Bio je tu i Glavni štab za Srbiju sa svojim novim komandantom Ko om Popovi em.

Putovanje je bilo ugodno i kratko. Bar se meni tako u inilo. Avion nije propadao, a to je za mene glavno: ne podnosim kada avion ska e kao po „turskoj kaldrmi“. Osim toga, cijelo vrijeme sam morao pri ati drugovima o Srbiji; nikako da povjeruju da je stvorena slobodna teritorija i da je formirano pet divizija Narodnooslobodila ke vojske. Su-

više dugo su bili van Srbije i dobijali samo najcrnje vijesti. A sada, odjednom, pet divizija u Srbiji! To im je izgledalo nevjerovatno. Ja sam po ne znam koji put ponavljao istu priču o barbama, o stvaranju brigada, divizija...

DOK SU MOJI SAPUTNICI strasno željeli da što prije stignu u Srbiju, od koje su suviše dugo bili odvojeni, ja sam svim bi em želio da se vratim na teritoriju koju sam' napustio prije nekoliko dana — samo iz sasvim drugih razloga: radovao sam se što u sresti Milicu, što u mo i da joj saopštiti da se osje am oslobo en moralne obaveze prema mojoj bivšoj ženi. Jer to je sve više postajalo povod za izvjesne me usobne nesporazume. U meni su rasla protivrje na osjeanja: s jedne strane ljubav prema ženi koju sam u stvari volio od same mladosti, mada to ni sebi nijesam smio priznati, a s druge strane shvatanje da ne smijem voditi dvojni život i da u tom pogledu moram služiti kao uzor borcima. Zbog toga sam se nelagodno osje ao u Mili inom društvu. Volio sam da bude u mojoj blizini, a istovremeno sam se plašio da drugi ne primijete da prema njoj gajim posebna osje anja. Ona je, o igledno, sve to primje ivala, ali nije reagovala. To je trajalo sve do našeg dolaska u rejon Kumanova. Tada sam joj otvoreno rekao da je najbolje da se razvojimo. Nijesam mogao da prihvatim da u mom štabu radi žena koju volim. Predložio sam joj da pre e na rad u Srbiju, a kada se završi rat i kada se razvedenu, posta emo muž i žena...

Milica me je donekle shvatila i iskreno je rekla kako i sama smatra da ne treba da dalje radi u mom štabu, ali se nije pomirila da sakrivamo našu ljubav, jer ljubav je nešto najplemenitije!

Nijesam znao šta da joj kažem da bih je ubijedio. Ponavljao sam uporno ono što sam joj ve rekao. Ona me je najzad sumnji avo upitala:

— Pa, ima li ljubavi me u nama?

Da bih je natjerao da prihvati moj stav, odlučio sam je prekinuo:

— Nema!



Ustala je i tiho otišla. Prešla je u Srbiju i tako smo se rijetko vi ali. Me utim, pri svakom susretu osje ali smo da ljubav još postoji. I to veoma duboka!

Sreli smo se u sjedištu Glavnog štaba. Pozdravili smo se kao da ništa ne postoji me u nama, a u stvari oboje smo drhtali od uzbu enja. Nešto kasnije smo se izdvojili iz društva; saopštio sam joj itav razgovor koji sam vodio sa Rankovi em i ilasom. Priznao sam kako nijesam imao smjelosti da kažem da volim drugu ženu. To sam ostavio za kasnije, kada se završi rat i kada do emo u Beograd. Shvatila me je. Vidio sam to po osmijehu koji se pojavio na njenom licu...

POSLIJE NEKOLIKO DANA krenuo sam za Makedoniju — u manastir Prohor P injski, gdje je bilo smješteno makedonsko rukovodstvo.

Po dolasku sam se upoznao sa razvojem situacije u Makedoniji dok sam se nalazio u Srbiji i na Visu. Bio sam' više nego zadovoljan. U isto noj Makedoniji situacija se korjenito promijenila: poslije naše prolje ne ofanzive nikli su mnogi partizanski odredi; oni su po etkom jula prerasli u etvrtu makedonsku udarnu brigadu. Umjesto da bude „tvr ava bugarštine“, kako su se nadali bugarski okupatori, isto na Makedonija se pretvara u tvr avu narodnooslobodila kog pokreta.

Stanje u zapadnoj Makedoniji tako e je bilo povoljno: poslije žestokih okršaja sa balisti kim snagama ponovo je oslobo en ve i dio te teritorije. Istina, balisti ki odredi još nijesu bili potpuno razbijeni, ali više nijesu predstavljali snagu koja bi mogla ugroziti pobjedu narodnooslobodila kog pokreta.

Najve e iznena enje priredile su mi naše brigade: bora ki sastav, komandni kadar, a posebno komandant Glavnog štaba Apostolski stekli su takvo samopouzdanje da sam ih jedva prepoznao. Bila je to još jedna potvrda da se vojska ne stvara stacioniranjem po selima niti vo enjem odbrambenih akcija. Prava vojska izrasta jedino u ofanzivnim akcijama; tada se sti e vještina ratovanja, ja a samopouzda-

nje bora kog i komandnog kadra. Iako se taj proces razvijao pred mojim oči, nijesam ga zapažao. Trebalo je da se neko vrijeme odvojim pa da uoči im promjene koje su u međuvremenu nastale!

Pored značajnih vojnih uspjeha, valjalo je uvrstiti političke teškoće naše borbe. Stoga smo odlučili da ubrzamo neposredne pripreme za saziv Narodnog sabora koje bi donijelo odluke o obrazovanju makedonske države i njenih vrhovnih zakonodavnih i izvršnih organa. Taj zadatak smo povjerali ranije formiranom Odboru za saziv Sabora; na čelu odbora bio je Metod Andonov — Cento\*, a među članovima nalazili su se Apostolski, Bane Andrejev, Strahil Gigov i drugi. Odbor je popunjen članovima Odbora Narodnooslobodilačkog fronta iz Skoplja (Lazar Sokolov, Kiro Gligorov i drugi); oni su u međuvremenu odustali od primjedaba na Manifest, usvojili njegovu liniju i došli u partizane.

Kada smo predložili da u odbor uđe i Vidoe Smiljevski, koji je u međuvremenu kooptiran u Centralni komitet Makedonije, nastala su neslaganja. Većina članova odbora zatražila je da se Smiljevski prethodno izjasni da li se osjeća kao Makedonac, i to zato što je prije rata živio i radio u Srbiji, a u toku rata se kao partizan borio takođe u Srbiji. Članovi odbora koji su bili članovi Centralnog komiteta odbili su takve uslove, ali su ostali u manjini. Tada sam pokušao da intervencijom riješim spor; došao sam na sjednicu odbora i rekao:

— Savjetovao bih da odustanete od vašeg zahtjeva! Uvredljivo je tražiti od jednog Makedonca da se izjašnjava o svojoj nacionalnoj pripadnosti samo zbog toga što je živio i borio se protiv zajedničkog neprijatelja u redovima drugog naroda... To je isti nacionalizam ...

— Ti, druže Tempo, ne treba da se mešaš u naše stvari. Ne bi trebalo ni da prisustvuješ ovom sastanku! — dobio mi je predsjednik odbora, Metod Andonov.

Bio sam zaprepašten i pogledao sam ostale članove odbora. Htio sam doznati da li se slažu. Nije! Znao je

\* Bivši narodni poslanik Zemljoradničke stranke; prišao partizanima; postao član Glavnog štaba; poslije oslobođenja izabran za predsjednika Sabora; kasnije smijenjen kao nacionalista.

— svi odobravaju ono što je Andonov rekao. To me je duboko uvrijedilo. Pognute glave, smjestam sam izašao. Nijesam bio u stanju da mirno razmišljam. Pitanja su se rojila u glavi: zar se nijesam kao i oni borio za slobodu Makedonije... možda više od svih njih... i to prije rata i u toku rata! Pa kako sada, kada se borba bliži kraju, nemam prava ni da kažem šta mislim o daljoj sudbini Makedonije? Zar samo zbog toga što nijesam Makedonac?... Ponijet trenutnim raspoloženjem, htio sam da smjestam napustim Makedoniju i da krenem put Beograda... Me utim, kada sam se malo pribrao, zrelije sam razmislio o itavom slučaju. Pošto sam svestrano analizirao sve inioce, došao sam do zaključka da bi odlazak iz Makedonije bio dezertiranje! Moram ostati i pomoći snagama koje nijesu zahvalne nacionalisti i šovinisti i osjećajima. Zaključio sam da bi trebalo preduzeti brze i efikasne mjere kako se situacija ne bi pogoršala.

Taj prijedlog iznio sam na sastanku Centralnog komiteta. Pošto je on usvojen, formirana je partijska komisija sa Smilevskim na čelu. No, budući da su svi pred komisijom priznali da je njihov stav bio pogrešan i neprihvatljiv za članove Komunističke partije, odustali smo od preduzimanja odgovarajućih mjera.

Tako je likvidiran taj nemili slučaj i Smilevski je bio primljen u odbor.

**NASTAVILI SMO SA RADOM** na sazivanju Saboranja. Odlučili smo da održimo zasjedanje 2. avgusta, na isti dan kada je 1903. godine bila proglašena Kruševska republika. Time smo htjeli da podvučemo kontinuitet ta dva događaja koji obilježavaju rađanje prve makedonske države.

Zasjedanje Saboranja je počelo u rano jutro 2. avgusta 1944. godine. Manastirska dvorana primila je delegate iz svih krajeva Makedonije. Svi su oni prošli kroz teške borbe i iskušenja. Kroz cijelo to vrijeme izgledalo je ponekad da je ustanak ugušen, ali on bi se uvijek ponovo razbuktao novom snagom! Bio sam uzbuđen jer prisustvujemo rađanju prve makedonske države. Generacije su lile krv da ostvare taj cilj, ali istorija je nama dodijelila tu čast.

Prilikom ulaska u dvoranu delegati su pozdravili mene, kao i delegate kosovskih i srpskih jedinica koje su vodile borbe na području Makedonije. To me je još više uzбудilo jer oni koji su se borili ne prave razliku ko kojoj naciji pripada, već ko se borio za slobodu Makedonije, za to da vlast pripadne narodu ...

Sobranje je pošlo sa radom. Kako su odluke i proglašeni bili unaprijed pripremljeni, zasjedanje je bilo veoma brzo završeno... činilo mi se da je trajalo svega nekoliko trenutaka ...

**NEPOSREDNO POSLIJE 9. septembra 1944. godine\***  
Tito je poručivao da u Makedoniji organizujemo saradnju sa bugarskom Petom armijom radi istjerivanja njemačkih okupatora.

Odgovorio sam da Peta armija ne postoji, da smo je razoružali, a njene borce otjerali preko granice. Samo se jedan puk kod Prilepa veoma kratko borio zajedno sa našim jedinicama protiv Nijemaca, a zatim je i on, pošto smo ga prethodno razoružali, krenuo za Bugarsku.

Tito mi je ponovo javio da je vlada Ote estvenog fronta pristupila obnavljanju Pete armije i da treba da se povežemo sa Sofijom kako bismo se dogovorili o sastanku sa novim komandantom Pete armije generalom Keckarovom.

Tada sam krenuo za Berovo, na granici prema Bugarskoj. Zajedno sa mnom su pošli komandant i komesar Glavnog štaba i sekretar Centralnog komiteta Makedonije (Koliševski).

Na sastanku se nijesmo imali o čemu dogovoriti: Peta armija nije ni postojala; imala je samo novog komandanta. General Keckarov nas je obavijestio o namjeri da se ponovo formira Peta armija i da se uputi u Makedoniju da bi se borila protiv njemačke vojske koja se povlačila iz Grčke. Slušajući i izlaganje tog ljubaznog i dobrodušnog generala, nijesam se mogao uzdržati, te sam dosta nervozno reagovao:

**\* Pošto je 5. septembra 1944. godine SSSR objavio rat Bugarskoj, došlo je 9. septembra do ustanka i rušenja monarhofašističke diktature, a obrazovana je vlada Ote estvenog fronta (prim. red.).**

— Pa dobro, zar smo dva dana morali pješa iti od Kumanova samo zato da bismo se dogovorili da ćemo sarađivati kada vi budete imali svoju armiju? Zar ovaj sastanak nismo mogli održati kasnije?

Keckarov je odgovorio glasom koji umiruje:

— Ipak je dobro što smo se sastali! Upoznali smo se... Došlo je do višeg stepena poverenja me u nama. A to je ve nešto...

Razoružao me je! Mirnije smo nastavili razgovore: on nas je upoznao sa razvojem dogovora u Bugarskoj, a mi njega sa stanjem u Makedoniji. Rastali smo se kao prijatelji. Ali meni je ostalo nerazjašnjeno zašto Bugari žele da ponovo formiraju Petu armiju iako znaju da ona nije ostavila dobre uspomene kada je kao okupatorska armija boravila u Makedoniji.

Keckarov je otišao preko granice, a mi smo ostali na ovom terenu nekoliko dana. Htjeli smo da pomognemo u reorganizaciji jedinica naše vojske. Naime, poslije razoružavanja Pete armije ostalo je dosta oružja i ljudi su se masovno javljali u našu vojsku. Od njih je valjalo formirati nove jedinice, pomoći u odabiranju sposobnog komandnog kadra. Posla je bilo previše! Naš dolazak, ipak, nije bio uzaludan!

SJUTRADAN PO ODLASKU generala Keckarova, nešto oko pola noći, vojnik koji je čuvao stražu pred zgradom u kojoj smo se smjestili javio je da neki bugarski general želi hitan sastanak. Naredili smo da iznenadnog gosta odmah pusti. U sobu je žustro ušao mladi čovjek, odjeven u generalsku uniformu; predstavio se kao član CK KP Bugarske. Pozdravili smo se, ali sam nekako odmah predosjećao da se taj susret neće završiti prijateljski kao razgovor sa generalom Keckarovom. Mladi general se držao suviše oholo, a takav nastup uopšte ne podnosim!

— Ja nisam samo general bugarske vojske nego i član Centralnog komiteta — odmah je izjavio. — Zovem se Kopev i govorim vam kao komunisti... Vi ste izvršili zločin. Teško ste se ogrešili o internacionalizam. Razoružali ste Petu armiju, i to ne borbenu, nego oboje estvenofrontovske Bu-

garske! I ne samio što ste je razoružali nego ste njene borce svukli do gole kože. Kako da objasnimo bugarskom narodu takav vaš postupak? Kako možemo da se zalažemo za bratstvo sa jugoslovenskim narodima kad tako postupate sa vojnicima ote estvenofrontovske Bugarske? ...

Prekinuo sam generala Kop eva:

— Mi smo zaista pogriješili u odnosu na Petu armiju . . .

— Eto, vidite, — nije izdržao Kop ev vjeruju i da emo se izviniti.

Nastavio sam tvrdo:

— Naša greška nije u tome što smo razoružali Petu armiju i svukli njene borce... ve u tome što je naš Stipski partizanski odred sklopio na svoju ruku sporazum' sa bugarskim komandantom da se ne razoružava bugarska vojna jedinica koja je stacionirana u Stipu, nego da se sa oružjem propusti u Bugarsku, s tim što e bugarska vlada naknadno poslati istu koli inu oružja Štipskom odredu. Da smo bili na vrijeme obaviješteni, mi bismo to sprije ili...

Kop ev je brzo izvadio bilježnicu i po eo da piše, a ja sam grubo nastavio:

— Piši, piši! To ti ne e pomo i. Mi smo razoružali jedinicu jedne okupatorske, a ne ote estvenofrontovske armije. Ta armija je izvršila strašne zlo ine u Makedoniji; njeni pripadnici su klali ljude i palili sela. Ona je sara ivala sa Hitlerovim armijama u borbama protiv srpskih i makedonskih partizana. Njeno ljudstvo se nije promijenilo kada je u Sofiji došlo do formiranja nove vlade. Zato je dobro što smo je razoružali... i svukli... I da znate, još nijesmo naplatili sve zlo ine koje je ta armija izvršila po makedonskim selima i gradovima.

Kop ev je utao i nastavio da zapisuje ono što sam govorio. Rastali smo se hladno . . .

GENERAL KOP EV došao je ponovo sljede e no i. Tog puta je u ime maršala Tolbuhina tražio da smjesta po emo u Sofiju. Navodno, Tolbuhin je želio da hitno razgovara sa mnom i generalom Apostolskim. Poziv mi je u najmanju ruku izgledao udan. Sta imam da razgovaram sa maršalom

Tolbuhinom? Ako želi da razgovara sa mnom, zašto se ne obrati preko Vrhovnog štaba?

— Ne mogu da idem u Sofiju — rekao sam. — Ako maršal Tolbuhin želi da razgovara, neka se obrati mome Vrhovnom komandantu.

Tim odgovorom htio sam da stavim do znanja Tolbuhinu da smo mi jedinstvena armija i da stojimo pod jedinstvenom komandom našeg Vrhovnog komandanta. Sa nama se mogu uspostavljati kontakti samo po odobrenju više komande. Iskreno govore i, nijesam bio sasvim siguran da pravilno postupam. To je ipak komanda sovjetske armije, ro ene u oktobarskoj revoluciji, koju smo željno o ekivali. Njene jedinice su najzad došle blizu, nadohvat ruke! Proslavljeni komandant maršal Tolbuhin zove me na dogovor, a ja odbijam isti u i u suštini formalan razlog! Kop ev je vjerovatno primijetio moje uzbu enje i kolebanje.

— Sastanak je veoma hitan — ubje ivao me je. — Tolbuhin sutra po inje ofanzivne operacije prema Nišu... Nije imao vremena da za ovaj sastanak traži odobrenje od maršala Tita...

— Pa, oni imaju radio-vezu preko Moskve i mogli su se veoma brzo sporazumjeti — primijetio sam.

— U ratu se doga a da iskrсну neo ekivane situacije i da se odluke moraju donositi na brzinu — nastavlja o je Kop ev. — I ova operacija je jedna od takvih. Maršal Tito e biti naknadno obaviješten... ako ne odete na sastanak, bi e to na obostranu štetu . . .

Pokolebao sam se! Ukoliko se radi o operaciji kojom treba iznenaditi neprijatelja, moramo krenuti u Sofiju! Ipak, stavi u do znanja maršalu Tolbuhinu da ne može s nama postupati kao da smo pod njegovom komandom. Re i u mu da volimo i cijenimo Crvenu armiju, ali odnosi me u nama moraju biti isti: svako odgovara i pot injava se svojoj komandi.

Sa mnom su pošli general Apostolski, Lazar Koliševski i Bane Andrejev. Putovali smo automobilom cijelu no . Rano ujutro stigli smo u Sofiju. Ali, umjesto kod Tolbuhina, odveli su nas u zgradu Centralnog komiteta. Tu su nam objasnili da nas Tolbuhin ne može tako rano primiti — mada je, navodno, tražio hitan sastanak, pomislio sam — i zato predlažu da

se ja i Apostolski sastanemo sa nekim članovima Centralnog komiteta bugarske Partije i da pokušamo rašistiti me usobne nesporazume. Kasnije, kada Tolbuhin bude slobodan, otiimo i do njega. Prihvatio sam napominju i da sam došao radi sastanka sa Tolbuhinom i da o ekujem da se taj sastanak i održi. Dodao sam da na sastanak sa članovima Centralnog komiteta idemo sva trojica: Koliševski, Apostolski i ja. Oni su prihvatili i odmah zatim nas uveli u prostoriju gdje su ve bili Traj o Kostov, Georgi Cankov, Cola Dragoj eva i još neki. Dragoj eva je preuzela inicijativu i predstavila nas:

— Ovo je Titov general Tempo, a ovo naš general Apostolski ...

— Ja sam tako e Titov general — reagovao je Apostolski.

Taj kratak dijalog ostao je gotovo neprimije en, bar se meni tako u inilo. Ali ja sam ga zapazio! Sjetio sam se da su Bugari pozvali na sastanak samo Apostolskog i ruene iako je sa nama bio i sekretar Centralnog komiteta KP Makedonije, Koliševski. U trenutku sam pomislio: nije li to pokušaj razdvajanja makedonskih kadrova? Nijesam imao vremena da dublje razmislim o toj stvari; sastanak je uskoro po eo.

Sastanak je otvorio Kostov. On je, izme u ostalog, rekao: odnosi izme u makedonskih i bugarskih komunista nijesu dobri; ni jedni ni drugi nijesu imuni od nacionalizma i šovinizma; to je stvorilo izvjesno nepovjerenje. Dodao je: odnosi se mogu popraviti ako zaboravimo prošlost, ako se po nemo boriti protiv nacionalizma i šovinizma u sopstvenim redovima. Mi i Makedonci izgra ujemo socijalizam, pa smo dužni kao komunisti da naše odnose zasnivamo na internacionalisti kim osnovama.

Iz izlaganja Kostova zaklju io sam: on ne misli ulaziti u analizu stvarnih uzroka koji su doveli do takvih odnosa; sastanak e se svesti na nekoliko opštih konstatacija koje ne e ništa promijeniti; poslije sastanka nastavi e svako da radi po starom. Odlu io sam da to sprije im i da sastanak pretvorim u konkretan razgovor o prošlosti i o budućnosti. Po eo sam sa zamjerkama:

— Slažem se da se komunisti moraju boriti protiv šovinizma u sopstvenim redovima... Ali, stvar je u tome da



treba razjasniti koji se postupci mogu nazvati šovinisti kim, a koji ne. Ako komunisti brane interese svog naroda, ne na štetu drugih naroda, onda se to ne može nazvati šovinizmom. Ako je njihova aktivnost uperena protiv interesa drugog naroda, onda to nije ništa drugo nego šovinizam. S tog stano-  
višta gledano, vaša politika prema Makedoniji u nedavnoj prošlosti ne može se druga ije karakterisati nego kao šovini-  
zam. Vi stojite na liniji velikobugarskog hegemonizma. To su stvarni razlozi zategnutosti izme u vas i Makedonaca i Ju-  
goslovena.

Htjeli su da me prekinu, no ja sam ih preduhitrio:

— Ja u dokumentovati ovo što sam rekao! Kao što zna-  
te, rukovodstvo makedonske organizacije je odlu ilo odmah  
poslije okupacije da se organizacija izdvoji iz sastava naše  
Partije i da se pripoji vašoj. Vaše rukovodstvo je to prihva-  
tilo. Na protest CK KPJ, vaši predstavnici — Blgaranov u  
Skoplju i Dragoj eva u Sofiji — odgovorili su da je to u i-  
njenju sa znanjem Kominterne. Mi smo, naravno, protestovali  
i u Kominterni; poslije toga je donijeta poznata odluka po  
kojoj makedonska organizacija ostaje u sastavu KP Jugo-  
slavije. Vi ste, naravno, požurili i uputili ste pismo Central-  
nom komitetu KPJ izjavljuju i da bezrezervno podržavate  
tu odluku. Da biste na neki na in opravdali raniji postupak,  
izjavili ste kako niste znali da makedonsko rukovodstvo nema  
pristanak CK KPJ za tu svoju akciju. A u stvari, lanovi  
vašeg rukovodstva su se u me uvremenu sastajali nekoliko  
puta sa predstavnicima CK KPJ; uvijek su odbijali proteste  
naših predstavnika (Koliševski, Pavlovi ); te injenice se ne  
mogu pore i; a ako je to ta no, pitam se kako se s vama može  
sara ivati. U stvari, iza takvog vašeg postupka krila se nam-  
jera da i politi ki sankcionišete pripajanje Makedonije Bu-  
garskoj koje je izvršio okupator. Mi smo u to duboko ubi-  
je eni. Ako vi otvoreno ne izjavite da ste griješili, ako bu-  
dete i dalje prikrivali u injene greške, me u nama ne može  
biti povjerenja; a bez povjerenja nema ni saradnje.

Prvi je reagovao Kostov. Njegovo izlaganje je bilo dosta  
nervozno i zato neubjedljivo:

— Naša odluka o prihvatanju makedonske organizacije  
došla je iz prakti nih razloga. Nama je makedonsko rukovod-

stvo javilo da ima saglasnost rukovodstva jugoslovenske Partije...

— Traj o — prekinuo ga je Cankov — ti dobro znaš da je Tempo u pravu kada kaže da smo znali da jugoslovensko rukovodstvo nije dalo dozvolu za pripajanje makedonske organizacije našoj Partiji. Mi to moramo otvoreno re i makedonskim drugovima; to je preduslov da stvorimo me u sobno poverenje i da sara ujemo u budu nosti. Drugo je pitanje da li smo tako postupili iz prakti nih ili iz nekih drugih razloga. O tome bi trebalo organizovati posebnu diskusiju...

Cankov je govorio mirno i dokumentovano. Niko nije mogao da se ne složi s njim, ak ni Kostov!

— Vi znate da su se naše partije razlikovale i u ocjeni situacije u Makedoniji — nastavio sam moju optužbu. — Mi srao smatrali da se u Makedoniji može razviti masovna oružana borba protiv okupatora; uslovi nijesu nepovoljniji nego, recimo, u Hrvatskoj. Vi ste, opet, stalno tvrdili da u Makedoniji nema uslova za oružanu borbu. Takvo stanovište nijeste zadržali za sebe, ve ste ga javno publikovali. Htjeli vi ili ne, to je unosilo zabunu me u komuniste i u narod. Došlo je do stvaranja dva tabora; izgubljeno je mnogo vremena; bilo je mnogo sva a i razmirica. Za sve to uglavnom ste vi odgovorni. Sre om, prevagnuli su oni koji su bili za borbu.

— Život je potvrdio naše stavove — pobunio se Kostov. — Partizanski odredi su bili razbijeni im su se pojavili', stanovništvo ih nije prihvatilo; ono je verovalo da e im bugarska vojska doneti oslobo enje od velikosrpske hegemonije.

Odmah sam intervenisao:

— Ali vi ste priznali u vašem pismu da u Makedoniji ima reiona gdje su postojali uslovi za oružanu borbu; navodili ste podru ja oko Skoplja i Kumanova; ja bih dodao da to isto važi i za Azot i Pore je, za itavo podru je pod italijanskom okupacijom. Zna i, bilo je mogu nosti, kao što je bio slu aj u Hrvatskoj, da se po ne sa oružanom borbom u pojedinim rejonima u kojima postoje povoljni uslovi i da se onda proširuje borba na ostala podru ja. Uostalom, tako se razvijala borba u itavoj Jugoslaviji. A šta ste vi u inili?

Vi nijeste vidjeli te mogu nosti ili nijeste htjeli da ih vidite: jednostavno ste savjetovali makedonskim drugovima i rukovodstvu da se ne orijentišu na oružani ustanak jer, navodno, za takav kurs nema uslova. Zašto ste to učinili? Na to pitanje nemam drugog odgovora nego da nijeste htjeli da se razvije oslobodilačka borba u Makedoniji jer time bi bile pogođene i aspiracije Bugarske prema Makedoniji. A to ni vama nije odgovaralo.

— Ne bi trebalo da izvlačite tako dalekosežne zaključke iz našeg držanja — obratio mi se Kostov znatno pomirljivije. — Ako nismo savjetovali da se na nekim područjima povede oružana borba, to nikako ne znači da smo uopće bili protiv oružane borbe...

— Ali vi ste — nastavio sam — cijelo vrijeme bili protiv toga da se narod pozove na oružanu borbu. Kada je izvršena mobilizacija Makedonaca za bugarsku vojsku, makedonsko rukovodstvo je odlučilo da uputi poziv građanima i komunistima da se ne odazovu na poziv za mobilizaciju, nego da odlaze u šumicu, u partizane. A vi ste savjetovali da komunisti treba da se odazovu na poziv i da idu u bugarsku vojsku jer, navodno, mase ne otkazuju poslušnost i ne odlaze u šumu ...

— Komunisti treba da budu stalno sa masama! To je azbuka... — prekinuo me je Kostov.

Nijesam se dao zbuniti.

— Da, — mirno sam nastavio — ta nije da komunisti treba da su sa masama. Međutim, ako mase stavimo pred dilemu — javiti se u vojsku ili ići u šume kada tamo nema partizana, jasno je da će se one opredijeliti za vojsku. Stanje bi bilo drugačije kada bi u šumama djelovali partizanski odredi koji bi mobilizacijom djelovali na mase... To je, uostalom, iskustvo iz borbe u Jugoslaviji ...

— To vam nikako ne daje pravo da zaključite da smo bili protiv oružane borbe uopšte — opet me je prekinuo Kostov.

— Mislim da smo u pravu; uostalom, vi ste istu liniju sprovodili u Bugarskoj — nijesam se zbunjivao. — To se vidi iz vašeg pisma makedonskom rukovodstvu; osnovni je zadatak — pišete u tom pismu — da se u gradovima formiraju borbene grupe; da komunisti u vojsci pridobijaju vojnike

i komandni kadar kako bi digli ustanak „kada do e vrijeme“. Shodno tome, savjetovali ste makedonskom rukovodstvu da komunisti u vojsci ne rade na tome da jedinice i pojedini vojnici odlaze u partizane jer „neprijatelja treba oterati u šume, dok mi treba da ostanemo u gradovima“!

— A zar praksa nije potvrdila našu liniju? — ubacio se Kostov. — U Bugarskoj danas mi držimo vlast!...

— Da, ali vaša strategija je uspjela tek kada je stigla Crvena armija — oštro sam odgovorio.

Pošto su svi utali, iskoristio sam to da bih do kraja dokumentovao moju prvobitnu ocjenu:

— Vi stalno insistirate da se vodi borba za ekonomske interese radnih ljudi, protiv pljačke politike bugarskih vlasti, za obaranje vlade Filova, za demokratizaciju Bugarske. A to nije ništa drugo nego jedna mirnodopska politika; iza nje se krije stav da Makedonija nije okupirana; da se, prema tome, ne treba boriti za nacionalno oslobođenje Makedonije, nego samo za promjenu režima u Bugarskoj, za uspostavljanje jedne demokratske Bugarske.

— Zna i, nije trebalo da se komunisti u Makedoniji bore protiv pljačke i terora koje je vršio režim Filova i cara Borisa, da nije trebalo da rade na njihovom obaranju, a u cilju formiranja demokratske vlade? — intervenisao je Kostov.

— Ne negiram potrebu da se komunisti moraju boriti i u uslovima okupacije protiv pljačke i terora koje vrše okupatorski režimi; i za demokratizaciju režima u zemlji koja je okupator; ali, ta borba mora biti povezana sa borbom za konačno istjerivanje okupatora. Inače, može da se dogodi da se promijeni i demokratizuje režim u zemlji koja je okupator a da ostane okupacija druge zemlje. Tako ste vi postupali u Makedoniji; govorili ste da treba raditi na obaranju režima cara Borisa i Filova, ali ste zaboravili da kažete da se valja boriti i za istjerivanje bugarskih okupatora iz Makedonije!

— Pristajem da raspravljamo o tomie da li je bila pravilna naša procena situacije u Makedoniji — žustro je reagovao Kostov. — Ali tvrditi da smo svesno sprečavali razvoj oružane borbe u Makedoniji, to je previše!

Prekinuo ga je Cankov:

— Mislim da je bitno ustanoviti da li je naša procena situacije u Makedoniji bila pogrešna? A ona je bila pogrešna! Umesto pomo i makedonskim drugovima, mi smo negativno delovali na razvoj oružane borbe u Makedoniji. Ako je to ta no, normalno je što se kod makedonskih i jugoslovenskih drugova javlja sumnja u pogledu naših namera. Tu sumnjavost možemo otkloniti jedino ako otvoreno priznamo da smo grešili i gde smo grešili; ako od sada budemo iskreno, bez zadnjih namera, sara ivali sa makedonskim drugovima ...

Svi smo se složili sa ankovomi. Ali ja sam htio da iznesem sve što se nakupilo u meni za ovo vrijeme. Stoga sam nastavio:

— Vi znate da se tokom 1943. godine snažno razvila oružana borba u svim podru jima Makedonije izuzev Štipa i Strumice. Formirane su krupne vojne jedinice, stvorena je slobodna teritorija. Narod je definitivno ušao u borbu; formiraju se makedonske vojne jedinice; stvaraju se organi nove, makedonske vlasti; izrasta makedonski narodnooslobodila ki pokret. Glavni štab Makedonije, koji je rukovodio tom borbom, izjasnio se, u ime makedonskog naroda, da se borba vodi za slobodnu i ravnopravnu Makedoniju u okviru jugoslovenske federacije. Tu odluku su prihvatili borci i makedonski narod! Nešto kasnije je održano istorijsko zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu, na kome su predstavnici svih naroda Jugoslavije odlu ili da stvore novu državnu zajednicu zasnovanu na ravnopravnosti svih naroda koji ulaze u njen sastav. I upravo tada vi objavljujete proglas Ote estvenog fronta! Izjašnjavate se za pravo na samoopredjeljenje makedonskog naroda, ali s tim da se on ne smije opredijeliti ni za jednu balkansku zemlju. Name e mi se pitanje: šta se krije iza vašeg zahtjeva da se Makedonija ne smije pripojiti nijednoj balkanskoj zemlji? I to u momentu kada se ona ve izjasnila na Drugom zasjedanju AVNOJ-a! Ko vas je ovlastio da odobravate ili ne odobravate pravo makedonskom narodu da se priklju i bilo kojoj balkanskoj zemlji? Zar to nije suvereno pravo makedonskog naroda? Ove vaše postupke ne mogu druga ije objasniti nego vašom željom da po svaku cijenu sprije ite da Makedonija postane slobodna i ravnopravna u okviru jugoslovenske zajednice naroda. Izgleda

da nikako ne možete da se pomirite sa tim da Makedonija ne treba da bude ni srpska ni bugarska, nego makedonska.

Cankov je opet nastupio smiruju e. Rekao je da su stavovi u proglasu Ote estvenog fronta pogrešni i da se to mora otvoreno re i makedonskim drugovima. Bez takve otvorenosti ne može se povratiti izgubljeno povjerenje niti se makedonski drugovi mogu ubijediti u iskrenost namjera bugarske strane.

Cankov nas je sve razoružao: Kostov i ostali priznali su da je proglas pogrešan, a ja sam uvidio da ne treba suviše zaošttravati probleme, ve postepeno otklanjati smetnje na putu naše saradnje.

Dok smo prelazili na razmatranje drugih pitanja, uporeivao sam Kostova i ankova: prvi je, nesumnjivo, veoma pametan i na itan, ali djeluje veoma hladno i robuje knjiškim šemama, dok drugi ima bogato životno iskustvo, bolje osje a revolucionarna gibanja masa, djeluje prisno, prijateljski..

Pošto se diskusija nastavila, pokrenuo sam pitanje dijela makedonskog naroda koji živi u Pirinskoj Makedoniji.

— Kada govorite — rekao sam — o pravu na samoopredjeljenje, nije jasno da li mislite samo na Vardarsku ili podrazumijevate i Pirinsku Makedoniju. Koliko je meni poznato, nigdje se ne izjašnjavate o onom dijelu makedonskog naroda koji živi u Bugarskoj ... Ne radi se o tome da se odmah ujedine oba dijela Makedonije. Sada ne bi bilo realno da se postavi to pitanje; ali mogli bi se ve u initi prakti ni koraci koji bi u perspektivi doveli do ujedinjenja, U Jugoslaviji se ve izgra uje makedonska država; vlast u Makedoniji pripala je makedonskom narodu. Ako biste i vi u inili isto u Pirinskoj Makedoniji, brzo bi se raš istili putevi za ujedinjenje ...

— Kako mislite, izjasnite se konkretnije? — insistirao je Kostov.

— Vi biste ve sada mogli dati autonomiju makedonskom narodu u Pirinskoj Makedoniji. Na toj teritoriji Makedonci bi formirali svoju nacionalnu vlast; mogli bi se formirati makedonski pukovi u okviru bugarske vojske; organizovale bi se autonomne društvene organizacije. Jednom rije ju, makedonski narod bi postao slobodan i ravnopravan u okviru Bugarske ...

— Šta bismo time dobili na planu ujedinjenja makedonskog naroda? — prekinuo me je Kostov.

— Dobilo bi se mnogo — odmahnem sam reagovao. — Stvorili bi se povoljni uslovi za povećanje kontakata između oba dijela Makedonije, između naroda i društvenih organizacija. Razvio bi se jezik, nacionalna kultura; narod oba dijela bi se politički pripremao za ujedinjenje. To bi se pozitivno odrazilo na približavanje Bugarske i Jugoslavije! Uklonjena bi bila „jabuka razдора“ koja ih je do sada razdvajala. Ali, da bi se taj proces mogao razvijati, mora se poštovati pravo svakog naroda na slobodan i nezavisan život...

**Cankov je ponovo intervenisao:**

— Osnovno je da i jedni i drugi zauzmemo stav da se otklanjaju prepreke koje stoje na putu ujedinjenja makedonskog naroda — i to ne samo u rezolucijama nego i u stvarnosti. Zato treba prihvatiti predloge koje je Tempo iznio...

Niko se nije izjasnio protiv mogog prijedloga. Dogovorili smo se da Centralni komitet Makedonije pošalje svog predstavnika u Sofiju kako bi sa bugarskim rukovodstvom koordinirao rad na ostvarivanju postignutog sporazuma.

Bio sam zadovoljan razgovorima, pa sam skoro smetnuo s uma da sam došao u Sofiju radi sastanka sa maršalom Tolbuhinom. Kada sam se pribrao, zamolio sam bugarske drugove da se obavijeste kada i gdje treba da se naem sa sovjetskim maršalom. Na moje zaprepaštenje, saopšteno mi je da je maršal u rano jutro hitno oputovao u Moskvu!

Bilo je očigledno da su nas pozvali u Sofiju radi tog razgovora. Ono što ni tada, a ni kasnije, nijesam saznao bilo je to da li je ta „operacija“ izvedena sa znanjem maršala Tolbuhina ili je ona bila djelo bugarskog rukovodstva. Ipak, ta očigledna podvala, bez obzira na to ko ju je smislio, nije me naljutila. Vjerovao sam da smo postigli vanredno značajan sporazum i da valja pre i preko manjih neugodnosti.

**CIM SMO SE VRATILI u Makedoniju, prišli smo ostvarivanju preuzetih obaveza: u Sofiju smo poslali Kiru Miljovskog, a Ljub a Arsova oslobodili smo rada u Centralnom**

komitetu i postavili ga za sekretara Oblasnog komiteta u Štipu sa zadatkom da organizuje saradnju izmie u Pirinske i naše isto ne Makedonije.

Na žalost, veoma brzo se pokazalo da od dogovora ne e ništa biti: Miljovski je javljao da bugarsko rukovodstvo otežava kontakt sa rukovode im ljudima iz Pirinske Makedonije i da ništa ne radi na ostvarivanju preuzetih obaveza. Arsov je tako e saopštavao da je poslije prvih posjeta rukovode ih ljudi i stanovništva oba dijela Makedonije došlo do preokreta i da su prekinuti svi kontakti. Arsov je smatrao da je posrijedi direktiva bugarskog rukovodstva; prilikom sastanaka stanovništva dolazilo je do oduševljenja i manifestacija, pa je vjerovatno to razlog promjene stava bugarskog rukovodstva.

Upravo smo se spremali da sa bugarskim rukovodstvom razmotrimo nastalu situaciju kada smo preko Bugarske dobili telegram od Dimitrova; on se još uvijek nalazio u Moskvi mada je Kominternu bila odavno raspuštena; poru ivao nam je da je prerano postavljati problem Pirinske Makedonije ... da itava stvar treba da sazre.

Zna enje te poruke bilo je više nego jasno: ujedinjenje makedonskog naroda se odlaže na neodre eno vrijeme; pobijedile su one snage u Bugarskoj koje ne priznaju da su Makedonci posebna nacija; izabran je Dimitrov da prenese tu odluku jer je jedini od bugarskih rukovodilaca uživao ugled kod makedonskih komunista.

SUO ENI SA NEO EKIVANIM PREOKRETOM, uputili smo pismo bugarskom rukovodstvu: podsjetili smo ga na obaveze koje proisti u iz našeg sporazuma. Nijesmo dugo ekali na odgovor. Kostov nam je poru ivao: KP Bugarske namjerava da iskorijeni fašizam u Bugarskoj; time e biti osigurana sloboda i nezavisnost Makedonije; sada treba da usmjerimo zajedni ke napore protiv glavnog neprijatelja — Nijemaca; treba da pružimo maksimalnu podršku Crvenoj armiji i da odlu no odbacimo ostatke nepovjerenja koje je do ju e bilo shvatljivo, ali u uslovima nove vlasti može samo da nam smeta.



Iza tih krupnih rije i nije se moglo prikriti odustajanje od suštine sporazuma koji smo nedavno zaklju ili: nigdje se ne govori o mjerama da se makedonskom narodu Pirinske Makedonije obezbijedi autonomnost; ne pominje se ni potreba tješnje saradnje izme u dva dijela makedonskog naroda (Pirinske i Vardarske Makedonije).

Nešto kasnije doznali smo stvarne razloge tih promjena: u Bugarsku su se vratili mnogi rukovode i ljudi koji su dugo godina proveli u Sovjetskom Savezu; oni su proširili vijest da su se Staljin i er il sporazumjeli o podjeli interesnih sfera na Balkanu; po tom sporazumu Bugarska je ušla sto odsto u sferu Sovjetskog Saveza, a Jugoslavija je kao interesna sfera podijeljena izme u Sovjetskog Saveza i Engleske. Iz toga su slijedili zaklju ci da se može sigurno ra unati da je socijalizam pobijedio u Bugarskoj, a da se to ne može re i za Jugoslaviju! Bugarska kao ote estvenofrontovska postaje progresivnija, dok je položaj Jugoslavije još neizvjestan. Iz toga su se po eli izvla iti zaklju ci, pojavila su se mišljenja da ne treba podržavati ostajanje Makedonije u sastavu Jugoslavije; nije sigurno da e socijalizam pobijediti u Jugoslaviji; zastupana je teza da se ujedinjenje Makedonije postigne u okviru ote estvenofrontovske Bugarske. Sve to je bilo re eno u izvjesnoj formi u govoru koji je održao Vlado Pop Tomov\* na sastanku sa rukovode im aktivom Pirinske Makedonije; o tome nas je izvijestio Ljub o Arsov, koji je prisustvovao tom sastanku.

Sve u svemu, e kao se kraj rata, razrješavanje me unarodnog položaja Jugoslavije i Bugarske, u zavisnosti od ega e se zauzeti stav prema Makedoniji. Ali jedno je i tada bilo jasno: makedonsko stanovništvo Pirinske Makedonije ne e dobiti autonomnost iako smo se o tomie dogovorili u Sofiji; a ujedinjenje makedonskog naroda se odlaže na neodre eno vrijeme!

**PRI KRAJU RATA** došlo je do pogoršanja odnosa sa gr kim narodnooslobodila kim pokretom: njihovo rukovodstvo je odjednom zaklju ilo da je predaleko otišlo u davanju

\* Makedonac, lan Centralnog komiteta bugarske Partije, bio dugo godina u Moskvi.

autonomnih prava makedonskom stanovništvu; po eli su da preduzimaju veoma nepopularne mjere: zabranili su makedonskim jedinicama da nose nacionalnu zastavu, pristupili su opštoj mobilizaciji Makedonaca; mobilisano ljudstvo su slali u jedinice ELAS prema jugu Gr ke. Suo eni sa takvim pritiskom, Makedonci su po eli masovno prelaziti na našu teritoriju; mi smo ih prihvatili i formirali smo od njih partizanske jedinice u sastavu naše vojske.

Tada je došlo do represalija: rukovodstvo ELAS je naredilo da se svi Makedonci koji se nalaze u gr kim partizanskim jedinicama jednostavno razoružaju; nenaoružano ljudstvo je transportovano prema jugu Gr ke. Proglašavan je izdajnikom svaki Makedonac koji bi prešao na našu teritoriju, a imovina mu je rekvirirana! To je samo podsticalo bježanje na našu teritoriju, esto i sa oružjem. Tako su se u sastavu naše vojske pojavile jedinice sastavljene od ljudstva iz Jugejske Makedonije. Stvorila se dosta napeta situacija; prijetila je opasnost da do e do sukoba izme u naših i gr kih partizana. Da bi se stalo tome na put, u blizini Bitolja sam se sastao sa predstavnikom ELAS.

— Prihvatanje ljudi koji dezertiraju iz naših redova ne možemo oceniti kao prijateljski postupak prema našoj vojsci — po eo je sa napadom gr ki predstavnik.

— Ti ljudi su pobjegli od terora koji vršite nad njima ... mi smo obavezni pred svojim narodom da ih prihvatimo — prekinuo sam svog sagovornika.

— Ali, to je mešanje u naše unutrašnje stvari! Naše je da odlu imo kako emo organizovati vojne jedinice i kako postupiti prema onima koji se ne pokoravaju nare enjima komande — oštro je reagovao Grk.

Nijesam se dao zbuniti iako sam osje ao da u osnovi ima pravo.

— Mi ne želimo da se miješamo u vaše unutrašnje stvari; ali, ne bi trebalo da tako postupate prema Makedoncima; tim prije što ste ih pridobili time što ste im priznali nacionalna prava; mi im ne možemo odbiti gostoprimstvo; to su komunisti.

Pošto je vidio da takav razgovor ne vodi ni emu, predstavnik ELAS je nastavio mirnijim glasom:

— Zar se nismo sporazumeli da se borimo protiv okupatora i da se u tome pomažemo? Zašto nam sada ne pomognete da konsolidujemo svoje redove?

— Ta no je da smo se o tomie sporazumjeli — spustio sam i ja ton. — Svoje obaveze smo do sada u potpunosti izvršavali; pomogli smo vam da pre u na vašu stranu sve ete koje je bugarski okupator uspio da organizuje od Makedonaca; to smo postigli na taj na in što smo tim ljudima objašnjavali da treba da pre u na vašu stranu; jer samo tako e mo i da obezbijede slobodu, ravnopravnost, pa i pravo na samoopredjeljenje. Na toj osnovi zaklju ili smo i sporazum. A vi sada ho ete da ga pogazite! ak tražite da vam u tome pomognemo, da i mi pogazimo ono što smo govorili tim ljudima. A to ne možemo u initi. To vam otvoreno kažem!

— Pa i mi želimo da sara ujemo na bazi zaklju enih sporazuma — rekao je Grk poslije dužeg razmišljanja.

— Mi smo pod tim uslovima spremni da svestrano sara ujemo sa vama — rekao sam pomirljivo.

Razgovor je zastao... o igledno moj sagovornik nije imao ovlaš enja da kaže nešto više o sadržaju naše budu e saradnje. Rastali smo se dosta hladno, kao ljudi koji su nastojali da postignu neki sporazumi, ali su svjesni da u tome nijesu uspjeli.

POVLA ENJE NJEMA KIH SNAGA sa juga stvaralo je povoljne mogu nosti za oslobo enje Kosova i Metohije. U akcijama bd mogle u estvovati ne samo kosovske jedinice nego i naše snage iz Srbije, Makedonije, kao i iz Albanije.

Došlo je vrijeme da se ostvare planovi o kojima sam se dogovorio prilikom moga boravka na Kosovu: formirane su krupnije kosovske jedinice na svim pravcima koje sam bio predvidio — u Jablanici, kod Kumanova i Vranja, u zapadnoj Makedoniji, na Sari, u akovi koj Malesiji. Trebalo je samo imati strpljenja i sa ekati da se Nijemci povuku iz Makedonije, Albanije i južne Srbije, a onda ja im snagama, uz pomo srpskih, makedonskih i albanskih jedinica, osloboditi i to podru je.

Na žalost, kod nekih kosovskih kadrova prevagnulo je nestrpljenje. Htjeli su da sopstvenim snagama, i to što prije, oslobode Kosovo i Metohiju. Stoga su naredili Kosovskoj brigadi da iz zapadne Makedonije odmah krene za Metohiju. Brigada je odbila da izvrši moje naređenje da sa makedonskim jedinicama razbije posljednje etničko uporište u Poreču; samovoljno se uputila u Metohiju. Na Šar-planini stiglo ju je moje naređenje da se smjesta vrati i izvrši postavljeni zadatak; ona je to i učinila.

Nešto kasnije stigla je depeša iz Vrhovnog štaba kojom mi se naređuje da sve kosovske jedinice hitno uputim na Kosovo pošto se priprema akcija za oslobodjenje tog područja. Izvršio sam naređenje iako nijesam bio siguran da će nam to uspjeti. Štaviše, smatrao sam da je to preuranjeno i da se Kosovo može osloboditi jedino koncentriranjem jačih snaga iz Srbije, Makedonije, Albanije. Tako je i bilo. Dalji razvoj događaja dao mi je za pravo.

TOKOM OKTOBRA 1944. GODINE njemačke snage su se ubrzano povlačile iz Grčke. Da bi zaštitili svoje desno krilo, Nijemci su locirali zaštitna odjeljenja u gradovima duž bugarske granice — Strumica, Stip, Kumanovo. Naše jedinice su bile blokirale željezničku prugu i put u dolini Vardara i Pelagoniju; cilj nam je bio da što više ometamo, a po mogućnosti i da spriječimo povlačenje njemačkih snaga tim pravcima. Istovremeno smo bili spremni da se odupremo eventualnom pokušaju engleskih trupa da uđu u našu zemlju pod izgovorom da nastavljaju gonjenje njemačke vojske.

Najžešće borbe vođene su u Pelagoniji; našim snagama je uspjelo da presijeku put njemačkim jedinicama; primorali smo ih da se povlače preko Ohrida i Albanije. Na žalost, to nam nije pošlo za rukom na ostalim pravcima; njemačke jedinice su se probile kroz Kačaničku klisuru; naše jedinice su ih stalno uznemiravale; nanijele su im teške gubitke. Bugarske jedinice su se uglavnom postavile prema njemačkim zaštitnicama isturenim prema granici Bugarske. A kada su se njemačke zaštitnice povlačile prema sjeveru, tada su nastupale jedinice bugarske vojske. Time se može objasniti

injenica da bugarska vojska nije imala neke ve e okršaje sa njema kim vojnim jedinicama na teritoriji Makedonije. Izuzetak predstavlja samo borba na Stracinu; do te borbe je došlo jer su Bugari napali to mjesto prije nego što su posljednji njema ki ešaloni prošli kroz Ka ani ku klisuru. Bugarske jedinice, iako su bile dobro naoružane, nijesu uspjele da sprije e povla enje njema ke vojske; nije bilo ni opkoljavanja ni zarobljavanja pojedinih jedinica; to bi bilo normalno s obzirom na to da su se njema ke jedinice nalazile u povla enju. Tako se dogodilo da je bugarska vojska jednostavno ulazila u gradove koje su Nijemci ve napustili, i to tek pošto bi u njih prodrle naše partizanske brigade koje su djelovale u neposrednoj blizini tih gradova. Ipak to nije smetalo komandi bugarske vojske da objavljuje kako njena vojska „posle žestokih okršaja" osloba a gradove i sela Makedonije ...

Sve je to izazvalo negodovanje partizana u Makedoniji. Demantovali smo njihove izvještaje o tome kako su bugarske jedinice oslobodile Strumicu, ev eliju, Dojran, Valandovo. Sve te gradove oslobodile su naše brigade. Bugari su ulazili poslije njih — paradnim maršom! Bugarske jedinice su bile 10 kilometara od Štipa kada su naše jedinice oslobodile grad. Bugarska komanda je saznala o osloboenju Štipa 10 sati poslije ulaska naših jedinica u grad — i to iz saopštenja koje je izdao naš štab! Iznijeli smo sve te injenice u protestu koji smo uru ili bugarskoj vladi i sovjetskoj komandi; zahtijevali smo da se prestane sa neta nim vijestima.

Protestovali smo i protiv pokušaja da se odvajaju makedonske jedinice od Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije. Naime, u izvještajima bugarske komande stalno je isticano kako se bugarska vojska bori „ramie uz rame sa snagama legendarnog maršala Tita" i sa makedonskim partizanima i brigadama. Izlazilo je kao da se makedonske jedinice ne nalaze u sastavu Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije, nego da predstavljaju nešto odvojeno. To, naravno, nije bilo bez zadnje namjere.

I pored naših protesta, bugarsko rukovodstvo nije promijenilo svoje držanje. Doduše, u internim razgovorima su priznavali da imamo pravo, ali to nikada javno nijesu rekli!

Suo en sa sve ve im zaoštavanjem odnosa ne samo izme u makedonskog stanovništva i bugarske vojske nego i izme u makedonskih i bugarskih komunista, shvatio sam da moramo intervenisati na višem nivou. Spremio sam se da idem u oslobo eni Beograd, gdje su se ve nalazili Centralni komitet i Tito.

NIJESAM SA EKAO oslobo enje Skoplja; plašio sam se da u morati dugo da ekam; krenuo sam za Beograd. Bio sam nestrpljiv da ponovo vidim dragi grad u kome sam proveo najljepše dane borbe.

Iz oslobo enog Štipa pošao sam autom do Sofije, a odatle preko Niša za Beograd. Putovao sam dva dana i nigdje se nijesam zadržavao!

Približavao sam se Beogradu; uspomene su me sve ja e pritiskale. U tom gradu sam stupio u revolucionarni pokret, proveo najve i dio mladosti na njegovim ulicama, ali i po tamnicama. Gotovo da nema mjesta koje me ne podsje a na neku akciju ... Pred o ima mi se pojavljuju dragi likovi; mnogi više nijesu mie u živima... Suze mi polako naviru na o i, ne mogu ih zaustaviti. Uspomene pritiskuju. Od njih ne mogu pobje i!

Prošli smo Avalu.

Bijeli, dragi grad se nazire u daljini. A ja bih htio što prije da ga vidim. Da ga osjetim...

Da li je razrušen? Je li još buntovan kakvog sam ga zapamtio u nezaboravnim martovskim i aprilskim danima 1941. godine?

Prolazim ulicama, a srce mi se steže. Svuda stravi ne ruševine. Nema više grada koji sam zavolio od onoga dana kada sam došao na Univerzitet. Razrušen je do temelja... Nije bilo dovoljno što su ga Nijemci bombardovali aprila 1941. godine, ve su to u inili i saveznici... Njema ki okupator prilikom povla enja nije htio da ga poštedi! Morali smo se boriti za svaku ulicu i tako još više produbiti rane voljenom gradu ...

Evo me na Avalskom drumu! Prolazim kraj zgrade u koju sam smjestio ilegalnu štampariju... prvi aju mi se likovi povu enog i skromnog poštanskog inovnika Cirila

Zužeka, njegove žene, kerkice... uo sam da je sve troje ubijeno kada je štamparija otkrivena...

Samo što sam prošao Žužekovu kuću, ve sam blizu igrališta „Jugoslavije“; pred o ima su mi likovi Branka onovi a i Slobodana Jovi a, Mila Boškovi a... i oni su pali kao žrtve nemilosrdne borbe. ..

Uspomene me zapljuskuju kao valovi mora... Na uglu Južnog bulevara zastajem — tu sam se veoma esto sastajao sa drugovima gotovo iz svih krajeva zemlje koji su bili angažovani u tehni kom aparatu Partije; njegov je osnovni zadatak bio da milionima radnika i seljaka u ini dostupnom istinu o socijalisti kom društvu za koje smo se borili.

Odjednom iz mora uspomena izranja jedna koja mi se najdublje urezala u dušu... Bilo je to odmah poslije aprilskog sloma. Tito se ve bio preselio u Beograd... Na ovom istom mjestu stajali su Rankovi i ilas... vidio sam po njihovim licima da se nešto strašno dogodilo. Pun strepnje, zapitao sam ih:

— Sta je?

— Stari je uhapšen — odgovorio je ilas potresnim glasom.

Kao munja me je ošinula ta vijest! Ipak, nijesam se izgubio, ve sam tražio objašnjenje:

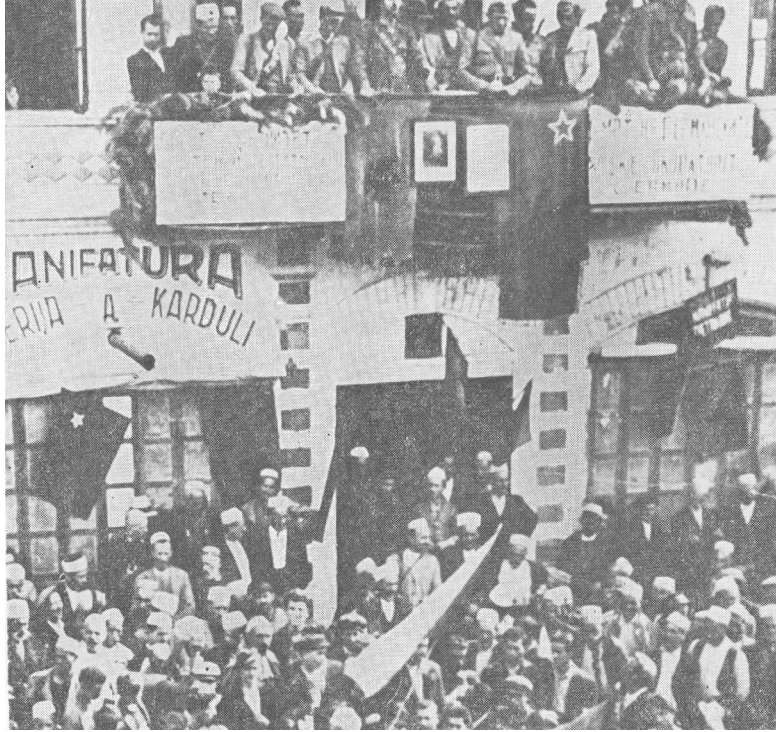
— Kako ste to saznali? Gdje je i kako uhapšen?

— Upravo dolazim od njega — nastavio je ilas. — Ušao sam u dvorište kuće u kojoj on stanuje i pogledao na gornji sprat. Na balkonu je stajala žena doma ina (Savi evi , željezni ki službenik) sa jednim policijskim pisarom! Cim me je ugledala, okrenula se le ima prema meni i rukom dala znak da se odmah udaljim. Sigurno je Stari uhapšen.

Bez rije i sam se okrenuo i pošao prema zlokobnoj kući. Odluio sam da prodrem u stan, da se li no uvjerim da li je Tito uhapšen. Znao sam da je to ludost i da mogu i ja biti uhapšen. Ali druga ije nijesam mogao reagovati. Uostalom, ja sam našao taj stan i stoga sam odgovoran ako se Titu nešto dogodilo.

Ušao sam- u dvorište... na balkonu nikoga... Kad sam zazvonio, uhvatio me je strah. Koće se pojaviti... policija ili neko od uku ana?

Sreom, ugledao sam doma inovu ženu. Uletio sam u Titovu sobu... Tito je nešto diktirao svojoj sekretarici. Izne-



*Miting u oslobo enom Ki evu 1943. na kome je govorio Svetozar Vukmanovi*





*Tempo na vrhu Osogovskih planina 1944. Iza njega je Milica Sari*



*Februarski pohod makedonskih jedinica 1944.*



*Sastanak Vrhovnog štaba na Visu u ljeto 1944. S lijeva: Vladimir Bakarić, Ivan Milutinović, Edvard Kardelj, Josip BZZ Tito, Aleksandar Ranković, Svetozar Vukmanović, Milovan Đilas.*

na eno me je pogledao. Vjerovatno je zapazio da sam zbunj<sup>en</sup>, pa me je sasvim mrno zapitao:

— Šta se dogodilo?

— Zar nijesi uhapšen? — promucio sami.

— Pa vidiš da nisam — nasmijao se.

... Dok sam još jednom preživlj<sup>avao</sup> tu neprijatnu scenu, ve sam bio stigao do Slavije ... Evo balkona sa koga smio govorili okupljenoj masi nezaboravnog martovskog dana 1941. godine... preko sto hiljada gra ana!

Od Slavije sam se uputio prema hotelu „Madera“; tu se smjestio Centralni komitet. Htio sam što prije da vidim stare drugove. Me utim, oni su prisustvovali Antifašisti koj skupštini narodnog oslobo enja Srbije, koja se održavala u zgradi Kolar evog univerziteta. Pohitao sam tamo...

Kada sam ušao u dvoranu, delegati su me prepoznali; do ekali su me aplauzom za koji sam mislio da nikad ne e prestati. Kroz tijelo mi prolaze žmarci, a suze naviru na o i ... osje ao sam da se vra am u sredinu u kojoj sam proveo najljepše dane revolucionarnog rada, u sredinu koja me nije zaboravila iako sam dugo bio odsutan. To mie je duboko ganulo. Aplauz je zna io da me nijesu zaboravili mnogobroj<sup>ni</sup> kadrovi sa kojima sam gotovo u svim gradovima i u ve em broju sela širom Srbije radio na organizovanju Partije i pripremanju revolucionarnih okršaja... Delegati su i dalje pljeskali zahtijevaju i da govorim.

Izašao sam na govornicu i rekao da donosim pozdrave iz Makedonije koja se oslobodila sopstvenim snagama. Dao sam oduške svojim osje anjima što se opet nalazim u gradu gdje sam doživio revolucionarno krštenje ...

Sljede eg dana sastao se Politbiro u Titovom stanu. Referisao sam o stanju u Makedoniji; zatražio sam da ostanem u Beogradu. Rekao sam da sam dugo bio odsutan iz rukovodstva ... Politbiro je gotovo bez diskusije prihvatio moj izvještaj i složio se sa mojom molbom.

TIH DANA pozvao me je telefonom Dobri Terpešev, lan CK KP Bugarske, koji je kao gost prisustvovao zasjedanju ASNOS-a. Zamolio je prijem kod Tita; htio je da

iznese primjedbe na držanje makedonskih komunista prema bugarskoj armiji. Odmah sam prenio njegovu molbu; Tito mi je rekao da i ja do em sa Terpeševom.

Tito nas je primio u svom stanu.

Poslije uobičajenih pozdrava Terpešev se požalio na odnos makedonskog rukovodstva prema bugarskoj armiji: Makedonci se, navodno, odnose prema bugarskoj armiji ne kao prema otežanoj, nego kao prema saveznoj, nego kao prema okupatorskoj armiji; na granici su postavljene straže; otežavaju se veze bugarske komande sa jedinicama koje rade u Makedoniji; otežano je snabdijevanje njihove armije prehrambenim proizvodima od strane mjesnog stanovništva; onemoguće je upotreba telefona... Sve to, naravno, usporava proces zbližavanja dva naroda.

Kao i obično, nijesam se mogao uzdržati, te sam nervozno reagovao:

— Ta no je da su Makedonci postavili straže na granici. Ali to isto su u inili i Bugari! Ako oni imaju pravo da kontrolišu naše grane koji prelaze u Bugarsku, zašto mi da nemamo to isto pravo prema bugarskim granama koji prelaze u Makedoniju? Tim prije što ima slučajeva da se u bugarskim vojnim transportima nalaze civilna lica koja se bave švercom ...

— Ta no je i to — nastavio sam — da ne dozvoljavamo bugarskim jedinicama da se same snabdijevaju od mjesnog stanovništva. To smio u inili zbog toga što štabovi ignorišu činjenicu da postoji naša vlast i da samo ona može da vrši rekviriranje namirnica od mjesnog stanovništva. Sve me to podsjeća na postupke bugarske vojske za vrijeme okupacije.

Na kraju sam rekao: slažem se sa Terpeševom da treba da radimo na stvaranju povjerenja me u našim narodima; ali upravo zbog toga potrebno je da oni konačno priznaju činjenicu da se u ovoj borbi rodila makedonska država.

Tito nije dao za pravo ni meni ni Terpeševu. Rekao je da nepovjerenja prema bugarskoj vojsci, vjerovatno, ima kako kod stanovništva tako i kod komunista Makedonije; ali — objasnio je — to je posljedica nagomilanih problema iz vremena okupacije. Nije isključivo ni mogućnost da stanovništvo otežava snabdijevanje, komunikacije. Ali vjerovatno da se i neki vojni kadrovi u bugarskim jedinicama arogantno

odnose prema novoj vlasti u Makedoniji jer su bezmalo svi bili u okupatorskoj vojsci. Jednom rije ju, može se pretpostaviti da ima nepravilnosti na obje strane... Zat< treba zajedni kim naporima, sa puno me usobnog povjerenja, otklan jati sve što smeta našoj saradnji.

Bio samt jako nezadovoljan takvim Titovim! stavom. Vjerovatno se to vidjelo na mome licu.

— Ti si nezadovoljan? — upitao me je kratko.

— Da! — odgovorio sam.

Tada se i njegovo lice smra ilo.

Razgovor je bio završen i mi smo se razišli...

Dugo nijesam miogao zaspati te no i... Bio sam nezadovoljan svojim držanjem. A i stavom koji je Tito zauzeo. Nijesam smio dozvoliti da se razgovor svede na odnose makedonskog stanovništva i vlasti prema bugarskoj vojsci. Jer to nije bilo osnovno u našem sukobu. Intimno sam morao priznati da makedonski komunisti, a sa njima i ja, ne možemo ni da vidimo bugarsku vojsku u Makedoniji. Poslije etiri godine okupacije ta ista armija sada se pojavljuje kao „oslobodila ka" i preko radija „osloba a" makedonske gradove i sela! Me utim, što sam duže razmišljao o tome, bio sam ubje endji da naš stav nije dobar. Ako smo prihvatili da bugarske jedinice pre u u Makedoniju i da ratuju protiv Nijemaca, moramo ih do ekati prijateljski i olakšati im da ostvare taj zadatak. Razumije se, ukoliko po nu da nipodaštavaju novu vlast ili uspjehe naše vojske, tome se moramo energično suprotstaviti. Dakle, potrebno je obostrano nastojati da se otkloni sve što smeta zajedni koj saradnji. Sjetio sam se da je to bio i Titov zaključak. Ja sam kasnio „samo" 24 asa!

PROŠLO JE od tada nekoliko dana. Mislio sam da je itava stvar pala u zaborav. Ali na narednom sastanku Politbiroa sam se uvjerio u suprotno.

Kada sam ušao u salu gdje su se održavali sastanci, osjetio sam prilikom pozdravljanja sa Titom da je još ljut na mene. Taj utisak se potvrdio pri kraju sastanka. Naime, Tito je otvorio svoj radni sto i izvadio Orden Kutuzova I stepena kojim me je, na njegov prijedlog, odlikovala vlada

Sovjetskog Saveza. To je bilo veoma visoko odlikovanje koje su dobili samo neki rukovode i drugovi. Razumije se da sam se time ponosio. Ali utoliko mie je više uvrijedio na in na koji mi je Tito predao orden. Ništa nije rekao o mom dotadašnjem radu niti o razlozima zbog kojih mi je dodijeljeno visoko sovjetsko odlikovanje. Štaviše, našao je za potrebno da podvu e kako sam se nepoliti ki ponašao u razgovorima sa predstavnicima balkanskih partija.

— Ponašao si se kao medvjed u staklenoj bašti — dodao je na kraju.

U tom trenutku mi se inilo da me je ošamario. Pobljedio sam i pomislio da vratim orden, ali sam se uzdržao... Promrmljao sam nešto što se obi no kaže u takvim prilikama i za utao...

Opet jedna besana no ! Neprekidno su mi se nametala jedna te ista pitanja: da li sam zaista pogrešno vodio razgovore ili je Titova ocjena bila rezultat njegove ljutnje zbog mog istupa u razgovoru sa Terpeševom? ... Pitanja su me pritiskala kao mora. Po eo sam da kopam po prošlosti. Sjetio sam se jednog pisma koje mi je uputio Centralni komitet kao odgovor na izvještaj o mojim razgovorima sa predstavnicima komunisti kih partija balkanskih zemalja. Potražio sam pismo i pro itao ovaj odjeljak:

„Ukazujemo ti kao na vrlo važnu injenicu — na saradnju sa drugovima iz gr ke i bugarske Partije. U tom pogledu treba da si takti an i da vodiš ra una o tome da su to samostalne partije. Ali, time ne mislimo re i da u politi - kim pitanjima treba hiti popustljiv ... Ti se nalaziš na mjestu koje je od prvenstvene važnosti i tvoj rad ima ogromnu važnost za razvitak Narodnooslobodila kog pokreta na Balkanu i za onemogu avanje izolacije oslobodila ke borbe naših naroda.”

To me je malo umirilo. Istina, re eno mi je da budem takti an u razgovorima; ali nigdje ni pomena da su moji stavovi o principijelnim pitanjima bili pogrešni. Naprotiv, ukazivano je da ne treba da budem popustljiv u tim pitanjima ...

Sjetio sam se i sastanka Politbiroa na Visu kada sam referisao o itavom radu, pa i o razgovorima. Tada nije stavljena ni jedna ozbiljnija primjedba. Naprotiv, Tito je rekao

da sam povjereni zadatak izvršio vrlo dobro... To je djelovalo umirujuće.

Pošto sam se malo smirio, pojavio se da me progoni novo pitanje: da li je moguće da Tito mijenja stavove i ocjene Centralnog komiteta o mom radu samo zato što ga je naljutio neki moj postupak? Odjednom sam se sjetio... kod Tita su nedavno dolazili predstavnici grčke i bugarske Partije i vjerovatno su se žalili na moje ponašanje. Vjerovatno je Tito prihvatio njihova mišljenja. Ali, zašto mi ništa nije rekao? Zašto me nije pitao šta mislim o tim optužbama?

Sve je to, razumljivo, djelovalo na mene, na moj odnos prema Titu. Ništa ne ostavlja tako duboke tragove na psihi kao neobjektivna ocjena koju izriče uvijek u koga se ima neograničeno povjerenje. To je trajalo godinama. Jednom nanesena rana teško se iscjeljuje mada sam svom silom nastojao da je zaboravim.

Ä onda je došla 1949. godina. Tito je sa nekoliko drugova posjetio Opatiju, gdje sam ljetovao. Našli smo se na ručku. Razgovor se vodio o izolaciji u kojoj se tada našla naša Partija poslije osude Kominformia.

— Ti si jedini imao pravo u razgovorima koje si za vrijeme rata vodio sa balkanskim partijama. Svi mi smo grijehili kad smo te kritikovali — rekao je Tito obračunajući mi se.

Ne treba mi da kažem šta sam osjetio u tom trenutku. A šta može osjetiti uvijek koji smatra da je nepravedno optužen pa najzad doeka da onaj ko ga je osudio ispravlja svoj sud? Zadovoljstvo koje me je obuzelo nije došlo samo zbog toga što je ocjena o meni promijenjena već prije svega zato što je to učinio uvijek u ime samobjektivnosti duboko vjerovao.



**Štampa**  
**Grafi ko preduze e**  
**PROSVETA**  
**Beograd**